

UNIVERSITATEA "VALAHIA" DIN TÂRGOVIȘTE

Facultatea de Științe Umaniste

Centrul de cercetare „Preistorie, Arheologie interdisciplinară și

Conservarea patrimoniului cultural mobil și imobil”

Marin Cârciumaru

**PALEOLITICUL, EPIPALEOLITICUL
ȘI
MEZOLITICUL LUMII**

TÂRGOVIȘTE

2005

Tehnoredactare: Marin Cârciumaru

Copyright © Marin Cârciumaru
Reproducerea parțială sau totală a lucrării este interzisă
și va fi pedepsită conform legilor în vigoare.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CÂRCIUMARU MARIN
Paleoliticul, Epipaleoliticul și Mezoliticul lumii/Marin
Cârciumaru – București, Editura Enciclopedică, 2005
Bibliogr.
ISBN 973-45-0517-3

902 „632” (100)
902 „6328” (100)
902 „633” (100)

Cuprins

<i>Prefață</i>	7
Trăsăturile generale ale culturilor și faciesurilor paleolitice	9
A. Paleoliticul inferior	10
A.I.1. "Pebble culture"	10
A.I.2. Abbevillianul	11
A.I.3. Acheuleanul	11
A.I.4. Clactonianul	13
A.I.5. Tayacianul	13
A.II. Repartiția paleoliticului inferior	14
A.II.1. Africa	14
A.II.1.a. Paleoliticul arhaic	14
A.II.1.b. Paleoliticul inferior	18
A.II.2. Orientul Mijlociu	19
A.II.3. Asia	19
A.II.4. Europa	20
A.III. Paleoliticul inferior din România	23
B. Paleoliticul mijlociu	26
B.I. Musterianul	26
B.I.1. Descrierea grupelor musteriene	27
B.I.2. Vânătoarea și alimentația omului de Neandertal	30
B.I.3. Habitatele musteriene	33
B.I.4. Manifestări artistice și aspecte spirituale în Musterian	40
B.I.5. Însmormântările din Paleoliticul mijlociu	45
B.I.6. Considerații asupra cultului craniului ursului de peșteră	49
B.I.7. Extensiunea musterianului în Europa	58
B.I.8. Musterianul în Orientul Mijlociu	61
B.I.9. Paleoliticul mijlociu în Orientul Îndepărtat	62
B.I.10. Paleoliticul mijlociu din Africa	63
B.I.11. Paleoliticul mijlociu de pe continentele americane	64
C. Tranziția de la Paleoliticul mijlociu la Paleoliticul superior în Europa	65
C.I. Chatelperronianul sau Castelperronianul	67
C.II. Uluzzianul	69
C.III. Szeletianul	70
C.IV. Bohunicianul	72
C.V. Jerzmanovicianul	74
C.VI. Complexul Lincombian-Ranisian	75
D. Paleoliticul mijlociu în România	77

D.I. Musterianul în România și tranziția la Paleoliticul superior	77
<i>E. Paleoliticul superior</i>	83
E.I. Aurignacianul	87
E.I.1. Structuri de locuire	90
E.I.2. Înmormântări în Aurignacian și cultul craniului	91
E.I.3. Arta aurignaciană	92
E.I.4. Periodizarea și extinderea aurignacianului	99
E.II. Cultura Sunghir-Kostenki I-5 sau Sunghirianul	104
E.III. Aurignacianul din România	106
E.IV. Perigordianul	110
E.V. Gravetianul	112
E.V.1. Faciesurile gravetiene și ocurența lor	116
E.V.1.a. Faciesurile specifice Europei de vest	116
E.V.1.a.1. Perigordianul superior	116
E.V.1.b. Gravetianul din Europa centrală	117
E.V.1.b.1. Willendorfianul	118
E.V.1.b.2. Pavlovianul	119
E.V.1.c. Gravetianul din Europa de est	120
E.V.1.c.1. Bazinul Desnei și Donului	123
E.V.1.c.2. Kostenkianul sau cultura Kostenki-Avdeevo	124
E.V.2. Habitatul în Gravetian	126
E.V.3. Înmormântările în Gravetian	129
E.V.4. Arta gravetiană	130
E.VI. Solutreanul	143
E.VII. Epigravetianul	146
E.VII.1. Epigravetianul vechi din Bazinul Danubian	148
<i>E.VII.1.a. Epigravetianul aurignacoid</i>	149
<i>E.VII.1.b. Sagvarianul</i>	149
<i>E.VII.1.c. Epigravetianul oriental din Europa centrală</i>	149
E.VII.2. Epigravetianul vechi din Europa orientală	149
<i>E.VII.2.a. Epigravetianul din zona extra-carpatică –Moldavianul</i>	149
<i>E.VII.2.b. Epigravetianul din zona de stepă</i>	150
<i>E.VII.2.c. Cultura Zamiatnin din Bazinul Donului</i>	150
<i>E.VII.2.d. Epigravetianul vechi din Bazinul Niprului sau Pușcarianul</i>	151
<i>E.VII.2.e. Așezarea Kostenki 4 (Alexandrovskaiia)</i>	152
E.VII.3. Epigravetianul recent din Bazinul Niprului	152
<i>E.VII.3.a. Cultura Mezin-Mežirič</i>	153
<i>E.VII.3.b. Cultura Eliseevici</i>	155
E.VII.4. Epigravetianul recent din zona de stepă	156

E.VII.5. Epigravetianul Balcanic	157
<i>E.VII.5.a. Tradiția gravetiană</i>	157
<i>E.VII.5.b. Epigravetianul aurignacoid</i>	157
<i>E.VII.5.c. Epigravetianul vechi cu vârfuri à cran dingolful adriatic</i>	157
<i>E.VII.5.d. Epigravetianul recent din Epir</i>	157
<i>E.VII.5.e. Epigravetianul recent de la Dunărea mijlocie</i>	158
E. VII.6. Epigravetianul mediteraneean	158
<i>E.VII.6.a. Epigravetianul vechi din Mediterana centrală</i>	158
<i>E.VII.6.b. Epigravetianul evoluat din Italia</i>	158
<i>E.VII.6.c. Epigravetianul din Provence</i>	158
E.VIII. Magdalenianul	160
<i>Împărțirea magdalenianului</i>	160
E.VIII.1. Magdalenianul inferior sau vechi	160
<i>E.VIII.1.a. Magdalenianul 0 sau Badegulianul</i>	160
<i>E.VIII.1.b. Magdalenianul I</i>	160
<i>E.VIII.1.c. Magdalenianul II</i>	161
<i>E.VIII.1.d. Magdalenianul III</i>	161
E.VIII.2. Magdalenianul superior sau recent	161
<i>E.VIII.2.a. Magdalenianul IV</i>	161
<i>E.VIII.2.b. Magdalenianul V</i>	161
<i>E.VIII.2.c. Magdalenianul VI</i>	163
E.VIII.3. Ocurența magdalenianului	165
E.VIII.4. Arta	165
<i>E.VIII.4.a. Istoricul artei rupestre</i>	175
<i>E.VIII.4.b. Sisteme de datare a artei rupestre</i>	178
<i>E.VIII.4.c. Materialele utilizate în arta parietală</i>	187
<i>E.VIII.4.d. Semnificația artei parietale paleolitice</i>	194
<i>E.VIII.4.e. Arta mobilieră</i>	198
<i>E.VIII.4.e.1. Cele mai importante categorii de obiecte de artă mobilieră</i>	204
<i>E.VIII.4.f. Raportul dintre arta mobilieră și parietală paleolitică</i>	207
E.IX. Azilianul	209
E.X. Creswello-Hamburgianul	209
E.XI. Tehno-complexul cu vârfuri à dos curbate din marea câmpie de nord sau cultura "Fedemesser"	209
E.XII. Tehno-complexul cu vârfuri pedunculate din marea câmpie de nord	210
E.XII.1. Brommianul sau Lyngbianul	210
E.XII.2. Ahrensburgianul	210
E.XII.3. Swiderianul	211
E.XIII. Epigravetianul final din Europa de est	212

E.XIV. Epigravetianul final balcanic	212
E.XV. Epigravetianul final în peninsula italică	213
E.XVI. Paleoliticul superior din Siberia	213
E.XVI.1. Cursul inferior al Ieniseiului	214
E.XVI.2. Valea Angara	214
E.XVI.3. Siberia sptentrională și orientală	215
E.XVII. Considerații generale asupra genezei și evoluției paleoliticului superior în Eurasia – privire comparativă regională	216
E.XVIII. Gravetianul și Epigravetianul în România	218
E.XVIII.1. Arta gravetiană și epigravetiană din România	229
<i>F. Epipaleoliticul</i>	234
<i>G. Mezoliticul</i>	235
G.I. Cercul mezolitic nord-oriental	236
G.I.1. Cultura Niemen	237
G.I.2. Cultura Volga-Oka	237
G.I.3. Cultura Kunda	237
G.I.4. Cultura Kama	238
G.I.5. Cultura Yangelka	238
G.II. Cercul mezolitic septentrional	238
G.II.1. Cultura Maglemoas	238
G.II.2. Cultura Duvensee	239
G.II.3. Cultura Kongemose	239
G.II.4. Cultura Ertebølle	239
G.II.5. Cultura Janisławice	239
G.III. Cercul mezolitic occidental	240
G.III.1. Cultura Sauveterriană	240
G.III.2. Cultura Tardenoaziană	241
G.III.3. Cultura Castelnoviană	240
<i>H. Trăsăturile generale ale culturilor mezolitice</i>	240
I. Epipaleoliticul și Mezoliticul din România	243
J. Paleoliticul superior și Mezoliticul din Orientul Apropiat	249
K. Paleoliticul superior și Mezoliticul din Orientul Îndepărtat	250
L. Paleoliticul superior și Epipaleoliticul din Africa	252
M. Paleoliticul superior și Mezoliticul de pe continentele americane	252
BIBLIOGRAFIE	256

P r e f a ț ă

Paleoliticul, Epipaleoliticul și Mezoliticul lumii reprezintă ultima parte a cursului *Evoluția omului în Cuaternar* apărut sub forma unui prim volum, care a inclus partea I-a – *Paleogeografia cuaternarului* și partea II-a – *Paleontologie umană* și un al doilea volum care s-a constituit în partea III-a – *Tehnologia și tipologia preistorică*. Primul volum a văzut lumina tiparului pentru început la Editura Lumina Lex - București în anul 1999, apoi sub forma unei a doua ediții la Editura Zoom – Târgoviște în 2001. Cel de al doilea volum a fost publicat în anul 2000 la Editura Macarie – Târgoviște.

Aceste prime două volume au păstrat în general structura specifică cursurilor universitare, fără citarea riguroasă în text a surselor bibliografice și menționarea unei liste bibliografice selective.

Actualul volum, care se referă la succesiunea faciesurilor culturale paleolitice epipaleolitice și mezolitice din întreaga lume, chiar dacă dorește să încheie seria volumelor menționate mai sus, nu mai apare sub titlul generic de *Evoluția omului în cuaternar*, printre altele, pentru că această ultimă parte nu respectă structura cursurilor anterioare ca mod de prezentare a informației bibliografice. Poate însă și mai important în diferențierea lor este modul de abordare și prezentare a informației, încercarea de realizare a unei lucrări enciclopedice, intențiile autorului fiind animate de dorința de a oferi o reală sursă de documentare în acest domeniu, bazată pe consultarea unei vaste bibliografii, de la cele mai vechi lucrări, indispensabile însă în explicarea unor fenomene, până la cele mai recente apariții, ceea ce a permis înțelegerea, sperăm, mai facilă a unor fenomene în evoluția lor istorică. Din acest punct de vedere, lucrarea reprezintă mai mult decât un curs general, putând constitui, nu numai pentru studenții de la facultățile de Istorie, un prilej de a se documenta, dar și pentru toți cei care doresc să-și îmbogățească cunoștințele asupra culturii materiale din Paleolitic până în Mezolitic, cele mai lungi etape din evoluția omului, adesea dominate de enigme încă greu de descifrat. O atenție particulară a fost acordată paleoliticului, epipaleoliticului și mezoliticului din România.

Lucrarea ***Paleoliticul, Epipaleoliticul și Mezoliticul lumii*** s-a dorit să nu reprezinte doar o succesiune a culturilor, cu trăsăturile lor specifice, ci mai degrabă un tablou al reconstituirii relațiilor interculturale cu toate semnificațiile rezultate din cele mai recente cercetări, a modelelor de dezvoltare culturală în funcție de o mare complexitate de factori de mediu, sociali, tradiții, capacități de absorbție a cuceririlor tehnice și acumulărilor spirituale.

Cu riscul de a lăsa impresia unei tratări inegale, am acordat paleoliticului și chiar mezoliticului din România mai multă atenție, în condițiile în care și Europa, în raport cu celelalte continente, s-a bucurat de un spațiu mai generos. Desigur că pentru continentul european intervin și posibilitățile de documentare mai facile, rod al unei realități

obiective și a cunoașterii mai bune a acestei perioade din istoria umanității, în urma unor cercetări laborioase și a interesului deosebit pentru astfel de cercetări. În definitiv, Preistoria s-a născut prin cercetările, în primul rând, din acest continent, iar Paleoliticul din România considerăm că trebuie să ne rămână mai aproape în orice condiții.

Autorul

Trăsăturile generale ale culturilor și faciesurilor paleolitice

Termenul de **Paleolitic** a fost creat de J. Lubbock în 1866 pentru a desemna și diferenția vârsta veche a pietrei sau vârsta pietrei cioplite de vârsta nouă a pietrei (**Neoliticul**) sau vârsta pietrei lustruite sau șlefuite.

Paleoliticul începe cu prima piatră cioplită de om (în urmă cu peste două milioane ani) și este contemporan în mare parte pleistocenului, vechimea sa fiind în strânsă corelație cu apariția și evoluția omului. Industriile litice atribuite holocenului sunt desemnate prin termeni de genul **Mezolitic** sau **Epipaleolitic**.

Termenul de **Paleolitic** a fost creat la început pe criterii strict tehnice legate de piatra cioplită care permitea o identificare simplă. În realitate, termenul are un profund sens cronologic, fără a fi lipsit de o esențială semnificație etnoculturală și tehnoculturală. Chiar dacă piatra cioplită o vom întâlni și în culturile neolitice și uneori și mai târziu, numai în **Paleolitic** aceasta nu se asociază cu ceramica sau metalul.

În **Paleolitic**, economia se bazează pe exploatarea naturală a resurselor animale prin vânătoare și pescuit, a resurselor vegetale prin culesul fructelor și altor produse oferite de plante, în cadrul unui proces de nomadism succesiv, în funcție de necesitățile comunității.

Cel mai adesea, **Paleoliticul** se împarte în *inferior*, *mijlociu* și *superior*, dar nu lipsesc diviziuni ale sale în *arhaic*, *inferior*, *mijlociu* și *superior*, sau numai în *vechi* și *recent* (C. Farizy, 1988). Problemele de cronologie relativă sunt rezolvate de însăși împărțirea pleistocenului, în funcție mai ales de etapele climatice (*perioade glaciare*, *interglaciare*, *stadii glaciare*, *interstadii*, *oscilații climatice* etc.), iar cele de cronologie absolută au primit în ultima vreme numeroase suporturi din partea metodelor fizico-chimice.

O împărțire interesantă asupra paleoliticului în stadii tehnologice, denumite *moduri*, ne-a fost oferită în 1969 de J. G. D. Clarke. **Modul 1** cuprinde industriile pe nucleu și așchii, **Modul 2** include industriile al căror debitaj presupune existența unui bloc de materie primă, **Modul 3** se bazează pe debitaje multiple, **Modul 4** înseamnă apariția debitajului laminar, **Modul 5** cu industrii microlitice. Avantajul acestei împărțiri, cu toate că nu s-a bucurat de atenția cuvenită, constă în faptul că elimină tendința de utilizare abuzivă a denumirilor locale.

Subdiviziunile paleoliticului reflectă ritmul evoluției tehnologice. Acestea se pot

stabili prin noțiunile de *tipologie* și *tehnologie* preistorică precizate pentru utilajul litic și cel realizat pe materii dure de origine animală. Din păcate, utilajele recuperate de arheolog nu reprezintă decât o parte din ansamblul celor folosite de omul paleolitic, pentru că cele realizate din materiale perisabile rămân în cea mai mare parte necunoscute.

Cercetarea paleoliticului nu trebuie să se rezume la o simplă descriere istorică a locurilor, datelor, obiectelor, care poate rezolva problema precizării industriei și a tehnocomplexelor, dar nu și pe cea a comportamentului uman și dinamica adaptării acestuia.

Realizarea unor lucrări de sinteză asupra paleoliticului este mult stânjenită de inegalitatea datelor de care dispunem din punct de vedere temporal și spațial, de relativitatea, încă, a datelor absolute, slaba reconstituire a mediului și resurselor de materii prime, de felul diferit de înțelegere de către specialiști a modului de abordare a cercetării și interpretarea datelor.

A. Paleoliticul inferior

Paleoliticului inferior îi sunt specifice mai multe faciesuri culturale: "*pebble culture*", **Abbevillian**, **Acheulean**, **Clactonian**, **Tayacian**.

A.I.1. "*Pebble culture*"

Ansamblul utilajelor pe galeți a fost sintetizat sub denumirea anglo-saxonă de "*pebble culture*" sau cea franceză de "*galeți amenajați*" (fig. 1). Adesea se folosesc o serie de termeni regionali, precum **Oldovaian** în Africa Orientală, **Chukutian** în China, **Anyathian** în Birmania etc. (J. Chavaillon, 1988).

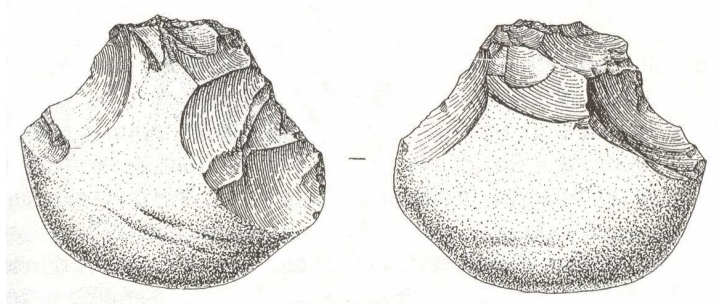

Fig. 1 - Galeți amenajați de la Realmotte (Sicilia) (după M. Otte, 1996)

Uneltele specifice sunt din categoria "*pebble tool*", de tipul "*chooper*" și "*chopping tool*" (M. Cărciumaru, 2000). Ele caracterizează în general civilizațiile pre-acheuleene și au fost pentru prima dată întâlnite pe valea *Omo* și la *Gona* (2,3 și respectiv 2,6 milioane ani), fiind creația lui *Homo habilis*.

În literatura de specialitate a fost lansată și noțiunea de *complex chopper/chopping tool* de către Hallan L. Movius (1949). Conform acestei ipoteze, Lumea Veche a fost împărțită în *Pleistocen* în două zone arheologice: una din ele,

denumită *Chopping-tool Cultures*, acoperă nordul Indiei, China și Asia de sud-est; cea de a doua, numită *Hand-Axe Cultures* (culturile cu bifaciale) era răspândită în Europa, Africa, Asia de vest, sudul și vestul Indiei.

Există supoziții care promovează o legătură între aria de distribuție a utilajelor de tipul „*chopping-tool*” și regiunea de dezvoltare a bambusului, iar de aici părerea că acest tip de unealtă era întrebuințată pentru exploatarea acestuia (H. Loops Wissowa, 1988).

A.I.2. *Abbevillianul*

Abbevillianul a fost considerat mult timp un facies cultural de la începutul paleoliticului inferior, în care s-au întâlnit așchii cu forme determinate, alături de bifaciale obținute prin desprinderi largi, cu muchiile sinuoase și vârful activ ascuțit, în vreme ce baza unelei conservă cortexul natural.

Faciesul *abbevillian* a fost identificat de către H. Breuil în 1932, în depunerile nivelurilor inferioare ale terasei înalte de 45 m a râului Somme la *Abbeville*, (în nord-vestul Franței). Acest facies a fost denumit de H. Breuil (1932) și **Chellean**, după localitatea *Marne à Chelles*, pe Sena, unde, în baza terasei, a fost găsită o industrie similară celei de la *Abbeville*.

În stațiunea eponimă, utilajul respectiv a fost asociat cu faună de *Elephas meridionalis*, *Rhinoceros etruscus* și *Machairodus*. H. Breuil (1932) consideră că **Abbevillianul** ar putea să fie contemporan cu **Clactonianul**, adică s-ar fi desfășurat în *interglaciularul Gunz-Mindel*.

În ultima vreme, descoperirea în Africa a unor ansambluri litice atribuite acheuleanului, care succed faciesului *Pebble culture*, având o vârstă mai mare decât **Abbevillianul**, a determinat includerea faciesului **Abbevillian** în **Acheulean**. În consecință, termenul de **Abbevillian** urmează a fi folosit doar în sens tipologic, pentru a defini bifacialele de o formă specifică (H. Breuil, H. Kelley, 1954; A. Tuffreau, 1988).

A.I.3. *Acheuleanul*

Faciesul **Acheulean** a fost creat în 1872 de G. de Mortillet. Numele a fost împrumutat de la cartierul *Saint-Acheul* din orașul Amiens (Franța), unde a fost descris pentru prima dată în scopul de a defini industriile cu bifaciale întâlnite în terasa mijlocie a râului Somme. Unii autori se întreabă dacă **Acheuleanul** este un stadiu tehnologic foarte general sau din contră un facies cultural complet, cu variante specifice (A. Tuffreau, 1988; 2004). Față de accepțiunea lui Mortillet (1872), termenul de **Acheulean** a fost extins pentru Europa în scopul de a caracteriza industriile bifaciale anterioare wûrmului, iar după aceea pentru a defini industriile asemănătoare, dar mult mai vechi, din Africa.

Răspândirea sa cuprinde aproape în întregime Africa, o bună parte din sud-vestul Asiei, la sud de Caucaz, din Orientul Apropiat până în India, iar în Europa dezvoltarea sa este binecunoscută din Anglia până la Rin și din Belgia până în Spania și Italia.

Acheuleanul african se consideră că s-a întins pe o perioadă de un milion două

sute de mii de ani, ceea ce l-ar plasa ca cea mai lungă civilizație preistorică care a înglobat probabil în jur de 50.000 de generații. În Europa, **Acheuleanul** s-a derulat de-a lungul a cel puțin 300.000 de ani, din timpul perioadei glaciare *Mindel* până la sfârșitul interglaciareului *Riss-Würm*.

Acheuleanului îi sunt specifice mai multe faze de evoluție:

1. ***Acheuleanul vechi*** (sfârșitul perioadei glaciare *Mindel* până în interglaciareul *Mindel-Riss*) se caracterizează prin predominarea uneltelor mari de tipul bifacialelor alungite, cu muchia sinuoasă și baza rotunjită (fig. 2). De asemenea, se întâlneau racloarele pe așchie și nu dispăruseră elementele culturii de prund.

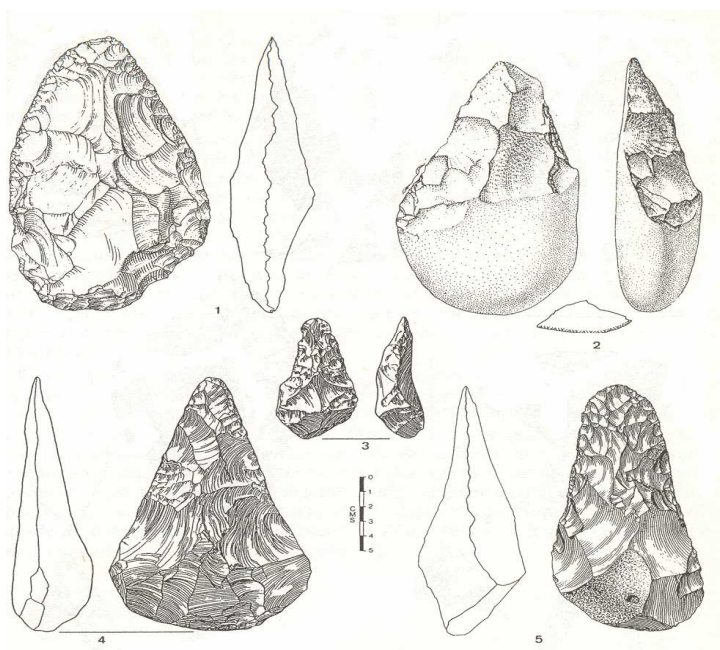

Fig. 2 - Bifaciale acheuleene.
1-Salzgüter-Lebenstedt;
2-TerraAmata; 3, 4-Swanscombe; 5-Cuxton (după M. Otte, 1996).

2. ***Acheuleanul mijlociu*** (dezvoltat în stadiile glaciare *Riss I* și *II*) se detașează prin prezența bifacialelor lanceolate, alături de care apar și cele ovoidale și limandele plat-ovale. Acum apar în număr mare uneltele lucrate pe așchii, uneori în tehnică *proto-levallois*, cum ar fi racloarele, cuțitele, piesele denticulate. În partea a doua a *acheuleanului mijlociu* se întâlnesc bifacialele cordiforme, toporașele de mână cu muchia transversală și uneltele pe așchie de tipul *burin*-elor.

3. ***Acheuleanul superior*** (*Riss III*) se diversifică în privința utilajului litic. Bifacialele lanceolate și cele așa zise micoquiene sunt predominante, iar limandele sunt în scădere. Se generalizează tehnica *Levallois* prin piese de tipul racloarelor, gratoarelor, cuțitelor, *burin*-elor, pieselor denticulate, cu *encoche* etc. Bifacialele lanceolate triunghiulare sunt aplatizate.

4. ***Acheuleanul final*** sau ***Micoquianul*** (în *Riss-Würm* și o parte din *Würm*). Se remarcă prin predominarea bifacialelor lanceolate și cordiforme, bine ascuțite și cu baza globulară. Acum se pun bazele unei noi civilizații caracteristice paleoliticului mijlociu denumit *Musterian de tradiție acheuleană*.

A.I.4. Clactonianul

Clactonianul este un facies cultural caracteristic paleoliticului inferior din Europa, care se individualizează printr-un utilaj litic obținut dintr-un nucleu nepreparat. A fost definit de H. Breuil în 1932, plecând de la artefactele descoperite la *Clacton-on-Sea* (Essex-Anglia), la nordul gurii Tamisei (H. Breuil, H. Kelley, 1954).

Tehnica de cioplire clactoniană a mai fost denumită și "**tehnica pe nicovală**" sau "**bloc contra bloc**". Prin această tehnică se obțineau așchii în general groase, ale căror trăsături se detașau prin prezența talonului unic, foarte oblic, care forma cu planul de așchiere un unghi foarte deschis și un con de percuție foarte dezvoltat (fig. 3). Între uneltele care pot fi obținute din așchiile clactoniene sunt: ra cloarele, piesele discoidale, așchiile denticulate și cu *encoche*.

Clactonianul a debutat în interglaciularul *Gunz-Mindel*, iar din *Mindel-Riss* se interferează cu **Acheuleanul** și **Levalloisianul** (M. Otte, 1979), adică circa 330.000-280.000 ani, ceea ce ar corespunde stadiului izotopic 9. În Franța, în așezarea de la *Micoque*, a fost sesizată asocierea stratigrafică a uneltelor de tip *chopping* cu așchiile clactoniene.

Există autori care consideră că trebuie să înțelegem **Clactonianul** ca o tehnică și nu ca o cultură a paleoliticului inferior din Europa. **Clactonianul** nu conține bifaciale.

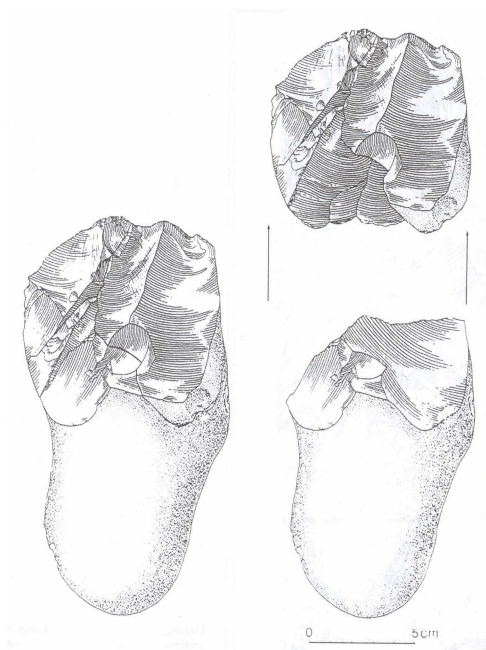

Fig. 3 - Utilaje clactoniene de la *High Lodge*, Anglia (după M. Otte, 1999).

A.I.5. Tayacianul

În literatura de specialitate mai veche se vorbește de *faciesul tayacian*. El a fost definit de H. Breuil (1954) după săpăturile de la *Micoque* (à *Tayac*) ca o industrie premicoquiană pe așchii unde se introduce tehnica planului de lovire preparat și care se asociază cu cioplirea clactoniană.

Mai târziu, o serie de autori au considerat că nici un utilaj de la *Micoque* nu

poate primi numele de **Tayacian**, afirmându-se chiar că este vorba de o industrie fantomă. O variantă regională a tayacianului, specifică Europei centrale, este **Taubachianul**.

*
* *

Dacă ar fi să ne referim la utilajul litic din **Paleoliticul inferior**, vom constata că el se caracterizează printr-o proporție scăzută a armelor manuale și chiar a proiectilelor, probabil în favoarea curselor. Nu este exclus ca această situație să aibă ca motiv lipsa încă a sistemelor de înmănșare. Bifacialele sau așchiile erau întrebuițate numai printr-o înfășurare sumară în ierburi pentru a ajuta o tăiere mai eficientă, prin apăsare, mai ales pentru carne.

Referitor la bifaciale, H. Breuil (1932) afirmă că în Europa **Paleoliticul inferior** s-a succedat în mai multe reprize: **industrii pe bifaciale (Abbevillian, Chellean, Acheulean)** și **industrii pe așchii (Clactonian, Tayacian, Levalloisian)**. După el, primele s-ar fi desfășurat în perioadele calde interglaciare, iar cele din a doua categorie în perioadele reci glaciare.

D. Sonneville-Bordes (1965) contestă afirmația lui H. Breuil (1932), conform căreia ar exista industrii pe bifaciale interglaciare.

Cea mai elaborată clasificare a bifacialelor a fost făcută de F. Bordes în 1961, ținând seama de dimensiunile pieselor, aspectul lor general, forma marginilor și talonului.

A.II. Repartiția paleoliticului inferior

A.II.1. Africa

În Africa, **Paleoliticul inferior** este cunoscut și sub numele de "**Early Stone Age**". Această perioadă a fost împărțită de Francis Hours (1982) în **Paleolitic arhaic** și **Paleolitic inferior propriu-zis** sau **Acheulean african**.

A.II.2.a. Paleoliticul arhaic

Paleoliticul arhaic cuprinde primele industrii litice și sfârșește odată cu apariția acheuleanului vechi. Altfel spus, el înglobează industriile fără bifaciale, adică ansamblurile cu galeți amenajați de tipul *chopper* și *chopping-tool*, numeroase poliedre (prismatice) care provin din nuclei, gratoare groase pe galeți și numeroase piese de tip *rabot* (J. Chavaillon, 1992).

Hadar (Etiopia) este un bazin din depresiunea Afar situată în Gregory Rift Valley, între Addis-Abeba și Djibouti (fig. 4). Situl de la *Hadar* a fost descoperit în 1970 de M. Taieb și a fost cercetat de acesta împreună cu Y. Coppens, D. Johanson și J. Kalb (D. C. Johanson, M. Taieb, Y. Coppens, 1982).

În faza a II-a de sedimentare a depozitului de la *Hadar* au fost descoperite oseminte atribuite binecunoscutei Lucy (*Australopithecus afarensis*), iar în stratele depuse în cea de a III-a fază, deci în nivelurile superioare ale cupei stratigrafice, au

apărut utilaje litice cioplite.

Din situl de la *Gona* din Etiopia, a cărui vârstă a fost apreciată la 2,6 milioane de ani, s-au recuperat nuclei/*choppers* sau poliedre, aşchii cu dimensiuni între 40 și 120 mm, galeți amenajați de tipul *chopper* unifacial și bifacial (*chopping-tool*), realizate în

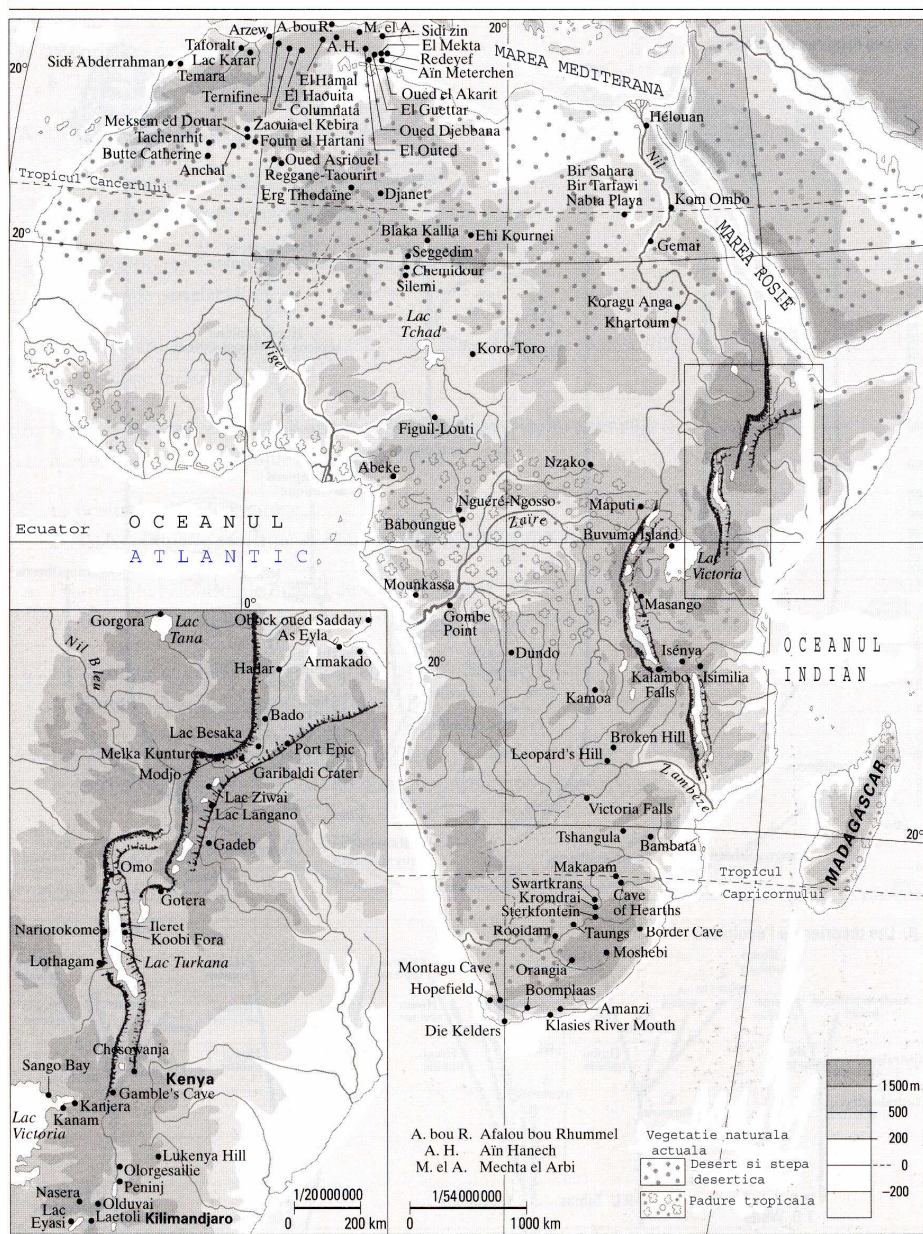

Fig. 4 - Așezări paleolitice din Africa (după J. P. Mohen, Y. Taborin, 1998).

special din trahite și riolote(Fig. 5) (H. Roche, J. J. Tiercelin, 1977; S. Semaw, 2005). Valea Omo (Etiopia) a oferit mărturii indubitabile ale unei halte a unor hominide, fiind prima structură care justifică termenul de instalare umană, fără a lăsa loc îndoielilor determinate de existența anumitor procese stratigrafice anormale. Halta de vânători de pe malul lacului Turkana a fost datată la 2,3 milioane ani. Piesa caracteristică este un

chopping-tool asociat cu oase utilizate sau fasonate. Nu lipsesc, printre miile de artefacte, așchiile, nucleii din cuarț și mai rar din jasp. Așchiile prezintă urme de utilizare și uneori chiar retușe. Au fost semnalate și o lamă și mai multe lamele (Y. Coppens, F.C. Howell, G. L. Isaac, R. E. F. Leakey, 1976).

Koobi Fora (Kenia) este o așezare care în 14 situri a oferit circa 15.000 de artefacte datate, majoritatea, în jurul vârstei de 1,8 milioane ani (M. G. Leakey, R. E. Leakey, 1978).

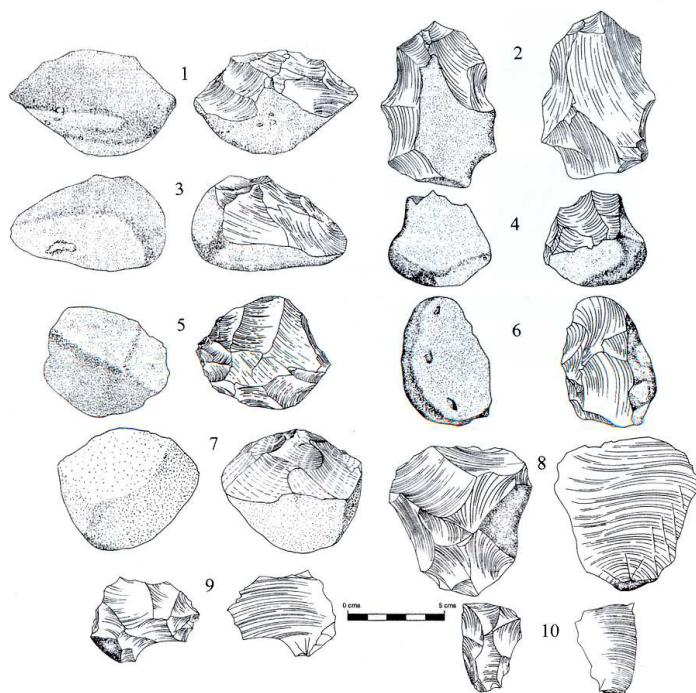

Fig. 5 – Utilaje litice de la Gona. 1, 3, 6 *choppers* laterale; 2, 5 discoide neregulate; 7 *chopper* transversal; 8–10 așchii întregi (după S. Semaw, 2005).

Defileul Olduvai este situat în nord-estul Tanzaniei și a fost cercetat de Louis și Mary Leakey între 1923 și 1975 (L. S. B. Leakey, 1936; 1951; M. D. Leakey, 1967; 1971; 1975). Depozitul pleistocen și-a început sedimentarea spre 1,8 milioane ani și este împărțit în mai multe ansambluri de strate (*Beds I-IV*)

Ansamblul *Bed I* are 40 m grosime, origine fluvio-lacustră și vulcanică (tufuri). El include în sedimentele sale patru niveluri arheologice olduvaiene. *Bed II* măsoară 20-30 m grosime și debutează în jur de 1,7 milioane. Aici se remarcă tranziția de la *Olduvaian* la *Acheulean*, precum și tranziția de la *Homo habilis* la *Homo ergaster/erectus* și coabitarea acestora cu *Australopithecus boisei*.

Sedimentele fluvio-lacustre din *Bed I* au livrat abundente și variate utilaje, în cadrul cărora s-a remarcat o organizare relativă a ariei de ocupare, numărul mare de resturi faunistice indicând un campament de mai lungă durată, a unui grup de indivizi cu organizare familială. Utilajul litic este format din galeți grosieri ciopliți sub formă de *chopper* sau *chopping-tool*. Cele mai frecvente tipuri erau *chopper*-ul lateral și în parte *chopper*-ul distal. Nu lipseau uneltele greoaie de tipul gratoarelor și *rabot*-urilor. Se afirmă că *chopper*-ul și poliedrul au fost nucleii înainte de a deveni utilaje, pentru că nu lipsesc așchiile. Acestea însă rămân adesea brute și neretușate. La partea superioară a ansamblului *Bed I* s-au observat primele piese care ar putea să fie calificate drept protobifaciale.

Făuritorii acestor utilaje erau omnivori și erau capabili să realizeze primele

structuri de locuire, pentru că s-au observat acumulări de pietre, de formă circulară, care proveneau de la o veche cabană, poate cea mai veche de acest fel (1,8 milioane ani). Aceste structuri au fost remarcate după ce fuseseră obținute primele utilaje. Prezența umană era mai abundentă în etapele umede, când și vânatul era mai prezent pe marginea apelor. Locul campamentului fusese ales și în funcție de existența în apropiere a sursei de materie primă litică, în principal cuarțit și mai rar roci de tipul *chaille*.

În *Bed II* numai stratele inferioare aparțin paleoliticului arhaic, pentru că nivelurile mijlocii și superioare sunt încadrate acheuleanului.

Melka-Kunture. Situl de la *Melka-Kunture* a fost descoperit în 1963 de G. Dekker și prospectat pentru început de G. Bailloud în 1964 și apoi cercetat sistematic de J.-L. Boisaubert, N. Chavaillon, Fr. Hours, G. și M. Piperno (J. Chavaillon, 1992).

Importanța solurilor de locuire de la *Melka-Kunture* este succesiunea lor începând cu 1,7 milioane ani până spre timpurile actuale. Stratele locuite includ și vestigii atribuite olduvaianului și mai ales acheuleanului, reprezentate de mii de utilaje litice asociate cu resturi faunistice rezultate din rămășițele culinare.

Punctul *Gombore*, din complexul de situri de la *Melka-Kunture*, a livrat circa 12.000 de artefacte pe 250 m p săpați. Cele mai numeroase sunt utilajele de felul *chopper* unifacial și bifacial (*chopping-tool*),acompaniate de *encoches*, denticulate, diverse poliedre cu o margine activă privilegiată. De asemenea, *rabot*-urile și gratoarele pe galeți sunt numeroase, în timp ce așchiile brute sau retușate și nucleii sunt mai rare. Mai toate aceste utilaje au fost realizate din bazaltul găsit pe o plajă din apropiere. Datarea acestor utilaje este cuprinsă între 1,7-1,6 milioane ani. A fost descoperită și o arie de activitate constând dintr-un posibil adăpost amenajat sumar, un fel de adăpost contra vântului.

Punctul *Gorba IV* (1,5-1,4 milioane ani) a oferit, pe lângă utilajele întâlnite, la *Gombore I*, cioplite unele în obsidian, primele bifaciale și toporașe.

Gadeb (Etiopia) este un sit specific oldovaianului evoluat. Stratul bazal din punctul *Gadeb 2*, datat între 1,5-1 milion de ani, a livrat peste 580 de utilaje litice de tipul *chopper*, ra cloare pe așchii și chiar o protobifacială (J. D. Clark, 1970).

În Kenia, situl de la *Chesowanya*, situat în estul lacului Baringo, a livrat o serie de mărturii interesante, cum ar fi un craniu deformat de *Australopithecus robustus* de 1,4 milioane de ani, plachete de argilă arse care ar demonstra existența poate accidentală a focului, utilaje de tip oldovaian, iar la *Nariokotome* s-a scos la zi un schelet destul de complet al unui tânăr de *Homo ergaster/erectus* de 1,6 milioane de ani care a fost asociat cu cele peste 12.000 de artefacte din situl *Gombore I B* (F. H. Burney, J. M. Harris, R. E. Leakey, A. Walker, 1985; J. Chavaillon, N. Chavaillon, F. Hours, M. Piperno, 1979).

Barogali (Republica Djibouti) este un sit arheologic care a fost săpat printre alții de J. Chavaillon și Y. Coppens. Aici s-au descoperit utilaje litice din bazalt de factură arhaică (peste 550 de piese), din care nu lipseau așchiile întregi sau rupte, uneori retușate, nucleii unipolari și centripeți, *choppers* și *chopping-tools*, cuțitele, gratoarele pe așchii. Datarea acestui sit este de 1,6-1,3 milioane ani (J. Chavaillon, J. - L. Boisaubert, M. Faure, G. Guérin, J. - L. Ma, B. Nickel, G. Poupeau, P. Rey, S. A. Warsama, 1987).

Intr-o serie de peșteri din Africa de sud, cum ar fi peștera *Makapansgat*, R. Dart (1957) descria oseminte adesea sparte care ar fi păstrat urme de șoc datorate omului. În acest fel el crea termenul de *osteodontocheratic* pentru a desemna utilaje pe os (*osteon*),

pe dinți (*odontos*) și pe corn (*keratos*).

În Africa Centrală au fost descoperiți galeți amenajați, de tipul *chopper*, *chopping-tool* și poliedre care amintesc de *Olduvaian*, în siturile de la *Lunda* (Angola), pe platoul *Salô* din Republica Centrafricană și la *Moukassa* în Congo (J. D. Clark, 1954; R. de Bayle des Hermens, 1975).

În Africa de Nord se poate vorbi de industrii pre-acheuleene în *Maghreb* și *Sahara*, dar datarea lor rămâne încă dificilă. În Algeria este cunoscut zăcămintul de la *Aïn Hanech* descoperit de C. Arambourg în 1931, în Maroc sunt celebre carierele din preajma Casablancăi (numite *Sidi Abderrahman*). În Sahara, la *Oum Bourai*, H. Alimen și J. Chavaillon au găsit *choppers* și poliedre, iar la *Beni Abbes*, la *Idjerane*, *Reggane*, *Bordj Tan Kena* etc. au fost descoperite utilaje similare (C. Arambourg, 1949; R. Neuville, A. Ruhlmann, 1941; J. Chavaillon, 1992).

A.II.1.b. Paleoliticul inferior

Paleoliticul inferior din Africa s-a desfășurat între 1,4 milioane ani și 100.000 de ani și coincide în cea mai mare parte cu epoca lui *Homo ergaster/erectus*. Industriile pe galeți au fost succedate de ansamblurile litice din ***Acheuleanul vechi***, iar termenul de ***Abbevillian***, introdus în Africa, trebuie privit strict în sens tipologic, pentru a defini unele forme particulare de bifaciale (F. Bordes, 1984; A. Tuffreau, 1988; 2004).

În stratul *Bed II* (1,4 milioane ani) de la *Olduvai* au fost semnalate primele bifaciale (L. S. B. Leakey, 1951; M. D. Leakey, 1971; 1975), iar în jur de 1 milion ani apar bifaciale și la *Melka-Kunture* (J. Chavaillon, N. Chavaillon, F. Hours, M. Piperno, 1979) și *Bodo*. De obicei, în stratul *Bed II* bifaciialele sunt globulare la început, pentru ca apoi să capete forme alungite cu baza nucleului groasă. În schimb, în stratul *Bed IV* se detașează bifaciialele lanceolate și în formă de migdală, acompaniate de toporașe cu marginile paralele și piese de tip *bolas* și *choppers*. Siturile *Gorba XII* și *Simbiro III* de la *Melka-Kunture* ar conține, mai mult decât la *Olduvai*, utilaje de tipul *chopper* bifacial care ar face tranziția tehnologică spre primele bifaciale.

Acheuleanul mijlociu (circa 800.000 de ani) este reprezentat la *Melka-Kunture* prin situl *Gombore II*, unde bifaciialele sunt ovale sau cordiforme, adesea groase, realizate pe așchii voluminoase. Nu lipsesc aici nici racloarele, persoanele și gratoarele pe așchie.

Acheuleanul superior (circa 500.000 de ani) este cel mai bine cunoscut în situl de la *Garba I* din complexul *Melka-Kunture* și este caracterizat de bifaciale pe așchie, ovale sau eliptice, de formă plată, numeroase toporașe.

În ***Acheuleanul final*** de la *Garba III* (250.000-150.000 de ani) utilajele pe așchie devin preponderente, mai ales prin prezența racloarelor. Trebuie să avem în vedere că în acest strat s-au descoperit resturi de hominide ce ar putea aparține lui *Homo sapiens*.

În Etiopia, situl *Gadeb* conține o succesiune de strate care cuprind la început *choppers*, apoi bifaciale și toporașe. Celebre sunt și siturile de la *Maka* (complexul *Bodo*) (J. D. Clark, Kurashina H., 1980).

În Kenia, în estul lacului Turkana (G. Isaac, 1968) s-au găsit la *Karari* (1.650.000-1.250.000 de ani) *choppers*, care prezentau rețușe bifaciale atribuite lui *Homo ergaster/erectus*.

În Africa de Sud, peștera *Sterkfontein* a livrat două bifaciale și două toporașe care ar demonstra un **Acheulean** asemănător celui din stratul *Bed II* de la *Olduvai*. Locuiri acheuleene sunt menționate și în *Cave on Hearths*, unde stadiile finale se caracterizează printr-un debitaj laminar. Așchiile și lamele cu retușe laterale detașate din nucleii amintesc de metoda *Levallois* spre 120.000 ani. Situații asemănătoare se întâlnesc și în peștera *Montagu* din provincia Capului, la *Wonderpoort* lângă Pretoria, iar la *Fauresmith* existența bifacialelor lanceolate, alături de mici așchii este atribuită tranziției dintre *Acheulean* și *Paleoliticul mijlociu*. La *Cibitoke*, în nordul lacului Tanganika, au fost semnalate mari bifaciale din cuarț, iar la *Isimila*, în sudul Tanzaniei, sunt remarcabile marile toporașe destinate operațiunilor de tăiere. Demn de remarcat prin continuitatea de locuire este și zăcământul de la *Kalambo Falls* din sudul lacului Tanganika și chiar cel de la *Kamoa* din Zair (Fr. Bordes, 1984).

În Maroc, la *Sid Abderrahman*, resturi de *Homo erectus* sunt acompaniate de bifaciale și alte tipuri de utilaje (P. Biberson, 1956). Bifacialele sunt diverse, lanceolate, amigdaloidale și ovalare, de obicei plate. Ele sunt amestecate cu așchii și lame, iar nucleii sunt de tip *Levallois* din ce în ce mai tipici de la o etapă la alta. Se vorbește aici de o evoluție regională între *Homo erectus* și *Homo sapiens*, în fapt de o trecere progresivă de la *Acheulean* la *Paleoliticul mijlociu*.

Algeria este binecunoscută prin situl de la *Tighennif* sau, cum este mai bine cunoscut, *Ternifine* (uneori numit și *Palikao*), datat la 700.000 de ani. De aici, a fost descris *Atlthropus mauritanicus* (de fapt un *Homo ergaster/erectus*). Industria litică cuprinde galeți amenajați, bifaciale, toporașe și așchii retușate (C. Arambourg, R. Hoffstetter, 1963; L. Balout, P. Biberson, J. Tixier, 1967).

În Egipt a fost semnalată existența unui *Acheulean vechi*, iar în Nigeria o fază mult mai recentă a sa, ca de altfel și în Tunisia. O fază tardivă a acheuleanului este menționată, de asemenea, în Mauritania (situl de la *Zouerate*).

Ca o caracteristică generală a acheuleanului african se poate releva faptul că bifaciala, utilajul litic universal, cu valoare de simbol pentru această cultură, este rară acompaniată de alte piese, excepție făcând din când în când toporașele (W. W. Bishop, J. D. Clark, 1967; J. Chavaillon, 1992). O altă trăsătură este de ordin cronologic, fiind remarcabilă vechimea acheuleanului din Africa, estimată la circa 1,2 milioane ani.

A.II.2. Orientul Mijlociu

În Israel este binecunoscut zăcământul de la *Ubeidiya* din sudul mării Galilea, într-un fel o continuare asiatică a *Great Rift Valley*, chiar dacă fauna pare un amestec între specii tipic villafranchiene și forme mai recente. Utilajul litic a făcut să se vorbească la *Ubeidiya* de un **Olduvaian evoluat** cu *choppers* și puține bifaciale, în special de tip **Abbevillian**, groase, cioplite din așchii mari, dar și bifaciale cu capul tăios strâmt, precum și frecvente piese de tip *chopping-tool* (F. Valla, 1992).

A.II.3. Asia

Suprafața imensă a continentului asiatic (9.000 km între Coreea și Turcia și 8.000 km de la insula Taimâr până în sudul Indiei) s-a caracterizat cu siguranță în

Cuaternar, ca, de altfel, și azi, printr-o mare varietate climatică. Variațiile climei de-a lungul cuaternarului au fost mai ușor sesizate în jumătatea nordică a continentului, unde omul a fost nevoit uneori să se adapteze la climatul arctic, spre deosebire de sudul continentului unde schimbările climatului nu sunt ușor de detectat.

În *Punjabul de vest* din India au fost semnalate *choppers* realizate pe galeți tăiați longitudinal atribuite celei de a doua perioade glaciare himalaiană (*Mindel ?*). Nu lipsesc nici utilajele de tip *chopping-tool* cioplite bifacial, de tip *Abbevillian* primitiv (F. Bordes, 1984; J. Garanger, 1992).

Regiunea *Madras* este considerată cea mai importantă pentru caracterizarea acheuleanului indian, iar în *Utar Pradeș* au fost descoperite bifaciale grosiere pe galeți, bifaciale mai fin lucrate pe așchie de formă ovală, alături de *choppers* și *chopping-tools*. Binecunoscut este zăcământul de la *Maharachtrata* cu multe bifaciale și *choppers* poliedrice, ca și cele de pe valea *Marbada* din statul *Madya Pradeș*. Din păcate mai toate așezările din *Paleoliticul inferior* din India sunt lipsite de o stratigrafie clară.

Paleoliticul inferior din China este definit în primul rând de depozitul de peșteră de la *Chukutian*, datat în unele puncte de la sfârșitul perioadei glaciare *Mindel* până la începutul rissului, care a oferit resturi de Sinantropi (*Homo erectus pekinensis*). Industria litică este realizată pe așchii de cuarț desprinse prin tehnică bipolară și *choppers* și *chopping-tools*. Complexul de la *Fenko* este adesea considerat că face legătura între *Chukutian* și *Musterianul* din China.

De *Paleolitic inferior*, cu utilaje obținute prin tehnica bipolară, se amintește și în Coreea, la *Sokchang-ni*, în Vietnam la *Mont Dô*, în Thailanda, la *Saiyok* (stratigrafia este însă incertă), în Birmania, unde a fost descris *Anyatianul vechi*, racloare grosiere, proto-bifaciale, în Malaezia, în regiunea *Kota-Tampan* de unde au fost descrise mai multe *choppers*, *chopping-tools* și bifaciale grosiere (J. Garanger, 1992).

A.II.4. Europa

Pe continentul european s-au recuperat adesea piese izolate care au fost atribuite uneori cu ușurință paleoliticului inferior, chiar dacă piesele respective nu proveneau din situri cu o stratigrafie clară sau din ansambluri arheologice cu material bogat în care să fie sesizate lanțuri operatorii specifice.

Cel mai vechi zăcământ din *Paleoliticul inferior* din Europa este considerat cel de la *Chilhac* din valea înaltă *Allier* (*Haute-Loire*) din Franța. Primele piese au fost descoperite în poziție secundară de Ch. Guth în 1974 și J. Chavaillon în 1984 (J. Chavaillon, 1991), iar cercetările recente au relevat existența *in situ* a galeților ciopliți în asociație cu o faună din *Villafranchianul mijlociu* apreciată la circa 1,9 milioane ani. Paleomagnetic depozitul se situează între 1,2-1,9 milioane ani. Totuși piesele de tipul *choppers*, așchiilor și nucleilor nu se bucură de adeziunea unanimă în privința vârstei estimate (O. Boeuf, 1985; C. Farizy, 1992).

De o parte și alta a Pirineilor, în Franța și Spania, pe terasele înalte din *Roussillon* și *Catalonia*, au fost descoperite utilaje din cuarț de tipul *choppers*, *chopping-tools* și poliedrelor atribuite perioadei glaciare *Günz*. Mai bine dateate (*episodul Jaramillo*) par să fie utilajele din cuarț și calcar care însoțesc resturile alimentare provenite de la macromamiferele de la *Vallonnet* (A. Tuffreau, 1971; H. de Lumley, A. Fournier, J. Krzepakowska, A. Echassoux, 1988).

La începutul pleistocenului mijlociu, zăcămintele atribuite paleoliticului inferior se înmulțesc. În Italia centrală și meridională au fost semnalate *choppers* în calcar și cuarțit la *Colle Marino* și *Fontana Liri* în Latium, *Bibbona* în Toscana,

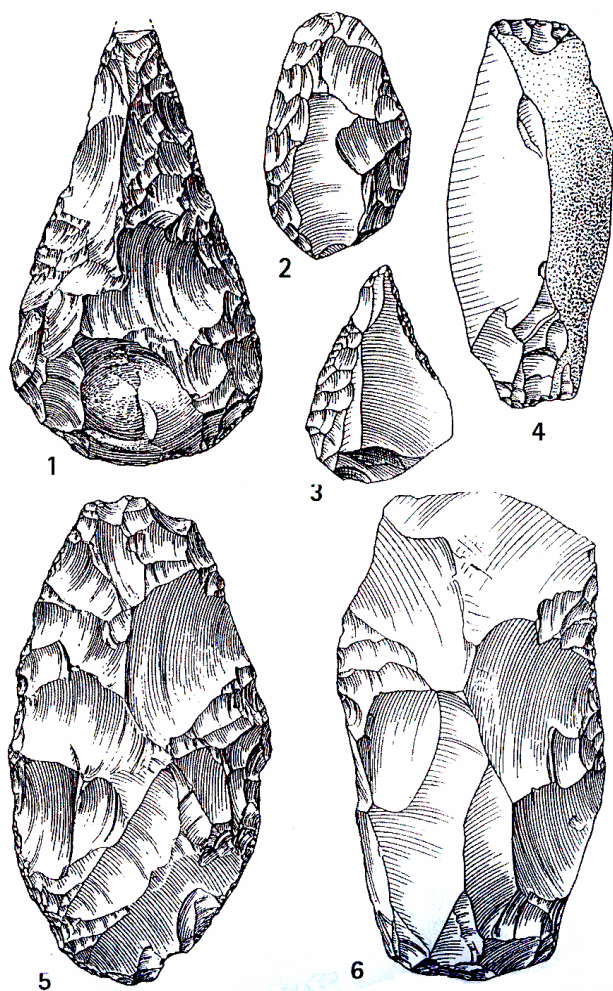

Fig. 6 - Utilaje litice din Acheuleanul clasic din Europa. 1 - bifacială de la *Swanscombe* (Anglia); 2-4 - racloar, vârf și gratoar de la *Saint Acheul* (Franța); 5 - limandă de la *Cagny* (Franța); 6 - toporaș (*hachereau*) de la *Bihorel* (Franța) (după Fr. Bordes, 1968).

Irsina în Basilicate și *Monte Peglia* în Umbria. În mod cert însă depozitul din aer liber de la *La Pineta* (Isernia, Malise) este cel mai important pentru **Paleoliticul inferior** din Italia, el fiind datat la circa 730.000 de ani și caracterizându-se printr-o aglomerare de câteva mii de utilaje (în mod deosebit *choppers*), resturi osoase concentrate aici ca urmare a "masacrării" bizonului (*Bison* cf. *schoetensacki*), rinocerului (*Dicerorhinus hemitöechus*), ca și prin existența defenselor de elefant (*Elephas antiquus*). Mai multe blocuri de travertin erau dispuse în semicerc în asociație cu oseminte și defense aliniate paralel, ca mărturie a unor structuri de locuire intenționat organizate (A. Palma di Cesnola, 1996).

Pentru această perioadă de la începutul pleistocenului mediu foarte important este zăcămintul de la *Soleilhac* din Masivul central francez, unde a fost descoperită o mare varietate de utilaje (*choppers*, așchii, racloare groase, denticulate de dimensiuni reduse etc.) realizate pe diverse roci (microgranite, jaspuri, cuarț sau bazalt) (H. de

Lumley, 1976).

Spania excelează prin zăcămintele de la *Pinedo*, situate pe una din terasele râului Tage, aproape de Toledo (J. Gonzáles Echegaray, L. G. Freeman, 1998)). Aici s-au menționat bifaciale amigdaloide, galeți amenajați etc., care, în ansamblul lor, amintesc de stadiul vechi al acheuleanului (fig. 6), ca, de altfel, și situl de la *El Aculadero* (Cadix) care se apropie de *Acheuleanul african* (A. Tuffreau, 2004).

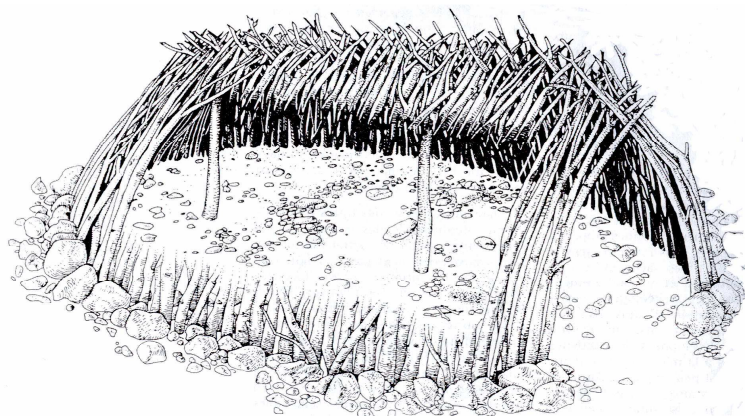

Fig. 7 - Adăpost de pe plaja de la *Terra Amata* (după H. de Lumley, 1995).

Tot acestei etape de început a pleistocenului mediu s-ar putea să aparțină așezările de la *Kärlich* (Germania) (G. Bosinski, 1982) și *La Belle-Roche* (Belgia). De asemenea, în peștera de la *Sandalja I* (Croatia), împreună cu o faună din *Villafranchianul superior* și alături de un incisiv superior uman s-au descoperit o serie de oseminte fracturate și un galet amenajat (A. Monttet- White, 1996). Peștera de la *Stránska Skála* (Cehia) a livrat câteva așchii fără rețușe continue, un *chopper* și un percutor pe silex și cuarț,acompaniate de faună din *Biharianul superior* (datat în *inversiunea paleomagnetice Matuyana-Bruhnes*). Tot din Cehia este invocat zăcămintul de la *Prezletice*, de aceeași vârstă cu precedentul, în care s-au găsit piese cu urme de lovire, fără a putea fi clasate cu certitudine (K. Valoch, 1996).

Aproximativ între 400.000 și 250.000 de ani în Europa occidentală își face prezența tot mai mult *Acheuleanul*, mai bine relevat în bazinul Tamisei, bazinul parizian, bazinul aquitan, peninsulele iberică și italică. *Acheuleanul*, în aceste regiuni, se asociază cu *Clactonianul* în nord și *Tayacianul* în sud. Printre siturile cele mai importante sunt cele de la *Paglicci*, *Combe-Grenal*, *Lazaret*, *Swanscombe* (C. Gamble, 1999).

În regiunea mediteraneeană este celebru situl de la *Terra Amata* (fig. 7), săpat din 1966 de H. de Lumley și datat la sfârșitul perioadei glaciare *Mindel* (H. de Lumley, A. de Lumley, Cl. Miskowsky, J. Renault-Miskowsky, 1976). Cele peste 10.000 de piese caracterizează un *Acheulean* în general sărac în bifaciale, incluzând mai mult unelte masive de clacar de tipul *chopper*, protobifaciale, topoare pe galeți etc., întrebuințate pentru vânatul unei faune cu *Cervus elaphus*, *Elephas antiquus*, *Dicerorhinus hemitoechus*, *Sus scrofa* și *Bos primigenius*. Au fost atestate în vetre oase arse.

Din Italia sunt atribuite acestei perioade mai multe situri cu *choppers* în calcar, *chopping-tools*, așchii de silex cu talonul larg și bulbul proeminent, bifaciale etc., cum ar fi cele de la *Loreto*, *Salici*, *Lichinci*, *Notarchirico*, toate situate în regiunea Venosa (la

sud de Basilicata) și de la *Castel di Guido* din apropiere de Roma (A. Palma di Cesnola, 1996).

În Peninsula iberică s-au relevat mai multe zăcăminte, cum sunt cele de la *Aridos* (lângă Madrid) unde au fost puse în evidență activități legate de desprinderea cărnii de pe oase cu ajutorul bifacialelor. Celebre sunt, de asemenea, siturile de la *Ambrona* și *Torralba*, datate între circa 330.000 și 270.000 de ani, în care bogăția resturilor faunistice de *Elephas antiquus* și *Elephas trogontheri* suplinesc sărăcia utilajului de bifaciale, topoare și așchii pe silex și cuarțit. Ceva mai numeroase par să fie *choppers* (J. Gonzáles Echegaray, L. G. Freeman, 1998).

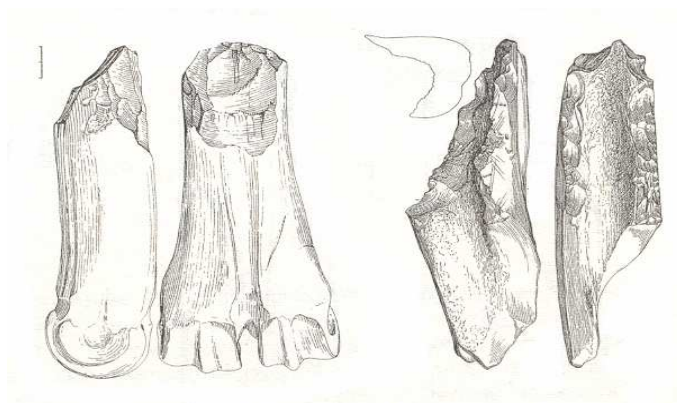

Fig. 8 - Racloare din oase masive din așezarea de la *Bilzingsleben* (după D. Mania, 1990).

Faciesul clactonian se suprapune în general regiunilor bogate în silex și este specific mai cu seamă Angliei (C. Gamble, 1999). Alături de situl eponim, au fost descrise ca aparținând acestui facies așezările de la *Swanscombe* și *Boxgrove*. În Franța sunt menționate siturile de la *Cagny-L'Épinette*, *Saint Coloman* și *Tautavel*, iar din Germania este cunoscută stațiunea de la *Bilzingsleben* (fig. 8).

Zăcământul din aer liber de la *Bilzingsleben* este situat în Turingia, în travertinele care flanchează valea Saale. Au fost descoperite structuri de locuire relativ circulare din pietre și oseminte mari, iar în vetre au fost găsite pietre și oase arse. Multe diafize de la mamiferele mari (elefant, rinocer, cervid, urs, bovid, cal) au fost sparte cu *choppers* și *chopping-tools*. Nu lipsesc nici utilajele "microlitice" de tipul așchiilor, denticulatelor, gratoarelor etc. Această așezare este contemporană interglaciului *Holstein* și a fost datată între 350.000 și 150.000 de ani.

Din Europa centrală este amintit situl de la *Verteszölös* (Ungaria) descoperit în tufuri calcaroase datate prin uraniu/thorium între 475.000 și 250.000 de ani. Utilajul cuprinde *choppers*, *chopping-tools*, utilaje pe așchii, racloare, vârfuri în general de dimensiuni reduse. Între resturile faunistice de urși, cai, bovidee și cervidee a fost identificat un occipital uman. Multe din oase conservă urme de arsură ca urmare a utilizării focului în vetre (C. Farizy, 1992).

A.III. Paleoliticul inferior din România

Pentru începuturile paleoliticului inferior din România au existat multe discuții contradictorii privind zăcământul de la *Bugiulești* (com. Tetoiu, jud. Vâlcea) atribuit *Villafranchianului superior* (C. S. Nicolăescu-Plopsor, D. Nicolăescu-Plopsor, 1963; C. S. Nicolăescu-Plopsor, 1964). Aici, în depozitele nisipoase și nisipos-argiloase depuse

la marginea lacului getic (într-un fel de golf al acestuia) în apropierea actualului bazin al Oltețului, s-au descoperit unele oase care indică, prin modul în care au fost sparte, o activitate intenționată a unor hominide care și-au făurit intenționat măciuci, zdrobitoare, străpungătoare, răzuitoare (fig. 9). Descoperirea de la *Bugiulești* își găsește analogii la *Sinzelles* (Franța).

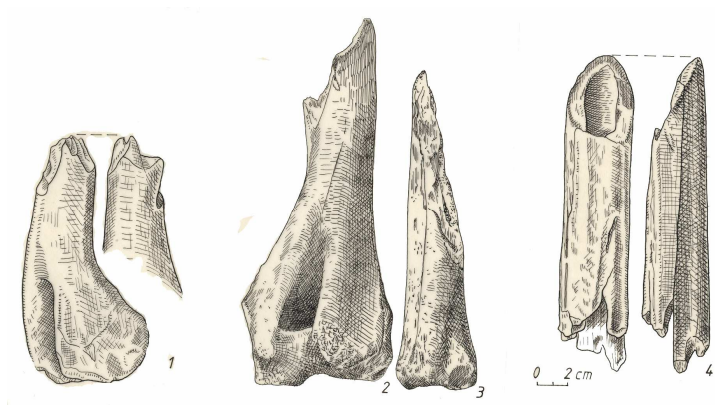

Fig. 9 - Utilaje de os de la Valea lui Grăunceanu – Bugiulești (dupa C. S. Nicolaescu-Plopsor, 1964).

Dacă până nu demult timp aceste „utilaje” din os erau privite cu îndoială, în primul rând pentru că ele nu sunt acompaniate de unelte de piatră de aceeași vârstă, iată

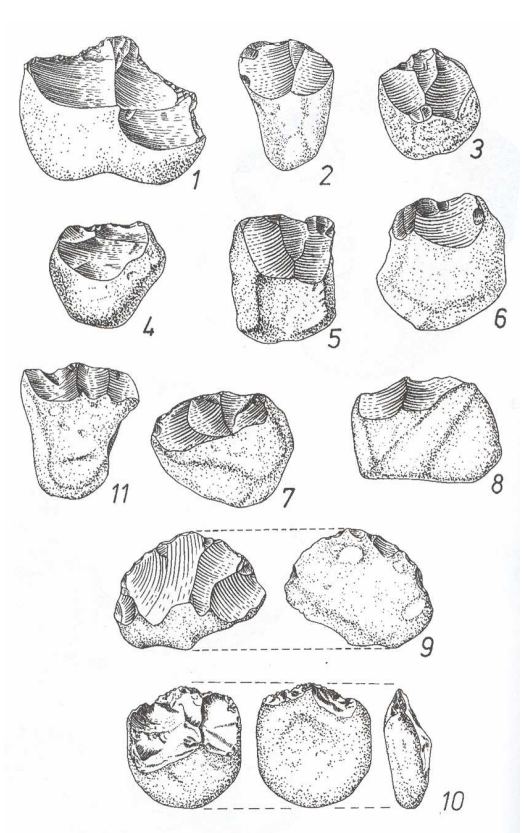

Fig. 10 - Galeți amenajați unifacial (*choppers*): 1-valea Oltului (*Fărcașele*); 2-valea Argeșului (*Băiculești*); 3, 5, 6-valea Argeșului (*Pitești*); 4-valea Cotmeana; 7, 8, 11-valea Dâmbovnic; 9-valea Mozac; 10-valea Oltului (*Racovița*) (după M. Nica, 1970; I. Nania, 1968; P. Dicu, 1979).

că în ultima vreme au fost publicate descoperiri de acest fel de la *Bugiulești* din punctul Dealul Mijlociu. De aici sunt descrise trei piese de tipul *chopping-tool* cu cortex parțial conservat. Stratul este plasat în *evenimentul Olduvai*, în jur de 1,7 milioane ani (C.

Rădulescu, P. Samson, 1991; M. Cârciumar, 1999).

O regiune extrem de bogată în *cultură de prund* o reprezintă însă cea cuprinsă între *Olt* și *Argeș*, în zona Piemontului Cotmeana și regiunea de nord mai înaltă a câmpiei. Din păcate însă descoperirile de aici sunt în poziție secundară, utilajul fiind recuperat din aluviunile recente ale văii *Argeș*, cu afluenții săi direcți sau indirecti *Bascov*, *Mozac Dâmbovnic*, ale văii *Vedea* cu afluentul său *Cotmeana*, ale văii *Oltului* cu afluenții săi *Topolog*, *Teslui* și *Dârjov* (unde s-au făcut și primele descoperiri de către C.S. Nicolăescu-Plopșor) (C. S. Nicolăescu-Plopșor, I. N Moroșan, 1959) (fig. 10).

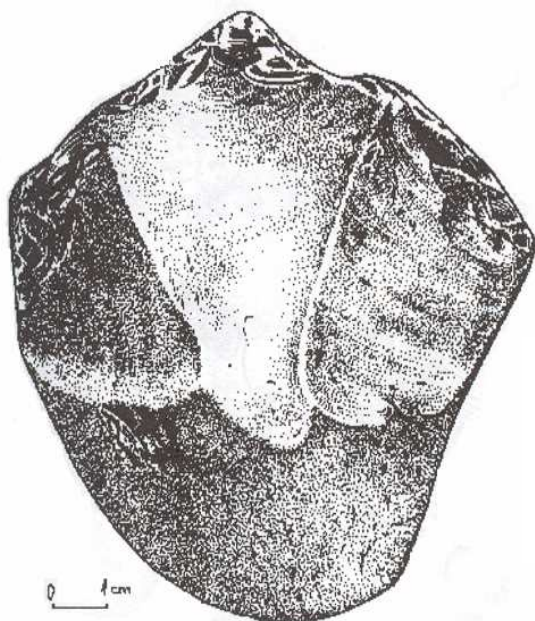

Fig. 11 - *Chopping-tool* descoperit la *Fărcașele* pe valea *Oltului* (după M. Cârciumar, 1999).

Cele peste o mie de piese au fost descoperite adesea în preajma unor resturi osteologice de *Archidiskodon meridionalis* și *Dicerorhinus etruscus*. Ele sunt prelucrate din silex și mult mai puțin din cuarțit și au fost recuperate dintre galeții rulați ai râurilor. S-au identificat utilaje de tipul *chopper* și *chopping-tool*, așchii de silex cu formă de racloare cioplite în tehnică clactoniană, când se obțineau așchii groase și în tehnică *levallois* prin care se impunea prepararea nucleului în mod special în vederea detașării unor lame mai elaborate. Văile *Argeșului*, *Bascovului*, *Mozacului*, *Cotmenei*, *Oltului* (fig. 11), *Dârjovului* și *Obogăi* au livrat peste 35 de utilaje bifaciale de tip triedric, ovalar, migdaloid, discoidal etc., care, prin tehnică, amintesc de *Abbevillian* și *Acheulean* (C. S. Nicolăescu-Plopșor, 1964; I. Nania, 1964; 1968; 1971; 1972; I. P. Dicu, 1972; 1973; 1979).

Tehnică clactoniană se regăsește, de asemenea, într-o serie de descoperiri făcute la *Valea Lupului*, *Mitoc-Malul Galben*, *Dobromira*, *Lesile* etc. (C. S. Nicolăescu-Plopșor, 1957; C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, 1959).

La *Amărăști-Fărcaș* (jud. Dolj) s-au găsit câteva piese de cuarțit care păreau că au fost prelucrate pe loc, alături de resturi osoase de *Mammuthus trogontheri*. Stratul, conform analizei polinice, s-a depus într-o perioadă de ameliorare climatică de tip interstadial din *Pleistocenul mijlociu* (M. Cârciumar, 1981).

Din Transilvania, din depozitele de umplere ale unor cavități săpate în travetin, de la *Sândominic*, au fost descoperite anumite utilaje de tip bifacial, racloare simple,

așchii *levallois* etc., care ar putea aparține intervalului cronologic cuprins între sfârșitul perioadei glaciare *Mindel* și perioada glaciară *Riss* (P. Samson, C. Rădulescu, 1969; Al. Păunescu, C. Rădulescu, P. Samson, 1982).

Sud-estul României, mai exact Dobrogea, reprezintă ultima provincie care a oferit vestigii atribuite paleoliticului inferior. În peștera *Lilieilor* (com. Târgușor, jud. Constanța) s-a găsit un *chopping-tool* în unitatea stratigrafică cunoscută sub numele de *Gura-Dobrogei 2*, atribuită, după fauna fosilă, mindelului superior (P. Samson, P. Rădulescu, 1972).

B. Paleoliticul mijlociu

Paleoliticul mijlociu, după ultimele cercetări, corespunde perioadei de timp cuprinsă între 200.000 de ani (adică începutul stadiului izotopic 6) și 35.000 de ani. În această etapă se desfășoară în Europa populațiile neandertaliene.

Așa cum remarca Fr. Bordes (1961; 1968; 1984), spre sfârșitul paleoliticului inferior (*Acheuleanul superior*) a fost sesizată existența unor utilaje realizate în tehnica de cioplire așchială care au derivat din *Clactonian*, pe care le denumește premusteriene și le consideră că au stat la baza complexului cultural care caracterizează *Paleoliticul mijlociu* - **Musterianul**. Această tehnică așchială va fi cunoscută de acum sub numele de **tehnica levalloisiană**, ea fiind răspândită în diverse regiuni la momente diferite și utilizată de comunități deosebite.

B.I. Musterianul

Cultura musteriană își trage numele de la așezarea *Moustier* (Franța), unde se găsesc două zăcămintele principale: adăpostul superior (care conține stratele eponime) și adăpostul inferior, la paisprezece metri mai jos.

Primele săpături au fost întreprinse în adăpostul superior de E. Lartet și H. Christy (1864 a; b). Industria descoperită aici a fost denumită în 1869 de G. de Mortillet - **Musterian**. În 1930, D. Peyrony publică prima stratigrafie elaborată în urma unor săpături atente. Cercetările ulterioare aveau să precizeze că adăpostul superior conține de jos în sus **Musterian de tradiție acheuleană**, **Musterian de tip Quina** și **Musterian tipic**.

Referitor la clasificarea musterianului, trebuie să spunem că ea este în totalitate franțuzească. G. de Mortillet (1869) îl considera o industrie omogenă, caracterizată prin racloare, vârfuri de mână și bifaciale, subdivizându-l în **Musterian vechi** cu bifaciale, **Musterian mijlociu** sau **tipic** și **Musterian superior** sau **evoluat**.

D. Peyrony (1930) are meritul că, pentru prima dată, evidențiază complexitatea culturală a musterianului, ale cărui subdiviziuni nu ar fi exclusiv cronologice, iar V. Commot (1908) introduce noțiunea de faciesuri regionale musteriene.

La rândul său, H. Breuil (1932), sprijinându-se pe observația că în nordul Franței se descoperiseră așchii de dimensiuni mari, frumos realizate în tehnică *levallois*, cele mai multe neretușate secundar, afirmă existența independentă a unei industrii speciale - **Levalloisianul**, care ar fi evoluat paralel cu **Musterianul** și fără contacte cu acesta. Considerat a fi apărut în *Riss*, **Levalloisianul** se înscrie, după el, în teoria

filumurilor paralele (H. Breuil și H. Kelley, 1954),

Fr. Bordes (1953; 1968) a oferit pentru industriile musteriene o altă interpretare, considerându-le un vast complex de diverse culturi: *Musterian de tradiție acheuleană*, *Musterian tipic*, *Musterian denticulat*, *Musterian de tip Quina*, *Musterian de tip Ferrassie*, fiecare din aceste grupe folosind sau nu tehnica de debitaj *levallois* (Fr. Bordes, M. Bourgon, 1951).

După Fr. Bordes (1961), industriile musteriene care conservă o bună parte din așchiile lor, lamele și vârfurile *levallois* fără retușe sunt de *facies levalloisian*. Dacă aceste așchii sunt retușate în utilaje diverse (cum se întâmplă în sudul Franței), acestea sunt industrii musteriene de *debitaj levallois*, dar de *facies non levalloisian*. Debitajul *levallois* nu reprezintă însă în *Musterian* decât un caz particular de cioplire, pentru că debitajul mustertian, așa cum am spus, și debitajul bipolar au fost larg folosite în anumite circumstanțe. *Debitajul mustertian* se deosebește de *debitajul levalloisian* și prin faptul că în loc să se desprindă o mare așchie după prepararea planului de lovire, cum se întâmplă prin metoda *levallois*, se continuă debitarea unor așchii centripete, uneori alternativ pe cele două fețe ale nucleului. Produsul final este un nucleu discoidal.

B.I.1. Descrierea grupelor musteriene

De la început trebuie să precizăm că *Musterianul* rămâne o industrie pe așchii, caracterizat aproape întotdeauna prin aceleași tipuri de utilaje: racloare, vârfuri, denticulate, *encoche*, cuțite *à dos* și uneori bifaciale. Se poate spune că include cam aceleași utilaje ca în *Acheulean*, fiind deosebite doar proporțiile și tehnica de prelucrare. Aceste criterii au determinat detașarea celor câteva mari grupe.

Musterianul tipic, pus în evidență de D. Peyrony (1930) după stratele *B* și *J* de la *Moustier*, are următoarele trăsături distincte: absența sau raritatea bifacialelor, procentajul variabil, dar destul de slab, de cuțite *à dos*, în general atipice, numărul redus de denticulate, importanța racloarelor plate și arcuite etc.

Musterianul de tradiție acheuleană, de asemenea, definit de D. Peyrony (1930) după stratele *G* și *H* de la *Moustier*, se detașează prin existența bifacialelor, mai ales cordiforme, prezența cuțitelor *à dos* arcuite, dezvoltarea utilajelor specifice paleoliticului superior (gratoare, *burins*, străpungătoare) caracterizate printr-o mai mare varietate tipologică. Printre trăsăturile importante ale perioadei de sfârșit a mustertianului de tradiție acheuleană se înscriu diminuarea importanței bifacialelor, creșterea importanței cuțitelor *à dos*, care trec în vârfuri *à dos*, ca și înmulțirea gratoarelor, *burin*-elor și lamelor.

Pentru că în *Musterianul de tradiție acheuleană* nu se descoperise nici un rest osteologic atribuit omului de Neandertal, ca și pentru că acesta aparținea unui *phillum* care venea din *Acheulean* și se perpetua până în *Perigordian* (ulterior atribuit chatelperonianului), Fr. Bordes (1958) sugera că artizanii acestui *facies* ar putea să fie forme precoce de *Homo sapiens*.

Musterianul denticulat a fost caracterizat de Fr. Bordes (1953), care consideră că acest *facies* este evidențiat de raritatea tuturor utilajelor, cu excepția celor cu *encoche* și celor denticulate, care sunt predominante.

Uneori există riscul, având în vedere mediocritatea utilajului, ca acest *facies* să se confunde cu materiale supuse proceselor de gelifracție.

Musterianul de tip Quina zis și **Charentien** a fost relevat de Fr. Bordes (1953) în zăcământul „*La Quina*” din Charente. El se caracterizează prin faptul că debitajul *levallois* este slab sau aproape absent, așchiile sunt scurte și groase, lamele rare. Din punct de vedere tipologic, acestui facies musterian îi sunt specifice dominanța zdrobitoare a racloarelor, adesea arcuite și groase, laterale sau transversale, care sunt însoțite de piese foarte specializate, racloare cu cioplire bifacială zise plano-convexe. De asemenea, cuțitele *à dos* sunt rare și puțin tipice, bifacialele sunt foarte rare, ca și denticulatele.

Musterianul de tip Ferrassie a fost precizat de Fr. Bordes (1953) pentru prima dată în stratul C de la *La Ferrassie*. El se aseamănă în bună măsură cu **Musterianul de tip Quina** în privința conținutului utilajelor litice. Deosebirea constă în faptul că la *La Ferrassie* este vorba de debitaj *levallois*, iar la *La Quina* de debitaj *non levallois*, ceea ce se traduce prin aspectul suplu, alungit al utilajelor în primul caz și masiv și scurt în cel de al doilea caz.

Așa cum remarca Fr. Bordes și D. de Sonneville-Bordes (1970), interstratificarea acestor grupe care se succed în depozitele peșterilor și adăposturilor sub stâncă, fără a primi influențe unele de la altele, demonstrează că, departe de a fi un „bloc rigid”, lumea musteriană a reușit, păstrând un fond comun de utilaje aproape identice, să realizeze totuși ansambluri originale și chiar să evolueze în culturi distincte.

Este necesar să subliniem că Fr. Bordes (1953; 1961) a fost conștient că aceste ansambluri nu se explică nici în termeni de mediu, nici în termeni de tehnologie și nici în termeni culturali. Singura dimensiune temporală este că aceste culturi musteriene sunt würmiene. După el, prezența discontinuă a bifacialelor și cuțitelor *à dos*, frecvența diferită a racloarelor, denticulatele și pieselor cu *encoche*s, precum și diversitatea racloarelor ne îndeamnă mai degrabă să vedem trăsăturile stilistice specifice unor grupe etnice distincte, care au existat cel mai adesea într-o izolare relativă, fără a apare că s-au influențat reciproc în *Würmul vechi*, când au ocupat teritorii proprii.

După cum remarcă N. Rolland (1981; 1990), această coexistență autonomă prelungită ar fi putut să dea naștere la nișe biologice izolate (N. Rolland, H. L. Dibble, 1990). Astfel s-ar explica, având în vedere că **Musterianul de tradiție acheuleană** nu a oferit nici un rest de neandertalian, că ipoteza lui Fr. Bordes (1968), care încerca să sugereze că o populație de *Homo sapiens sapiens* ar fi responsabilă de acest facies, rămâne valabilă și va rezolva controversa asupra continuității dintre **Paleoliticul mijlociu și superior**. De altfel, M. Otte (1996; 1999), la rândul său, vede în **Musterianul de tradiție acheuleană** un ansamblu mixt, hibrid.

În ultima vreme, L. Binford (1973) ține să explice în termeni funcționali diferitele faciesuri musteriene, în acest demers un rol important avându-l desigur mediul natural. Cu alte cuvinte, el susține că cele cinci tipuri de **Musterian**, definite mai sus, nu ar fi decât faciesurile unui aceluiași grup cultural, fiecare din ele corespunzând la diferite activități legate în mod esențial de mediu (L. R. , S., Binford, 1996).

Există ipoteze care susțin chiar că variabilitatea utilajului litic musterian ar putea să fie consecința activităților sezoniere, anotimpuale.

L. Binford (1973) contestă că diferențele între faciesurile descrise de Fr. Bordes (1953) ar putea să rezulte din tradiții distincte sincrone într-o aceeași regiune. El propune o analiză factorială pentru a demonstra că **ansamblajele** din **Paleoliticul mijlociu** se rezumă la panopia specializată în vederea unor activități distincte.

Referitor la contemporaneitatea faciesurilor musteriene susținute de Fr. Bordes

(1953), amintim observațiile cronologice ale lui P. Mellars (1969; 1995) care consideră că *Musterianul de tradiție acheuleană* este totdeauna posterior charentianului, iar cel de tip *Quina* celui de tip *Ferrassie*, punct de vedere neîmpărțit de H. Laville (1973; 1975) pe baza studiilor sedimentologice din Perigord.

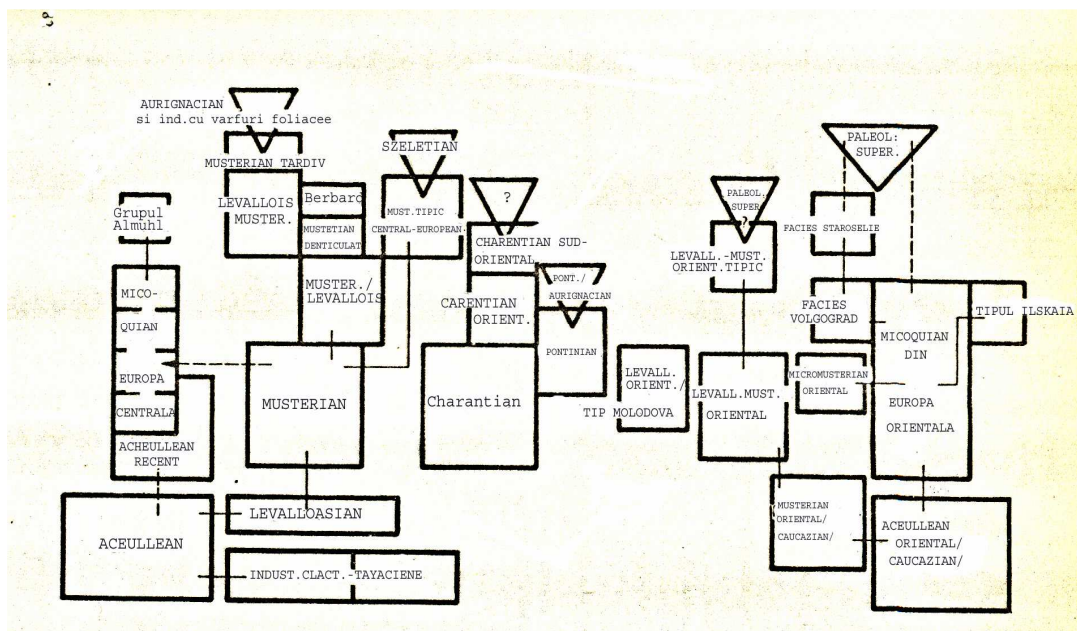

Fig. 12 - Repartiția faciesurilor regionale din Paleoliticul inferior și mijlociu în Eurasia cu toată complexitatea fenomenului tradițional și varietatea lor (după M. Gabori, 1976).

J. Kozłowski (1992) afirmă că asemănările în cultura materială paleolitică ar rezulta nu numai dintr-un nivel tehnologic apropiat, dar încă dintr-o tradiție culturală comună. În acest fel se pot interpreta asemănările dintre obiecte, ca un rezultat al legăturii dintre producătorii lor, sincron (când trebuie a se identifica trecerea obiectelor în unități socioculturale) și diacronic (prin trasarea liniilor filetice între unități).

Acest punct de vedere nu exprimă totuși decât unul din modurile de interpretare a asemănării dintre utilaje. Nu trebuie să fie neglijați și alți factori de asemănare, care pot să fie funcționali, ecologici sau psihici. Funcția unui utilaj, precizată azi prin metoda traseologică, se acordă rar cu o formă particulară a utilajului. În general, structura funcțională a utilajului nu este identică cu structura morfologică. În același timp, unele elemente ale culturii materiale, printre care și utilajele litice, reprezintă instrumente de adaptare ale omului la mediul natural. Înseamnă că mediul ar fi unul din factorii care au influențat totuși compoziția utilajelor unificând structurile lor. În sfârșit, similitudinile dintre utilajele litice pot rezulta dintr-o convergență care ține de caracterele proprii ale universului psihic al omului. În consecință, este util de a reflecta asupra diferitelor interpretări privind asemănarea utilajelor, înainte de a le atribui la lanțuri filetice dintre grupele umane, la dispersia ideilor în societățile vecine, la migrații etc.

În ceea ce privește originea faciesurilor musteriene, Fr. Bordes (1953; 1968) afirmă că *Musterianul de tradiție acheuleană*, cu un utilaj pe așchii care se identifică, în tipuri și proporții, cu cel *Micoquian*, are ca trăsături distincte bifacialele, în sensul că

dispar bifacialele micoquiene și se dezvoltă în schimb cele cordiforme și apar bifacialele triangulare. Destul de neclare rămân originile mustertianului tipic și denticulat. În schimb, *Mustertianul de tip Quina (Charentianul)* lasă impresia că își are rădăcinile în nivelurile inferioare de la *Micoque*, existând, de asemenea, numeroase asemănări ale sale cu *Clactonianul*. La fel, *Mustertianul de tip Ferrassie* pare să-și găsească originile în nivelul patru de la *Micoque* în care se dezvoltă debitajul *levallois*.

C. Farizy (1992) menționa că în prezent termenul de **Mustertian** nu desemnează mai mult decât o epocă, un complex industrial, voit interpretat adesea în termeni culturali. Nu se poate totodată trece cu vederea, conform cercetărilor recente, că noțiunea de faciesuri regionale se justifică tot mai mult, iar tradițiile tehnice și stilul au un rol însemnat în conturarea lor. Problema originii, extensiunii faciesurilor regionale etc. rămân departe de a fi rezolvate pentru **Mustertian** până nu se vor pune la punct metode mai sigure pentru stabilirea unei cronologii de mare finețe. Indiferent de termenii folosiți, diversele faciesuri musteriene trebuie să fie explicate mult mai complex, în funcție de tradiții culturale, necesități, comportamente și raporturi sociale, niveluri tehnice și activități specializate, de dependența față de un anumit tip de mediu etc. M. Otte (1996; 1999) consideră că existența simultană a acestor procese demonstrează aptitudini de a adapta una sau alta din metode, în funcție de necesitatea situației respective. În regiunile de densitate slabă a materialelor se înregistrează veritabile faciesuri tehnice care reflectă această carență (fig. 12). Așa este cazul pontinianului din Europa Centrală, care, datorită utilizării galeților de mici dimensiuni, criteriile tehnice și dimensiunile sunt limitate. Este un bun exemplu de determinism și de creare a unor tendințe regionale particulare care se autodefinesc până la urmă etnic înaintea apariției paleoliticului superior și a lui *Homo sapiens sapiens* și care, ca unități culturale, reprezintă în mod cert și un răspuns la schimbările climatului sau conservarea unui anumit mediu sau la anumite inovații tradiționale. Astfel de tradiții regionale se definesc atât în Europa centrală (Ungaria, Austria, Germania) prin utilajele foliacee bifaciale (*Jankovitch, Mauern*), cât și în Europa de est (la est de Carpați - așezările de pe Prut - *Ripiceni Izvor*, în Balcani - *Muselievo*; în Polonia prin faciesul *Prodnician* cu utilaj *à dos* și rețușe bifaciale caracteristice etc.).

Admițând variabilitatea faciesurilor musteriene, N. Rolland (1981; 1990) se întreabă cum mai multe tradiții ale acestor faciesuri s-au transformat într-o unică tradiție specifică paleoliticului superior. Desigur că se poate presupune că numai unul dintre faciesurile musteriene și-au lăsat amprenta asupra paleoliticului superior.

B.I.2. Vânătoarea și alimentația omului de Neandertal

A. Leroi-Gourhan (1953) afirma pe drept cuvânt că materialele pe care le livrează săpăturile arheologice nu sunt nici tabloul fidel, cu proporții și cu compoziție, al faunei din epoca respectivă, nici tabloul alimentației omului.

Omul de Neandertal a manifestat un comportament de subzistență și a recurs la o serie de tehnici de achiziție a produselor carnat destul de variate, în funcție de factorii biologici, de mediu (înțelegând pe cei de topografie a regiunii, de climatul și variațiile sale, de biotopul regional) și de factorii culturali. Nu încapă nici o îndoială că omul de Neandertal ca prădător, pentru obținerea resurselor de carne, manifesta un comportament complex ce impunea o bună cunoaștere a teritoriului și adoptarea unei

strategii de vânătoare în funcție de trăsăturile animalului în mediul său specific. Așa cum afirmă M. Patou-Mathis (1989), caracterul vânatului a influențat strategia de vânătoare adoptată: caracterele biologice (talie, vârstă, sex), etologice (animal gregar sau solitar, mobil sau sedentar), ecologice (trăiau în mediul deschis sau forestier, pe relief accidentat sau plan) etc. Înseamnă că mediul, în mod inevitabil, favoriza alegerea anumitor tehnici. În funcție de comportamentul vânătorului se deosebesc mai multe categorii: vânătoare de animale mici, vânătoare diversificată, vânătoare orientată doar spre câteva specii, vânătoare orientată spre una sau două specii sau pe un grup de specii ce trăiau într-un biotop comun și aveau talie apropiată, vânătoare hiperspecializată pe o singură specie care însă avea calitatea de a fi foarte productivă. Exploatarea vânatului se făcea pe parcursul întregului an sau sezonier. În ceea ce privește strategiile cinegetice se disting mai multe metode: urmărirea, forțarea animalului în cursa individuală sau de grup, apropierea de vânat mai ales individuală cu sau fără camuflaj fizic sau ca miros, pânda în preajma locurilor de trecere a animalelor și chiar atragerea animalelor în aceste zone prin diverse trucuri, împingerea, prin bățai în diverse obiecte, a animalelor în locuri strâmte (defilee) sau mlaștini. În mod cert, omul de Neandertal apela la mai multe din aceste modalități, adaptându-se la mediu, independent de perioada cronologică, de climatul regional sau de faciesul cultural căruia îi aparținea.

Probabil că foarte important era locul de abataj al vânatului care putea determina tipul de campament, distanța dintre cele două jucând desigur un rol însemnat. De aici vor apărea campamente de bază, temporare, locuri de masacrare a animalelor, halte de vânătoare etc. Atât o serie de așezări din peșteri, cât și cele din aer liber erau alese în mod cert și în funcție de situarea lor în zonele de trecere a animalelor sau alte avantaje oferite de împrejurimile așezării, cum ar topografia particulară a regiunii, sau locurile de deces a unor animale ca de exemplu cele din grupa elefanților etc. (C. Farizy, F. David, 1989).

Între preistoricieni există încă discuții cu privire la putința omului de Neandertal de a practica sau nu o vânătoare specializată. Unii dintre ei consideră că omul de Neandertal era un vânător oportunist care nu selecționa vânatul, iar alții, din contră, sunt adepții unei vânători specializate în sensul că vânatul era ales în funcție de specie, poate de vârstă și sex. Confuziile apar uneori, pentru că nu toți autorii înțeleg același lucru referitor la termenul de vânătoare specializată. Pentru P. Mellars (1973), vânătoarea a avut loc la nivelul unei unice specii, iar R. White (1982) vede această specializare pentru o singură specie ca un apanaj exclusiv al paleoliticului superior. Așa cum se știe, L. Binford (1968) consideră această specializare cauza majoră a procesului de tranziție de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** ca urmare a unei exploatari sezoniere cu tendințe de generalizare și a unei strategii de vânătoare colective. L. Orquera (1984) extinde termenul de vânătoare specializată pe ierbivore de stepă, ceea ce înseamnă că sunt incluse în acest concept mai multe specii. Alături de toți acești autori, care susțin că vânătoarea specializată este specifică doar paleoliticului superior și eventual marchează tranziția de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**, se găsește și americanul P. Chasse (1987).

Contrar tuturor părerilor acestor autori, J. Altuna a demonstrat pentru regiunea cantabrică din Spania că vânătoarea în *Musterian* nu era specializată sau colectivă și majoritatea speciilor existente în preajma așezării erau exploatate cam în aceeași măsură. De asemenea, F. Delpech consideră că în situările din sud-vestul Franței vânătoarea a fost condiționată în mod evident de mediul regiunii din fiecare etapă (M. Patou, 1989).

Chiar dacă tehnicile de săpătură arheologică nu au fost întotdeauna riguros aplicate pentru precizarea unei stratigrafii fine și pentru detașarea strictă a fiecărui sol de locuire, trebuie să spunem că oricât de atent s-ar aplica metodele stratigrafice în peșteri, de exemplu, nu se poate ajunge să se diferențieze acele soluri de locuire care să indice o ocupare sezonieră a spațiului în vederea vânării în acea zonă a unei anumite specii. Totuși, se vorbește de vînarea cu predilecție de către neandertalienii de la *Mauran* (Haute-Garonne) și *Livernon* (Lot) din Franța a bourului.

Studiile arheozoologice din ultima vreme au ajuns să ofere rezultate surprinzătoare. Pe lângă o diagramă cu procentajele relative ale fiecărei specii (fig. 13; 14), se fac considerații asupra vârstei animalelor vâdate, sezonul în care s-a produs moartea acestora, histograme lunare când s-a produs vînarea unor specii, estimări asupra cantității de carne oferită de fiecare individ etc. (A. Leroi-Gourhan, 1953). Curba mortalității ne dă indicații asupra existenței unei strategii de alegere a vînatului în funcție de vârsta animalului. Histogramele lunare, efectuate pe baza resturilor de animale tinere, contribuie la precizarea perioadelor preferențiale de vînătoare și implicit ocuparea sezonieră a unei așezări.

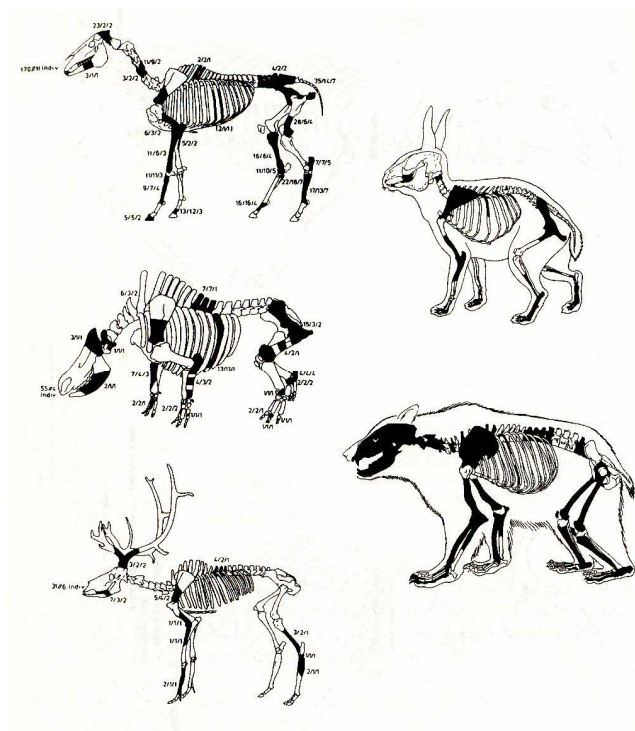

Fig. 13 - Modul de realizare a bilanțului general al unei așezări, după părțile membrilor conservate (în negru), numărul resturilor corespunzătoare și numărul minim al indivizilor care sunt implicați (stânga: cal, rinocer, ren; dreapta: iepure, urs) (după M. Otte, 1996).

Studii de acest fel au creat premisele înțelegerii mai bune a specializării anumitor așezări pentru exploatarea uneia sau a două specii. Așa sunt așezările *Lazaret* pentru cerb și muflon (M. Patou, 1984), peștera *Hortus* pentru muflon (B. Pillard, 1970), *Combe Grenal* pentru cal și cervide (*Rangifer tarandus* și *Cervus elaphus*) (P. Chase, 1986), *Sclayn* pentru capră neagră (M. Patou, 1989), *Zwolen* pentru cal (A. Gautier, 1989), iar în România așezarea *Ripiceni-Izvor* pentru mamut, peștera *Bordul Mare* pentru cal, peșterile *Muierilor* și *Cioarei* pentru urs de peșteră etc. Alegerea unei specii, în mod evident, era determinată în primul rând de mediu fiecărei regiuni, dar nu se pot exclude și alți factori care puteau să faciliteze vînătoarea, inclusiv aportul energetic al cărnii obținute prin vînarea unei specii și distanța față de așezare.

M. Patou-Mathis (1989) remarcă că, dacă în **Paleoliticul mijlociu** schemele de subzistență au variat după perioade, regiuni și grupe, existența unei economii mixte a

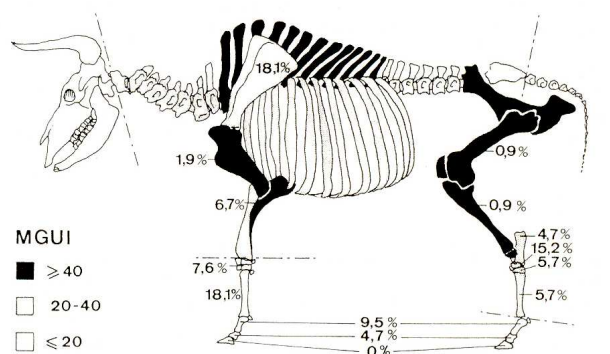
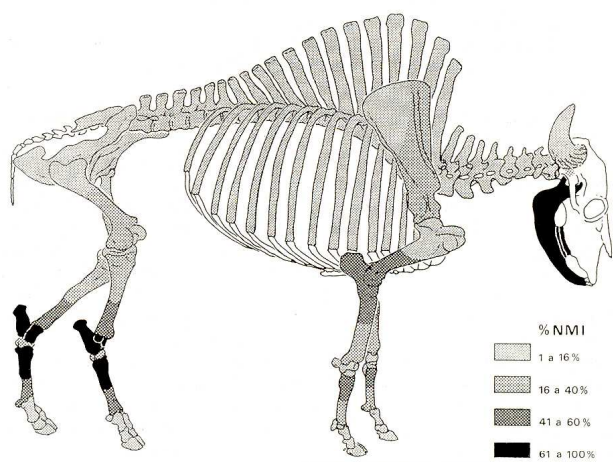

Fig. 14 - Reprezentarea osemintelor vânatului în funcție de aptitudinile de conservare: după numărul minim de indivizi (NMI) și în funcție de MGUI (Modified General Utility Index) (după M. Otte, 1996).

antrenat fără nici o îndoială o transformare a comportamentului social al neandertalienilor, cum ar fi practica de împărțire a hranei, o cooperare reală și interdependență economică mai strânsă dintre indivizii unui grup, diviziunea muncii, mai ales dintre bărbat și femeie. Practica unei vânători în grup a impus o capacitate superioară de organizare, o cunoaștere și observare atentă din punct de vedere ecologic și etologic, adaptarea tehnologică etc.

B.I.3. Habitatele musteriene

Nu încapă îndoială că în evoluția omului crearea unui spațiu bine definit și delimitat a reprezentat una din cele mai însemnate cuceriri. Implicațiile de ordin mental au fost cruciale, pentru că de acum materializarea spațiului interior se conștientizează prin opoziția sa cu exteriorul, iar de aici edificarea noțiunii de colectiv care ocupă un anumit spațiu capătă alte valențe decât cea a individului izolat. Ne putem imagina că socialul tinde să înlocuiască tot mai mult privatul, că la elaborarea și realizarea acestor structuri de locuire se impunea participarea colectivă ca factor de creație. Pe de altă parte, organizarea interioară a spațiului presupunea reguli stricte și o anumită ritualizare a unor acțiuni de acest fel. Omul de Neandertal a colonizat vaste teritorii, dovedind o

mare adaptabilitate la regiuni geografice și zone climatice diferite, de la câmpii până la arealele de munte (peste 2.000 m altitudine), de la stepă-tundră rece la mediul forestier cald și umed.

Orice așezare începe cu alegerea locului său și reprezintă o adaptare și exploatare cât mai bună la condițiile mediului și în primul rând la topografia regiunii. Alegerea unui platou, a unei microdepresiuni bine protejate, existența unei surse de apă, a unui adăpost natural de orice fel, inclusiv un adăpost sub stâncă, a unei peșteri bine orientate, uscată și lipsită de curenți, uneori chiar preferința pentru craterul unui vulcan inactiv (vulcanul *Eifel*) etc. reprezintă de fapt "*structuri de început*" cum le denumește H. Delporte (1982) și constituie primii factori organizatorici (M. Otte, 1996). Nu sunt neglijate nici sursele de materie primă de cea mai bună calitate, locurile de pasaj ale animalelor, posturile de observație care să permită o panoramă foarte largă asupra unei largi depresiuni (peștera *Cioarei* de la Boroșteni, peștera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor etc.) (M. Cârciuamaru, 1999).

De cele mai multe ori structurile de locuire musteriene nu sunt delimitate strict prin pereți care să fi rezistat și să însemne mărturii certe în acest sens pentru arheolog. Cel mai adesea se înregistrează un fel de "*pânze*" ca mărturii mobile acumulate care sugerează solurile de călcare și activitate intensă (resturi de debitaj, resturi culinare,

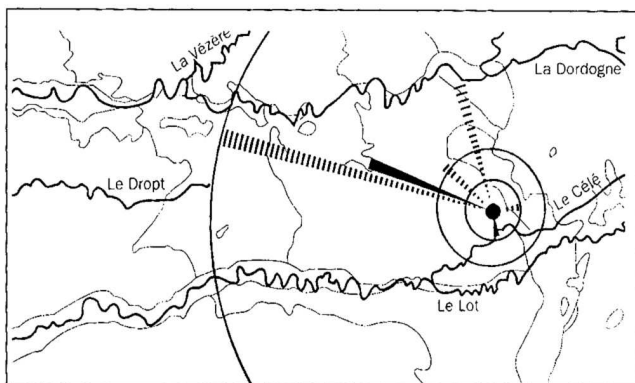

Fig. 15 - Distanțele de aprovizionare în materie primă constituie o rețea de ocupare teritorială. Cercurile concentrice reprezintă trei zone de aprovizionare: spațiul domestic lărgit, sectorul intermediar și zona întinsă (după J. M. Geneste, 1985; A. Turq, 1992).

vetre etc.). Atunci când astfel de aglomerări sunt izolate, sunt mai puțin spectaculoase și mai greu de interpretat drept colibe, dar s-au întâlnit situații când o serie de structuri ovale cu concentrări de materiale sunt efectiv aliniate, fiind prevăzute cu deschideri constante spre sud (de exemplu la *Bilzingsleben* în Germania) (D. Mania, M. Thomae, T. Litt, T. Weber, 1990). Alături s-a observat că în jurul unei unice vetre se pot concentra activități diverse. Așa de exemplu la *Biache-Saint-Vaast* organizarea spațiului relevă o arie de debitaj opusă unei zone în care domină fauna ale cărei elemente anatomice în conexiune subliniază existența unor activități legate de tranșarea cărnii (A. Tuffreau, J. Sommé, 1988).

În legătură cu modul de exploatare a resurselor de materii prime în **Paleoliticul mijlociu**, J.-M. Geneste (1985; 1988; 1990; 1991) consideră că spațiul din preajma unei așezări poate să fie împărțit în trei zone concentrice: spațiul domestic lărgit, sectorul intermediar și o zonă îndepărtată constând de fapt din câteva puncte de exploatare. Circa 85-95 % din materiile necesare provin din mediul imediat, din zona cea mai frecvent călcată pentru nevoile domestice (achiziționarea de lemn, procurarea apei, culesul vegetalelor). Ea depinde și de existența resurselor de materie primă litică de bună

calitate și se întinde de obicei aproximativ între câteva sute de metri până la 5 km (fig. 15). Zona intermediară oferă în general aproximativ 3-15 % din resurse care sunt obținute dintr-un sector care oscilează între 5-20 km. În acest sector strategia de aprovizionare este diferită. Pentru fiecare din materiale nu mai pot fi sesizate lanțurile operatorii de producție litică, dar totuși circa 1/3 din utilaje, așchii *levallois* și anumite produse de dimensiuni mai mari sunt rămase pe loc.

Achiziționarea unor materiale din zona îndepărtată, care poate ajunge la 80-100 km, se face numai pentru câteva piese din materiale de foarte bună calitate sau care reprezintă curiozități de o anumită natură (A. Turq, 1989).

După timpul de ocupare, siturile neandertaliene variază din cauza funcției lor și se pot distinge: 1 - sejururi unice sau limitate în timp; 2 - ocupații repetitive sau sezoniere; 3 - ocupații lungi în diferite epoci.

Atât siturile din peșteri, cât și cele din aer liber se caracterizează adesea prin multistratificare, prin succesiunea unor "*soluri arheologice*". De obicei, așezările din aer liber sunt caracterizate prin *soluri de locuire* cu suprafețe mai mari și de multe ori lipsite de limite naturale, cum se întâmplă în peșteri.

Pentru că în literatura de specialitate folosirea unor termeni nu se face conform rigorilor impuse de realitatea arheologică, vom face o scurtă trecere în revistă a unor concepte și a implicațiilor care le presupune utilizarea lor.

Solul arheologic este o secvență dintr-un strat geologic a cărui transformare morfostructurală este rezultatul în bună măsură al ocupării umane. Cu toate că uneori i se mai spune și *arheosol*, nu trebuie confundat cu *paleosolul*. Săparea sa prin decapări succesive cât mai subțiri va permite detașarea unui *suprasol*, care constă din vestigii remaniate după ocuparea umană, în prima fază de îngropare a respectivului *sol arheologic*, a unui nivel în care concentrarea vestigiilor este majoră, numit *sol pertinent* și a unui "*dedesupt al solului*", în care se observă remanieri din timpul ocupării sitului și unde se regăsesc câteva vestigii care străpung diferențiat depozitul. Ambiguitatea termenului de *sol arheologic* nu trebuie să influențeze întru totul folosirea sa, pentru că ea rezultă dintr-o serie de factori obiectivi, cum ar fi faptul că ocuparea umană a durat un anumit timp, în cursul căruia suprafața solului a fost modificată fără încetare doar în timpul strict al locuirii. Adesea locuirile umane sunt etaje succesive de ocupare și nu o continuitate perfectă de locuire, iar acest aspect a caracterizat multe așezări musteriene.

Solul virtual este un sol arheologic a cărui existență a fost precizată prin săpături arheologice, dar asupra căruia nu avem decât o imagine parțială, conjuncturală, pentru că omogenitatea sedimentului nu face posibilă detașarea suprafeței pe care oamenii s-au instalat ferm, cu toate că nu se poate ignora faptul că vestigiile au fost depuse pe această suprafață. Este probabil acceptiunea cea mai apropiată realității stratigrafice a unei peșteri locuite.

Solul de locuire, după Fr. Bordes (1975) este o suprafață ușor de recunoscut, pe care a locuit omul preistoric într-o unitate de timp, astfel pentru a se putea deduce, după poziția vestigiilor, o parte a activităților sale. Aceasta înseamnă că *solul de locuire* diferă evident de noțiunea de *sol arheologic*, care este rezultatul tasării elementelor naturale împreună cu resturile activității umane, pe o grosime variabilă. În acest fel, Fr. Bordes (1975) atrăgea atenția asupra întreprinderilor abuzive și chiar eronate în definirea solurilor de locuire, pentru că, în acea perioadă, mulți cercetători aveau o noțiune destul de "elastică" asupra solului de locuire, pe care îl considerau uneori gros până la un metru. J. - Ph. Rigaud (1976) afirmă că *solul de locuire* este pentru arheolog rezultatul intact, sau aproape intact, al ocupării unui sit de către un grup uman în timpul unei anumite perioade de timp. Aceasta implică existența unei ocupații lungi sau scurte și că aceste ocupații au fost continue sau discontinue.

În mod teoretic, există pentru fiecare sol arheologic un anumit număr de soluri de locuire, nu toate orizontale, întrucât ritmul de acumulare nu este uniform în toate punctele. Factorul *timp* este în acest caz o variabilă primordială, adesea greu de cunoscut și de precizat.

Atunci când grosimea depozitului arheologic este mai mare decât dimensiunea unei unelte, este posibilă existența unei formațiuni lenticulare, greu de conturat în timpul săpăturilor arheologice. Aceasta înseamnă că două obiecte situate altimetric, în raport cu baza sa cu partea superioară a unui strat, pot aparține în realitate unor lentile diferite, formate în momente diverse. Din această cauză, a lua în considerare numai repartiția orizontală a artefactelor într-un strat, în raport cu o înălțime dată, fără

observații stratigrafice complementare, va duce la o imagine artificială, întrucât poate asocia obiecte care nu sunt contemporane. Se presupune totodată că de la înălțimea maximă a unui strat până la baza sa, același grup uman sau grupuri umane, aparținând aceleiași culturi, au rămas pe loc o perioadă anume. Din păcate, de cele mai multe ori aceasta nu este o certitudine, ci mai degrabă o mare probabilitate. Grosimea unui *strat de locuire* nu este un indiciu sigur privind durata ocupației, totul depinzând de ritmul de sedimentare naturală într-un loc dat. Un grup uman care locuiește o regiune sau o peșteră în timpul unui ritm de sedimentare lent va lăsa un strat subțire cu o puternică densitate de utilaje. Același grup, într-o perioadă de sedimentare naturală rapidă, va da impresia unei așezări discontinue, de simple halte de vânătoare, cu același număr de unelte, dar puternic diseminate în grosimea mai mare a stratului.

Fr. Bordes (1975) a criticat tentativa lui H. de Lumley (1972), care a încercat să construiască o diagramă cumulativă în peștera *Hortus*, prin care a reprezentat 146 de piese într-un depozit de 5 m grosime și apoi a comparat acest complex (*sol ?*) de locuire cu altele din etaje presupuse contemporane. Observațiile lui Fr. Bordes (1975) sunt încă actuale, proiecția mecanică în plan a artefactelor provenite dintr-un decapaj altimetric fiind încă frecventă în practica arheologiei preistorice.

În definirea unui *sol de locuire*, o contribuție uneori esențială o aduce studiul tehnologic și tipologic al materialului, care pot demonstra secvențe omogene de debitaj. Existența unor piese din aceste ansambluri omogene și în stratele inferioare sau chiar superioare pune problema amestecului din diverse cauze a materialului și nu existența mai multor soluri de locuire.

La rândul său, analiza paleoetnologică pentru stabilirea utilizării de către generații succesive ale aceleiași comunități a unui adăpost (în aer liber sau în peșteră), în sânul cărora s-au perenizat anumite obiceiuri culturale, este desigur semnificativă, dar, din păcate, este un fapt rar descoperirea configurației de obiceiuri pe care să o putem caracteriza fără teama că aparține unui adevărat *sol de locuire*.

Așa cum remarca Fr. Bordes (1975), este necesar să întâlnim situații mult prea fără echivoc, precum un *burin* din structura A, care se racordează cu lamela *coup de burin* din structura B, ceea ce ar demonstra că *burin*-ul a fost cioplit în structura A și lamela aruncată în structura B, deși se poate și invers. Certă rămâne totuși doar contemporaneitatea celor două structuri A și B.

A. Leroi-Gourhan (1976) remarca că *structura de locuire* în preistorie trebuie interpretată ca totalitatea raporturilor care leagă diferite dovezi sau mărturii constituind un grup semnificativ. Pertinența unui grup este fondată pe repartitia situațiilor analoage și/sau pe legătura dintre elementele aceleiași dovezi, cum ar fi, de exemplu, deșeurile de debitaj care conduc la remontajul unui nucleu. Nu lipsesc situațiile în care, în momentul reocupării unui spațiu, structurile precedente au fost complet distruse și create aranjamente noi, care pot reprezenta veritabile capcane pentru arheolog. De asemenea, nu este exclus ca un strat de locuire de 2-3 m grosime să fie consecința, așa cum am sugerat mai sus, unei ocupații de 1-2 ani sau a mai multor sejururi de câte o săptămână, pe durata unui secol, sau pe perioade mai lungi, după cum nu sunt rare cazurile când un grup vine să locuiască pe locul unui sejur precedent ca urmare a poziției sale favorabile și a unei strategii logistice. Mai greu este să stabilim dacă este vorba de aceleași persoane, care vin în același sezon și reiau aceleași activități.

O componentă esențială a structurilor de locuire o reprezintă *structurile de combustie*, mai exact *vetrele* preistorice, care s-au bucurat în ultima vreme de un interes deosebit în ceea ce privește analiza lor paleoetnografică, avându-se în vedere că ele reprezintă polul de atracție a numeroaselor activități domestice și tehnice ale comunităților începând încă din *Paleolitic*. S-a încercat făurirea unui vocabular descriptiv cât mai precis, care să înlăture pe cât posibil ambiguitățile care intervin în descrierea acestora. Natura relației morfologia/funcția vetrei s-a dovedit a fi foarte complexă, pentru că omul preistoric a recurs la soluții tehnice variate pentru a-și satisface în general nevoi identice. Se impune deci ca *strata de combustie* să fie cercetată în ansamblul structurii de locuire, în directă corelație cu complexitatea activităților dintr-un *sol de locuire* (M. Olive, Y. Taborin, 1989). Se încearcă prin studiul unei vetre, pe cât posibil, precizarea unor lanțuri operatorii, care să privească amenajarea, funcționarea, utilizarea și eventual refacerea vetrei ca arie de activitate complexă, cu o pregnantă conotație spațială conștientizată de omul paleolitic. S-au propus chiar diverse clasificări a vetrelor preistorice, dintre care merită a fi amintită cea propusă de A. Beeching și J. Gasco (1989).

Toate aceste observații vrem să credem că sunt suficient de elocvente pentru pleiada consistentă de riscuri pe care trebuie să și le asume analistul unei *structuri de locuire* preistorice, ele justificând în bună măsură prudența observațiilor ce urmează, încercând să rămânem fideli, atunci când lipsa de rezoluție există, principiului promovării unor observații pertinente.

După funcțiile lor, așezările se împart în: 1 - *câmpuri de bază* cu densitate

abundentă a utilajului litic și a celor pe materiale dure de origine animală și cu suprafețe importante; 2 - *atelier* sau *cariere* situate adesea pe sursele de materie primă (pietrișuri aduse de râuri, zăcăminte), în care se remarcă densitatea debitajului și dimensiunile importante ale produselor de debitaj; 3 - *situri de sacrificare* a animalului, de dezmembrare și partajare a cărnii apar ca arii restrânse cu oseminte numeroase, uneori în conexiune anatomică și cu resturi rare de debitaj litic.

În general însă, numeroase situri musteriene prezintă trăsături mixte și în aceste situații sunt necesare atente studii statistice asupra diverselor concentrări de material care să demonstreze existența unor activități diferite. Peștera *Sclayn* (M. Otte, 1990; 1992; M. Otte, M. Patou-Mathis, D. Bonjean, 1998) este un exemplu în acest sens, pentru că aici s-au relevat concentrări de activități deosebite, cum ar fi cele de debitaj litic, de dezmembrare a vânatului și de preparare a alimentelor.

Cea mai cunoscută structură de locuire prin vechimea (130.000 ani) și trăsăturile sale particulare este cea din peștera *Lazaret* (în apropiere de Nisa-Franța). Un spațiu de 11 m lungime și 3,50 m lățime este acoperit de material arheologic și este jalonat de blocuri care permit intuirea unei intrări opusă peretelui grotei (H. de Lumley, 1969 a) (fig. 16). Spațiul pare a fi fost protejat de piei care adăposteau câteva mici vetre. Într-o suprafață de circa 35 m² au putut să locuiască aproximativ zece persoane în timpul iernii, care veneau aici probabil în noiembrie, după cum dovedește vârsta tinerilor mufloni, și plecau în primăvară, așa cum atestă resturile osteologice de marmote. Această haltă de vânatoare este atribuită acheuleanului clasic.

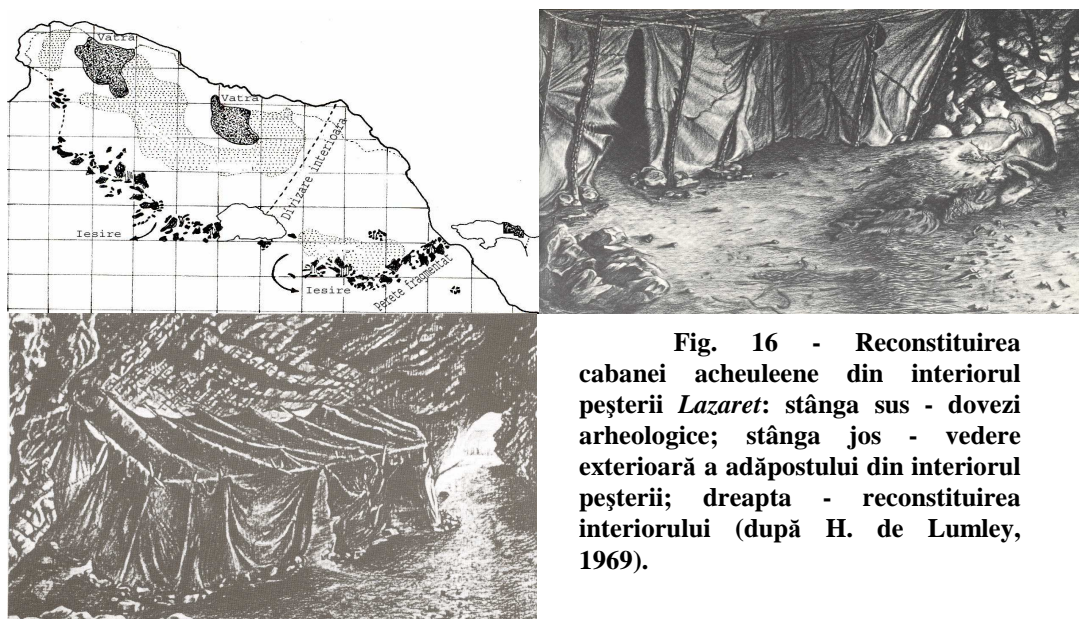

Fig. 16 - Reconstituirea cabanei acheuleene din interiorul peșterii Lazaret: stânga sus - dovezi arheologice; stânga jos - vedere exterioară a adăpostului din interiorul peșterii; dreapta - reconstituirea interiorului (după H. de Lumley, 1969).

Prin săpăturile din anii '70 de la *Pech de l'Azé 2*, Fr. Bordes (1972) atrăgea atenția asupra a trei vetre și amenajării lor cu dale plate, iar săpăturile mai recente de la *Biache-Saint-Vaast* efectuate de A. Tuffreau (1978) au relevat pavaje de dale contra umidității și, așa cum menționam, locuri de masă, spații de tranșare a vânatului, atelier de debitaj a silixului, ca și în peștera *Sclayn* (M. Otte, 1992; M. Otte, M. Patou-Mathis, D. Bonjean, 1988).

La *Reindahlen* (Germania), într-un zăcământ loessic, G. Bosinski (1976) și H. Thieme (1983) menționează o cabană ovală premusteriană, cu o industrie laminară

foarte evoluată. Structuri similare au fost descrise și la *Lebenstedt* (Germania). De asemenea, în Africa australă din timpul perioadei *Middle Stone Age* sunt amintite structuri de locuire. La *Orangia*, un mic grup de șapte paravane eliptice erau destinate pentru a proteja comunitatea împotriva vânturilor din nord (C. G. Sampson, 1968), iar la *Kalambo Falls* s-a dezvelit un mare cerc de pietre care jucau rolul unui adăpost contra vânturilor sau ca suport al unei șarpante sau schelet al unei construcții (J. D. Clark, 1969-1974).

Pentru Neandertalienii clasici structurile de locuire sunt mai numeroase, mai specializate și mai bine cunoscute. Așa de exemplu, W. Chmielewski a degajat o structură de tipul unui "cuptor" care ar fi servit la afumarea cărnii (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994).

Pentru **Musterian** este foarte important faptul că acum apar locuiri principale și locuiri satelit (fig. 17) în care se efectuau activități diversificate pentru vânatoare, pescuit, cules, exploatarea materiei prime, așa cum a remarcat H. de Lumley (1969 b). Un exemplu de așezări satelit, de halte de vânatoare ar putea să fie interpretat și așa-

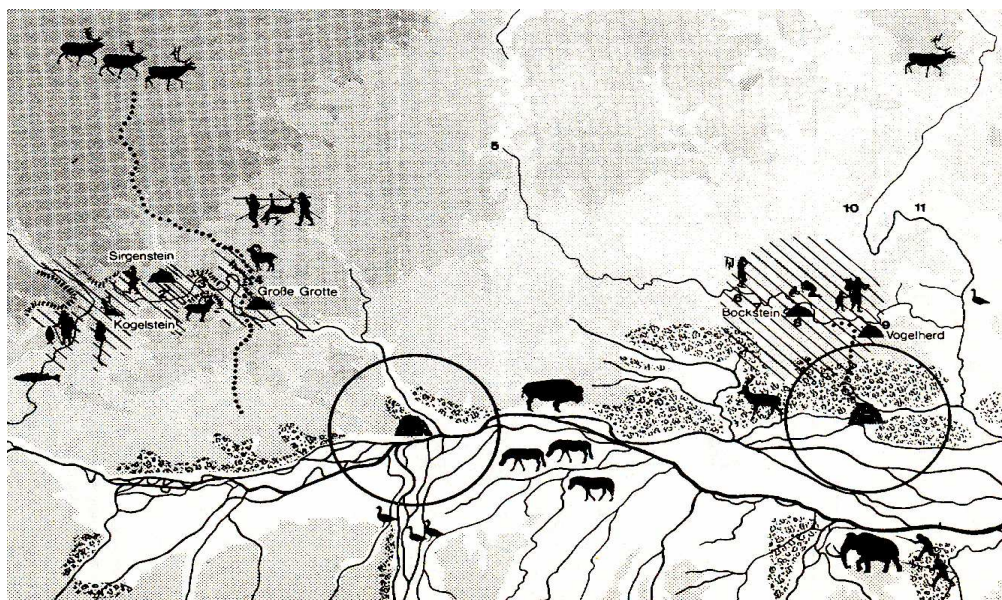

Fig. 17 - Un exemplu de reconstituire oferit de H. J. Müller-Beck pentru Dunărea superioară în Paleoliticul mijlociu, privind amplasamentul teritoriilor parcurse, poziția așezărilor și a vânatului disponibil. Câteva așezări de bază, de-a lungul râurilor principale, sunt completate de o serie de așezări adiacente care constituie o rețea de ocupare proprie a spațiului în această perioadă (după M. Otte, 1996).

zisul *Musterian alpin*. Este vorba de peșteri de altitudine, uneori de mari dimensiuni, dar aproape întotdeauna locuite efemer, cu un număr redus de utilaje, atribuite în general musterianului de tip *Levallois*. Așa sunt peșterile din Austria (*Drachen, Ramesch*), Elveția (*Wildkirschli, Drachenloch*) și Franța (*Prélétang*).

De foarte multe ori componentele de bază se găsesc în peșteri și adesea ele se caracterizează printr-o serie de amenajări, cum ar fi aliniamentele de pietre (*Pech de l'Azé*), cabane excavate în sediment (*Combe Capelle*), gropi de par pentru susținere

(*Combe Grenal*), dalaje pe fundul cabanei (adăpostul de la *La Ferrassie*), rezemătoare de șarpante contra pereților din adăposturile sub stâncă (*Ile de Bréhat*-Franța și *Becov-Boemia*) (P. Giot, J. L'Helgouac'h, J. L. Monier, 1979). Acum apare și obiceiul de a utiliza osul ca material de construcție în peșteră, mai cu seamă în așezările contemporane peisajului deschis din maximum primului *Pleniglaciuar*. De exemplu, în adăpostul *Roc-en-Pail* - Franța, s-a dezvelit o împrejmuire de oseminte de formă semi-circulară care măsoară 3 m la bază și 2 m în partea de sus a deschiderii. Un exemplu similar îl reprezintă peștera *Raj* de lângă Kielce (Polonia) în care au fost utilizate coarne de ren (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994).

Multe așezări din aer liber reprezintă scurte halte sezoniere repetate, unde concentrarea artefactelor era aliniată la marginea unui lac, cum ar fi așezarea *Konigsau* (Germania) (D. Mania, V. Toepfer, 1973). De asemenea, H. de Lumley (1969 b) descrie o suprafață de 60 hectare dintr-o depresiune în care se găsesc șase cabane în care s-a exploatat silexul prin cioplire. În măsura în care s-ar putea dovedi contemporaneitatea acestora, se poate vorbi de un adevărat "*sat paleolitic*". La fel este și situația de la *Fontmaure* (Franța), unde L. și J. H. Pradel (1970) au descris o concentrare de așezări de tipul unor cabane înconjurată de ateliere de cioplire litică de circa 800 m p.

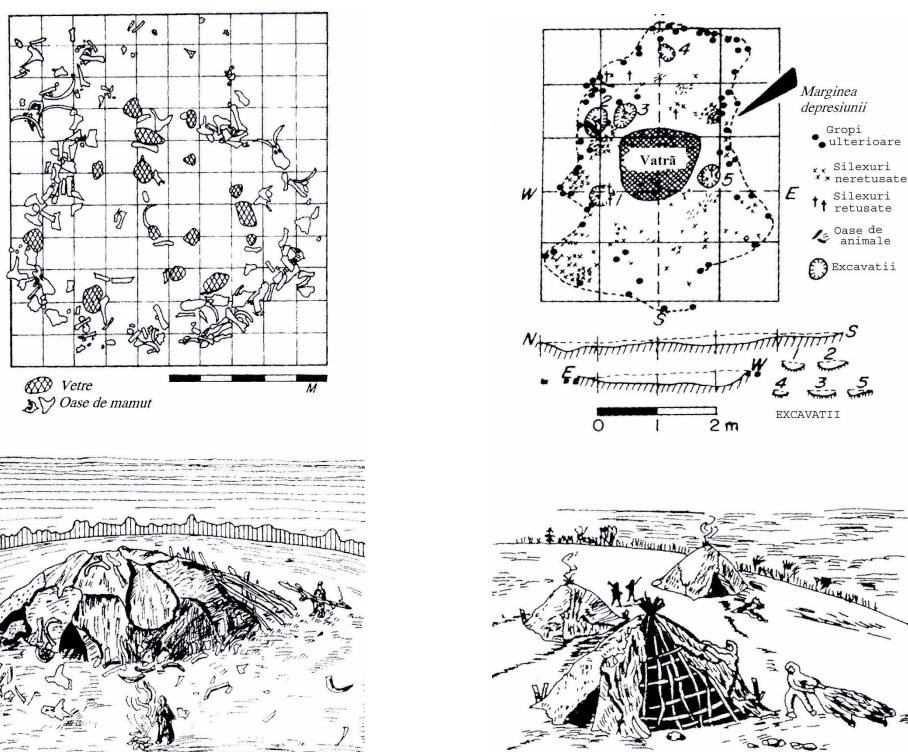

Fig. 18 - Reconstituirea unor structuri de locuire de la *Molodova I-4* (stânga) și *Molodova V-3* (dreapta) (după A. P. Cernâș, 1959; 1965).

Structuri de locuire impresionante au fost descoperite în estul Europei, între care merită să amintim așezările *Molodova I* și *V*, săpate de A. P. Cernâș (1959; 1961; 1965) și datate la 44.000 ani (fig. 18; 19). Aici s-a dezvelit o structură de formă ovală de 5/8 m din oseminte de mamut (12 cranii, 15 defense, 34 omoplați, 51 epifize, 5 maxilare) care conținea în interior circa 25.000 de piese de silex, 15 vetre și importante urme de ocră. Dimensiunile foarte mari ale suprafeței respective pun problema modului de

susținere a acoperământului acestei coloane.

Desigur că nu se poate să nu fie o strânsă legătură între tipul structurilor de locuire și mediul unei regiuni sau unei anumite etape. Așa de exemplu, în ultima perioadă glacială omul de Neandertal a utilizat în Europa de vest mai cu seamă lemnul pentru șarpante întrucât peisajul forestier era prezent aici mai mult decât în Europa de est, dominată mai ales de stepă-tundră, ceea ce impunea întrebuințarea cu predilecție a materialelor osoase, mai ales cele de mamut.

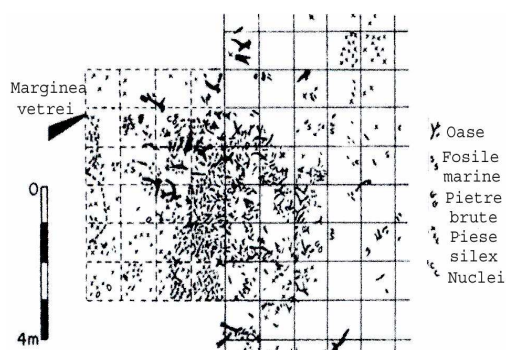

Fig. 19 - Reconstituirea unei structuri de locuire de la Molodova V-2 (după A. P. Cernâș, 1959);).

Apariția structurilor de locuire bine definite la omul de Neandertal a fost determinată de exercitarea unei vânători mai bine organizate, cu specializare pentru un anumit tip de vânat (500 de urși de peșteră la *Erd*, 300 rinoceri la *Krapina*, 300 exemplare de *Equus hydmuntinus* la *Staroselie* etc.), de necesitatea stocării cărnii și conservarea sa prin fum (de aici multiplicarea și diversificarea vetrelor) (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994).

B.I.4. Manifestări artistice și aspecte spirituale în Musterian

Adesea în stratele musteriene s-a observat existența unor obiecte insolite, cum ar fi fosile curioase, minereuri, coloranți etc. M. Otte (1993) remarcă că omul recunoscându-le caracteristicile și extrăgându-le din contextul lor natural le va reda o valoare nouă într-o situație "culturalizată". De altfel, A. Leroi-Gourhan (1971) afirmase mai înainte că fosilele, în special, materializează o transpunere a animalului, fosilizat, figurat și împietrit, în realitatea și orizontul omului musterian, ca un vector al unei acțiuni simbolice dintre cele două lumi (fig. 20).

În situații mai rare, utilajele sunt cioplite în blocuri care poartă amprenta unei fosile, ceea ce stabilește și în acest fel un raport între acțiunea umană și cea a naturii prin dubla mijlocire a spiritului și gestului.

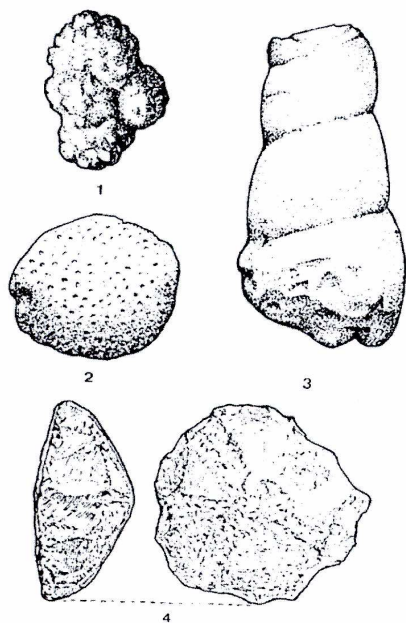

Fig. 20 - Fosile și minerale cu aspect atrăgător, recoltate și introduse în așezările paleolitice ca elemente intermediare între două lumi, prin selecția intenționată, pentru a releva considerațiile simbolice sau metafizice fondate pe noțiunea de semn (după M. Otte, 1996).

La rândul lor, mineralele l-au putut atrage la început pe omul de Neandertal prin aspectul lor exterior, fie prin coloritul lor, fie prin luciul deosebit sau aspectul metalic, ceea ce le conferea desigur anumite calități estetice. Astfel au fost recuperate mai multe blocuri de oligiste, materiale cu proprietăți colorante, cunoscute și sub numele de ocruri. Ele vor fi întrebuințate pentru vopsitul și tăbăcitul pieilor animale și chiar în vopsirea corpului propriu, la început dintr-un simț estetic, apoi ca o vocație rituală certă.

O atenție deosebită trebuie acordată ocrului, mai cu seamă pentru că el va juca ulterior, în *Paleoliticul superior* un rol aparte în realizarea picturilor rupestre.

Ocrul își trage numele de la grecescul *okhros* care se poate traduce prin "galben". În realitate, în vocabularul preistoricilor noțiunea de ocruri are, cel puțin din punct de vedere coloristic, înțelesuri mai largi. De obicei, atunci când dominantă este culoarea roșie este vorba de o argilă bogată în *hematit*, spre deosebire de culoarea galbenă care este imprimată de conținutul ridicat de *limonit*. În structura ocrului, întrebuințat în preistorie, adesea se întâlnește însă și bioxidul de mangan, oxidul de fier negru și chiar cărbunele care caracterizează în general culorile închise, în special culoarea neagră. ca și *calcitul*, folosit pentru obținerea culorii albe. Înseamnă că în termenul de *ocruri* se includ toate pământurile colorate galbene, roșii, brune.

În cele mai multe cazuri, particularitatea mineralelor incluse în structura ocrului este dată de conținutul de fier sub formă anhidră sau hidratată. Între formele anhidre pot fi incluse mineralele *hematit* și *oligist*, iar varietățile hidratate cuprind *limonit*, *goethit*, *lepidocrocit*, *glauconit* și *laterit*. *Hematitul* și varietatea sa *oligistul* sunt caracterizate de culoarea cenușie-neagră și era obținut de locuitorii peșterilor din agregatele stalagmitice, ca de altfel și *limonitul*, ce se prezintă sub formă galbenă, roșie sau brună. *Goethitul* este un hidroxid natural de fier, de culoare brun-roșcată și cu structură fibroasă, iar

lepidocrocitul este un monohidrat natural de fier de culoare roșie și mai rar neagră sau aurie. La rândul său, *glauconitul* este constituit dintr-un silicat hidratat de aluminiu, fier, magneziu și potasiu de culoare verde, care în contact cu focul se transformă în galben, în timp ce *lateritul* este o formă de *limonit* îmbogățit în hidroxizi de aluminiu și fier prin alterare, de culoare roșu aprins sau roșu-brun. Așa cum am spus, alături de mineralele de fier, în alcătuirea ocrului intră, de asemenea, *manganul* sub formă de oxizi, hidroxizi sau bioxizi cuprinși în roci sedimentare de tip argilos (C. Couraud, A. Laming-Emperaire, 1979). *Hausmanitul* este un oxid de mangan de culoare negru-brun; *manganitul* - un sesquioxid de mangan hidratat de culoare neagră; *braunitul* - un sesquioxid de mangan anhidru de culoare cenușiu.

Menționăm că s-a constatat că prin încălzire pământurile colorante, în special cele bogate în oxizi de fier, suferă transformări de nuanță. Omului paleolitic se pare că nu îi erau străine aceste proprietăți, atâta timp cât au fost descoperite plachete de ocră cu diferite stadii de oxidare. Nu este exclus ca transformarea pietrei galbene într-una roșie prin încălzire să fi fost privită ca magică, cu atât mai mult cu cât pudra obținută din astfel de roci, introdusă în lichid, capătă culoarea sângelui, cărnii sau anumitor fructe (E. E. Wreschner, 1980).

Un interes timpuriu pentru colectarea fragmentelor de ocră și de mangan din stratele musteriene din Périgord a arătat-o L. Capitan și D. Peyrony în săpăturile din 1912 de la *La Ferrassie* și H. Martin (1923) în zăcămintul *La Quina*. Revăzând colecțiile de coloranți, rezultate în cea mai mare parte din săpăturile lui Fr. Bordes și D. Sonneville-Bordes din mai multe peșteri, adăposturi sub stânci și așezări în aer liber din Périgord, cum ar fi peștera *Combe Grenal*, peșterile din colina *Pech de l'Azé*, așezarea de la *Micoque* de pe valea Vézere, adăpostul sub stâncă de la *Caminade*, stratul clasic de la *Le Moustier* și așezarea musteriană de la *Chapelle-aux-Saints*, P. Y. Demars (1992) face observații extrem de interesante, ca urmare a unui studiu atent al eșantioanelor descoperite și a ordonării lor în funcție de faciesul musterian din care au fost extrase mostrele respective. Surprinde, față de impresia generală existentă până la aceste evaluări reale, cantitatea însemnată a coloranților în toate faciesurile musteriene evidențiate în Périgord. S-a constatat totuși o mai mare răspândire a sa în stratele atribuite musterialului de tradiție acheuleeană și poate în *Musterianul de tip Quina*. Mai exact, coloranții apar în *Musterianul de tip Ferrassie*, se dezvoltă în *Musterianul de tip Quina* și se răspândesc în *Musterianul de tradiție acheuleeană*. P. Y. Demars (1992) ajunge astfel la concluzia că spre 70.000 de ani apar în industriile musteriene din sud-vestul Franței coloranți care pot fi interpretați ca mărturii ale unor practici spirituale. Probabil că nu este întâmplătoare apariția înmormântărilor musteriene cam în aceeași perioadă, așa cum au relevat cercetările de la *La Ferrassie*, *La Chapelle-aux-Saints*, *Roc de Marsal*, *Le Regourdou*, *Le Moustier* etc. Nu încapă îndoială în privința unor structuri amenajate pentru acest scop și că omul de Neandertal practica înhumarea (B. Vandermeersch, 1976 a).

De altfel, Fr. Bordes (1952) a emis ipoteza asupra obiceiului omului de Neandertal de a-și vopsi corpul, desigur în cadrul unor certe practici magice. La rândul său, A. Leroi-Gourhan (1971) vedea ocrul, alături de alte fosile, ca printre primele mărturii care au avut o tradiție anterioară paleoliticului superior. El nu găsea, la acea vreme, o explicație satisfăcătoare privind folosirea sa în **Paleoliticul mijlociu**, în măsura în care nu se cunoaște pictura neandertaliană.

Nu trebuie, de asemenea, să oitem faptul că din așezarea de la *Terra Amata* s-au recuperat fragmente de ocră dintr-un nivel raportat la perioada glacială *Mindel*, în

Spania din peștera *Castillo* și de la *Pinar* unde însoțea cinci incisivi umani, în Ucraina de la *Molodova* alături de oase de mamut etc. (E. E. Wreschner, 1980). Și mai interesantă este descoperirea în stratul mustertian din loessul de la *Rheindalen* din

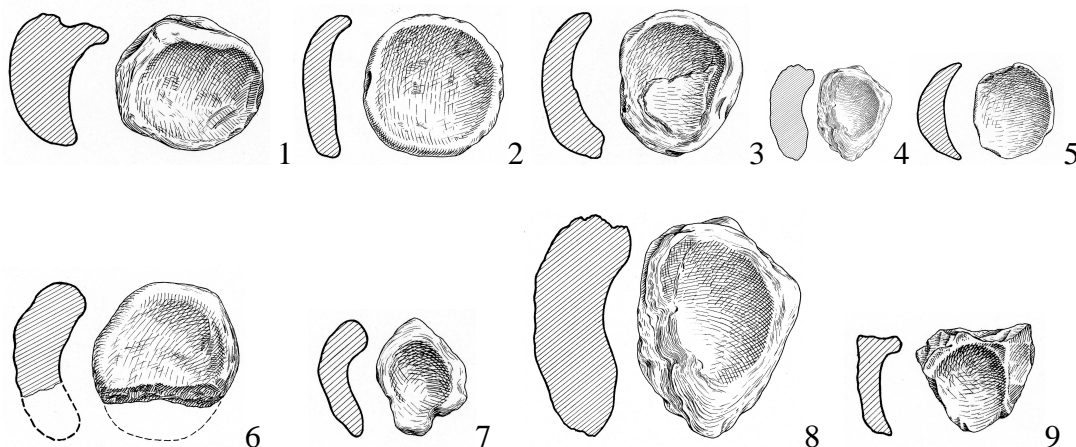

Fig. 21 – Recipiente pentru prepararea ocului în vederea tatuajului facial și/sau corporal descoperite în peștera *Cioarei de la Boroșteni*.

Germania, de la sfârșitul rissului, deci anterior la 120.000 de ani, a unei plachete de cuarțit cu o scobitură utilizată pentru zdrobirea ocului găsită într-un strat cu multe fragmente de ocră și chiar colorant roșu (G. Bosinski, 1966; 1982;). În Boemia, la *Bečov*, în **Premustertian** (200.000 de ani) s-au găsit într-o groapă de cabană mai multe fragmente de culoare galbenă, roșie și oranj care erau sfărâmițate probabil în cele câteva plachete de cuarțit fasonate prin desprinderi periferice (J. Fridrich, 1982). În peștera *Raj* din Polonia (în apropiere de Kielce) s-au dezvelit două strate datate între 70.000 și 60.000 de ani aparținând **Mustertianului de tip Quina** care erau intens colorate cu hematită (în aceeași regiune în **Paleoliticul final** va fi exploatată hematită în adevărate mine) (R. Schild, H. Krolík, 1981). Tot din această peșteră s-au recuperat o piesă de gresie și patru de granit interpretate ca frecătoare, care prezentau una sau două suprafețe plate bine lustruite (J. Kozłowski, 1992). Implicațiile acestei ultime descoperiri sunt importante, pentru că se pune problema exploatații sistematice a materialelor colorante în **Paleoliticul mijlociu**, avându-se în vedere că și în Ungaria, în minele de limonit de la *Balantonlovas* a fost descoperit un puț de exploatare cu adâncimea de 2 m și diametrul de 1 m la partea superioară și 2,5 m în profunzime (L. Vértes, G. Meszaros, 1955). Aici au fost găsite utilaje realizate din os de mistreț și ramuri de elan, cerb și căprior, alături de un vârf foliaceu. Mina a fost atribuită faciesului **Jankovician**. Sunt totuși unele discuții în privința atribuirii vârstei musteriene acestei mine, anumiți autori considerând-o holocenă, cu atât mai mult cu cât ambele piese sunt decorate geometric.

Părăsind Europa, vom constata că în Orientul Apropiat s-a descoperit, de asemenea, ocră în peștera de la *Qafzeh* (B. Vandermeersch, 1976 b) și la *Skul* (P. Y. Demars, 1992), care atestă că omul îl întrebuința în **Mustertian** în diverse scopuri. În peștera *Qafzeh* s-au recuperat numeroase fragmente mici de ocră roșu și galben în stare brută alături de oseminte umane, care demonstrează că ele au putut să fie întrebuințate în acest timp ca ofrande.

Revine permanent aceeași întrebare, dacă se pot totuși considera toate aceste

fapte în argumente suficient de convingătoare pentru a trage concluzia utilizării simbolice a coloranților. P. Chase și H. Dibble (1987) au lansat ipoteza că ocrul ar putea avea doar o utilitate practică, de exemplu pentru vopsitul pieilor. Ar trebui însă să țină seama că există două descoperiri de materiale colorante care ne îndeamnă spre o interpretare legată de întrebuințarea lor simbolică. Este vorba de mormintele musteriene de la *Qafzeh* din Israel și de la *Chapelle-aux-Saints* din Franța, unde s-au identificat plachete de ocru, unele din ele cu urme de folosire vizibilă (B. Vandermeersch, 1976 a; b).

Considerăm că descoperirea recipientelor pentru pregătirea ocrului, în vederea vopsirii feței sau corpului, din peștera *Cioarei* reprezintă o contribuție esențială pentru stabilirea unei relații între semnificația simbolică a culorii roșii sau galbene și practicarea picturii corporale (fig. 21). În România cele mai importante cantități de ocru (peste 50 de eșantioane) și cu vechimea cea mai mare s-au descoperit în peștera *Cioarei* de la Boroșteni (jud. Gorj). Numai în secțiunile X-XIII s-au colectat peste 375 g, majoritatea ocrului fiind concentrat în stratele *E, F, J*, adică în strate foarte intens locuite de omul musterian. Una din cele mai timpurii datări C-14 de aici este de 51.900 ± 5.300 / -3.200 B.P. (GrN 15.048), dar stratul respectiv s-ar putea să fie mai vechi și numai limita de detecție a metodei radiocarbonului a făcut să nu fie obținută o vârstă mai timpurie. Ocrul din peștera *Cioarei* este galben și roșcat, cu nuanțe intermediare.

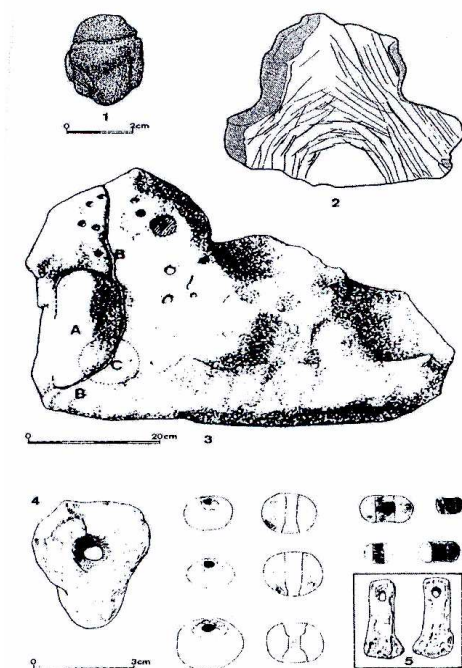

Fig. 22 - Câteva urme rare de amenajare plastică aparținând paleoliticului vechi: 1 - "statuetă" grosier cioplită, provenind din stratul acheulean de la *Berekhat, Ram* (Israel); 2 - plachetă de silex cu incizii din stratul Musterian de la *Quneitra* (Israel); 3 - piatră cu găuri, servind la acoperământul mormântului de copil de la *La Ferrassie* (Franța); 4 - fosilă de la *Bedford* (Anglia); 5 - osemintele perforate provenind de la *Bockstein* (după M. Otte, 1996)

Din punct de vedere chimic, surprinde conținutul scăzut de oxid și trioxid de fier, precum și cel al oxidului de mangan, elemente care imprimă de obicei culorile specifice pământurilor colorante. Aceste cantități însemnate de ocru sunt acompaniate, după cum vom vedea de recipiente cu urme de coloranți realizate din stalagmite sau cruste stalagmitice (M. Cârciușmaru și colab., 2000).

Cu totul excepțional, în **Musterian** s-au descoperit urme de acțiune umană neutilitare și simbolice (fig. 22). Așa de exemplu, la *Pech de l'Azé (Acheulean)* în

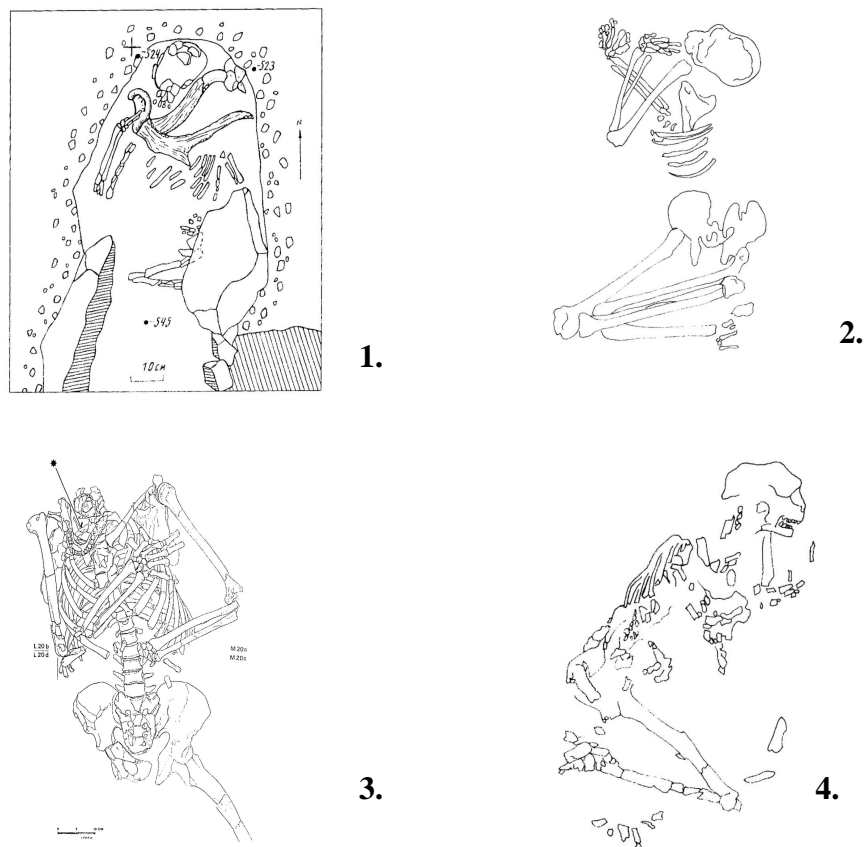
Franța o lamă din os este decorată în zig-zag, o plachetă de la *Quneitra* din Israel este prevăzută cu incizii, un galet din **Musterianul** de la *Tata* din Ungaria este gravat cu două linii încrucișate, la *Bilzingsleben* în Germania numeroase trăsături incizate au fost observate pe lame osoase masive. Câteva fosile de la *Bedford* din Anglia au orificiile lărgite și înnegrite, iar la *Berekhat-Ram* în Israel, într-un strat **Acheulean** se vorbește chiar de o statueta grosier cioplită. De asemenea, o dală care acoperă mormintele de la *La Ferrassie* din Franța conservă mici excavații dispuse în triunghi (D. Peyrony, 1934; D. Mania, 1990; 1991; A. Marshack, 1990; J. Kozłowski, 1992). Aceste acțiuni izolate este dificil să fi rămas pentru omul mustertian în afara oricărei semnificații simbolice, ele dovedind, din contră, capacitatea de abstractizare care se va dezvolta cu adevărat în **Paleoliticul superior**.

Desigur că se cuvine o atenție sporită în atribuirea acțiunii umane a unor incizii pe os, întrucât nu de puține ori ele sunt rezultatul proceselor de desprindere a cărnii de pe os cu diverse utilaje litice. În această categorie sunt incluse cele din peștera *Kulna* din Moravia, găsite într-un context *micoquian*. În același fel s-ar putea explica și multitudinea inciziilor orientate în diferite direcții, care formează adevărate ondulații, interpretate în mod greșit ca elemente ale unui panou figurativ, observate pe un omoplat de mamut din așezarea de la *Molodova I* de pe Nistru. Un exemplu similar îl reprezintă și pretinsele figurații de la *Pripiatine*, tot din bazinul Nistrului (J. Kozłowski, 1992).

B.I.5. Înmormântările din paleoliticul mijlociu

Cele mai vechi înmormântări, de 171.000 de ani, după ultimele datări, au fost menționate din peștera *Tabun* (Israel), în care primele descoperiri au fost făcute încă din 1930 de D. A. E. Garrod (1956). Dispoziția acestor schelete, atribuite unor forme pre-neandertaliene, a permis să se creadă că este vorba de înhumări intenționate. În ordinea vechimii lor, aceste practici funerare sunt urmate de cele de la *Qafzeh* de circa 100.000 de ani. Aceste date ne fac să presupunem că practicile de înmormântare s-au menținut mult timp doar în Orientul Apropiat în contextul mustertianului, cu toate că populațiile care le adoptau se schimbaseră, pentru că după 100.000 de ani le vom întâlni, alături de *Qafzeh* și la *Skhul* în Muntele Carmel (Israel), dar aceste peșteri erau ocupate acum nu de omul de Neandertal, ci de populațiile cu morfologie modernă de tipul *Homo sapiens sapiens* (B. Vandermeersch, 1996). Înmormântarea defuncțiilor se va extinde după această dată nu numai în Orientul Apropiat (*Shanidar* în Irak sau *Kebara* și *Amund* în Israel)(fig. 23), dar se va generaliza în Europa. Așa de exemplu, ele apar în *Würrmul vechi* în Franța, unde cel mai vechi mormânt pare a fi cel de la *Regourdou* (Dordogne) (E. Bonifay, 1964). Primele apariții de morminte umane din peșteri coincid cu degradarea climatică de la începutul ultimei perioade glaciare, după perioada interglaciară cu un climat favorabil locuirii în aer liber.

Documentarea practicii înmormântării în **Musterian** este de maximă importanță, pentru că în acest fel s-a dovedit existența sentimentelor de afecțiune față de defuncți ca urmare a apariției ideii de supraviețuire după moarte. Aceste înhumări, așa cum subliniază M. Otte (1993), ne furnizează "gesturile fosile, probabil de natură rituală".

**Fig. 23 - Înmormântări din Orientul Apropiat:
1 - Qafzeh; 2 - Skhul; 3 - Kebara; 4 - Amud
(după B. Vandermeersch, 1996)**

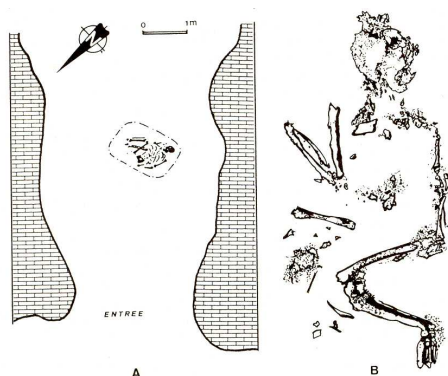

Fig. 24 - Schelete musteriene: A - La Chapelle-aux-Saints; B - La Ferrassie (după M. Otte, 1996).

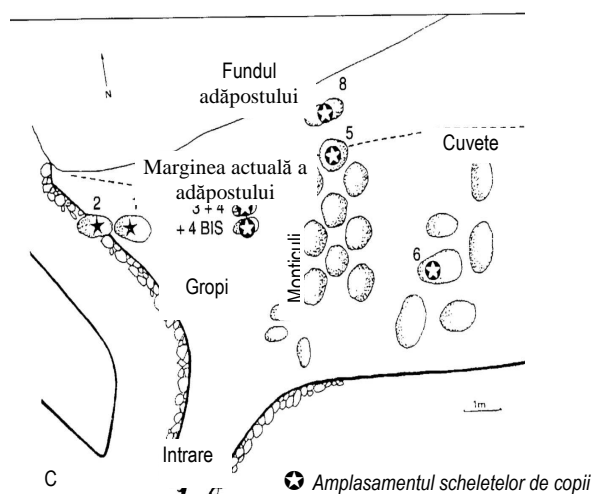

Fig. 25 - Înmormântări musteriene din Europa: A - La Chapelle-aux-Saints; B - La Ferrassie; C - amplasarea scheletelor din peștera La Ferrassie (1, 2 - adulți; 3, 6, 8 - copii; 4 bis - nou-născut; 4, 5 - fetești (după M. Otte, 1996; B. Vandermeersch, 1996)

E. Bonifay (1988) remarcă că nu putem să nu-i acordăm acestui fenomen o semnificație de ordin spiritual. B. Vandermeersch (1996), de asemenea, menționează că pre-neandertalienii aveau încă de la începuturile musterianului, preocupări de o altă natură decât satisfacerea necesităților imediate legate de existența lor. În mod curios, până în prezent nu este cunoscut nici un mormânt musterian din afara peșterilor sau adăposturilor sub stâncă care să fie situat în plin aer.

După E. Bonifay (1988) se pot distinge două mari tipuri de înmormântări în **Paleoliticul mijlociu**:

- În mormântări în gropi săpate în depozitele peșterilor sau adăposturilor sub stâncă, cum ar fi la *La Chapelle-aux-Saints*, *La Ferrassie* etc (fig. 24; 25). Ele sunt cel mai ușor de recunoscut prin săpăturile arheologice.

- În mormântări sub grămezi de blocuri de piatră, prevăzute cu sau fără gropi mai mult sau mai puțin adânci (exemplu *Regourdou*). Multe din ele au fost interpretate în mod exagerat ca accidente naturale. Conservarea scheletului în depunerile sub grămezi de blocuri pietroase au adesea mai puține șanse de conservare decât în cazul gropilor săpate în sedimentul peșterilor.

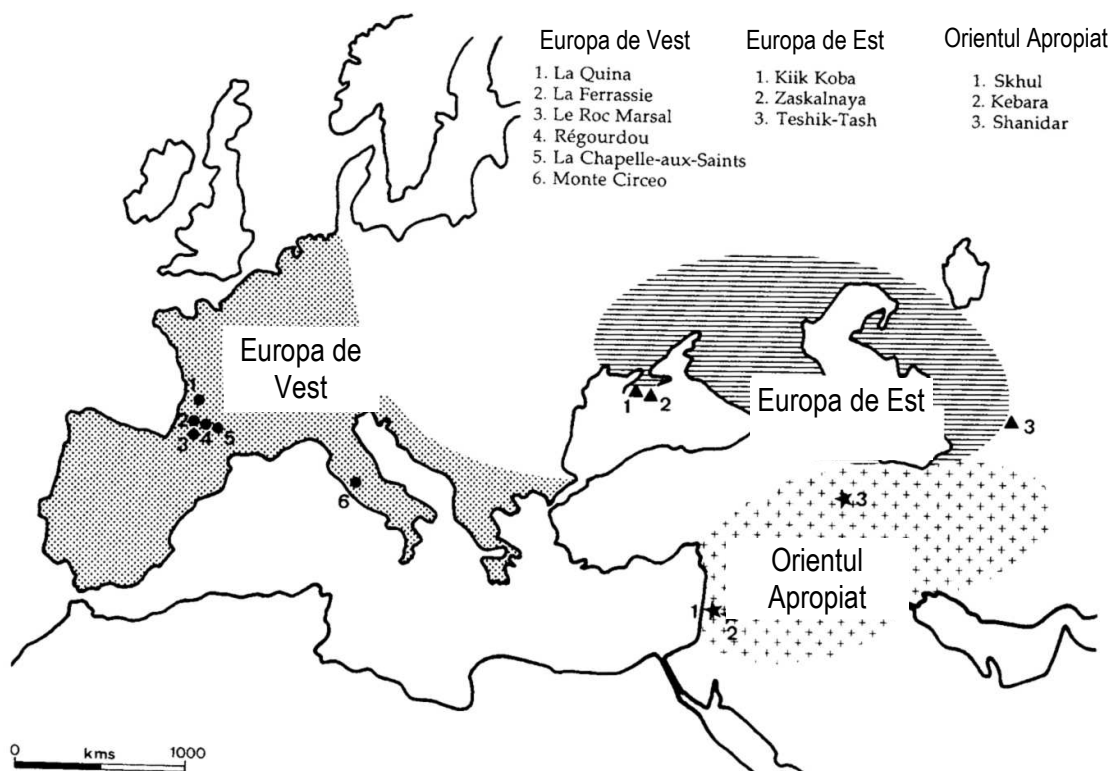

Fig. 26 - Repartiția principalelor zone de înmormântări musteriene din Europa și Orientul Apropiat (după B. Vandermeersch, 1996; M. Otte, 1996 a)

O întrebare care obsedează pe preistoricieni este în legătură cu numărul redus de indivizi înhumați în raport cu populația neandertalienilor. Referitor la riturile funerare din **Musterian** au fost lansate două ipoteze. Prima dintre ele se referă la posibilitatea ca practicile funerare la oamenii de Neandertal să nu fi cuprins decât puțini indivizi care se bucurau de un regim privilegiat. Conform celei de-a doua ipoteze, înhumările în peșteri nu ar fi singurele forme de înmormântare practicate de omul de Neandertal.

Dacă prima ipoteză este greu de reținut, întrucât până acum nu s-a observat nici

o preferință a înmormântărilor după vârstă, fiind reprezentate toate vârstele (de exemplu *La Ferrassie*), sau în funcție de condițiile sociale (de exemplu *Shanidar*), cea de a doua ipoteză are mai multe elemente care se constituie în argumente logice. Conform acestei supoziții, ne putem imagina că pentru majoritatea indivizilor, cadavrele erau înhumate superficial în plin aer, unde erau acoperite de un morman de pietre, supuse unei dispariții rapide sau, pur și simplu, erau destinate unor alte practici funerare care nu au permis conservarea lor.

Așa cum se observă din harta asupra repartiției mormintelor musteriene (fig. 26), circa 20 de morminte se găsesc în Europa (mai ales Franța și Belgia), cam 10 în Orientul Mijlociu și Apropiat ajungând până în Uzbekistan la *Techik-Tach* (fig. 27) și în Crimeea cu mormintele de la *Kiik-Koba* și *Zaskalnaya*.

Majoritatea situațiilor prezintă corpurile în poziție contractată, ceea ce ne face să credem în posibilitatea unor analogii cu un "fetus", iar de aici teoria renașterii, vehiculată de o serie de preistoricieni. În mormântările sunt uneori izolate în cadrul peșterii (*La Chapelle-aux-Saints*), altele s-au întâlnit în mormântări duble (*Spy*) și chiar grupări sub forma unor autentice "necropole" (*La Ferrassie*, *Zaskalnaya*) (M. Otte, 1996 a; b; B. Vandermeersch, 1996).

În ceea ce privește orientarea defuncțiilor, cel puțin pentru Europa de vest s-a observat frecvența deosebită după axa est-vest, fără ca să lipsească orientarea sud-nord. M. Otte (1993; 1996 a; b) crede că aceste orientări "cosmice" manifestă o grijă de aliniere asupra momentelor astrelor și deci o recuperare a acestei armonii cerești pentru destinul defunctului.

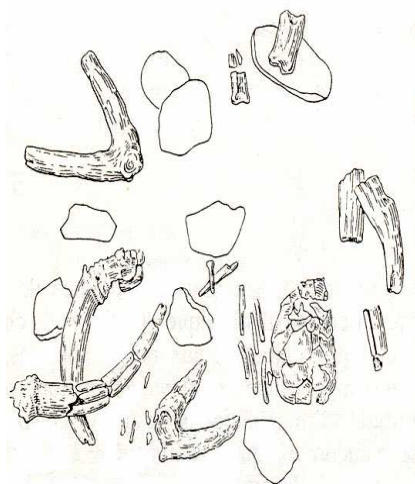

Fig. 27 - Mormântul de la *Techik-Tash* (Uzbekistan). Craniul și o parte din schelet se găsesc în interiorul unui cerc delimitat de șase perechi de coarne de muflon asiatic (după M. Otte, 1996).

Conceptiile religioase ale omului musterian au fost demonstrate adesea și de mobilierul funerar, pentru că utilajele litice foarte îngrijit realizate însoțesc mormintele de copii de la *La Ferrassie*. De asemenea, P. Binant (1991) menționează abundența resturilor osoase de animale care acompaniază unele morminte, ceea ce ar reprezenta un fel de "masă funerară". *La Regourdou* existența într-un mormânt a unor oase de cerb și urs, în prealabil decarnate, pot avea o valoare simbolică foarte importantă, care pune problema unui ritual funerar în doi timpi: înmormântarea umană fiind realizată în plin aer, apoi depunerea osemintelor care sugerau masa funerară se făcea în peșteră. Uneori ambele erau reunite în depozitul din peșteră (E. Bonifay, 1964). Alteori, cum s-a

observat la *Kebara*, craniul a fost detașat de corp după înhumarea definitivă, așa cum atestă un dinte care a rămas alături de restul scheletului (M. Otte, 1996 a; b).

Amestecarea în anumite situații a osemintelor umane și animale consumate de oameni a făcut să se vorbească adesea de canibalism mai ales în peșterile *Hortus* (H. de Lumley, 1972) și *Krapina* (H. Ullrich, 1978; M. Malez, H. Ullrich, 1982; A. Montet-White, 1996). Nu este vorba numai de un canibalism alimentar, ci mai degrabă de un canibalism ritual. Pentru a proba canibalismul alimentar la omul de Neandertal, Fr. Le Mort (1988) consideră că trebuie să se demonstreze că oasele umane au fost tratate în același mod cu cele animale, ca resturi culinare, cu reguli similare de spargere. Pentru aceasta sunt necesare recuperarea întregului material osos, existența unor procente suficient de revelatoare de oase umane și animale care să permită statistici pertinente. Până nu vor fi îndeplinite astfel de condiții, în mod teoretic, dar nu și practic, se poate menționa la neandertalieni posibilitatea existenței diferitelor tipuri de tratament a cadavrelor: abandon, înhumare, antropofagie și/sau înmormântări în doi timpi. O situație de acest fel nu este exclus să fie cel puțin cea din peștera *Krapina*.

În concluzie, așa cum demonstrează datele de până acum, este dificil de a privi înmormântările musteriene ca simple acțiuni de igienizare în vederea debarasării de cadavre, așa cum mai încearcă să susțină anumiți preistoriceni. E. Bonifay (1988) este de părere că omul de Neandertal poseda o psihologie foarte evoluată, fiind stăpânit de sentimente de respect pentru corpurile umane neînsuflețite, care îi permitea de a crea religii complexe și de a practica rituri funerare cu o înaltă semnificație spirituală.

B.I.6. Considerații asupra cultului craniului ursului de peșteră

Problema cultului craniului ursului de peșteră este veche, iar de-a lungul timpului evoluția ideilor a trecut prin mai multe faze, de entuziasm exagerat sau de contestare totală. Pentru înțelegerea acestor aspecte, încercăm mai jos să le prezentăm sub forma unui mic istoric.

Vom începe cu binecunoscuta peșteră *Drachenloch*, situată la 2.445 m altitudine în Alpii elvețieni, în care a făcut săpături ample E. Bächler între anii 1917-1923 (E. Bächler, 1940). Este o peșteră de dimensiuni modeste de aproximativ 70 m lungime, care se compune din mai multe săli succesive. În a doua sală s-au descoperit un fel de ziduri din mici plachete de piatră (bănuim că de calcar) de aproximativ 80 cm înălțime, ale căror extremități superioare se găseau la o distanță de 40-60 cm de peretele din stânga, astfel dispuse față de acesta încât formau împreună un soi de casetă. În interiorul ei existau oseminte de urși de peșteră, mai ales crani, intacte sau fracturate, dintre care unele erau grupate și aparent plasate în aceeași direcție. În mod curios, craniile păstrau aproape cu regularitate primele două vertebre cervicale. Două dintre craniile prezentau frontalele perforate, presupunându-se că aceasta s-a făcut cu un instrument ascuțit. Nu lipseau, de asemenea, oasele lungi și oasele provenite de la extremitățile membrilor ce aparțineau însă unor schelete diferite. În pasajul spre cea de a treia sală s-a dezvelit o vatră și o „casetă”, din pietre, de formă cubică, cu latura în jur de un metru, care era acoperită de o lespede de 12 cm grosime. În interiorul ei, J. Maringer (1958) afirmă că zăceau șapte crani de urși foarte bine conservate și mai multe oase lungi. Craniile erau plasate cu botul spre intrarea peșterii, iar două dintre ele păstrau încă primele vertebre cervicale. În cea de a treia sală a peșterii *Drachenloch* s-au găsit șase crani de urși

plasate aproape toate în nișele naturale ale stâncii. Unele din ele erau asociate cu oase lungi. Fiecare craniu era așezat pe o placă de piatră și era protejat pe laturi de alte plăci asemănătoare. În mod surprinzător, un os lung era introdus în arcada zigomatică a unuia din cranii și alte două oase lungi, de la exemplare diverse, îl susțineau. În fundul peșterii, nouă cranii erau adăpostite în spatele unor plăci de piatră puse oblic față de perete.

Peștera *Wildenmannlisloch*, situată la 1628 m altitudine, în estul Elveției, a fost cercetată tot de E. Bächler, între anii 1923-1925. Peștera are 150 m lungime și este compusă din mai multe săli. Într-o fantă a peretelui dintr-una din săli s-a găsit un craniu de urs fără mandibulă și trei oase lungi, toate protejate de o placă de piatră. Alte cinci cranii de plantigrade, de asemenea, lipsite de mandibulele lor, dar însoțite de mai multe oase lungi au fost descoperite la circa 130 m de intrarea peșterii (J. Maringer, 1958).

În Germania meridională, se găsește situl de la *Petershöhle*, care a fost săpat între 1914-1923 de K. Hoermann. Într-o nișă a acestei peșteri, la 1,20 m înălțime, stăteau aranjate cinci cranii de urși, bineînțeles, acoperite de un strat gros de sediment depus de-a lungul timpului, ceea ce îl determină pe K. Hoermann (1933) să tragă concluzia, având în vedere înălțimea la care se găsea nișa respectivă, că aceste cranii au fost puse aici de oameni. Într-o nișă dintr-o altă sală, la 1,50 m de sol, el găsește alte două cranii suprapuse, iar pe o cornișă, destul de ridicată, un craniu de urs de peșteră. De asemenea, în mijlocul unei săli principale a peșterii, dezvelește 14 cranii de urși aranjate pe o lespede de 2,50/1,60 m, în timp ce în fundul sălii a surprins aglomerări de oase, între care stăteau intercalate cranii de urși. O situație și mai interesantă pare cea întâlnită pe unul din culoarele peșterii, unde, în urma săpăturilor, vor fi degajate un fel de construcții din galeți foarte mari peste care stăteau plăci de diferite dimensiuni. Sub o astfel de placă, de 55 cm lungime și 12 cm grosime, zăcea un imens craniu de urs de peșteră, al cărui bot era îndreptat spre est. Craniul avea frontalul perforat și era însoțit de un os lung așezat în fața sa. Cu toate că osemintele sale nu prezentau urme de ardere, în sedimentul din jurul lor, care fusese degajat prin săpătură, s-au observat multe urme de cărbune de lemn.

Chiar dacă în peștera *Salzofen*, situată la 2.000 m altitudine în Alpii austrieci, explorările au început în anul 1924, descoperiri mai importante s-au făcut abia în 1950, prin cercetările efectuate de K. Ehrenberg (1951; 1954). El va găsi aici trei cranii de urși de peșteră care erau așezate în nișele naturale ale unuia din pereții peșterii. Craniile păreau că au fost aranjate fiecare pe câte trei pietre, cu orientare est-vest, fiind înconjurare de cercuri de piatră similare. Fragmente de cărbune de lemn apăreau diseminat în preajma lor, iar mai multe oase lungi acompaniau craniile respective.

J. Maringer (1958) amintește o descoperire făcută de A. Leroi-Gourhan în anul 1946 în peștera *Furtins*, situată între Mâcon și Cluny, deci destul de departe de Munții Alpi. La circa 1,50 m de intrarea în peșteră, șapte cranii de urși surprindeau prin maniera concentrică în care păreau că au fost dispuse. Trei dintre ele, ale unor exemplare tinere, stăteau pe o lespede, în timp ce celelalte erau grupate în jurul acestora. Săpăturile arheologice din interiorul peșterii aveau să releve că sub un nivel aurignacian exista un strat care conținea multe resturi osoase de *Ursus spelaeus* în asociație cu o industrie litică grosieră, cu utilaje asemănătoare celor din peșterile situate în Alpi.

Adesea este amintită o descoperire curioasă făcută de L. Zotz (1938; 1959) la intrarea peșterii *Hellmich* din Silezia. Aici, într-un strat de argilă, zăcea un craniu fosil de urs brun în asociație cu câteva oase de urs de peșteră, o lamă de silex și un fragment

de cuarț. După autorul descoperirii, stratul în discuție nu era remaniat, putând să fie datat în epoca glaciară, contemporan poate cu cultura aurignaciană de început. Caninii ursului respectiv, de altfel un exemplar tânăr, păreau retezați de omul paleolitic imediat după uciderea animalului, așa cum procedau până de curând triburile Giliak (insula Sahalin) cu ocazia sărbătoririi ursului. Tot în Silezia, în peștera *Reyersdorf*, L. Zoltz (1938) menționează mai multe crani de urs pe un banc natural de roci și un craniu izolat într-o fantă a peretelui care era astupată cu o placă de piatră. În apropiere se găsea o altă placă mare din piatră care stătea oblic față de peretele peșterii și închidea o nișă naturală în care se găsea un craniu de urs însoțit de primele vertebre cervicale. Jumătatea dreaptă a calotei craniene lipsea. La fel de interesantă este peștera *Mornova*, din zona subalpină a Sileziei, în care s-a descoperit într-o nișă un craniu de urs, căruia îi lipsea mandibula, dar care făcea un ansamblu cu oasele lungi puse deasupra sa (J. Maringer, 1958).

Descoperiri similare, care au inspirat pe autorii lor la interpretări legate de cultul ursului de peșteră, s-au făcut cu ani în urmă sau chiar mai recent și în alte peșteri din regiunea Munților Alpi și ținuturile limitrofe. Așa sunt peșterile de la *Drachen* în Austria, menționate de O. Abel și Z. Kyrle (1931) în care se vorbește de canini de urs pe care se observă șanțuri rezultate în urma utilizării lor la netezirea unor suprafețe; peștera *Wildkirchli* (1.500 m altitudine) din masivul elvețian Säntis amintită de P. Leonardi (1989) etc.

Poate ceva mai mult trebuie totuși să zăbovim asupra unor peșteri cercetate în ultima

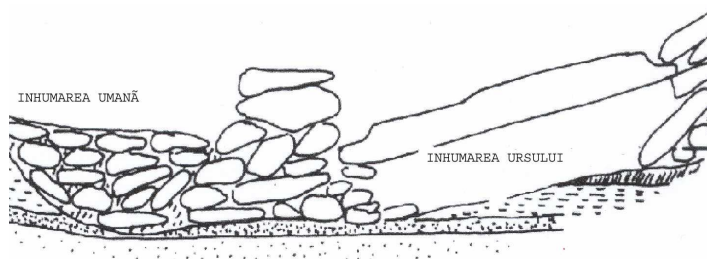

Fig. 28 –
Mormântul de la
Regourdou (după
E. Bonifay, 1964)

vreme, între care peștera *Régourdou* (Montignac, Dordogne) ocupă un loc aparte. Ea a fost descoperită în anul 1954 și supusă săpăturilor arheologice sistematice timp de

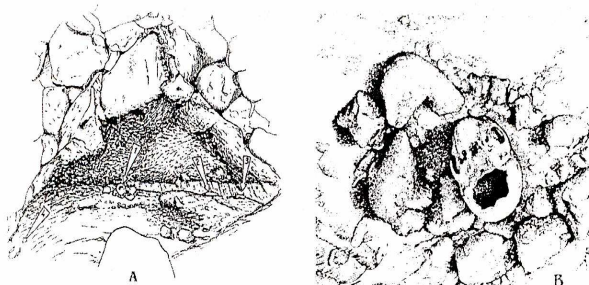

Fig. 29 - Craniul
neandertalian de la Mont Cirké:
A - peștera Guattari și locul
descoperirii; B - craniul depus în
centrul unui cerc de pietre (după
P. Leonardi, 1989).

mai mulți ani de E. Bonifay (1965). În sedimentul acestei peșteri, după cum afirmă autorul descoperirii, s-au conservat „urmele tradițiilor sau riturilor în care urșii jucau în mod cert un mare rol” (p. 139). Aceasta ar consta din construcții intenționate din pietre, tumuli sau fose în care au fost depuse conștient, de către omul de Neandertal,

oseminte sau chiar schelete întregi de urs, care însă sunt uneori dezarticulate. Aceste construcții amenajate cu grijă ar fi anterioare unui mormânt uman cu care, la prima vedere, pare a forma un unic complex (fig. 28).

La rândul său, P. Leonardi (1989) descrie din peștera *Broion*, din apropiere de Lumignano (Vicenza, Italia) o situație pe care o consideră dificil de explicat prin simpli factori naturali. Într-o cavitate laterală a peșterii, unde s-a conservat un strat de cenușă în care s-au găsit artefacte atribuite paleoliticului mediu, s-au observat mai multe pietre plate, alăturate, în poziție orizontală. Ele susțineau fragmente dintr-un craniu, vertebre și anumite oase lungi de *Ursus spelaeus* ce păreau în mod straniu grupate.

Suprafața ce le înconjură nu conținea altceva. Autorul înclină să creadă că suntem în fața unui „altar” pe care au fost depuse *oferte de sacrificiu*, poate de persoane diferite, datorită faptului că oasele de urs nu par a aparține unui singur individ. Se fac chiar unele apropieri, în privința modului de organizare a acestui complex, cu celebrul craniu neandertalian din peștera *Guattari* din Muntele Circeo (Italia) așezat în mijlocul unui cerc de pietre (fig. 29).

*
* *

Primele descoperiri de cranii și oase lungi care lăsau impresia că au fost depuse intenționat au cunoscut unele interpretări bizare, poate chiar profane. Așa de exemplu, despre casetele de piatră de la *Drachenloch* s-a spus că reprezentau „dulapuri” de alimente în care locuitorii peșterii puneau rezervele de carne. După alte păreri, aici erau înmagazinate craniile și oasele lungi pentru conservarea creierului și măduvei necesare preparării pieilor de animale. Alte ipoteze susțineau că osemintele respective reprezentau pur și simplu trofee de vânătoare.

În schimb, K. Hoermann (1933) și E. Bächler (1940)), cei doi arheologi care au făcut numeroase descoperiri de cranii de urs de peșteră în diverse ipostaze, bazați pe comparațiile etnologice furnizate de riturile observate la populațiile de vânători din regiunile arctice ale emisferei nordice, pentru care craniul și alte oase ale unor animale aveau o valoare sacră, au ajuns la concluzia că depunerile descoperite de ei se înscriu în cadrul unor ritualuri legate de cultul ursului și magiei de vânătoare, ofrandele respective fiind cedate sub formă de „*Primitival Opher*” unei ființe supreme (A. Gahs, 1928; J. Maringer, 1958).

Fără a cădea în păcatul generației de cercetători de la începutul secolului, asupra căruia atrăgea atenția A. Leroi-Gourhan (1965), relevând pericolul de a reconstitui un om preistoric din fragmente de australieni, eschimoși, laponi etc., nu putem totuși, în privința cultului craniului de urs, să nu reamintim cel puțin obiceiurile în acest sens ale câtorva populații de vânători primitivi care au fost înregistrate de o serie de etnologi de seamă.

Așa de exemplu, s-a observat că populația de munte a *Sevsurilor* din Caucaz, înainte de a pleca la vânătoare, făcea promisiuni unei ființe supreme care dirija vânătoarea că îi va da anumite părți ale animalului doborât. În cazul succesului la vânătoare, ei depuneau cranii de urși, coarne de cerb sau muflon etc. în construcții de piatră circulare situate pe locurile dominante ale teritoriului de vânătoare.

Marele etnolog croat A. Gahs (1928), mult invocat în justificarea unui cult al ursului de peșteră prin metoda paleoetnologică (J. Maringer, 1958), a descris, printre alte populații primitive, pe cea a *Samoiedilor*, binecunoscuți ca păstori de reni din

preajma Oceanului Arctic, între Ienisei și Pecioara. Aceștia, sacrificând uneori reni din propriile turme, îi expuneau pe o planșetă rectangulară (capul și părți din picioare), precum făceau strămoșii lor din sec. XVIII cu capetele de urși. De altfel, până nu demult, se mai puteau vedea „*altare*” vechi de-a lungul Oceanului Arctic pe care zăceau oseminte de urși, cerbi și reni, mai ales craniii și oase lungi.

Extrem de interesante sunt observațiile făcute de însăși marele preistorician A. Leroi-Gourhan, împreună cu soția sa, celebra palinolog Arl. Leroi-Gourhan, asupra populației *Ainu*, cu ocazia unui voiaj făcut în anul 1938 în insula Hokkaido (Arl. & A. Leroi-Gourhan, 1989).

La începutul lunii februarie a fiecărui an, când în munți se nasc puii de urs, încep să fie organizate de *Ainu* expedițiile pentru capturarea acestora. Aduși în sat, fiecare pui de urs este încredințat unei tinere mame care îl va alăpta simultan cu copilul său. Ursul este considerat fratele omului, iar puiul său face parte din familie și este răsfățat și alintat ca și copiii. Pe măsură ce va crește, ursul va fi hrănit cu toată grija. Odată cu sosirea iernii încep să fie lansate de fiecare familie invitațiile pentru marea sărbătoare. Ursul șefului va fi primul sacrificat, apoi cei din alte familii în ordine ierarhică sau pe criteriul de vârstă descrescătoare. Casele sunt pregătite special pentru sărbătoarea ursului, iar *inau*, simbolul religios al populațiilor *Ainu*, sub forma bastonașelor de obicei din salcie, sunt puse în toată casa și în cele patru colțuri ale cuștii ursului. Pe palisada sacră sunt adăugate frunze de bambus care semnifică renașterea ursului. Ceremoniile se eșalonează pe trei zile și cuprind o seamă de obiceiuri ce vor fi urmate cu strictețe și mult fast. Băutura *sake* este împărțită cu generozitate invitaților, iar libația este simbolul mesajului către zeul ainilor – *kamui*. Fără a intra prea mult în amănuntele ceremoniei, vom reține pentru cultul craniului de urs doar faptul că în a doua zi se face despărțirea capului de corp. Creierul animalului este extras printr-un orificiu care se face în spatele craniului și, după ce va fi amestecat cu *sake*, este servit invitaților, așa cum fusese repartizat mai înainte și sângele animalului. În cea de a treia zi, capul ursului este ornat cu *inau*. Dacă este o ursoaică, ea va fi împodobită cu un colier și cercei. Se rostește un discurs de adio, neuitându-se să fie invocat spiritul ursului care nu trebuie să uite drumul pentru a reveni într-o zi ca să cunoască din nou aceeași primire călduroasă care i s-a făcut când era pui. Este momentul euforiei maxime, prevestitoare a zilelor mai promițătoare în viitor. Urmează apoi o parte esențială a ceremoniei, unirea craniului cu celelalte din anii anteriori ce au fost depuse și conservate pe palisada sacră. Mai înainte, capul este așezat în fața gardului decorat cu rogojini și apoi pielea este trasă de pe craniu, lăsându-i-se anexate urechile și trufa. Ochii sunt scoși din orbite și partea grasă a lor este mâncată de un tânăr, după care sunt repuși în orbite. Gura este umplută de frunze de bambus pentru a stimula și simboliza viața lungă, apoi craniul este agățat de palisadă și sărbătoarea se încheie.

*

* *

Acestea ar fi datele mai importante care au fost obținute într-o serie de peșteri și acestea sunt unele din exemplele etnoculturale care ne conduc la discuțiile care s-au purtat pe seama existenței sau nu a unui cult al craniului ursului de peșteră la populațiile paleolitice. Odată prezentate descoperirile de craniii în diversele lor ipostaze din depozitele pleistocene ale peșterilor din regiunea Alpilor și unele ținuturi învecinate și

explicate prin corelație cu obiceiurile întâlnite la unele populații primitive actuale, cultul craniului de urs își începea istoria. Sunt cercetători care au acceptat întru totul existența unui cult al craniului de urs la omul de Neanderthal, sau cel puțin nu s-au situat pe poziția negării totale a sa, după cum alții refuză să creadă într-un astfel de obicei la populațiile paleolitice.

Etnologul A. Gahs (1928) remarca corespondența frapantă între ofrandele sub forma craniilor și oaselor lungi depuse de populațiile de vânători actuali și descoperirile din peșterile din Alpi. El presupunea că vânătorii de urși de peșteră aduceau deja sacrificii unei divinități – „o ființă supremă”, căreia, prin ofrandele depuse, îi recunoșteau atributul de „persoană” care decidea succesul la vânătoare. Aceste concluzii aveau să fie însușite, după cum remarca în 1958 J. Maringer, de foarte mulți savanți ai timpului, cum ar fi W. Koppers, C. Clemen, B. von Richthofen, L. Franz și G. Kraft, care considerau că depozitele de oseminte de urs din peșterile din Alpi își găsesc o explicație logică în cultul populațiilor primitive actuale văzând în obiceiurile la care ne referim o mărturie a unei magii în scopul multiplicării vânatului. A.J. Hallowell (1928), referindu-se la cultul ursului, nu ezită să spună că reprezintă un fenomen specific în istoria civilizațiilor, fiind caracteristic cu predilecție ținuturilor unde se obișnuiește vânărea ursului, dar și celor învecinate din nordul Eurasiei și Americii, ca urmare a originii sale foarte vechi. La rândul său, binecunoscutul etnolog W. Schimdt (1948) a acceptat că trebuie să existe o legătură strânsă între ofranda de jertfă adusă de populațiile de vânători arctici actuali unei „Ființe Supreme” sub forma depunerii craniului și a oaselor lungi și recunoașterea unei „Ființe Supreme” similare, sau cel puțin un „Stăpân al animalelor” care începea să-i domine pe vânătorii de urși din *Paleoliticul alpin* și să-i determine să procedeze la practici similare. În schimb. K. Meuli (1945) se rezumă în a considera că depunerea craniilor și oaselor lungi de *Ursus spelaeus* reprezintă o formă specială de înhumare a animalelor care se făcea în cadrul unui rit de vânătoare, poate cel mai vechi de acest fel, ce stabilea legătura dintre vânător și vânat ca simbol al reîncarnării animalului ucis. J. Maringer (1960), referindu-se la descoperirile de la *Petershöhle*, afirmă că ne-am afla aici în fața celor mai vechi altare de sacrificiu ale umanității. Se admite, în legătură cu viața religioasă a vechilor vânători de urși din Alpi, recunoașterea de către aceștia a unei „Ființe Supreme” care va influența direct viața cotidiană subordonată covârșitor vânătoarei. O asemenea *Ființă* era desigur onorată prin sacrificii în semn de identificare a sa cu *Stăpânul animalelor*, cel care dăruia cu generozitate pradă vânătorilor.

Această concepție, însușită, după cum am spus, de mulți cercetători ai timpului, avea să fie puternic atacată de paleontologul elvețian F. Ed. Koby (1951 a; b; 1953). După părerea sa, raporturile dintre omul paleolitic și ursul de peșteră au fost exagerate, propagându-se chiar fără spirit critic unele teorii eronate care au dat naștere la legende devenite contagioase pentru că sunt înconjurată de o aureolă mistică destul de pronunțată. El pune toate interpretările legate de cultul ursului de peșteră pe seama unui joc al hazardului, cu atât mai mult cu cât însăși urșii circulă printre scheletele predecesorilor săi.

Marele preistorician francez A. Leroi-Gourhan (1964) avea să se numere printre cei care și-au însușit în parte îndoielile lui F. Ed. Koby (1951 a; b; 1953). El socotește că cercurile de pietre din jurul craniilor sunt procedee naturale, pentru că aproape fiecare osuar de urs este captușit cu „dale”, adică un strat de oseminte este separat de următorul printr-o perioadă în care sedimentarea a fost slabă și, ca o consecință, aportul plachetelor

domină argila. Spre pereții retrași, masa de plachete tinde de a aluneca sub presiunea materialelor din exterior, îndreptându-se lent spre perete, ceea ce face ca o parte din ele să capete o orientare verticală. În final se creează o mică casetă falsă acoperită parțial de alte plachete care au rămas mai mult sau mai puțin orizontale, în interiorul cărora sunt prinse uneori și craniile. În plus, pentru că ursul sapă cuibul său, el efectuează o triere considerabilă în oseminte și creează o suprafață mai mult sau mai puțin liberă în care ar rămâne craniile și oasele lungi.

Argumentele prezentate de F. Ed. Koby (1951 a; b; 1953), cel puțin în ceea ce privește existența unor craniile de urs în diverse poziții și locuri ale peșterilor, nu par a fi suficient de convingătoare. Mult mai pertinente sunt observațiile sale în ceea ce privește utilizarea caninilor de urs pentru realizarea unor utilaje, domeniu în care priceperea specialistului în paleontologie se simte din plin.

Referitor la supozițiile lui A. Leroi-Gourhan (1964), reproducem mai întâi părerea lui P. Leonardi (1989), care este dispus să aprobe fără critici pline de prejudecăți ceea ce susține marele preistorician francez, cel puțin pentru anumite cazuri care ar putea corespunde realității. El nu exclude ca însăși A. Leroi-Gourhan să fie purtat de prejudecăți care îl determină să generalizeze o argumentare ce s-ar putea verifica doar în cazuri particulare, numai pentru a nu fi de acord cu cei care au admis respectivul cult. P. Leonardi (1989) conchide că nu se poate nega în toate cazurile intervenția umană cu o anumită semnificație rituală, pentru că altfel este greu să explici că venirea urșilor în galeriile unei peșteri au avut ca rezultat împingerea a cinci craniile de urs într-o nișă, la 1,20 m înălțime, cum este cazul la *Petershöhle*, sau că s-ar acumula 14 craniile în singurul loc liber din aceeași peșteră.

Asupra concepției negativiste, legate de cultul ursului de peșteră la omul de Neandertal, exprimată de F. Ed. Koby și A. Leroi-Gourhan, vom reproduce, de asemenea, părerea lui M. Eliade, care consideră că argumentele aduse de cei doi reputați oameni de știință se pot invoca împotriva propriilor concluzii: „faptele geologice și comportamentul urșilor de peșteră ar fi suficiente pentru a explica *absența* depozitelor rituale. În ceea ce privește *opacitatea semantică* a depozitelor de oase a căror intenție rituală este în afara îndoielii, analogii se găsesc la vânătorii arctici contemporani. Prin el însuși, depozitul nu este decât *expresia unei intenționalități magico-religioase*; semnificațiile specifice ale acestui act ne devin accesibile grație informațiilor comunicate de către membrii societăților respective. Se poate afla eventual astfel dacă oasele lungi și craniile reprezintă ofrande aduse unei Ființe supreme sau unui Stăpân al Animalelor sau, dimpotrivă, dacă ele sunt conservate în speranța că vor fi reacoperite cu carne. Chiar această ultimă credință este susceptibilă de interpretări diverse: animalul «renaște» grație Stăpânului Animalelor, sau "*sufletului*" care sălășuiește în oase, sau, în fine, grație faptului că vânătorul i-a asigurat un "*mormânt*" (M. Eliade, 1992, p. 24).

De altfel, teoria lui A. Leroi-Gourhan (1964) rămâne de luat în seamă cu toată atenția pentru craniile plasate spre pereții peșterilor, dar nu explică situația craniilor din partea mijlocie a sălilor și galeriilor. După cum este mai greu de admis că urșii se apucau să mute din loc lespezile de calcar care însoțesc uneori craniile. Nu vom uita, de asemenea, părerea binecunoscutului preistorician francez G. Camps (1980; 1982), care referindu-se la descoperirea de la *Régourdou*, spune că la neandertalieni apar primele urme ale unei arhitecturi funerare. Vom încheia această succintă trecere în revistă a celor mai importante opinii asupra cultului ursului de peșteră, cu cea susținută de A. Palma di Cesnola (1986) care spune că fără a dori să postuleze o adevărată religie a ursului, pare

de netăgăduit o anumită relevanță a acestui animal în cultura spirituală a omului de Neandertal, în special în zonele unde vânărea ursului era mai intensă.

*

* *

Cu acest tablou general al descoperirilor de cranii de urs din cele mai importante peșteri care au făcut să se nască o concepție cu privire la interpretarea lor prin

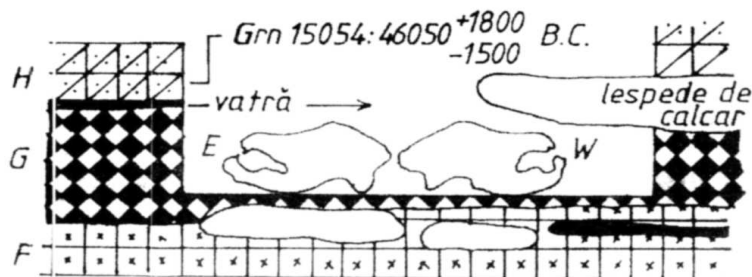

Fig. 30 - Cranii de urs de peșteră așezate spate în spate din secțiunea IV din peștera Cioarei-Boroșteni

prisma existenței unui cult sau ritual al omului de Neandertal, vom descrie în continuare câteva descoperiri din peștera Cioarei din România (M. Cărciumaru și colab., 2000). Ne vom referi desigur la acele situații care ni s-au părut că prezintă un caracter particular și ar fi susceptibile de interpretări legate de cultul craniului ursului de peșteră. Mai înainte de aceasta, vom sublinia că în peșterile din România, mai ales prin săpăturile efectuate de arheologi, s-au obținut numeroase mărturii despre existența ursului de peșteră printre animalele care au populat regiunile noastre în *Pleistocenul superior*. Cercetători ca I. Simionescu (1942) și E. Terzea (1966) au relevat că în România, la fel ca în alte regiuni din Europa, au existat peșteri cu mari cantități de oase de *Ursus spelaeus*. Poate cel mai concludent exemplu în acest sens este pentru România peștera Cioclovina, din care s-au făcut masive exploatări de fosfați sau peștera *Urșilor* din Munții Apuseni. Referitor la aceste enorme acumulări de oase de urs de peșteră în grotle din Europa trebuie să reamintim ipoteza emisă de A. Penck, prin care susținea posibilitatea înmulțirii extraordinare a acestei specii într-o perioadă foarte favorabilă, pe care o bănuia a fi interglaciularul *Riss-Würm*. Această teorie a fost combătută de W. Soergel în 1940, iar în privința datării acestor fantastice depozite de oase descrise uneori în peșteră există acum numeroase argumente cronologice care o contrazic.

Revenind la peștera Cioarei de la Boroșteni, vom începe descrierea celor câteva situații curioase cu cea întâlnită în secțiunea IV prin săpăturile arheologice din anul 1980. La contactul dintre stratul H și G, la 315 cm adâncime, în imediata vecinătate a unei mari lespezi de calcar, cu o formă destul de plată la partea superioară, sub un strat subțire cu acumulări de cărbune și urme de calcinare a sedimentului ce putea proveni de la o vatră temporară, s-au găsit două cranii de *Ursus spelaeus*. Craniile se găseau în cea mai mare parte acoperite de această foarte subțire vatră și în foarte mică măsură de lespede amintită (fig. 30). Stratigrafic, prin poziția lor, craniile sunt incluse în depozitul specific stratului G, dar bănuim totuși că ele nu au ajuns în acest strat printr-o sedimentare normală. Mai exact, presupunem că ele au fost îngropate în stratul G, după ce se desăvârșise sedimentarea acestuia. S-a așezat apoi marea lespede de calcar și s-a amenajat vatra deasupra lor. Cronologic, înseamnă că acest eveniment corespunde începutului sedimentării stratului superior – stratul H, care s-a dovedit a îngloba în

cadrul său mult utilaj litic atribuit musterianului. Debutul stratului *H* a fost datat prin C-14: GrN 15.054: 48.000 +1.800/ -1.500 B.P. Aceasta înseamnă că depunerea craniilor a premers cu puțin acestei vârste. Din punct de vedere climatic, stratul *G* s-a depus într-o perioadă de ameliorare climatică - în *oscilația climatică Nandru A*, în timp ce sedimentarea stratului *H* s-a făcut în condiții climatice care se deterioraseră, iar pădurea își restrânsese de mult aria de răspândire.

Nu este lipsit de interes să spunem că cele două cranii erau singurele resturi osoase importante din acest sector, fiind așezate spate în spate, pe o axă foarte apropiată direcției est-vest. Mai exact, botul unui craniu era îndreptat spre est, iar celălalt indica vestul. Distanța dintre ele era extrem de mică, ele fiind aproape în contact unul cu celălalt. Craniile erau așezate cu cutia craniană în sus, absolut la același nivel.

În anul 1990, în campania de săpături din peștera *Cioarei*, în secțiunea XV, la

Fig. 31. Cranii de urs de peșteră prinse în crustă de calcit, dispuse în cruce, din peștera Gold (după C. Lascu, 1999)

circa 305 cm adâncime, în stratul *G*, ca și în cazul precedent s-a făcut o descoperire extrem de interesantă. Aici, un craniu de *Ursus spelaeus* era încadrat de trei piese litice musteriene tipice și foarte caracteristice acestui nivel cultural: un vârf superb din cuarțit, un raclor, de asemenea, din cuarțit și un nucleu din diorit.

Prin săpăturile arheologice din secțiunea XII, din anul 1986, la nivelul stratului *K* s-au înregistrat alte mărturii despre ursul de peșteră. Stratul *K* este în general caracterizat printr-un conținut foarte redus de utilaj litic. Craniul era plasat pe o axă aproximativ est-vest, cu cutia craniană în jos. El părea a fi sprijinit de o aglomerare de bucăți de clacar, în scopul de a se menține în această poziție. În contact direct cu botul (aflat spre vest) se găsea o vertebră de mari dimensiuni, parcă anume așezată în această poziție. Perpendicular pe craniu era un femur, în rest nemaieexistând decât câteva mici oase, printre care un metatarsian de la un urs de peșteră. Vom aminti că stratul *K* a fost datat la 47.200 +2.900/-2.100 B.P. (GrN 15.052). Nuanța sa galbenă și aspectul „loessoid” sunt în concordanță cu analiza polinică, care indică acum procese de răcire a climei la trecerea dintre *faza Nandru 3* și *Nandru 4*.

În secțiunea XIV (săpături din anul 1988), la nivelul stratului *N*, lipsit de utilaj litic, a apărut un craniu de urs de peșteră în jurul căruia ocrul de mai multe nuanțe este ceva mai abundent decât în restul stratului. Pentru o eventuală discuție legată de cultul craniului ursului de peșteră trebuie aduse în discuție două situații constatate în timpul

săpării stratului *O*. Stratul *O* este specific paleoliticului superior și a fost datat între 25.900 ± 120 B.P. (GrN 15.051) și 23.750 ± 230 B.P. (GrN 15.050). Prin săpăturile din secțiunea X, în acest strat s-a observat un maxilar de urs lângă o lespede de calcar, iar în jur existau multe fragmente de ocru. Poate și mai interesant este să relevăm unele rezultate din secțiunile VII-VIII. Aici, sub o serie de lespezi de calcar, zăcea un craniu de urs de peșteră, căruia i se alătura din nou un femur și mai mulți canini tot de urs de peșteră.

În concluzie, se poate spune că, cel puțin în anumite privințe, descoperirile din peștera *Cioarei*, în contextul discuțiilor care s-au purtat cu privire la autenticitatea unui cult al ursului de peșteră la omul paleolitic, aduc unele contribuții asupra modului de depunere a materialului și mai ales la cronologia obiceiurilor respective. Nu putem spune că situațiile relevate în peștera *Cioarei* își găsesc o justificare satisfăcătoare prin teoriile care au încercat să nege autenticitatea unui cult al ursului de peșteră, încercând explicații pe seama unor procese naturale, având în vedere că depunerile de cranii nu sunt cantonate spre pereții galeriei și nu au fost făcute amenajări speciale care să includă aglomerări masive și chiar un fel de construcții din dale de calcar. Ceea ce conferă descoperirilor din peștera *Cioarei* particularități distincte și le implică într-o discuție privind cultul ursului de peșteră sunt poziția craniilor și asocierea lor pentru a sugera un scop în sine în felul cum au fost aranjate. Totodată, combinația unui craniu cu o vertebră, mutată din poziția ei inițială exact în partea opusă, lipită de botul animalului, existența cu o anumită constanță a oaselor lungi perpendicular pe craniu, reprezintă tot atâtea trăsături care ne îndeamnă să vedem, dacă nu o explicație prin intervenția omului, oricum procese greu de înțeles printr-un simplu joc al hazardului. Apariția unor piese litice, extrem de tipice din punct de vedere tipologic, în jurul unui craniu sau aglomerările de ocru în preajma altora, ca și existența aproape cu regularitate în apropierea craniilor sau fragmentelor de craniu a unor lespezi de calcar în general de formă plată sunt situații care nu pot fi neglijate. Nu trebuie să omitem că poate nu întâmplător cele două cranii din secțiunile IV, așezate spate în spate, sunt acoperite de un strat bogat de resturi de cărbune care semnifică probabil un rest de vatră, cu atât mai mult cu cât stratul respectiv pare în directă conexiune cu o lespede de calcar care suprapune, la rândul ei, o parte din suprafața ocupată de cranii.

De altfel, în anii din urmă, C. Lascu (1999) avea să facă o interesantă descoperire care vine să confirme necesitatea unei discuții de pe alte poziții asupra disputei privind craniul ursului de peșteră. În peștera *Gold* din Munții Apuseni, au fost descoperite o serie de cranii prinse în calcit, aranjate în cruce (fig. 31).

B.I.7. Extensiunea musterianului în Europa

Există puține zăcăminte musteriene care ar putea să fie atribuite cu certitudine unor paleosoluri din ultimul interglaciator. În schimb, s-au conservat mărturiile ale musterianului sub denumirea faciesului regional numit *Taubacian* în câteva travertine din Europa Centrală, cum ar fi *Taubach*, *Ehringsdorf* din Germania; *Ganovce* și *Bojnice* în Slovacia, *Tata* în Ungaria și *Kulna* în Moravia. De vârstă interglaciatoră par să fie, de asemenea, așezările *Subalyuk* în Ungaria și *Saccopastore* în Italia (K. Valoch, 1982; 1996; G. Bosinski, 1976; 1982; M. Gábori, 1976; A. Palma di Cesnola, 1996).

Mult mai numeroase sunt așezările musteriene din ultima perioadă glaciară, chiar

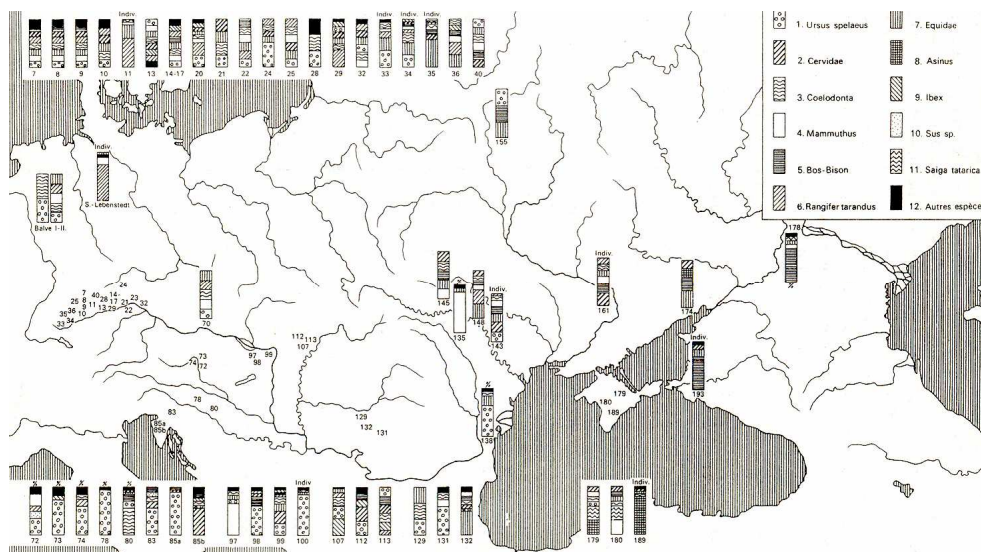

Fig. 32 - Specializarea regională pe vânărea anumitor animale în funcție de variațiile mediului (după M. Gabori, 1964),

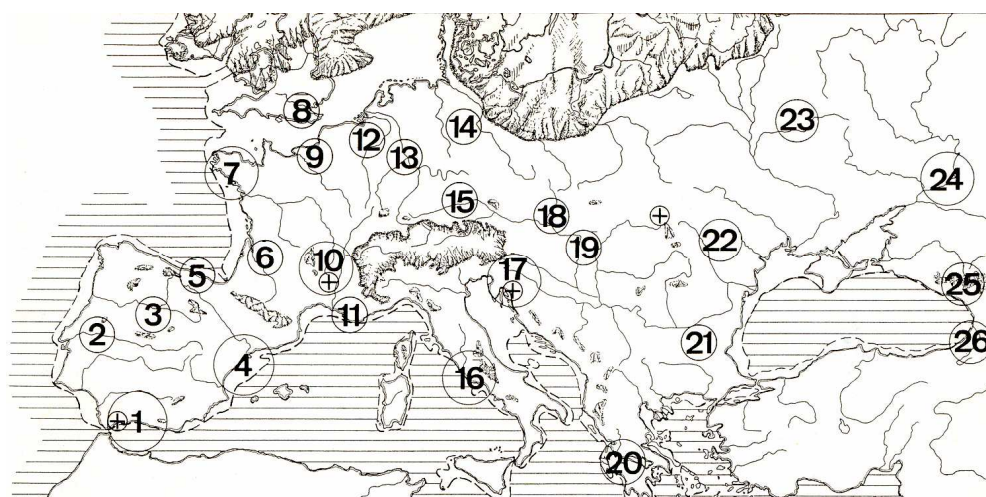

Fig. 33 - Principalele regiuni de concentrare a paleoliticului vechi din Europa. 1 - Andaluzia și Gibraltar (*El Aculadero*); 2 - Bazinul Tage; 3 - Meseta Centrală (*Atapuerca, Ambrona*); 4 - Levantul spaniol și Catalonia (*Banyoles, Tautavel, Cueva Negra*); 5 - Cantabria (*Castillo, Cueva Morin, Pendo*); 6 - Aquitania (*La Micoque, Le Moustier, La Quina, La Ferrassie*); 7 - Britania și Manche (*La Cotte*); 8 - Anglia (*Swanscombe, Boxgrove, Hoxne, Clacton on Sea, Pontnewydd*); 9 - Nordul și Picardia (*Biache-Saint-Vaast, Cagny, Saint-Acheul*); 10 - Bazinul Rhonului și Masivul central francez (*Orgnac, Soleilhac*); 11 - Provence (*Terra Amata, Lazaret, Vallonnet*); 12 - Belgia (*Spy, Mesvin, Sclayn, Sprimont*); 13 - Rhenania (*Kärlich, Neandertal, Ariendorf*); 14 - Germania centrală (*Bilzingsleben, Königsau, Neumark, Ehringsdorf*); 15 - Germania meridională (*Mauern*); 16 - Italia centrală (*Mont Circe, Isernia, Venosa, Torre in Pietra*); 17 - Croația (*Krapina, Vindija*); 18 - Moravia (*Stranska Skala, Kulna*); 19 - Ungaria (*Szeleta, Subalyuk, Jankovitch, Vertesszöllös*); 20 - Grecia; 21 - Bulgaria, Balcanii orientali (*Yarimbuzgaz, Musselievo*); 22 - Moldova și Ucraina (*Ripiceni-Izvor, Korolevo, Molodova*); 23 - Câmpia rusă; 24 - Bazinul Volgăi (*Volgograd*); 25 - Caucazul de nord; Georgia (*Dmanisi*) (după M. Otte, 1996).

dacă regiunile de câmpie situate la nordul paralelei de 52° latitudine nordică par lipsite de locuri musteriene (Anglia, Tările de Jos și Câmpia germano-poloneză). Variațiile regionale de ocupare în **Musterian** erau, în mod cert, influențate de mediul care determina un anumit potențial cinegetic pe care s-au structurat tradiții în practicarea exploatării anumitor animale (fig. 32).

Catherine Farizy (1992) remarcă că, mai la sud, regiunea loessică și câmpia normandă sunt acoperite de industrii levalloisiene, cum ar fi așezările *Busigny*, *Houpeville*, *Gauberville*, *Goderville* etc. (C. Gamble, 1999). Uneori aceste industrii excelează prin lame ca la *Saint-Germain-des-Vaux*, altele sunt atașate unor faciesuri clasice de tip *Ferrassie* (ca în muntele *Dol*) sau unui **Musterian** cu bifaciale, *non-Levallois* (cum ar fi la *Kervouster*) sau **Musterian denticulat** (de exemplu la *Goaréva*).

Înspre est, pe teritoriul Germaniei și sudul Poloniei, G. Bosinski (1976; 1982) vede trei tendințe evolutive succesive, identificate în așezările de la *Bockstein*, *Klausenniche* și *Königsau*. La început erau numeroase bifacialele, în timp ce în **Micoquianul** de la *Königsau* apar utilajele pe așchie și de debitaj *levallois*. **Micoquianul** a fost de fapt reprezentat în peșteri (*Balver*, *Stein* în Germania; *Ciema Wylotne*, *Okiennik* în Polonia; *Kulna* în Moravia, *Gudens* în Austria de Jos) și în aer liber (*Rörshain*, *Kosten* în Germania; *Piekary*, *Zwierzynice* în Polonia), el deosebindu-se de **Musterian** prin absența bifacialelor de forme particulare (*à dos*, foliacee, cu secțiune asimetrică). În legătură cu **Micoquianul**, există în Europa centrală industrii specifice, considerate de tradiție charentiană, pe galeți, ca la *Erd* (Ungaria), *Bazinul Transilvaniei*, cu denticulate ca la *Becov* (Cehia) sau faciesuri *levallois* uneori laminare ca în *Basarabia* (V. Gábori-Csank, 1968; J. & St. Kozłowski, 1996; I. Borziac, 1994).

Regiuni intens locuite în **Musterian** rămân cele din Perigord și Quercy din Franța, cu așezări celebre, cum sunt cele de la *Combe-Grenal*, *Pech-de-l'Azé*, Masivul central francez cu văile *Baume*, *Loire* (unde excelează industriile charentiene) (fig. 33). La fel de importante sunt așezările de pe valea Rhonului (peștera *Figuiér*), din Munții Ardeni, Jura (H. de Lumley, 1976). De-a lungul Dunării, din Carpați până la Nistru se vorbește de industrii *mustero-levalloisiene* cu piese mai puțin fasonate (I. Borziac, 1994; M. Cârciumar, 1999). Partea orientală a Mării Negre, regiunea caucaziană, Crimeea, vestul Rusiei se caracterizează prin industrii apropiate mai mult de **Micoquianul orientat**. Ele includ vârfuri foliacee bifaciale de diverse forme, raclor *dejétés* alungite. Sunt binecunoscute așezările de la *Orel*, *Kamenskaia*, *Ilkskaia*, *Staroselie*, *Kiik Koba*, *Soukhaia Metcheka*, etc. (R. G. Klein, 1973; A. Formosov, 1958; A. P. Cernăș, 1965; V. N. Gladilin, 1989; Y. Kolosov, 1983; Kolosov, V. Stepanchouk, V. Chabai, 1993; L. V. Kulakuskaia, 1989; N. Praslov, 1984).

Regiunile riverane Mediteranei sunt jalonate de o mulțime de așezări musteriene. Trebuie remarcat faptul că în *Pleistocenul superior* din peninsula Iberică dispar bifacialele, iar industriile musteriene, foarte omogene tehnologic și tipologic, sunt bogate în raclor și în denticulate (așa sunt așezările *Cullar Baza*, *Gorham's Cave*, *Devil's Tower*, *Carihuela*, *Romani*). În interiorul Spaniei se sesizează o tendință charentiană, iar în regiunea cantabrică (peșterile *Morin*, *Castillo*) se remarcă varietatea tipurilor musteriene (J. González Echegaray, L. G. Freeman, 1978; 1998).

În Alpi apare o industrie *mustero-levalloisiană*, care în Liguria este succedată de un **Musterian** cu denticulate, în timp ce în Italia centrală **Charentianul** este cel mai răspândit (așezările *Valle Giumentina*, *Svolte di Popoli*), chiar dacă uneori îmbracă haina pontinianului (peștera *Guattari*, *Fossellone*). Tot în Munții Alpi există mai multe

așezări de peșteră considerate că ar aparține unui așa-zis *Paleolitic alpin* sau civilizației *Wirdkichli*. Trăsătura principală a acestui *Paleolitic alpin* este sărăcia și mediocritatea tipologică din cauza dificultăților de cioplire în rocile întrebuintate (A. Palma di Cesnola, 1996).

Musterianul de tradiție charentiană este specific și în Iugoslavia, în Croația (*Krapina, Vindija, Veternica*), în Muntenegru (*Crvena Stijena*) (A. Montet-White, 1996). În sfârșit, în Bulgaria, la *Bacho-Kiro* **Musterianul** este sărac în utilaje tipice, dar la *Muselievo* și *Samuilitsa* se remarcă un **Musterian** de tehnică *Levallois* cu vârfuri foliacee (J. K. Kozłowski, 1982; P. Haesaerts, S. Sirakova, 1979). Aceași situație se constată în Grecia, mai ales în așezarea de la *Kokkinopilos* (G. Kourtessi-Philippakis, 1986).

În concluzie, diferitele faciesuri musteriene pot fi caracterizate din punct de vedere al extensiunii lor astfel:

- *Musterianul de tradiție acheuleană* este limitat în spațiu la coastele atlantice, iberice și franceze, până în Dordogne, Bretania, Marea Britanie, Normandia, Bazinul parizian, Belgia, vestul Germaniei.

- *Musterianul tipic*, considerat uneori apropiat de *Musterianul de tradiție acheuleană*, căruia îi lipsesc bifaciaele, este în general răspândit acolo unde lipsește *Musterianul de tradiție acheuleană* (exemplu sud-estul Franței). Alteori, termenul de *Musterian tipic* este folosit pentru a defini o industrie care nu poate să fie calificată nici charentiană, nici denticulată. De aceea, el apare acolo unde ansamblurile litice sunt eterogene, cu variante regionale greu de identificat, care acoperă teritoriul Europei de la Atlantic până la Ural.

- *Musterianul denticulat* este legat mai mult de regiunile temperate și premediteraneene, dar cu deosebire poate să fie menționat în Franța de mijloc (*Arcy-sur-Cure*), în Bretania (*Goareva*), în Spania (peștera *Morin*), în Italia (*Cavallo*) și chiar în Rusia.

- *Musterianul de tip Quina* este specific mai cu seamă Europei meridionale, în Italia fiind cunoscut ca *Pontinian*.

- *Musterianul de tip Ferrassie* se limitează la sud-vestul Franței, Bretania și nordul Franței, iar de influențe ale acestui facies sunt bănuite industriile micoquiene germane.

B.I.8. Musterianul în Orientul Mijlociu

În general, **Musterianul** din Orientul Mijlociu se detașează prin abundența așchiilor mari *levallois*, retușate sau neretușate, dar de o frumusețe deosebită. Așa de exemplu, la *Iabroud* există un *Musterian de debitaj levallois* (într-o accepțiune europeană, mai mult un *Musterian tipic de debitaj levallois* și *facies levalloisian*). Prezența sporadică a bifacialelor și cuțitelor *à dos* amintesc, de asemenea, de un *Musterian de tradiție acheuleană*. Stratele superioare se apropie de un *Musterian denticulat* (Fr. Valla, 1992).

La *Tabun* (Israel) **Musterianul** este tot de facies *levallois*, cu vârfuri alungite și indice laminar ridicat, iar așezările de la *Mont Carmel* se caracterizează prin același debitaj *levallois*. Așezarea de la *Abou-Sif* din Iordania a livrat vârfuri *levallois*, lame *levallois* foarte subțiri, vârfuri musteriene prelungi și racloare uneori convergente. Industrii cu trăsături apropiate sunt cele de la *Haizar-Merd* în Kurdistan, *Qafzeh* în deșertul Iudeii, din peștera *Shanidar* din Munții Zagros în care s-au găsit și mai multe

schelete de neandertalieni.

În Asia centrală mai cunoscută este așezarea de la *Techik-Tach*, care a livrat un **Musterian** în care este prezentdebitajul *levallois* (Fr. Bordes, 1984).

B.I.9. Paleoliticul mijlociu în Orientul Îndepărtat

Cu toate că în India **Paleoliticul** a fost divizat în **Vârsta timpurie, mijlocie și superioară a pietrei**, este totuși dificil de a detașa o evoluție culturală coerentă, asemănătoare Europei, atâta timp cât depozitele sunt lipsite de descrieri stratigrafice și datări absolute sau chiar relative. **Soanianul superior** pare a fi contemporan cu *Rissul* și *Riss-Würmul* și cu diversificarea nucleilor de tip musterian sau *Levallois*; apar chiar așchii și lame *Levallois* retușate. În **Soanianul evoluat**, echivalent interglaciarului *Riss-Würm* și perioadei glaciare *Würm*, se multiplică așchiile și apar racloarele și *perçoirs*. Unele bifaciale de la *Narmada* și *Patne* sunt atribuite unui **Paleolitic mijlociu** (J. Garanger, 1992).

G. J. Bartstra (1978) vorbește de un **Pandjitanian** sau **Pacitanian** care ar cuprinde așchii mai mult sau mai puțin *Levallois* și unelte de mici dimensiuni, cum ar fi racloarele și *perçoirs*, datate de la sfârșitul pleistocenului mijlociu și din **Pleistocenul superior**. O serie de mici așchii din jasp și calcedonie din Java, datate în **Pleistocenul superior**, sunt atribuite sangiranului.

În China situl de la *Dali* a livrat o industrie pe așchii de silex asemănătoare paleoliticului mijlociu, împreună cu un craniu datat la 200.000 de ani atribuit unui *Homo sapiens* foarte vechi, mai multe așezări din regiunea *Xujiayao* (în nord-estul provinciei Shanxi) conțin numeroase racloare și chiar gratoare, vârfuri și *burins* aparținând cronologic perioadei glaciare *Riss*, din *Riss-Würm* a fost descrisă **cultura Fen**, din aceeași zonă, cu racloare de aspect musterian, iar perioadei glaciare *Würm* îi sunt specifice așezările *Shuidonggu* și *Sjara-osso-gol* din platoul Ordos din Mongolia, din zona mării bucle a fluviului Galben, care amintesc de un **Musterian evoluat** cu tendințe spre **Paleoliticul superior**, cu racloare și vârfuri de tip musterian, denticulate, piese cu *encoques*, alături de o industrie laminară cu numeroase gratoare, *perçoirs*, *burins*, cuțite *à dos abattu* și lamele.

În timpul ultimei perioade glaciare pleistocene, din cauza regresiei oceanului, ca urmare a stocării unei mari cantități de apă în calota antarctică, Australia, Tasmania și Noua Guinee formau în mod cert un singur uscat, cunoscut sub numele de continentul "Sahul" sau "Marea Australie". Pe vechile plaje, din preajma unor foste lacuri, azi colmatate, de la *Mungo*, din sudul regiunii denumită Noua Galie, din Australia, s-au menționat o serie de descoperiri de resturi umane: o femeie, parțial incinerată, datată la 24.500-26.500 B. P. și un bărbat cu o vârstă estimată între 28.000-30.000 B. P., al cărui mormânt conținea pudră de ocră roșu, atribuite lui *Homo sapiens sapiens* puțin diferiți de aborigenii actuali.. În preajmă, au fost descoperite, într-un fel de dune, vetre și utilaje litice cu o vârstă de 32.750 ± 1.250 B. P.. De asemenea, pe marginea râului Swan, din sud-vestul Australiei un alt zăcământ a fost datat la $39.500 + 2.300 / - 1.800$ B. P. (R. H. Pearce, A. A. Barbetti, 1981).

B.I.10. Paleoliticul mijlociu din Africa

În Egipt **Paleoliticul mijlociu** este destul de rău definit. La *Kharga* a fost descris un strat superior atribuit acheuleanului superior, suprapus de un strat dominat de o tehnică *levallois* care trece apoi într-un facies particular numit **Kharguian** caracterizat de așchii de dimensiuni scăzute și în general de debitaj *levallois* (G. C. Caton-Thompson, 1952). Așezarea de la *Ouadi Halfa* (Sudan) a livrat piese atribuite musterianului denticulat (W. Chmielewski, 1965). **Musterianul** este mai bine reprezentat în Maghreb. În așezarea *Ain Meterchem* (Tunisia) a fost relevat un **Musterian** care amintește de **Musterianul tipic** (R. Vaufrey, 1955), iar în așezarea de la *El Guettar*, **Musterianul** are o puternică componentă *levallois* și se apropie de cel din Orientul Mijlociu (M. Gruet, 1954).

Zăcământul de la *Djebel Irhoud* din Maroc este cel mai cunoscut din această regiune, fiind caracterizat de un **Musterian de debitaj levallois** (L. Balout, 1965), în timp ce acela de la *Bir el Ater* (Algeria) este situl eponim al aterianului, în fapt un **Paleolitic mijlociu** cu tendințe de tranziție spre **Paleoliticul superior** caracterizat de piese pedunculate și vârfuri retușate bifacial. **Aterianul** a fost pus în evidență și în Sahara la *Tihodaine* și *Quanyanga* (H. Alimen, 1957; J. Chavaillon, 1964; G. Camps, 1974; 1982; Fr. Bordes, 1984).

În Africa Orientală se remarcă situl de la *Marodijeh* (Somalia) unde, alături de bifaciale, care ajung la 30%, s-au recuperat topoare pe așchie în formă de U și un mare număr de utilaje pe așchii *levallois* (J. Desmond Clark, 1954). La *Kariandousi* în Kenia, în valea Rift a fost descris un **Acheulean superior** pe obsidian. Situl de la *Lewa*, situat pe muntele Kenia, a livrat bifaciale extrem de mari de manieră micoquiană (L. Leakey, 1936; G. Isaac, E. Mc Cown, 1975).

În Tanzania, în așezarea de la *Isimila*, ca și în stratul IV (stadiul 9) de la *Olduvai*, a fost relevat, de asemenea, un **Acheulean superior**, dar, ca și în celelalte situații, inventarul litic nu se poate spune că este identic cu cel care caracterizează această cultură în Europa și aceasta nu numai pentru că situl de la *Isimila*, de exemplu, este calificat doar ca o haltă de vânatoare de scurtă durată (F. C. Howel, 1961).

Zăcământul de la *Kalambo Falls* (Zambia) a fost săpat de J. Desmond Clark (1969; 1974) și a livrat un **Acheulean evoluat**, datat la 55.000 B.C., cu frumoase bifaciale, adesea cordiforme, topoare, mici utilaje pe așchie. Așezarea este celebră și prin faptul că a conservat utilaje din lemn întrebuițate pentru a scormoni în pământ, recipiente din scoarță etc. Tot aici s-au dezvoltat structuri de locuire și cele mai vechi urme privind utilizarea focului în Africa.

Acheuleanul de la *Kalambo Falls* ar fi contemporanul unui **Musterian mijlociu** din Europa și poate să fie calificat ca o perioadă de tranziție între **Old Stone Age** și **Middle Stone Age** specifice continentului african.

În Uganda, în localitatea *Sango* a fost descrisă o industrie numită chiar **Sangoan**, datată la 38.000 ± 2.500 și care s-a desfășurat într-un climat uscat. Această industrie a fost întâlnită și la *Kalambo Falls* suprapunând **Acheuleanul**. În general vârsta sangoanului este apreciată între 41.000 și 38.000 de ani, iar caracteristica sa litică este dată de bifaciale grosiere, utilaje de tip *pic* („târâncop”), gratoare pe bloc, cu aspect greoi, gratoare în formă de copită de cal, mici raclare etc. Așchiile erau desprinse acum din nucleii nepreparați, prin percuție directă sau pe nicovală. În câteva cazuri așchia principală a fost astfel detașată încât ne amintește de tehnica *levallois*.

În Africa de sud este celebră valea Vaal unde a fost identificată așa-zisa tehnică *Victoria West*, care nu este altceva decât un *Proto-levallois*, în care nucleul este preparat ca un nucleu *levallois* grosier alungit, cu lovituri pe marginea sa în vederea obținerii unor așchii scurte și largi necesare preparării toporașelor. În stadiul următor această tehnică va evolua într-un *Levallois clasic*.

Industriile din *Middle Stone Age*, de stil musteroid, dar contemporane paleoliticului superior european, au fost relevate la *Fauresmith*, deasupra unui fel de *Musterian de tradiție acheuleană de debitaj levallois* clasic. Se vorbește chiar de un *Fauresmithian*. În timp ce *Sangoanul* este considerat ca derivat din *Acheulean*, fiind prima verigă între *Old Stone Age* și *Middle Stone Age* și că s-ar suprapune teritorial actualelor zone împădurite, *Fauresmithianul* ar fi caracteristic regiunilor mai deschise, stepice și ar putea să fie analog chiar unui *Musterian de tradiție acheuleană* în sens clasic.

În Africa de sud s-a invocat, de asemenea, faciesul *Stillbayan* (după localitatea *Stillbay*), întâlnit atât în dune, cât și în peșteri. Trăsăturile sunt date de ra cloarele tipice, destul de variate tipologic, de așchiile și vârfurile *levallois*, dar și de utilaje à *dos abattu*, uneori pe lame, vârfuri foliacee ateriene etc. Trebuie să spunem însă că în Rodezia acest *Stillbayan* a fost datat între 30.000 și 12.000 de ani, dar probabil că această vârstă este prea tânără, după cum remarcă și Fr. Bordes (1984).

Faciesul *Howiesan's Poort* se întâlnește în diverse peșteri din regiunea Cap unde suprapune *Acheuleanul* și ar fi cumva contemporan perioadei *Middle Stone Age*. La *Nelson Bay Cave* industria litică pare destul de eterogenă, dar nu lipsesc nici o serie de frumoase așchii și vârfuri *levallois*. Se presupune o vârstă din ultima perioadă glaciară, cu toate că a fost invocată și vârsta interglaciară.

În Etiopia, *Middle Stone Age* a fost descris în apropierea lacului Zionai (din valea Rift) la *Kulkuletti* și *Gademotta*. Vârstele absolute obținute prin diferite metode rămân însă extrem de contradictorii (F. Wendorf, R. Schild, 1976). *Sangoanul* a fost amintit sub diverse faciesuri și în Angola, la *Lunda de nord*, în Congo, în Republica Central-Africană, în Gabon etc. (G. Camps, 1982; F. Bordes, 1984; J. Chavaillon, 1992).

B.I.11. Paleoliticul mijlociu de pe continentele americane

Fără a se putea vorbi de un **Paleolitic mijlociu** în adevăratul sens al cuvântului, merită să amintim că, cel puțin din punct de vedere cronologic, N. Guidon (1984; 1986; 1989) vorbește în adăpostul *Boqueirão da Pedra Furada* din Brazilia de o industrie cioplită în cuarț și cuarț asociată cu arii de combustie cu cea mai veche datare de 32.160 ± 1.000 .

Alte zăcăminte descoperite pe cele două continente sunt mult mai recente, pentru a putea să fie luate în seamă în privința unor locuri contemporane acestei etape.

C. Tranziția de la Paleoliticul mijlociu la Paleoliticul superior în Europa

Catherine Farizy (1992) afirma că **Musterianul** nu este numai o industrie, ci și un comportament care ține de tradiția tehnică și culturală, modul de subsistență etc. În timpul său se observă o standardizare și regularizare a utilajului și nicidecum o evoluție a acestuia spre formele specifice din **Paleoliticul superior**. Impresia de omogenitate și monotonie a musterianului este subliniată în primul rând de preponderența unui singur tip de utilaj-racloarul în vestul Europei și piesele foliacee sau bifaciale în restul continentului.

Înțelegerea tranziției de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** a fost mult complicată în Europa și de coincidența cronologică a acestui moment cu înlocuirea lui *Homo neandertalensis* de către *Homo sapiens*, în măsura în care aspectele antropologice rămân încă foarte confuze în privința raportului dintre cele două specii umane.

De altfel, controversa asupra tranziției dintre omul de Neandertal și omul modern, pe lângă cele două modele expuse de Anne-Marie Tillier (1990), mai exact ipoteza substituției, susținută de A. Thoma (1978) și C. B. Stringer, J. J. Hublin, B. Vandermeersch, 1984) și cea a evoluției graduale nuanțată de L. C. Brace (1964); D. S. Brose, M. H. Wolpoff (1971); F. H. Smith (1982) și E. Trinkaus (1986), a fost interesant sintetizată de W. W. Howells (1976) prin expresia "*evolutionists versus migrationists*"

G. Bosinski (1990), ca adept al evoluției graduale, menționează că tranziția de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** s-a efectuat fără rupturi conform studiului vestigiilor arheologice. Cum nu se pot disocia utilajele și culturile de oamenii care le-au creat și utilizat, ar rezulta că *Homo sapiens sapiens* s-ar fi născut din *Homo sapiens neandertalensis*.

În vestul Europei, tranziția de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** este pusă pe seama culturii chatelperroniene în Franța, uluzzianului în Italia, szeletianului în Europa centrală etc.

B. Vandermeersch (1990) face o excelentă evaluare a tranziției de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior**, cu toate complicațiile sale antropologice, dar și reflexii interesante culturale, invitând specialiștii pentru a realiza o autentică interacțiune a disciplinelor în înțelegerea acestui proces. Mulți antropologi acceptă ipoteza că neandertalienii erau diferiți față de oamenii moderni, fără a se putea preciza efectele pe planul funcțiilor și psihismului. La rândul său, **Musterianul** este diferit de **Paleoliticul superior**, dar adesea apare întrebarea asupra semnificațiilor acestor deosebiri. Se știe că în timp ce în Europa se dezvoltă omul de Neandertal, în Africa, Orientul Apropiat și poate chiar în restul Asiei trăia *Homo sapiens* sau o formă apropiată de acesta, cu anumite trăsături arhaice. B. Vandermeersch (1990) insistă asupra faptului că arhitectura craniului cerebral a omului modern a fost desăvârșită în timp ce omul de Neandertal își punea la punct o cavitate craniană de o altă formă ale cărei funcțiuni sunt greu de precizat. Nu mai este un secret pentru nimeni că în Orientul Apropiat, omul modern

alături de omul de Neandertal au creat o industrie musteriană asemănătoare, fără a fi stingheriți în realizarea unor ulilaje similare care le permitea ambelor specii să exploateze în aceeași măsură mediul fizic și biologic. Acest aspect ar sugera ipoteza că **Musterianul** reprezintă în fond tot ceea ce se putea realiza mai bine pentru acea epocă, indiferent de actorii care intraseră atunci în scena vieții.

Având în vedere această situație, ne întrebăm cum apare *Homo sapiens sapiens* în Europa, rod al unei migrații din exteriorul Europei, ca purtător al unei specializări culturale marcante, total diferită și novatoare, după cum remarcă Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte (1999), față de cea musteriană și chiar ca o formă umană anatomic superioară.

Tranziția de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** în Europa este privită de B. Vandermeersch (1990) prin două tipuri de probleme. În primul rând relația **Musterian-Chatelperronian** este acum destul de bine conturată, în sensul că se acceptă de majoritatea specialiștilor că **Chatelperronianul** este creația omului de Neandertal. De aici, se consideră că **Chatelperronianul** derivă din **Musterian**, înclinându-se spre ipoteza că la originea sa stă **Musterianul de tradiție acheuleeană (B final)**. Mai greu este însă să ne imaginăm cum o cultură musteriană, relativ stabilă, care a traversat o lungă perioadă de timp, adaptându-se alternativ la perioade glaciare riguroase și la etape de ameliorare climatică, a putut să se transforme relativ rapid în **Chatelperronian** și pentru care motiv doar din **Musterianul de tradiție acheuleeană**. Se caracteriza acest facies oare cu o formă aparte de dinamism evolutiv? Destul de dificil se poate preciza dacă acest proces a fost declanșat, cu adevărat de contactul cu noii veniți, autorii unei culturi noi, printr-un fenomen de aculturație. Acceptând un astfel de punct de vedere, este normal să ne întrebăm care este originea adevărată a chatelperonianului și, prin urmare, această cultură, atât de controversată, reprezintă de fapt începutul paleoliticului superior, sfârșitul culturii musteriene (poate chiar ultimul facies al acestei culturi) sau o cultură de sine stătătoare, eventual de tranziție de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**. O a doua manieră de abordare s-ar referi la adaptarea morfologică a neandertalienilor cu toate implicațiile sale funcționale și comportamentale. Este suficient să menționăm scapula și capacitatea de lansare a omului de Neandertal, membrele inferioare mai scurte decât la omul modern care, la prima vedere, ar fi stânjenit mersul, dar este greu de făcut aprecieri asupra rezistenței și vitezei acestuia, forma oaselor mâinii care ar sugera o mai mică sensibilitate tactilă, descoperirea osului hioid de la *Kebara* care este o mărturie a limbajului articulat, forma bazinului care demonstrează o gestație mai lungă cu 2-3 luni, ca o adaptare la mediul ostil glaciari etc.

*

*

*

C.I. Chatelperronianul sau Castelperronianul

Chatelperronianul sau *Castelperronianul* își are stratul eponim în „*grotte des*

Fig. 32 - Harta repartiției principalelor așezări chatelperroniene din Franța și uluzzianului în Italia. 1-Roche-au-Loup; 2-Germolles(?), 3-Belleroche; 4-Fontéchevade; 5-La Caise; 6-Pair-non-Pair; 7-Trou de la Chèvre; 8-La Côte; 9-Canaule; 10-Combe Capelle; 11-La Ferrassie; 12-Lausel; 13-Grotte de Loup et Bos-del-Ser; 14-Basté; 15-Isturitz; 16-Gatzarria; 17-Les Tambourets; 18-Le Portel; 19-Cauna de Belvis; 20-Cueva Morin; 21-Maroccone et Salviano; 22-San Romano; 23-San Leonardo; 24-Indicatore; 25-Val Berretta; 26-Poggio Calvello; 27-Foresta Umbra; 28-Falce del Viaggio; 29-Bassin de Atella; 30-Tornola; 31-Terre Testa; 32-Grotte Bernardini; 33-Grotte de Parabita; 34-Grotte de Serra Cicora; 35-San Pietro a Maida (după D. Baffier, 1999)

Fées" de la *Châtelperron* (Allier). Peștera a fost supusă în 1848 unor săpături în scopul recuperării resturilor de faună. Abia în 1870 va face obiectul unor săpături arheologice.

Henry Breuil va prezenta în 1906 acest facies descoperit în „*grotte des Fées*" ca cea mai veche industrie „*aurignaciană*". Săpăturile arheologice ulterioare au permis lui François Lévêque (1979; 1986; 1989) să propună subdivizarea chatelperronianului (Fr. Lévêque, J. Cl. Miskovsky, 1983):

1. *Chatelperronianul arhaic* sau *Proto-Chatelperronianul* conservă încă numeroase trăsături din *Paleoliticul mijlociu*: racloare, denticulate, mici bifaciale foliacee, dar în care apar totuși *burins*, gratoare, uneori pe lame, piese à *dos* marginale și profunde;

2. *Chatelperronianul vechi* sau *tipic* este cel mai răspândit și cu cele mai numeroase vârfuri à *dos*;

3. *Chatelperronianul evoluat* cu evidente caracteristici proprii paleoliticului superior: reducerea vârfurilor à *dos*, diversificarea în general a vârfurilor etc.;

4. *Chatelperronianul cu caractere regresive* în timpul căruia vârfurile à *dos* sunt foarte reduse.

În Europa de vest *Chatelperronianul* își are aria de răspândire (fig. 32) în fostele zone acoperite de făuritorii culturii musterianului de tradiție acheuleană, din care

probabil s-a născut, așa după cum a afirmat de multă vreme Fr. Bordes (1958; 1959; 1969; 1973).

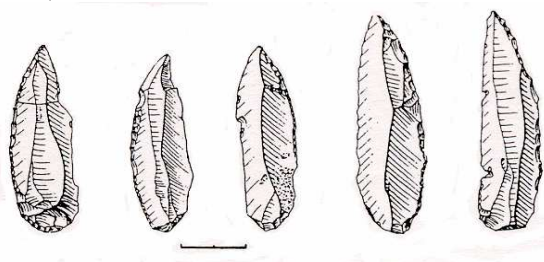

Fig. 33- Vârfuri chatelperroniene din peștera Féés (după H. Delporte, 1957).

Chatelperronianul apare în interstadiile *Hengelo-Les Cottés*, spre 34.000 de ani și rezistă până în stadiul glaciatic care a urmat, adică spre 30.000 de ani. Aceasta

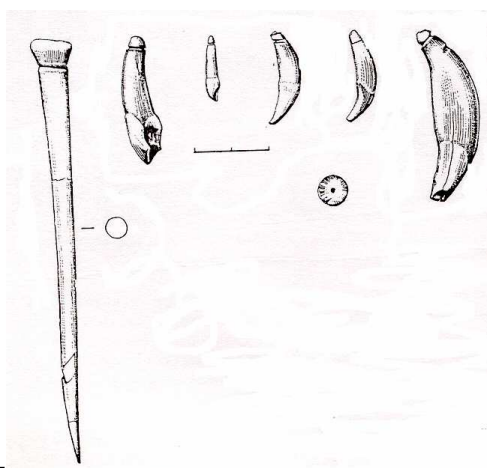
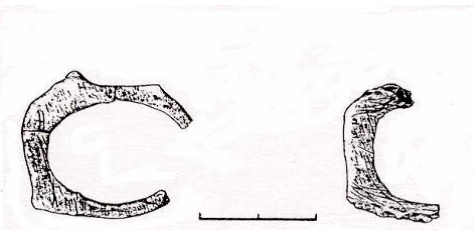

Fig. 34 - *Poinçon*, obiecte de podoabă și pandantive de os plate decupate din peștera Renului de la Arcy-sur-Cure (după A. et Arl. Leroi-Gourhan, 1964)

înseamnă că el este parțial contemporan aurignacianului, fapt demonstrat prin palinologie de Arl. Leroi-Gourhan și C. Leroyer la *Arcy-sur-Cure*, *Saint Cesaire*, *Grande Roché à Quinçy* etc. (M. Van Campo, Arl. Leroi-Gourhan, 1956; 1984; Arl. Leroi-Gourhan, C. Leroyer, 1983; C. Leroyer, 1983; 1989; 1990) și prin interstratificarea celor două culturi în anumite așezări după cum relevă P.Y. Demars (1990) la *Roc-de-Combe* și la *Piage* (Lot).

Foarte abundent este *Chatelperronianul* în sud-vestul Franței în peșteri (*La Ferrassie*, *Combe-Capelle*, *Le Piage*, *Le Loup*, *Saint-Cézaire*, *Grande-Roche à Quinçy*) și în aer liber (*Les Tambourets*, *La Côte*). Spre est, alături de așezarea eponimă, a fost întâlnit în peștera *Renului*, la *Arcy-sur-Cure* (A. Leroi-Gourhan, 1961; 1982; 1988; A. & Arl. Leroi-Gourhan, 1964; C. Farizy, 1990 a; b; C. Farizy, B. Schmider, 1985), poate situl cel mai reprezentativ al chatelperronianului. În afara Franței, *Chatelperronianul* a fost semnalat doar în Spania, ca de exemplu la *Cueva Morin* (J. Gonzales Echegaray, L. G. Freeman, 1978).

Ultimele cercetări au precizat mai bine utilajul specific chatelperronianului. Desigur, fosila directoare rămâne vârful chatelperronian (fig. 33), acompaniat de multe gratoare, *burins* și lame trunchiate, alături de numeroase utilaje musteriene. Peștera *Renului de la Arcy sur-Cure* a livrat, de asemenea, pe lângă mai mulți dinți atribuiți omului de Neandertal (A. Leroi-Gourhan, 1958) o bogată industrie pe materiale dure de

origine animală, cum ar fi sulitele biconice, tuburile din os de pasăre, cornul de ren debitat prin tăiere, scormonitoarele din coaste de mari ierbovire sau de mamut. Nu lipseau nici obiectele de podoabă - pandoabă - pandantive de os, dinți perforați, precum și coloranții și inciziile paralele pe pietre sau os (fig. 34). Structurile de locuire constau din taluzuri, cabane de formă circulară (3 m diametru), cu baza din plăci de calcar și defense de mamut, sub formă de cupolă de circa 1,50 m înălțime (A. & Arl. Leroi-Gourhan, 1964).

Descoperirile antropologice de la *Saint Cézaire* (Charente) au demonstrat că ***Chatelperronianul*** este creația omului de Neandertal și prin urmare legătura sa cu ***Musterianul*** este incontestabilă (Fr. Lévêque, B. Vandermeersch, 1981). În același timp se cunoaște existența omului modern în ***Chatelperronianul*** de la *Combe-Capelle* (Dordogne) (O. Hauser, 1909), a cărui poziție stratigrafică este însă adesea pusă sub semnul îndoielii.

Din punct de vedere cultural, Catherine Farizy (1992) afirmă că se pare că există mai multe diferențe între ***Chatelperronian*** și ***Musterian*** decât între ***Chatelperronian*** și ***Aurignacian***.

D. Baffier (1999) menționează că în ***Chatelperronian*** persistă multiple trăsături arhaice, alături de o evidentă tendință evolutivă manifestată în trăsăturile utilajului și modul de viață. Industria litică are caractere mixte, fiind formată din juxtaponerea pieselor specifice paleoliticului mijlociu și utilajului mai specializat, tipic paleoliticului superior. Totodată, concepția de spațiu, organizarea habitatelor, modul de întreținere a solului de ocupare, care au fost înregistrate în câteva așezări semnificative în privința bogăției materialului, au relevat un spirit nou și radical diferit față de comportamentul mustertian.

C. II. *Uluzzianul*

Chatelperronianul din Franța este asemuit adesea cu ***Uluzzianul*** din Italia, pus în evidență de A. Palma di Cesnola (1989) în peștera *Cavallo* situată în preajma golfului Uluzzo.

Datările din două situri au oferit următoarele vârste: peștera *Cavallo* > 31.000 de ani și peștera *Castelcivita* (Campagna) $33.220 \pm 780 - 32.470 \pm 650$ ani B.P.

Ca fosilă directoare a uluzzianului este menționat vârful *à dos* curbat uneori microlitic care apare alături de numeroase gratoare, puține *burins*, racloare, piese cu *encoche* și denticulate în cantitate apreciabilă. Tehnologic ***Uluzzianul*** poate fi caracterizat ca o industrie slab laminară, cu folosirea frecventă a percuției bipolare. Câțeva mici vârfuri de os, cantitățile însemnate de ocră sunt trăsături care definesc această cultură.

Cercetările din peștera *Cavallo* au determinat împărțirea uluzzianului în trei faze:

1. *Uluzzianul arhaic* în care dominau racloarele până la 80 %, ceea ce dovedește legăturile cu mustertianul;

2. *Uluzzianul mijlociu* care relevă diminuarea racloarelor în favoarea utilajului specific paleoliticului superior, cu *piese à dos* și elemente geometrice;

3. *Uluzzianul superior regresiv* caracterizat de revenirea utilajului din prima fază, cu mențiunea că devin predominante denticulatele.

Câțiva dinți umani din peștera *Cavallo* au fost atribuiți atât omului modern cât și tipului paleoantropian. În sudul peninsulei iberice s-a constatat că *Musterianul* și, odată cu el, omul de Neandertal au supraviețuit până în *Paleoliticul superior*, ca de exemplu în așezările *Zafarraya*, *Cavo Negra* etc.

*
* *

În Europa centrală perioada de tranziție de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** se caracterizează prin trăsături particulare. După cum a menționat G. Bosinski (1990), Europa centrală a fost dominată între 45.000 și 40.000 de ani de *Micoquian* care în faza sa finală prezintă utilaje bifaciale care tind spre foliacee, dar se rămâne totuși în limitele paleoliticului mijlociu.

Vârfurile foliacee vor marca în continuare perioada de tranziție de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** din Europa centrală până în Balcani, în culturi precum *Szeletianul* din Ungaria, Slovacia, Cehia, Polonia și Basarabia, *Bohunicianul* din Cehia, *Jerzmanovicianul* din Polonia etc.

C.III. Szeletianul

Peștera *Szeleta* se găsește pe râul Szinva, în preajma localității Hámor din munții Bükk (lângă Miskolc-Ungaria). Ea a fost săpată pentru prima dată de O. Kadič (1907; 1909), care a divizat materialul arheologic într-un *Solutrean vechi* și unul *evoluat*. J. L. Červinka (1927) a creat numele de *Szeletian* pentru a înlocui pe cel de *Predmostian* propus de F. Wieggers în 1920 și pentru a defini industriile cu vârfuli foliacee din Europa centrală, precum și cu scopul de a diferenția aceste industrii de *Solutreanul* francez. F. Prosek a propus în 1953 înlocuirea termenului de *Solutrean* cu cel de *Szeletian* în Europa centrală, considerând că această cultură a fost răspândită în Slovacia, Cehia și în Polonia, alături, bineînțeles, de Ungaria și s-ar fi format direct din *Musterianul* din Bazinul carpatic sub influența aurignacianului. În privința împărțirii sale, F. Prosek (1953) și-a însușit schema evolutivă a lui J. Hillebrand (1910; 1911), care plasa între stratul inferior și cel superior de la *Szeleta* industriile identificate la *Jankovich*. De altfel, înaintea lui Prosek (1953), germanca G. Freud (1952; 1954-1955 a; b) a arătat că vârfuli foliacee din Europa centrală nu au avut o legătură cronologică și tipologică cu *Solutreanul* și că ele ar reprezenta un element vechi.

În faza veche a szeletianului sunt dominante racloarele de diferite tipuri,

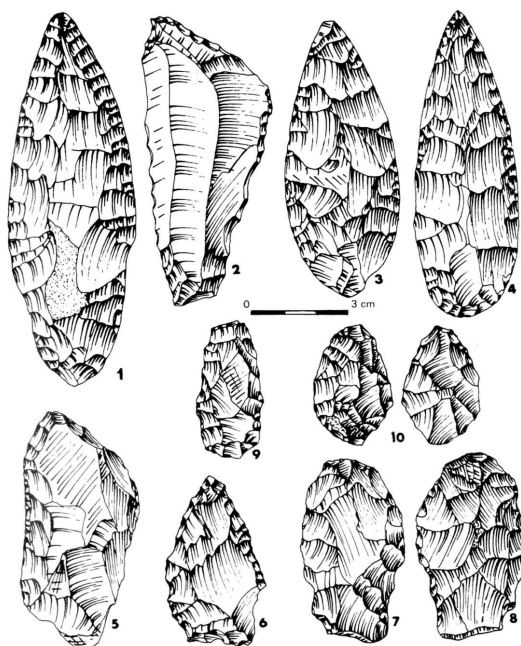

Fig. 35 - Industria litică din peștera Szeleta (Ungaria): 1-4 - nivelul superior; 5-10 - nivelul inferior (după R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1988)

vârfurile foliacee și bifaciilele micoquiene, bifaciilele foliacee, bifaciilele *à dos* (fig. 35).

Faza evoluată a szeletianului include gratoarele carenate, ceva *burins* diedre sau pe troncatură retușată, mai rar carenate, lame trunchiate retușate, puține *encoche*, denticulate etc.

În *Szeletian* nu se poate vorbi de utilaje în os propriu-zise, ci doar de obiecte de os sau corn întrebuițate la extracția coloranților minerali roșii din minele de la Lovas (lângă lacul Balaton) (L. Vertes, 1955). În ceea ce privește originea szeletianului, V. Gábori-Csánk (1956; 1974) consideră că faza veche, prin diferitele tipuri de bifaciale pe care le conține, și-ar avea sorgintea în *Micoquianul* din Europa centrală, iar faza evoluată ar avea la bază *Aurignacianul* deja atestat în această epocă în regiune (vezi gratoarele și *burin*-ele carenate) sau, altfel spus, ar fi vorba de o eventuală asimilare parțială a micoquianului de *Aurignacian*.

V. Gábori-Csánk (1970) afirmă că *Szeletianul* apare la sfârșitul *Würmului vechi* (*Würm II* francez) și se găsește în solul interstadiului *Hengelo* (*Würm II-III* francez). Stratul inferior de la Szeleta a fost datat la 41.700 și la 32.580 ± 420 cel superior, iar cel de la Vedrovice V la 37.650 B.P. (K. Valoch, 1984). Ea considera că *Szeletianul* este limitat la Moravia (o datare din peștera *Pod Hradem* indică vârsta de 32.900 ± 500), Ungaria de nord, Slovacia de vest (K. Valoch, 1955; 1957; 1968; 1976; 1977-1978; M. Oliva, 1995), frontiera de sud a Poloniei și Austria de Jos, în toate aceste regiuni el reprezentând începutul paleoliticului superior.

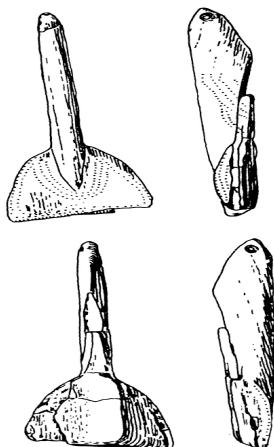
De altfel, *Szeletianul* s-ar putea să se fi prelungit până la 22.800 ± 600 B.P. după cum dovedește această datare din așezarea *Trecianska Bohuslavica* (Slovacia) (K. Valoch, 1996). În Basarabia, la *Korpaci-Mis* s-a obținut o datare de 25.250 ± 300 (I. Borziac, 1984), *Szeletianul* de aici fiind caracterizat printr-o asociație de vârfuri foliacee și lame *à dos* curbate, care amintesc de *Chatelperronian*. S-ar putea ca în Basarabia *Szeletianul* să fie contemporan cu apariția gravetianului (așezarea *Gordinești*)

(J. Kozłowski, 1992). De asemenea, J. Kozłowski (1992) atribuie szeletianului și stratul 3 din peștera *Brânzeni* din Basarabia, în care s-a relevat o industrie cu vârfuri foliacee și o netă componentă leptolitică. Mai mult, acest strat a livrat și un pandantiv de fildeș care sugerează un „corp” triunghiular și un „gât” foarte alungit, ceea ce ar putea echivala cu o reprezentare antropomorfă schematizată. N. Ketrănu (1973) a interpretat această figurină ca fiind o pasăre (fig. 36).

L. Vértes (1967) a împărțit *Szeletianul* în *grupul Bükk* (de exemplu peștera *Szeleta*) și *grupul transdanubian* (de exemplu peștera *Jankovitch*), iar industriile din Moravia și Slovacia propunea a fi numite diferit. Continuând această idee, M. Gabori în 1976 numește grupul transdanubian *Jankovitchian* și îl consideră încă *Paleolitic mijlociu*, chiar dacă conține deja numeroase elemente specifice paleoliticului superior. V. Gabori-Csank (1990; 1993) face o reevaluare a întregului material arheologic și distinge *Jankovicianul* ca un facies de sine stătător.

G. Bosinski (1990) menționează că *Szeletianul* se dezvoltă indiscutabil de o manieră continuă după apariția paleoliticului superior. El amintește, ca o ironie a istoriei cercetării, că G. De Mortillet (1869; 1872) includea vârfurile foliacee din *Solutrean* la începutul paleoliticului, înaintea aurignacianului, ca o realitate a Europei vestice, iar acum această ipoteză pare a se verifica doar pentru *Szeletianul* din Europa centrală.

În concluzie, se poate afirma că *Szeletianul* pare a-și trage originile din *Musterian* (vezi *Blattspitzen*), prezentându-se ca o formă de tranziție de la *Musterianul* local la *Paleoliticul superior*. *Szeletianul* este tot mai mult acceptat ca o cultură de legătură între *Paleoliticul mijlociu* și *Paleoliticul superior* care a stat la originea paleoliticului superior din zonă (P. Allsworth-Jones, 1986; K. Valoch, 1990). M. Oliva (1995) afirmă că *Szeletianul* ar fi opera omului de Neandertal în faza inițială, precum *Chatelperonianul* în Franța, și a lui *Homo sapiens* în faza evoluată.

**Fig. 36 - Statuetă
pandantiv din stratul 3,
atribuit Szeletianului
moldav din peștera
Brânzeni din Basarabia
(după J. Kozłowski, 1992)**

C.IV. Bohunicianul

Așezarea eponimă a bohunicianului se găsește la *Brno-Bohunice* în Moravia.

K. Valoch (1976), care a efectuat și primele săpături, a fost surprins că industria de la Bohunice diferea atât de *Szeletian*, cât și de *Aurignacian*, remarcându-se ca un facies *levalloasian* pronunțat, orientat spre exploatarea silexului (*chaille*) jurasic de la *Stranska skála*. Nucleii erau uni- și bidirecționali și debitajul laminar, vârfurile *levallois* tipice alungite și laminare, racloarele cu retușă plată, gratoarele pe lamă și așchie, *burins* pe lamă spartă etc. El a clasat inițial acest facies ca un *Szeletian de tradiție levallois*. Datările C-14 au oferit pentru stratul de cultură următoarele date: 42.900 + 1.700 / - 1.400 B.P. (GrN. 6.165) și 40.173 ± 1.200 B.P. (Q 1.044). M. Oliva (1979; 1984; 1988) a observat că majoritatea vârfurilor foliacee și racloarele groase tipice, de componentă *levallois*, erau realizate din alte materiale litice, precum silexul (*chaille*) cretac de tip *Boritov* și silex jurasic de

Krumlovskylles. Prin urmare, el trage concluzia că aceste utilaje au fost obținute de populațiile de la *Bohunice* fie prin schimb, fie prin aculturație cu *Szeletianul*. În consecință el propune pentru industriile *Levallois* de aici denumirea de *Bohunician* (M. Oliva, 1979). J. Svoboda (1980; 1984; 1987) a reunit într-un singur orizont cronocultural industriile de la *Bohunice*, *Ondratice* etc., pe care le va denumi în 1980 „*tipul Bohunician*”. Referindu-se la materialul pe cuarțit de la *Ondratice* (50 km de Brno), J. Svoboda (1980; 1984) afirmă că acesta constituie un stadiu de tranziție dintre **Paleoliticul mijlociu** și **Paleoliticul superior**, care ar fi stat la originea culturilor din **Paleoliticul superior**.

Situații similare sunt menționate de R. Desbrosse și J. Kozłowski (1988) în Bulgaria, unde în peștera *Samuilitsa* vârfurile foliacee sunt importate probabil de la *Muselievo* și aduse într-un context *mustero-levalloasian*.

Stratele de cultură de la *Bohunice* și *Stránská skála* sunt contemporane interstadiului *Hengelo* (*Würmul II-III* francez) și au fost în general datate între 42.000 și

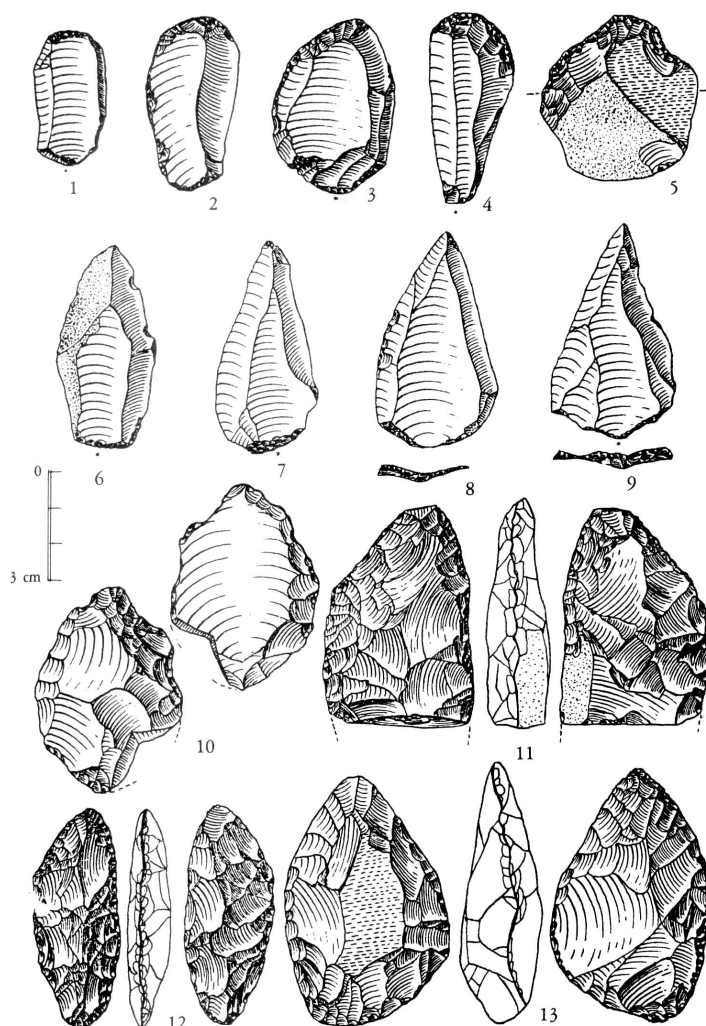

Fig. 37 - Industria litică de la Bohunice (după K. Valoch, 1976)

38.000 B.P

Tehnologic și tipologic *Bohunicianul* se caracterizează deci prin nuclei preparați în cea mai mare parte în tehnica *levallois*, ceva mai puțini sunt prismatici și foarte rar sunt cei poliedrici și discoidali. Vârfurile *levallois* neretușate, lamele și așchiile ocupă

jumătate din materialul litic, iar utilajele retușate sunt reprezentate prin foarte multe gratoare, puține *burins* și destul de numeroase denticulate și piese cu *encoche* (fig. 37).

R. Desbrosse și J. Kozłowski (1988) interpretează **Bohunicianul** în două sensuri: **1 - Bohunicianul** ca o industrie alcătuită numai din elemente *Levallois* și din **Paleoliticul superior**, ca o industrie de tranziție între **Mustero-Levalloisian** și **Paleoliticul superior**, ceea ce presupune că vârfurile foliacee sunt în totalitate intruse din *Szeletian*; **2 - Bohunicianul** reprezintă de fapt o fază leptolitizată de industrii în tehnică *Levallois* și cu vârfuri foliacee care erau însă realizate în ateliere specializate și importate în așezările "bohunicene" respective.

Bohunicianul are totuși o arie restrânsă de dezvoltare, în general în jurul orașului Brno, mai cunoscute rămânând așezările de peșteră *Bohunice*, *Stránská skála* și din aer liber de la *Podoli* și *Lisen-Ctvrte*.

C.V. Jerzmanowicianul

Jerzmanowicianul a fost identificat, pentru prima dată, sub numele de „civilizația *Jerzmanovice*” în 1961 de W. Chmielewski în peștera *Nietoperzowa* de la *Jerzmanowice* (lângă Cracovia-Polonia). În același an J. Kozłowski (1961) o prezintă sub numele de cultura „*Jerzmanovice-Thelämann*”, pentru că un alt sit apropiat era cel de la *Kostienki* (pe Don) în incinta fostului colhoz "E. Thelämann".

Cultural, acest facies pare destul de rău definit, majoritatea mențiunilor fiind

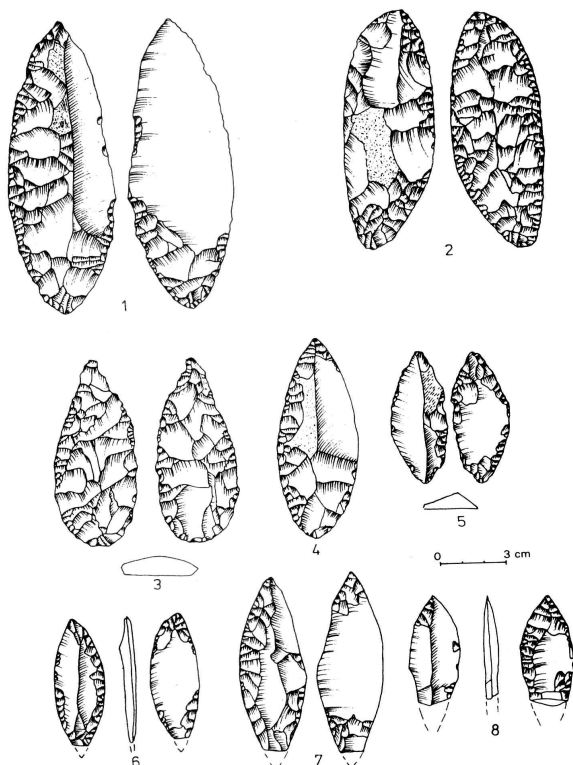

Fig. 38 – Evoluția vârfurilor foliacee din faza veche a Jerzmanowicianului (după R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1988).

scurte halte de vânătoare, cu inventare sărace și ne semnificative. O datare din peștera *Nietoperzowa* a oferit vârsta de 38.560 ± 1.250 B.P. În general, se presupune că această cultură este contemporană sfârșitului interglaciului și poate chiar începutului celui de

al II-lea pleniglaciuar.

Inventarul litic sugerează că tehnica laminară este bine reprezentată, cu suporturi laminare lungi și destul de groase, nucleii se prezintă cu unul sau două planuri de lovire. Utilajele constau din vârfuri foliacee cu fața plană și retușe incomplete pe fața dorsală și partea proximală a feței ventrale (fig. 38). Mai apar *burins* pe spărtură și troncatură, retușate oblic sau drept (P. Allsworth-Jones, 1986).

Animalul cel mai frecvent vânat de populațiile jerzmanowiciene era ursul de peșteră, iar răspândirea acestei culturi este legată de regiunile de câmpie din Europa de nord.

C. VI. Complexul *Lincombian-Ranisian*

Evoluția industriilor din *Paleoliticul mijlociu* spre faciesuri cu vârfuri foliacee s-a resimțit și în partea occidentală a Europei centrale. Repere ale acestui proces s-au înregistrat în peșterile *Weinberg*, *Ilsen*, *Ranis* din Germania, *Cowin*, *Goyet*, *Spy* din Belgia, *Kent's* din colina *Lincombe*, *Bech Fissure*, *Uphill* din Anglia, ca și așezarea din aer liber de la *Beddings Thakenham* (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1988).

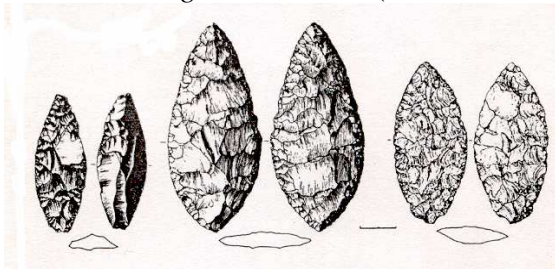

Fig. 39 - Vârfuri foliacee de la *Ilsenhöhle* de lângă *Ranis* (după W. Hulle, 1977).

Industria litică, în cele mai reprezentative așezări ale complexului *Lincombian-Ranisian*, se caracterizează prin aspectul laminar slab, bogăția vârfurilor foliacee (unele complet bifaciale, fără a lipsi cele laminare cu fața plană) (fig. 39) și racloarelor. În faza următoare, industria litică manifestă tendința spre formele laminare, cu vârfuri foliacee bifaciale din ce în ce mai rare, în favoarea vârfurilor cu fața plană, pe lame, adesea destul de lungi și drepte. Această fază se dezvoltă într-un context leptolitizat, cu utilaje precum lamele retușate, troncaturile, *burin*-ele și chiar gratoarele, cu tendințe certe de extindere teritorială, pe întreaga câmpie dintre Anglia și Polonia.

*
* *

În Basarabia, I. Borziac (1994) a elaborat o schemă de evoluție în care primul stadiu de dezvoltare al paleoliticului superior include așezările *Brânzeni I-3*, *Bobulești VI*, *Climăuți I* și *Ciuntu*. Primele două au fost încadrate de N. Ketraru (1973) care a făcut și săpăturile arheologice, în *Szeletian* ca o variantă orientală a acestuia, pe care o și denumește *cultura Brânzeni*. De altfel, I. Borziac (1994) acceptă o cultură *Brânzeni* paralelă cu *Szeletianul* din care exclude însă așezarea *Climăuți*. Mai mult, I. Borziac (1994) consideră cultura *Brânzeni* ca o cultură de tranziție de la *Paleoliticul mijlociu* la *Paleoliticul superior*. Ei i-ar aparține așezările *Brânzeni I*, *Bobulești VI*, nivelul inferior din peștera *Ciuntu* și așezarea *Scoc*. *Cultura Brânzeni* și-ar avea rădăcinile în *Musterianul* local cu forme bifaciale de tradiție micoquiană.

*
* *

În concluzie, legat de perioada de tranziție de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior**, se impun câteva considerații.

P. Allsworth Jones (1986) consideră că nivelurile musteriene IV-V de la *Ripiceni-Izvor* sunt legate de *Micoquian*, reluând o serie de teze mai vechi, mai cu seamă cea emisă de M. Gabori (1976). În acest fel ne apropiem de sfera *Levalloaso-musteriană*, care ne conduce la originea jankovicianului și bohunicianului. Chiar dacă V. Gabori-Csánk (1990; 1993) a afirmat că *Jankovicianul* este o formă modificată a micoquianului, P. Allsworth-Jones (1986) preferă o apropiere a acestei culturi, ca și a bohunicianului, de *Levalloaso-musterian*, existent în Europa sud-estică, o mărturie a acestei tendințe regăsindu-se și în nivelurile musteriene I-III de la *Ripiceni-Izvor* (România) sau *Samuilitsa 2* din Bulgaria, unde vârfulurile foliacee sunt foarte rare.

Odată demonstrată componenta *levallois* pentru *Jankovician* și *Bohunician* se poate înțelege mai bine tranziția de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**.

J. Svoboda (1980) a demonstrat, în așezarea *Ondratice I*, cum tehnica *levallois* evoluată a putut să conducă la o tehnică caracteristică paleoliticului superior. Dinamica acestui proces include evoluția nucleului *levallois* plat spre nucleul cu preparare ortogonală care, printr-un proces de reducere și de alungire, a condus la nucleul cu creastă frontală.

Datările absolute susțin contemporaneitatea dintre *Szeletian* și *Aurignacian* ca un aspect particular al Europei centrale și sud-estice, precum pentru Europa de vest s-a evidențiat paralelismul dintre *Chatelperonian* și *Aurignacian*, care a condus la concluzia unei posibile aculturații.

S-a arătat că *Szeletianul* este un produs al omului de Neandertal (A. Thoma, 1963), o formă evoluată, chiar dacă nu beneficiem de descoperiri antropologice directe sigure din munții Bükk. În schimb, au fost descoperite resturi osoase de Neandertal în *Jankovician* la *Dzerava Skála* (P. Allsworth-Jones, 1986). *Aurignacianul* din Europa centrală, așa cum am arătat, curpinde numai vestigiile antropologice atribuite lui *Homo sapiens sapiens*.

R. Desbrosse și J. Kozłowski (1988) afirmă, la rândul lor, că nici industriile cu vârfuluri foliacee de tip *Jerzmanovician*, nici industriile szeletiene nu au servit ca bază de dezvoltare locală a paleoliticului superior. Antropologic ele sunt opera lui *Homo sapiens sapiens* după cum o demonstrează incisivul descoperit în peștera *Szeleta*. Această industrie ar fi echivalentă chatelperronianului din Europa de vest.

Spre estul Europei, industriile cu vârfuluri triunghiulare foliacee bifaciale manifestă aceeași tendință evolutivă într-o serie de faciesuri "*musteriene evolute*" din bazinul Donului, Nistrului și Prutului, unde se amestecă adesea cu utilaje laminare, rod al aculturației aurignaciene.

Toate aceste aspecte i-au sugerat lui P. Allsworth-Jones în 1986 ipoteza că industriile de tranziție, precum *Szeletianul*, s-au născut dintr-un substrat specific paleoliticului mijlociu printr-un proces de aculturație, în care *Aurignacianul* a jucat un rol important.

D. Paleoliticul mijlociu în România

D.I. Musterianul în România și tranziția la Paleoliticul superior

Musterianul, cultura care caracterizează și pe teritoriul României **Paleoliticul mijlociu**, se regăsește în general în mai toate regiunile țării.

Cel mai răspândit **Musterian** din România este cel din peșterile Carpaților, cu deosebire latura Meridională a acestora. Așa sunt peșterile *Muierilor* de la Baia de Fier, *Cioarei* de la Boroșteni, *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor, *Curată* și *Spurcată* de la Nandru, *Gura Cheii* de la Râșnov, *Hoților* de la Băile Herculane, *Mare* și *Mică* de la Brașov, *Cioclovina* din depresiunea Hațeg, *Climente I* din defileul Dunării. În multe din

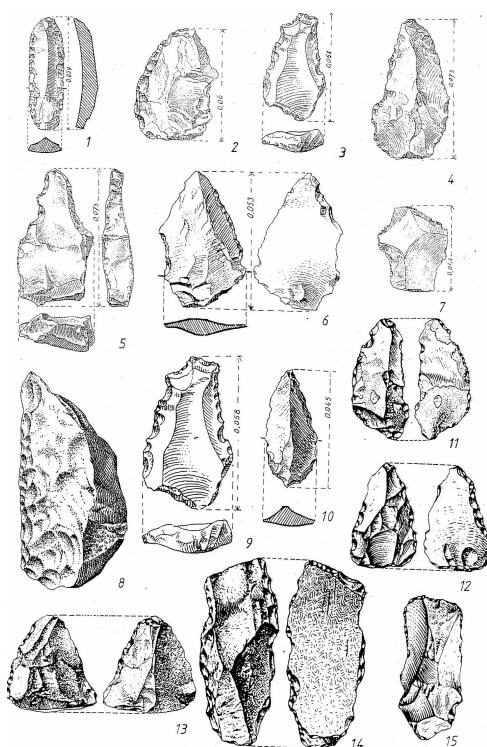

Fig. 40 - Utilaje litice din peștera *Muierilor* (1, 7 - racloare; 2-6; 8-10 - vârfuri); peștera *Gura Cheii-Râșnov* (11-13 - vârfuri cu rețuse marginale; 14-15 - așchii cu aspect lamelar, rețușate) (după M. Cârciumar, 1999).

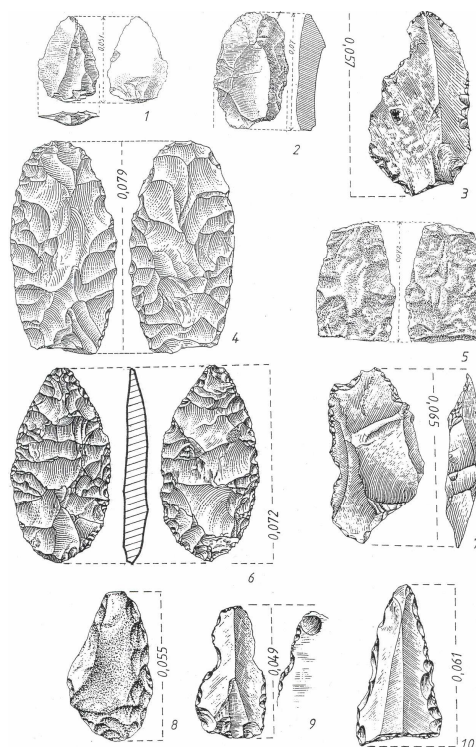

Fig. 41 - Utilaje litice din peșterile *Spurcată* (1-5); *Cocăzei* (7), *Mare* 8-10 și așezarea din aer liber de la *Iozășel* (6) (după M. Cârciumar, 1999)

aceste peșteri s-a invocat un "*Paleolitic alpin*", fără o bază științific documentată. De fapt este vorba de un **Musterian** care a folosit în mare măsură rocile locale de tipul cuarțolitului, dioritul etc. și ceva mai rar silexul (fig. 40; 41). În aceste condiții, tehnica este destul de rudimentară și tipologia pare săracă. Se remarcă totuși marea abundență a racloarelor, realizate pe părți din galet de forma „feliei de lămâie” și care conservă cortexul pe partea opusă părții active. Vârfurile sunt mai puține, iar bifacialele apar foarte rar în peșterile transilvănene. Debitajul *levallois*, fără să fie absent, nu se regăsește prea frecvent în peșterile carpatice. După F. Mogoșanu (1978), cea mai

frecventă unealtă-racloarul ar fi reprezentat prin tipul *Quina* și mai rar „*demi-Quina*” când este realizat din cuarțolit etc. (V. Dumitrescu, Alex. Bolomey, F. Mogoșanu, 1983).

Arheologii români par a fi de acord în atribuirea acestui **Musterian** din peșterile carpatice unui **Charentian oriental**, având în vedere trăsăturile sale tehnico-tipologice.

Utilizarea pietrelor de râu și tehnica prelucrării lor apropie peșterile carpatice de **Pontinianul italian**. Totuși, în timp ce în **Pontinian** este tipică retușa *Quina* sau „*demi-Quina*”, în peștera *Cioarei*, de exemplu, ea este inexistentă.

În ceea ce privește cronologia musterianului din peșterile carpatice, menționăm că el începe în *complexul de încălzire Boroșteni* și sfârșește în *complexul interstadial Ohaba*. Cele mai vechi datări C-14 obținute până acum sunt cele din peștera *Cioarei* de la Boroșteni: GrN 15.048: 49.950 + 5300 / - 3200 B.C. și chiar GrN 15.055 : >52.050 B.C. În ceea ce privește sfârșitul musterianului în România, spre finalul complexului interstadial *Ohaba*, există mai multe datări care confirmă această încadrare, din care amintim doar două: una din peștera *Gura Cheii-Râșnov* - GrN 14.620: 26.950 + 2400 / - 1800 B.C. și a doua din peștera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor - GrN 14.627: 26.830 ± 290 B.C. Ambele datări plasează stratele „musteriene” respective în *oscilația climatică Ohaba B* (paralelizată cu *Stillfried B* sau *Kesselt*) (M. Cârciumar, 1980; 1999).

Aspecte tipologice și tehnologice, precum și noua reevaluare cronoclimatică a paleoliticului din peșterile carpatice au determinat pe M. Bitiri și M. Cârciumar (1980) să atragă atenția asupra necesității de a detașa complexe musteriene care reprezintă **Paleoliticul mijlociu** propriu-zis, de complexe tardive, atribuite musterianului superior prelungit, dar care sunt contemporane de fapt culturilor din **Paleoliticul superior**.

În prima categorie sunt incluse **Musterianul II** din peștera *Curată*, **Musterianul I-II** din peștera *Bordul Mare*, **Musterianul I** din peștera *Gura Cheii*, stratul inferior din peștera *Muierilor* (fig. 40) și locuirea musteriană din peștera *Cioarei* (stratele A-J).

În cea de a doua categorie ar intra complexul cuarțitic din peștera *Hoșilor*, nivelul I (a-c) din peștera *Curată*, stratul de cultură paleolitică din peștera *Spurcată* (fig. 41), nivelurile III-IV din peștera *Bordul Mare* și al doilea nivel din peștera *Gura Cheii*.

Locuirile din prima categorie se desfășoară între *complexul de încălzire Boroșteni* și sfârșitul *complexului interstadial Nandru*. Ele se caracterizează printr-o industrie pe așchii specifică paleoliticului mijlociu, lame arhaice cu marginile paralele și retușe fine, așchii cu troncatură retușată, sporadic piese bifaciale etc.

Locuirile din cea de a doua categorie sunt contemporane *complexului interstadial Ohaba* și stadiului glaciatic care l-a precedat. Ele reprezintă o etapă de tranziție spre **Paleoliticul superior** și se constituie într-un facies particular specific munților Carpați. Pentru trăsăturile sale regionale, el circumscriindu-se zonei montane și bazinului Transilvaniei, a fost denumit **faciesul carpatic** (M. Cârciumar, 1999). La baza definirii sale, ca facies de sine stătător, stau caracterul tehnico-tipologic al inventarului litic, în care se remarcă combinarea trăsăturilor așchiale, lamelare și bifaciale, poziția sa cronologică de tranziție dintre **Paleoliticul mijlociu** și **superior**, predominarea în cadrul materiei prime a rocilor locale (cuarțolit, diorit etc.).

În ultimii ani s-au descoperit în vestul României câteva așezări musteriene, cum sunt cele de la *Conop*, *Zăbrani* și *Cladova* în care utilajul este realizat pe cuarț, cuarțit și alte roci și se înrudesce tipologic cu cele de la *Erd* din Ungaria (V. Boroneanț, 1991). Nu este exclus ca **Musterianul** de la *Cladova* să-și înceapă existența în *complexul de*

încălzire Boroșteni (M. Cârciumar, 1991).

În sud-vestul Carpaților Meridionali, în regiunea Porților de Fier, deci în aria paleoliticului din peșterile carpatice, s-a descoperit în așezarea Dealul Căuniței de la Gornea un *facies musterian tipic de debitaj levallois* (F. Mogoșanu, 1978). De altfel, acest facies pare a fi specific și pentru așezările de la Iozășel și Basarabasa, despre care M. Roșka (1930) credea că aparțin paleoliticului inferior (mai precis acheuleanului mijlociu). Acest aspect avea să fie corectat prin observațiile și considerațiile lui C. S. Nicolăescu-Plopșor (1938).

Musterianul tipic, în care este folosită destul de frecvent tehnica *levallois*, a fost relevat în nord-vestul țării, unde cercetările Mariei Bitiri (1972) au evidențiat, în așezările de la Boinești-Bixad și Remetea-Somoș I și II, din țara Oașului, utilaje alcătuite din elemente musteriene, cum ar fi racloare și vârfuri uni- și bifaciale, vârfuri musteriene etc.

De asemenea, în Dobrogea, în peștera Cheia (Târgușor) și așezarea în aer liber de la Castelu s-a descoperit un **Musterian tipic de debitaj levallois** (fără bifaciale), alături de un **Musterian** zis „*denticulat*” (însoțit uneori de bifaciale), în așezările de la Mamaia sat, Peninsula, Ovidiu-Nazarcea, Saligni-Faclia, Peștera.

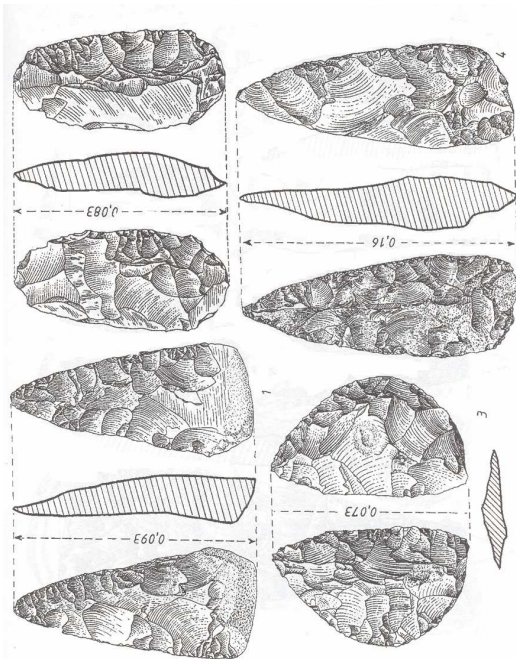

Fig. 42 - Utilaje din silex de la Ripiceni-Izvor (după Al. Păunescu, 1993).

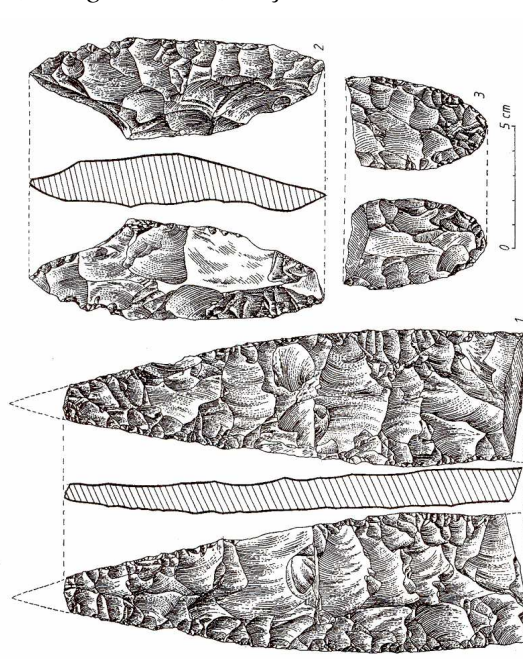

Fig. 43 - Utilaje din silex de la Mitoc - Valea Izvorului (după M. Bitiri, M. Cârciumar, 1978).

Musterianul este bine reprezentat și în nord-estul țării, unde au fost scoase la zi câteva așezări interesante, cum sunt cele de la Ripiceni-Izvor și Mitoc (fig. 42; 43). Așezarea de la Ripiceni-Izvor, descoperită de N. N. Moroșan (1927; 1931), este fără îndoială cea mai bogată, cu un depozit de până la 12 m grosime, și cu șase niveluri de locuire musteriană. Primele trei niveluri au fost atribuite musterianului tipic de debitaj levallois (se remarcă bogăția racloarelor), următoarele două musterianului de tradiție acheuleană de debitaj levallois (în care sunt relativ ridicate procentele peiselor bifaciale,

dar în care apar și unelte specifice paleoliticului superior, precum gratoarele și *burin-ele*) și ultimul nivel atribuit musterianului denticulat în care este prezentă tehnica bifacială (Al. Păunescu, 1993). Vom menționa că nivelurile IV și V, atribuite de Al. Păunescu (1976) musterianului de tradiție acheuleană (Al. Păunescu, A. Conea, M. Cârțumaru, V. Codarcea, Alex. V. Grossu, R. Popovici, 1976), au fost puse la îndoială de M. Gabori (1976), care le consideră micoquiene, reluându-se într-un fel o dispută anterioară dintre C. Ambrojevici și N. N. Moroșan. Referitor la această ultimă dispută a luat, la timpul respectiv, atitudine și C. S. Nicolăescu-Plopșor, care cunoscând situația oarecum confuză din punct de vedere stratigrafic de la *Micoque*, în urma discuțiilor pe care le purtase cu D. Peyrony, contestă în 1931 *Micoquianul* lui Ceslav Ambrojevici de la *Kisla-Nedzimova* și a lui M. Roșka de la *Iozășel, Valea Mare* și *Gruiu*. Totuși, trebuie să menționăm că C. S. Nicolăescu-Plopșor, în principiu, admitea prezența acestei culturi pe teritoriul României, legând această posibilitate de anumite descoperiri din Polonia, cât și din Crimeea de la *Kiik Koba*.

Analizele de polen fosil au relevat că **Musterianul** de la *Ripiceni* își începe evoluția la începutul complexului interstadial Nandru și o încheie, prin **Musterianul VI**, în partea finală a complexului interstadial *Ohaba*.

Cea mai timpurie datare C-14 de la *Ripiceni-Izvor* indică pentru **Musterianul III** -(GrN 11230): 44.450 + 4700 / - 2900 B.C. și cea mai târzie în **Musterianul IV** – (GrN 9210): 38.250 + 1100 / - 1000 B.C. și Bln. 810: 26.830 ± 2.000 B.C. (pe care noi o considerăm aberantă în raport cu situația stratigrafică și încadrarea paleoclimatică).

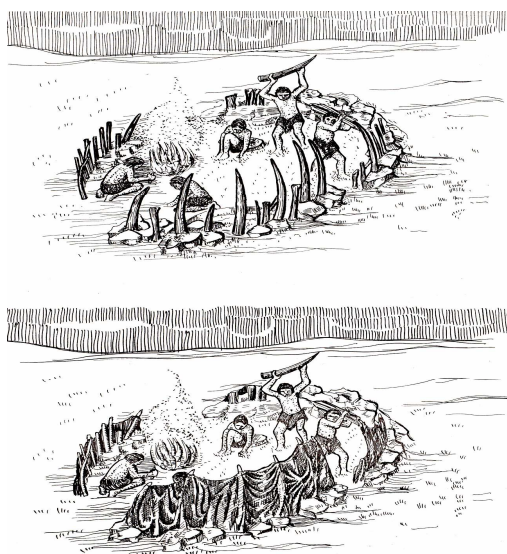

Fig. 44 - Încercare de reconstituire a unei structuri de locuire musteriană (adăpost contra vânturilor de tip C) de la *Ripiceni-Izvor* (după Al Păunescu, 1989; 1993).

Regiunea de câmpie și podiș din sudul României este lipsită de așezări musteriene, explicația unei astfel de situații găsindu-se în evoluția geomorfologică particulară a regiunii.

În afară de particularitățile generale ale musterianului din România, există trăsături deosebite relevate în unele așezări specifice acestei culturi.

Așa sunt cele câteva adăposturi de formă ușor arcuită, cvasirectilinii sau ovale, interpretate de Al. Păunescu (1993) ca adăposturi contra vânturilor de est-nord-est, în totală contradicție cu literatura de specialitate care, cel puțin pentru perioadele stadiilor glaciare, menționează că vânturile dominante erau cele de vest și nord-vest (fig. 44).

Unul din aceste adăposturi, mai bine conservat, avea formă ovală, cu o înălțime a

peretilor de 2 m, formați din oase mari, fildeși de mamut și probabil ceva crengi de pin, fixate la bază cu pietre de calcar. Peste un astfel de perete se presupune că se așezau piei de animale. În interiorul spațiului s-au găsit urmele unei vetre, oase sparte provenind de la resturile menajere și numeroase piese de silex atipice, reprezentând deșeuri de cioplire.

În peștera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor s-a descoperit o vatră construită din lespezi de piatră. Vatra era formată din două „ochiuri” rotunde alăturate, cu marginile ridicate, în interiorul cărora s-au găsit oase arse, resturi de cărbune și cenușă.

În peștera *Cioarei* de la Boroșteni, după cum deja am menționat, au fost descoperite mari cantități de ocru, împreună cu recipiente cu urme de ocru, mai cu seamă în interiorul lor. Recipientele au fost prelucrate prin retezarea părții superioare a stalagmitelor și degajarea stratelor interioare ale acestui mic „capac” sau „receptacul” stalagmitic. Ele reprezintă unele din cele mai vechi recipiente descoperite până acum în paleoliticul din întreaga lume. Vârsta lor este chiar mai mare de 50.000 de ani (M. Cârțumaru și colab., 2000). Tot în peștera *Cioarei*, pe unul din pereții de calcar, sub nivelul superior al depozitului, începând de la nivelul inferior al locuirii musteriene, au rămas imprimate urmele de funingine și fum în structura calcarului.

Dacă ar fi să vorbim de o specializare a musterianului în funcție de preferința pentru un anumit tip de vânat, trebuie să spunem că cei din peșterile *Muierilor* și chiar *Cioarei* preferau ursul de peșteră, cei din peștera *Bordul Mare* vânau calul, iar cei de la *Ripiceni-Izvor* aveau mai multă atracție pentru mamut.

Dintre resturile osteologice atribuite până acum unui Neandertal, pentru *Musterianul* din România amintim două falange de la mână și una de la picior descoperite în peștera de la *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor. Din peștera *Livadița* (com. Pescari, jud. Caraș-Severin), săpată de V. Boroneanț (1979), a fost comunicată de E. Terzea (1977) descoperirea unei falange de *Homo* probabil *neandertalensis*.

Referitor la descoperirile antropologice din mediul musterian, se cuvine să menționăm descoperirea în peștera *Muierilor* a unor resturi umane atribuite inițial lui *Homo primigenius* (*neandertalensis*) și ulterior lui *Homo sapiens sapiens*, a cărui vârstă a fost recent stabilită la 30.150 ± 800 B. P. (LuA-5228).

*

* *

Paleoliticienii români din ultima vreme nu vorbesc de o perioadă de tranziție de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior** în sens tipologic. Totuși, există unele date, evidențiate de cercetările anilor '50-'60, care ar îndemna măcar spre o reevaluare a materialului arheologic existent. Aceasta cu atât mai mult cu cât mai peste tot în jurul nostru nu este refuzată ideea definirii unei perioade de tranziție dintre aceste două mari etape ale paleoliticului, chiar dacă i s-a dat uneori diferite denumiri, fiind calificată ca faciesuri culturale regionale de sine stătătoare.

Un prim fapt de care trebuie să ținem seama este acela că în România au fost definite unele utilaje litice de factură szeletiană. Astfel, József Mallász (1933) a găsit în peștera *Spurcată* de la Nandru două piese în formă de „frunză” pe care le-a considerat protosolutreene. Bazat pe aceste descoperiri, pe care le atribuie nu protosolutreanului, ci szeletianului, C.S. Nicolăescu-Plopșor și colab. (1957) a redeschis săpăturile arheologice atât în peștera *Spurcată*, cât și în cea vecină, peștera *Curată*, situate la circa

200 m pe aceeași parte a văii Roatei. Aceste cercetări aveau să multiplice în peștera *Spurcată* piesele de factură szeletiană.

Cercetările geocronologice ulterioare efectuate de M. Cârciumaru (1973) au precizat prin analiza polinică că stratul din peștera *Spurcată*, atribuit de C.S. Nicolăescu-Plopșor szeletianului și mai târziu de Al. Păunescu (1970) musterianului, este contemporan stadiului glaciatic care desparte *complexul interstadial Nandru* de *complexul interstadial Ohaba*, adică perioadei după 35.000 de ani B.C. și înainte de 30.000 B.C. În acest fel, se confirmă cronologic acea opinie a autorilor care consideră că **Szeletianul** este o civilizație de la începutul paleoliticului superior, cu un utilaj caracterizat de piese foliacee bifacile ce s-a desfășurat între 35.000 și 28.000 ani. Așa de exemplu, în vestul Ucrainei, J. Kozłowski (1988) remarcă supraviețuirea după 30.000 de ani a industriilor cu vârfuri foliacee de tip szeletian.

Plecând de la situația relevată în peștera *Spurcată*, în care există un singur nivel paleolitic, care, după cum am văzut, a fost încadrat când în **Szeletian**, când în **Musterian**, dar care cronologic se plasează în faza de tranziție de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**, conform analizelor polinice, vom menționa că și în alte peșteri poate să fie invocat argumentul cronologic în explicarea unor trăsături similare.

Astfel, în peștera *Curată* s-au pus în evidență două mari complexe de locuire atribuite musterianului: primul, denumit **Musterian II**, s-a desfășurat în cea mai mare parte a complexului interstadial *Nandru*, deci în limitele rezonabile de desfășurare ale musterianului; cel de al doilea, cunoscut ca **Musterian I**, s-a derulat în stadiul glaciatic dintre *complexul interstadial Nandru* și *complexul interstadial Ohaba* și în timpul celei mai mari părți a acestui interstadiu, prin urmare într-o perioadă specifică cronologic etapei de tranziție de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior** și chiar proprie paleoliticului superior. De asemenea, acest ultim nivel din peștera *Curată* este în mare parte contemporan cu unicul nivel de locuire din peștera *Spurcată*.

În peștera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor avem o situație oarecum similară, pentru că un al doilea complex de locuire, recunoscut ca **Musterian III-IV** este sincron celui de al doilea nivel de locuire din peștera *Curată* (stadiul glaciatic și *complexul interstadial Ohaba*). Mai mult, în peștera *Bordul Mare* beneficiem acum de o datare C-14 care a confirmat estimările noastre palinologice (GrN 14627: 26.830 ± 290 B.C.). Prin urmare, această datare nu justifică în nici un caz o încadrare culturală de tip **Musterian**, cu atât mai mult cu cât în baza acestui al doilea nivel de locuire din peștera *Bordul Mare* mai există încă o datare C-14 (GrN 11618: 37.250 + 4500 / - 2900 B.C.) care întărește și mai mult ideea că acest nivel de locuire din peștera *Bordul Mare* reprezintă eventual rădăcinile unui **Paleolitic superior** care s-a dezvoltat în *complexul interstadial Ohaba*.

Un alt exemplu îl reprezintă peștera *Gura Cheii* – Râșnov, în care s-a relevat un nivel **Musterian**, unul **Aurignacian** și un al treilea **Gravetian**. Studiul granulometric și palinologic (M. Cârciumaru, V. Glăvan, 1975) avea să sublinieze că nivelul zis **Musterian** este în bună măsură contemporan complexului interstadial *Ohaba*, deci în afara limitelor normale de desfășurare ale musterianului. Încadrarea acestui „**Musterian**” în *complexul interstadial Ohaba* avea să fie confirmată de o serie de datări C-14 cuprinse între 31.350 ± 900 și 26.950 + 2400 / - 1800 B.C.

O situație similară poate să fie considerată și cea a musterianului din peștera *Hoșilor* de la Băile Herculane (așa numitul „**paleolitic cuarțitic**”).

Având în vedere chiar și numai aceste câteva exemple considerăm că există suficiente motive să se poată discuta existența unei perioade de tranziție între **Paleoliticul mijlociu** și **Paleoliticul superior** în România. Aceasta, pentru că alături de argumentele cronologice deja invocate, există nenumărate indicii tehnologice și tipologice ale materialului litic care îndreptățesc această opinie. Pentru nivelurile paleolitice luate în discuție și presupuse a aparține acestei perioade de tranziție au fost relevate elemente specifice culturii musteriene (racloare și piese cioplite bifacial), alături de altele proprii paleoliticului superior (nuclei prismatici, gratoare etc.). Tehnologia uneltelor pare mai complexă, tipologia mai variată și modalitățile de retușare diverse. Nu lipsesc piesele denticulate, lamele arhaice cu marginile paralele retușate mărunț, așchiile cu trunchiere retușată, gratoarele pe așchii și pe lame scurte și uneori *burin*-ele. Piesele bifaciale continuă să fie prezente totdeauna în cantități reduse, dar se remarcă totuși cioplirea lor mai îngrijită, tendința de aplatizare și baza subțire și ușor îngustă față de mijlocul pieselor. Prin caracterul tehnico-tipologic combinat al inventarului (așchiar, lamelar și bifacial) și folosirea cuarțitului și silexului carpatic, complexe din peșterile mai sus amintite (zise *musteroide*) sunt comparabile cu prima etapă a paleoliticului din Oaș și Maramureș și s-au desfășurat probabil cronologic în paralel cu ceea ce a fost definit de M. Bitiri și M. Cârciumar (1978) ca **facies de tip Mitoc**.

Mai înainte de definirea faciesului de **tip Mitoc**, subliniem că la *Ripiceni-Izvor* **Musterianul superior** specific nivelurilor IV-V, atribuit de Al. Păunescu (1970) faciesului **Musterian de tradiție acheuleană de debitaj levallois** (unicat pe teritoriul României), ar putea să stea la baza a ceea ce a fost delimitat ca **facies de tip Mitoc**, ceea ce ar reprezenta, la rândul său, temelia paleoliticului superior.

Faciesul de tip Mitoc se caracterizează prin elemente tehnico-tipologice combinate, lamelare și așchiare, nucleu prismatic uni- și bipolar, un procentaj însemnat de piese denticulate, unelte specifice paleoliticului superior de tipul gratoarelor, *burin*-elor, străpungătoarelor, vârfurilor și alte tipuri de piese prelucrate în tehnica bifacială și un număr redus de vârfuri musteriene și raclă în general atipice.

În privința faciesului de **tip Mitoc** trebuie să avem în vedere neașteptata și surprinzătoarea, la prima vedere, asociere a pieselor musteriene și aurignaciene. Mai mult, **Musterianul** este reprezentat prin cele două faciesuri relevate în zonă: **Musterianul de tradiție acheuleană** (*Micoquian* după alte opinii) și **Musterianul denticulat**, altfel spus, combinarea uneltelor bifaciale și denticulate. Este de presupus că în această *fază de tranziție* sau „*fază târzie*” a musterianului se contopesc cele două faciesuri. Desigur că apariția pieselor aurignaciene ne îndeamnă mai degrabă să credem că ne aflăm nu în perioada de desfășurare a paleoliticului mijlociu, ci într-o fază de tranziție în care își făcuseră apariția și elementele specifice paleoliticului superior.

E. Paleoliticul superior

Debutul paleoliticului superior trebuie privit în sens antropologic și cultural. Dacă ne vom referi la aspectul antropologic cel puțin pentru Europa și în special pentru partea sa vestică, se admite că **Paleoliticul superior** este legat de apariția în această regiune a lui *Homo sapiens sapiens* în urmă cu circa 35.000 de ani.

Întrucât *Homo sapiens sapiens* cunoaște azi ancestrali africani la peste 100.000

de ani și în jur de 90.000 de ani în Orientul Mijlociu și totuși nu putem vorbi de **Paleolitic superior** în aceste regiuni la aceste date, suntem obligați să acceptăm că numai criteriul paleontologic nu este suficient pentru a marca începutul acestei ultime mari subdiviziuni a paleoliticului. În același timp, nu se poate contesta că **Paleoliticul superior** apare în Europa bine individualizat spre 34.000 de ani.

Aceste fapte implică emiterea a cel puțin două ipoteze. Conform primei dintre ele, pentru Europa de vest s-ar putea vorbi doar de o coincidență între apariția lui *Homo sapiens sapiens* și începutul paleoliticului superior, fără o condiționare reciprocă. Dacă acceptăm cea de-a doua supoziție, înseamnă să admitem că există o legătură directă între venirea în Europa de vest a lui *Homo sapiens sapiens* și debutul paleoliticului superior, dar acest fenomen particularizează numai continentul nostru.

Criteriul cultural, la rândul său, necesită nenumărate nuanțări, în special pentru că în ultima vreme se acceptă, așa cum am văzut, tot mai mult existența unei "*perioade de tranziție*" de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior** și mai cu seamă individualizarea unor faciesuri regionale specifice.

Din păcate, uneori, chiar și atunci când se acceptă în principiu că o serie de culturi pot să fie considerate de tranziție între **Paleoliticul mijlociu** și **superior**, nu există o abordare consecventă în acest sens. Așa de exemplu, Beatrice Schmitter (1988 a; b) cu toate că în „*Dictionnaire de la Préhistoire*”, atunci când scrie despre **Chatelperonian**, afirmă că acest facies cultural marchează tranziția dintre **Paleoliticul mijlociu** și **Paleoliticul superior** în Franța, nu se sfiește, când se referă la **Paleoliticul superior**, să spună, reluând cronologia lui H. Breuil (1906) și D. Peyrony (1934) că acesta se dezvoltă în regiunea franco-cantabrică prin două culturi contemporane: **Perigordianul** (**Chatelperonian** și **Gravetian**) și **Aurignacian**.

G. Bosinski (1990) susține că **Paleoliticul superior** și-ar avea rădăcinile în cultura omului de Neandertal, adică în **Paleoliticul mijlociu**. O astfel de concepție presupune că tranziția de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** s-a produs fără o ruptură, cum de altfel subliniază și vestigiile arheologice. Pentru că în mod logic nu se pot disocia culturile de oamenii care le-au creat, rezultă, după G. Bosinski (1990), după cum am menționat, că *Homo sapiens sapiens* s-ar fi născut din *Homo sapiens neandertalensis*, concepție într-adevăr diametral opusă celei antropologice. În consecință, el califică **Chatelperonianul** din vestul Europei sau **Szeletianul** din Europa centrală nu ca niște culturi de tranziție. Ele sunt atribuite **Paleoliticului superior vechi**, alături de **Aurignacian**, cu care uneori sunt contemporane.

În acest sens, poate că nu este lipsit de interes să aducem în discuție o descoperire recentă făcută la *Lagar Velho*, în Valea Lapedo în Portugalia centrală, care se adaugă la cele deja menționate, unde s-a descoperit un schelet de copil datat la 25.000 de ani. Copilul, de patru ani, era îngropat pe partea stângă, cu piciorul drept peste cel stâng și cu mâinile pe șolduri. Printre cele 290 de resturi ale corpului său se amesteca și o cochilie perforată care făcea parte probabil dintr-un colier. Analiza antropologică a demonstrat trăsături nemaiîntâlnite, nici ale omului modern în totalitate, nici ale neandertalienilor, în exclusivitate, ci mai degrabă ale unui hibrid apărut, în accepțiunea actuală, la 4000 de ani după dispariția omului de Neandertal clasic (C. Duarte și colab., 1999).

Mai mult, Joao Zilhao (1993; 2000), prin săpăturile din aceeași zonă, din peștera *Almonda*, menționează că omul de Neandertal, înainte de a înceta să mai existe, poseda cele mai avansate tehnologii ale momentului, iar hibridi, precum cel de la *Lagar Velho*,

s-au dezvoltat mai multe mii de ani, ei fiind chiar contemporani și creatori ai primelor picturi rupestre identificate în zonă. Scheletul de la *Lagar Velho* dovedește deci că neandertalienii nu au dispărut fără a lăsa urmași și nu au fost nimiciți de oamenii moderni, ci asimilați, iar după 28.000 de ani au devenit parte a civilizației europene moderne (P. Lima, 2000).

Există suficient de mulți arheologi, ca de exemplu, J. - P. Mohen, Y. Taborin (1998), J. Svoboda (1984) etc., care admit existența unor culturi de tranziție între **Paleoliticul mijlociu și superior**, cum ar fi *Chatelperonianul*, *Uluzzianul*, *Szeletianul* etc., iar *Aurignacianul* ar fi cultura de debut a paleoliticului superior european.

K. Valoch (1990) afirmă că *Aurignacianul* este o cultură leptolitică, iar industriile leptolitice existau în partea orientală a Europei centrale și în Europa de sud-est spre 40.000 de ani, provocând procesele de aculturație ale micoquianului. P. Allsworth-Jones (1986) susține chiar că aceste faciesuri leptolitice au declanșat dezvoltarea paleoliticului superior nu numai în Europa centrală, ci și în Europa occidentală și Orientul Apropiat.

Începuturile paleoliticului superior în Europa sunt privite de J. Kozłowski (1992) dintr-o perspectivă ecologică. După el, sfârșitul paleoliticului mijlociu este în legătură cu primul *Pleniglaciuar* al ultimei perioade glaciare (în jur de 60.000 de ani). Această perioadă a cunoscut importante schimbări în cadrul culturilor locale musteriene determinate de adaptarea acestora la mediul interpleniglaciuar și de migrațiile spre sud și mai târziu, la începutul interpleniglaciuarului, spre nord. Între 50.000 și 40.000 B.P. în Balcani și Bazinul Dunării a apărut o netă opoziție între industriile leptolitice (termen care desemnează **Paleoliticul superior** cu instrumente de piatră caracteristice acestei perioade; de la grecescul *leptos* = subțire și *lithos* = piatră) și diferite faciesuri din *Mustertianul tipic* și din *Chatelperonian*. Aceste industrii leptolitice se caracterizau printr-o tehnică laminară sprijinită pe nuclei îmbogățit preparați, cu o creastă centrală care permiteau desprinderea lamelor standardizate până la epuizarea quasitotală a materiei prime utilizate. Morfologia utilajelor de felul gratoarelor, *burin*-elor, lamelor retușate evocă pe cele din *Aurignacian*, a cărui dezvoltare va avea loc între circa 40.000 și 30.000 B.P. Utilajele litice erau completate de utilajele în os și flideș de tipul vârfulor, armelor de felul „proiectilelor”. Astfel de utilaje preaurignaciene au fost cunoscute până în prezent, în Bulgaria la *Bacho-Kiro* - stratul 11 (J. Kozłowski, 1984); peștera *Temnata* - stratul 6 (J. Kozłowski, H. Laville, N. Sirakov, 1989), în Ungaria în peștera *Istallosko* (L. Vértes, 1955) și probabil în Moravia meridională la *Vedrovice 2* (K. Valoch, 1976; 1977-1978).

În acest timp, în Europa centrală persistau încă utilajele musteriene specifice la trei faciesuri diferite, care au supraviețuit sub o formă modificată până spre 30.000 B.P. Așa de exemplu, *Mustertianul tipic*, de tehnică *levalloisiană*, cu vârfulurile foliacee care se răspândesc, între 50.000 și 40.000 de ani, în sud-estul Europei, spre bazinul mijlociu al Dunării, dând naștere la faza leptolitizată denumită *Bohunician* care s-a desfășurat, cum am arătat, între circa 42.000 și 38.000 B.P.

De asemenea, așa cum am precizat, pretinsul *Micoquian oriental* caracterizat de bifaciale și cuțite-racloare, care a evoluat între 50.000 și 40.000 B.P. a stat la baza apariției *Szeletianului*, cultură specifică Europei centrale, dar care și-a extins influența și spre sud-est și care a fost leptolitizată între 40.000 și 30.000 B.P. Nu este exclus ca această aculturație să fi avut loc sub influența *Aurignacianului*. În aceste condiții, *Szeletianul* a putut supraviețui în anumite regiuni (Slovacia, Moravia etc.) până în

perioada dintre 30.000 și 20.000 B.P.

J. Kozłowski (1992) consideră, eronat după părerea noastră, că estul Carpaților a rămas în afara ariei principale de desfășurare a aurignacianului, după cum dovedesc vârfurile de tip *Mladec* descoperite în ultima vreme la *Mitoc-Malul Galben* (M. Otte, V. Chirica, 1993) și vârful de la *Bistricioara-Lutărie* (Al. Păunescu, 1999) motiv pentru care, pentru el, rămâne de neexplicat fenomenul de leptolitizare a industriilor din peștera *Brânzeni* și așezarea din aer liber de la *Corpaci* (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, 1996). Mai mult, este tentat să explice fenomenele culturale tipice fazei vechi a paleoliticului superior ca o evoluție locală a grupurilor de populații musteriene (antropologic neandertalieni), reprezentate prin industrii cu vârfuri foliacee în Europa centrală și **Chatelperonian** în vestul Europei. Astfel, el nu împărtășește opinia unei migrații de grupe indigene aurignaciene aparținând omului modern. Pentru că în prezent există câteva datări radiometrice care precizează cel mai vechi **Aurignacian** în Balcani, este presupusă o lentă dispersie prin Bazinul danubian spre Europa occidentală. Se vehiculează și o a doua cale de migrație prin Mediterana septentrională. Este totuși de neînțeles cum aceste populații aurignaciene din nordul Balcanilor nu au reușit să traverseze Dunărea, atâta timp cât în România nu avem dovezi care să ateste un **Aurignacian** foarte vechi.

Cu atât mai surprinzător ni se pare traseul fixat de R. Desbrosse și J. Kozłowski (1988) pe o hartă privind difuziunea paleoliticului superior timpuriu din nordul Bulgariei peste Dunăre și apoi prin Banat până în Europa centrală (eventual așezarea *Istalosko*) și mai departe în vestul continentului, știind că **Aurignacianul** de la *Giurgiu* abia că ajunge la vârsta de 21.140 ± 120 B.P. (GrN 5094) – 22.790 ± 130 B.P. (GrN 6037) (E. Alexandrescu, 1996-1998; E. Alexandrescu, S. Bălescu, A. Tuffreau, 2004) iar cel din Banat și-a început existența cel mai devreme în stadiul glaciatic care precede *oscilația climatică Herculane I (= Tursac)* (M. Cârciumar, 1978).

În Europa de vest, coexistența celor două populații diferite antropologic și cultural este confirmată de interstratificarea dintre **Chatelperonian** și **Aurignacian**. Fenomene similare pot fi sesizate și în Europa de est, unde, după J. Kozłowski (1992), între 35.000 și 30.000 de ani, industriile cu vârfuri foliacee (de exemplu **cultura Kostenki-Sungir** sau **Streletskaya**), de origine locală, coexistau cu o cultură leptolitizată cum este cea de tip **Kostenki-Spitsine** care include primele utilaje *à dos* și se caracterizează printr-o tehnică laminară leptolitizată dezvoltată. De asemenea, în România, M. Cârciumar (1980) a demonstrat prin cercetările interdisciplinare și mai cu seamă pe baza studiilor palinologice contemporaneitatea dintre așa zisul "**Musterian întârziat**" și culturile din **Paleoliticul superior**, chiar de factură gravetiană.

Dacă în Europa de est se menționează o slabă influență aurignaciană, probabil tot de sorginte balcanică după J. Kozłowski (1992), în Crimeea și Bazinul Donului sunt pregnante astfel de trăsături între 25.000 și 20.000 de ani, deci contemporane industriilor gravetiene orientale.

E.I. Aurignacianul

Peștera *Aurignac*, situată în Haute-Garonne (Franța) a fost săpată de E. Lartet (1860; 1861), care a constatat un nivel preistoric dominat de utilaje de tipul gratoarelor groase fără echivalent până atunci. Ulterior, el publică o schiță cronologică în care plasează nivelul de la *Aurignac* la baza paleoliticului superior, între *Musterian* și *Solutrean* (E. Lartet, 1864). Multiplicarea siturilor cu utilaje asemănătoare în Belgia datorită cercetărilor lui E. Dupont (1872) (*Spy, Trou Magrite* etc.) sau în Franța (*La Chaise-Charente, Les Cottés-Vienne, La Ferrassie-Dordogne, Solutré-Saône-et-Loire, Pair-non-Pair-Gironde, Brassempouy-Landes* etc.) permit în 1906 lui H. Breuil (1906; 1907 a; b; 1909; 1913; 1963) să confirme amplasarea aurignacianului între *Musterian* și *Solutrean* și să îl împartă în *Aurignacian inferior, mediu și superior*.

	H. Breuil	D. Peyrony	H. Breuil, Fr. Lévêque, D. Peyrony, F. Lacorre
Aurignacian	superior	<i>Perigordian superior</i>	<i>Gravetian</i>
	mijlociu	<i>Perigordian mijlociu</i>	<i>Aurignacian</i>
	inferior	<i>Perigordian inferior</i>	<i>Chatelperonian</i>

Tabel 1 - Împărțirea Aurignacianului după diferiți autori.

În 1933 Denis Peyrony, grație săpăturilor din peștera *La Ferrassie* și din adăpostul sub stâncă *Laugerie-Haute* (Dordogne), frapează întreaga lume arheologică cu analogiile pe care le va propune. Succesiunea completă a aurignacianului în aceste situri îi va permite să releve profunde diferențe de stil și de compoziție a utilajelor care se încadrau în trei faze. Astfel că el restrânge termenul de **Aurignacian** (tab. 1) la faza mijlocie precizată de H. Breuil (1906; 1907) și propune termenul de *Perigordian inferior și superior*. Mai târziu, *Perigordianul inferior* (fostul *Aurignacian inferior*) se va transforma în *Chatelperonian*, iar *Perigordianul superior* în *Gravetian*.

Aurignacianul, în sensul propus de D. Peyrony (1933) (fostul *Aurignacian mijlociu* a lui H. Breuil), includea utilaje litice compuse în general din lame mari și piese groase, fasonate printr-o retușă largă și plată, solzoasă sau lamelară. Printre unelte, cele mai numeroase erau gratoarele pe capăt de lamă, gratoarele groase, crenate, à *museau*, în timp ce *burin*-ele diedre și crenate erau mult mai rare. La acestea se adaugă utilajele în os, corn de ren și fildes (sulițe, sule, ace, bastoane perforate etc.).

De altfel, H. Breuil (1906; 1907; 1909; 1913) și D. Peyrony (1933) vor propune o împărțire a aurignacianului, în sensul său strict, după industria pe os și corn specifică:

- *Aurignacian I* cu vârfuri cu baza despăcată;
- *Aurignacian II* cu vârfuri rombice;
- *Aurignacian III* cu vârfuri cu secțiune ovală;
- *Aurignacian IV* cu vârfuri biconice;
- *Aurignacian V* cu baza prezentând marginea tăiată oblic simplu.

Primele patru stadii au fost precizate în stratul de la *La Ferrassie* și cel de al cincilea la *Laugerie-Haute*. D. de Sonneville-Bordes (1960; 1966; 1982) și H. Delporte (1991) consideră că utilajele litice se modifică destul de semnificativ în compoziția acestor grupe pentru a crea din ele un sistem de evoluție.

Cu toate că această împărțire a aurignacianului a rezistat multă vreme, în prezent se vorbește de *Aurignacian zero* sau *Protoaurignacian*, de *Aurignacian vechi (I)* și *mediu (II)* și de mai multe faciesuri aurignaciene evolute. De asemenea, poziția cronologică foarte târzie a aurignacianului V, imediat sub *Solutrean* și posteroară sfârșitului perigordianului superior și, mai cu seamă, lipsa unor analogii ale acestuia cu niveluri similare, face să persiste încă multe semne de întrebare asupra acestui ultim stadiu (H. Delporte, 1998).

Din punct de vedere cronoclimatic, H. Laville (1975) a precizat că, în Perigord, *Aurignacianul* este contemporan oscilației climatice *Cottés* (spre 36.000 B.P.), perioadei reci stadiale dintre 34.000-32.000 B.P., interstadiului *Arcy* (32.000-30.000 B.P.), etapei reci care i-a urmat dintre 30.000-29.000 B.P. și unei bune părți din interstadiul *Kesselt* (29.000-26.000 B.P.). Trebuie să subliniem că *Aurignacianul* nu este sincron pe suprafețe întinse, unele situri dezvoltându-se mai rapid, iar din contră altele caracterizându-se printr-un anumit conservatorism care face să fie percepute tradiții aurignaciene până spre 24.000 B.P.

Din punct de vedere antropologic, *Aurignacianul* este în mod cert creația exclusivă a lui *Homo sapiens sapiens*, întrucât toate descoperirile nu au relevat decât acest tip uman în stratele aurignaciene. Totuși, cele mai vechi niveluri aurignaciene sunt contemporane cu ultimii neandertalieni. Totodată, este o realitate că, în privința culturii materiale, îndeosebi a utilajului litic, există moșteniri bine precizate din *Paleoliticul mijlociu* de sfârșit sau din culturile neaurignaciene din etapa de tranziție spre *Paleoliticul superior*. *Homo sapiens sapiens* a știut însă să profite de nivelul tehnic existent la începutul paleoliticului superior și să aducă un nou suflu inventiv în domeniul utilajului și chiar mai mult în cel intelectual și social prin explozia podoabelor și operelor de artă.

Din punct de vedere tehnologic, *Aurignacianul* nu înseamnă o trecere bruscă, ci doar o practică din ce în ce mai frecventă a debitajului lamelor plecând de la o nouă manieră de preparare a nucleului ale cărei premise existau însă la anumite grupe din *Paleoliticul mijlociu*. În *Aurignacian* are loc într-adevăr desăvârșirea acestei tehnologii și obținerea utilajelor pe suporturi lamelare de forme regulate ușor de înmănușat. Evident că acest nou debitaj a fost întrebuițat și în funcție de existența materiei prime de bună calitate care răspundea exigențelor acestei tehnici, de deprinderile artisanale și tendințele interne ale unui anumit grup care se traduceau, desigur, la un loc, într-o anumită atitudine culturală ce a particularizat diversele faciesuri regionale. Uneori lamele sunt lungi, largi și groase, cu marginile retușate printr-o manieră caracteristică - *écailleuse* (solzoasă), ascuțite sau nu, terminate în gratoar etc., toate aceste trăsături definind una din fosilele directoare ale acestei culturi - lama aurignaciană (fig. 45). Alteori însă grupele aurignaciene au dezvoltat un debitaj de lamele, strâmte și subțiri, cu retușe specifice ce se identifică tipologic după grup (facies). Așa este cazul lamelei *Dufour* cu retușe semi-abrupte, adesea alterne (fig. 46).

În general, *Aurignacianul*, în raport cu etapele anterioare, este considerat că este

dominat de o mare unitate culturală, întrucât va acoperi întregul continent european. Nu trebuie să ne imaginăm că unitatea culturală a aurignacianului semnifică și identitatea sa, pentru că, între extremele continentului, faciesurile acestei culturi nu se confundă, tipurile utilajului litic se individualizează adesea regional, iar variabilitatea cronologică a unor arii de răspândire este de multe ori marcantă.

O anumită unitate culturală se remarcă la **Aurignacianul** vest european, în special cel din Franța, Spania, Belgia și Germania de sud, unde se constată, printre trăsăturile comune, debitajul unor frumoase lame, retușa solzoasă, gratoarele groase, lamelele și vârfurile de suliță cu secțiune teșită, piesele din fildeș etc.

De la început trebuie precizat că aurignacienii în organizarea spațiului și construcția locuințelor nu au adus prea multe lucruri originale.

În Europa centrală și regiunea balcanică se pierd în bună parte aceste trăsături, apar lamele ne-aurignaciene, numeroase *burins*, gratoarele sunt mai mult plate, lamelele se prezintă în cantități variabile. Trăsătura comună cu vestul Europei o dau vârfurile de

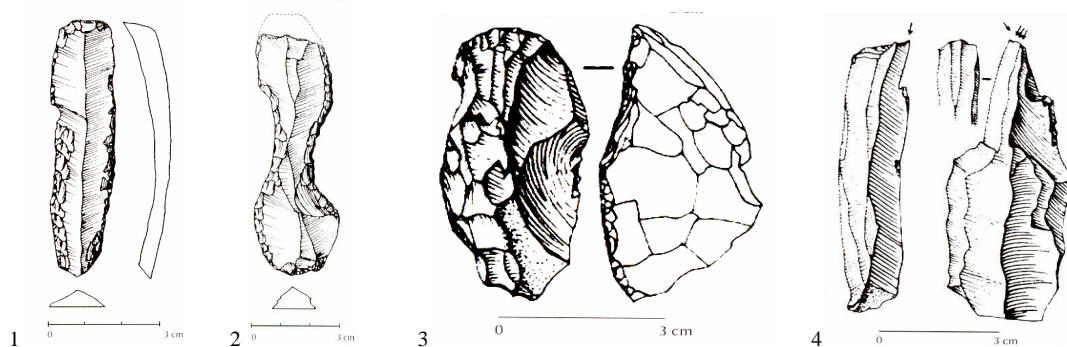

Fig. 45 - Utilaje litice specifice aurignacianului: 1 - lamă aurignaciană; 2 - lamă étranglée; 3 - gratoar carenat; 4 - burin pe troncatură și burin diedru (după J. P. Mohen, Y. Taborin, 1998).

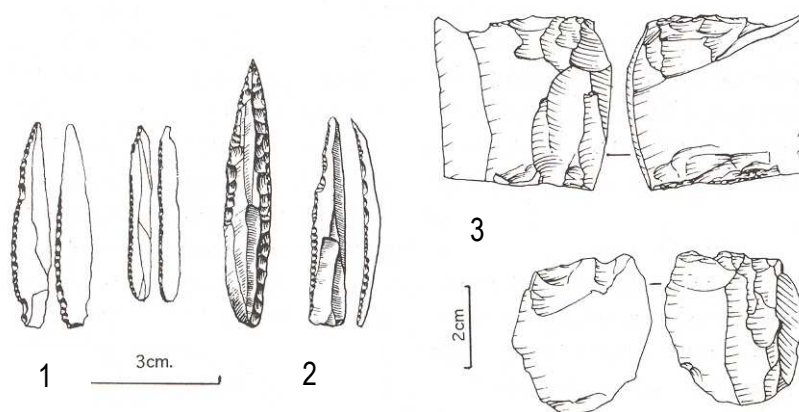

Fig. 46 - Utilaje litice specifice aurignacianului: 1 - lamele Dufour; 2 - vârfuri de tip Krens; 3 - piese esquillées de la La Ferrassie (după H. Delporte, 1998).

suliță din materiale dure de origine animală, cu baza despăcată sau rombică, cunoscute sub numele de vârfuri de tip *Mladec* (H. Delporte, 1988; R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1988; G. Bosinski, 1990; Y. Taborin, 1992; Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999; J. – P. Mohen, 1989).

E.I.1. Structuri de locuire

Printre structurile de locuire aurignaciene, sunt cunoscute mai mult structurile de combustie, lentilele de cenușă amestecate cu oseminte de animale (*Vogelherd*), vetre în mijlocul celor mai frumoase obiecte (*La Ferrassie*) etc. (Y. Taborin, 1992). Nu lipsesc nici spațiile marcate de piatră în apropierea pereților din peșteri sau adăposturi sub stâncă (*Geissenklösterle*, *Le Facteur*, *Bacho-Kiro*) sau solurile de locuire nivelate (*Le Flageolet I*). Au fost definite chiar arii de activitate și zone de evacuare, ocupările sezoniere de primăvară și toamnă (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994).

F. Prosek (1955) a degajat la *Barca 2* (Slovacia) 15 gropi care reprezintă probabil fundul unor colibe (fig. 47). Trei dintre ele, de formă ovală, relevă cabane lungi de circa 10 m și excepțional 18 m, mărginite de gropi de par și cu gropi asemănătoare pe linia mediană, cum ar putea sugera stâlpii de susținere a șarpantei. L. Banesz (1976) a descris colibe de mai mică amploare, în general circulare, de la *Tibawa*, *Gottvaldov-Louky*, *Barca 3*.

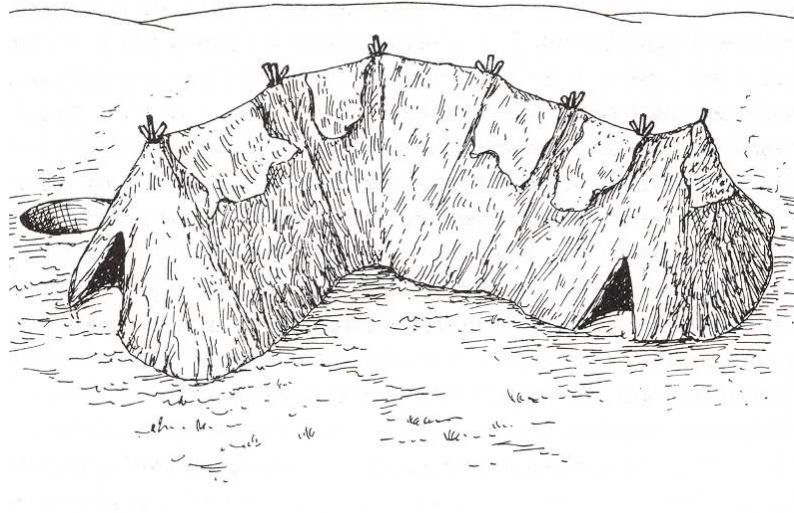

Fig. 47 – Reconstituirea unei colibe de la *Barca 2* (după H. Delporte, 1998)

La *Vogelherd* este menționată din această vreme o structură de locuire de forma unui culoar de 20 m lungime, deschis spre sud și vest, cu o “sală” centrală. Întreaga structură era mobilată cu cinci vetre. J. Hahn (1988) avansează ipoteza că în apropierea intrării sudice se prelucra fildeșul, iar în preajma intrării din vest se debita silixul. Sala centrală concentra mai ales resturile osoase ca urmare a activităților domestice sau, într-o altă fază, reprezenta chiar loc de depozitare a deșeurilor. Celebrele statuete de aici s-au găsit grupate în apropierea sălii centrale, de-a lungul peretelui culoarului sudic și ele

au fost puse în legătură cu forme de cult magic.

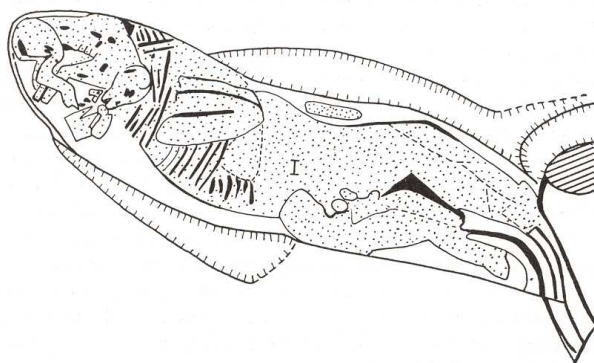

Fig. 48 – Detaliu asupra înmormântării 1 de la *Cueva Morin*: conturul gropii, corpurile umane și un mic cervideu (după H. Delporte, 1998)

La *Cueva Morin*, în nivelul 8a, J. Gonzales Echegaray și L. J. Freeman (1978) au descris o cabană rectangulară de 3,50 m, care prezenta una din laturi bornată de un fel de banchetă de 50 cm lungime. O vatră era excavată în sol și comunica cu exteriorul pentru aerisire. În afara cabanei existau alte trei vetre, din care una era înconjurată de gropi de par care puteau susține un paravan. În interiorul structurii de locuire au fost descoperite trei înmormântări în poziție strânsă cărora li s-ar fi recunoscut și amprentele părții moi a corpului (fig. 48). Aceasta rămâne o descoperire unică, ea nefiind întâlnită decât peste 25.000 de ani mai târziu în Orientul Apropiat, așa cum remarcă R. Desbrosse și J. Kozłowski (1994).

N. D. Praslov și A. K. Filipov (1967) au relevat pentru estul Europei un dalaj rectangular la *Muralovka*, iar A. M. Rogatchev (1957) a dezvelit trei vetre ale unor colibe sezoniere.

O curiozitate a stratelor aurignaciene o reprezintă faptul că de multe ori sunt ocrate printr-un colorant sub formă de pudră de oxid de fier (mai ales în peșteri). Chiar și scheletele sunt prinse în sedimente cu astfel de culori, evocând culoarea sângelui și a vieții.

Prezența abundentă a oaselor din așezările situate în regiunile stepice s-ar explica prin lipsa combustibilului de altă natură. Aceste resturi au fost denumite de A. A. Spitzyn – *koks paleolita* (G. Bosinski, 1990).

E.I.2. În mormântările în Aurignacian și cultul craniului

În legătură cu înmormântările în *Aurignacian*, amintim în primul rând descoperirile din adăpostul *Cro-Magnon* lângă Les Eyzies (Tayac-Dordogne), unde în 1868 s-a dezvelit cel mai important mormânt aurignacian din vestul Europei (E. Lartet, 1869). Aici s-a descoperit de fapt nu un mormânt și un cimitir cu cinci înmormântări concentrate într-un spațiu restrâns. Cel mai în vârstă dintre ele, cu un craniu robust, orbite aproape rectangulare, cu arcadele largi și cu bărbia bine individualizată avea să definească tipul

omului de *Cro-Magnon*, cea mai importantă specie umană din *Paleoliticul superior* (V. Vallois, 1970).

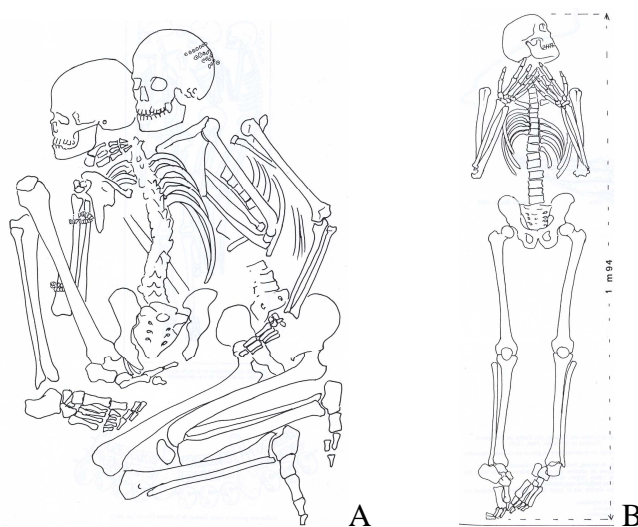

Fig. 49 – Schelete din Peștera Copiilor de la Grimaldi: A – „negroizii”; B – schelet al unui individ foarte înalt (după F. May, 1986)

Printre alte descoperiri antropologice în stratele aurignaciene vest-europene se mai pot aminti peștera *Cottés* care a oferit în 1881 resturi umane ale unui bărbat de 50-60 de ani, privite însă cu multă îndoială (H. Delporte, 1998), adăpostul sub stâncă „*La Rochette*”, de unde în 1910 s-a recuperat un schelet de bărbat fără cap (G. Bosinski, 1990), peștera *Morin* din Spania (J. González Echegaray, L. G. Freeman, 1978), de unde au fost descrise „amprente” anumitor părți ale corpului uman prinse într-un fel de bitum (fig. 48), peștera *Copiilor de la Grimaldi* (fig. 49), din care menționăm două schelete etc. (M. Mussi, 1992).

Referitor la cultul craniului și problema canibalismului, evocăm stratul de locuire din peștera *Vogelherd* unde s-au găsit două craniile umane cărora le lipseau mandibulele inferioare (G. Reik, 1934). Ele au fost interpretate nu ca înmormântări, ci ca *depuneri* de cutii craniene. De asemenea, în peștera *Fürst-Johanns* s-au descoperit craniile și alte diverse oase de la scheletul uman amestecate cu resturi faunistice care sugerau rămășițele unei mese. Pentru că cele mai numeroase erau craniile umane, s-a tras concluzia că aici avem indicii asupra practicării canibalismului și a unei anume preferințe pentru capetele umane (G. Bosinski, 1990). Fragmente izolate de resturi umane au fost menționate, de asemenea, la *Mladec* (Moravia), *Brassempouy*, *La Quina* (Franța), peștera *Kents* (Anglia), *Fontana Nuova* (Italia) etc., dar aceste descoperiri sunt privite adesea cu oarecare îndoială în ceea ce privește contextul lor stratigrafic și atribuirea antropologică (Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999).

E.I.3. Arta aurignaciană

J. Kozlowski (1992) menționează că în fazele vechi, anterioare vârstei de 35.000 de ani, descoperirile arheologice au relevat un mare număr de pandantive, realizate mai ales din dinții unor specii de animale mai puțin răspândite în această vreme, ca o

expresie a dorinței de identificare a omului aurignacian. Aceeași semnificație aveau separe și colierele din moluște sau utilizarea acestora la decorarea veșmintelor, în măsura în care ele erau procurate uneori de la sute de kilometri, cum s-a constatat la *Krems-Hundsteig* în urmă cu 35.500 ± 2.000 B.P. D. Vialou (1991) atribuie fascinația pentru cochilii a omului modern în *Aurignacian*, ca urmare a faptului că acesta era dominat de un puternic simbolism sexual și în particular genital, în sensul că, pe de o parte s-au identificat cochilii alungite, tubulare (de exemplu *Dentalium*), pe de altă parte, cochilii ovale care sugerează vulvele. Este interesant că cochiliile, care ilustrează vulvele, de cele mai multe ori nu sunt perforate sau incizate, ceea ce subliniază că simbolismul sexual, pe care îl emană, este independent de utilizarea lor ca podoabă sau obiceiul de a fi purtate pe cap și veșminte.

În Europa centrală între 35.000 și 30.000 de ani sunt celebre operele figurative, în *ronde-bosse*, de mici dimensiune și mai ales din fildeș. Se cunosc statuete de fildeș aurignaciene în sudul Germaniei (*Vogelherd*, *Hohlenstein-Stadel* aproape de Ulm și *Geissenklösterle* lângă Blaubeuren) unde mamutul este atestat în patru cazuri, iar în alte patru cazuri apar sculpturi în relief. Trei statuete reprezintă carnișiere, altele bizonul, ursul etc., deci cu predilecție animale puternice și periculoase, în atitudini de multe ori agresive. Ele sunt vopsite deseori cu ocră cu nuanțe apropiate culorilor reale ale animalelor. M. Otte (1993) remarcă că aceste opere de artă provin atât din spațiul sacru de tipul mormintelor, cât și din cel domestic, ceea ce înseamnă că erau realizate fie pentru însoțirea defunctului ca o semnificație religioasă, fie ca un fenomen de integrare în lumea vie, ca simple obiecte fasonate (fig. 50).

Astfel, omul aurignacian, prin reprezentările animaliere se apropie de expresia unei magii destinate înțelegerii calităților și însușirilor animalului, probabil, în primul rând, în vederea asigurării succesului la vânătoare. E mai greu să credem că această atitudine și abordare ar corespunde unui sistem religios complex și structurat.

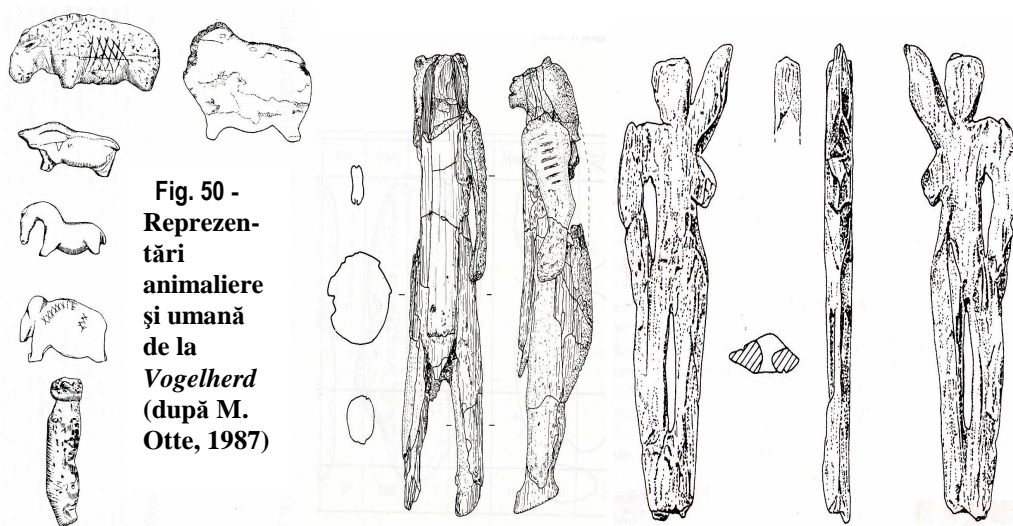

Fig. 51 - Statuetă antropomorfă de la *Hohlenstein-Stadel* și statueta feminină de la *Stratzing* (după J. Hahn, 1970; J. Kozłowski, 1992).

Figurinele umane de la *Vogelherd* și *Geissenklösterle* impresionează prin alungirea lor intenționat exagerată (G. Riek, 1934). La *Vogelherd* o statueta are capul

aplatizat și corpul cilindric. La *Galbenberg* lângă *Stratzing* (Austria) dintr-un șist s-a realizat o statueta feminină, căreia i se detașează cu claritate sânii sculptați. Capul său este redat stângaci, trăsăturile feței și detaliile legate de păr sunt absente. Foarte interesante sunt și cercetările lui A. Marshack (1987) care au încercat să releve caracterul simbolic, poate în cadrul unor ritualuri, al sculpturilor de la *Vogelherd*. Astfel, corpul calului, al unui mamut și al bizonului sunt marcate de linii care s-ar dori a sugera blana, calul are evidente urme de uzură prin lustruire în jurul ochilor, nasului etc. Existența unor săgeți sau răni pe corpul animalului anticipează interpretările legate de sacrificarea simbolică a imaginilor de animale din peșterile magdaleniene și chiar din arta mobilieră. Interpretări similare se regăsesc și la J. Jelinek (1988).

La *Vogelherd* și *Geissenklösterle* (J. Hahn, 1988) au fost descoperite și reprezentări antropomorfe, fără virtuțile artistice demonstrate pentru cele zoomorfe. Poate cea mai importantă statueta aurignaciană, cu implicații serioase în definirea paleoliticului superior, este cea de fildeș de la *Hohlenstein-Stadel* (J. Hahn, 1970). Ea a fost reconstituită de J. Hahn (1970), care a plecat de la unele resturi scoase la zi înainte de ultimul război mondial, constatându-se că se compune dintr-un cap de leu, brațe care seamănă cu labe terminate cu copite de cal, în timp ce alura generală rămânea cea umană. Incizii paralele sunt gravate pe brațul stâng (fig. 51). Această reprezentare compozită denotă atributele umane și animale, pe care se dorea să le întruchipeze ființa respectivă și care răspundea exigențelor mitologiei culturilor de vânători din *Paleoliticul superior*. Această concepție mărturisește posibilitatea acestei simbioze om-animal și în interschimbabilitatea sa se poate întrevădea lumea imaginară a șamanismului. Prin această statueta avem cea mai îndepărtată mărturie în acest sens. A. Marshack (1990) interpretează această statueta ca un simbol al unui "spirit" sau "Dumnezeu felin".

Foarte interesantă este și statueta de la *Stratzing* (Austria) datată între 32.000 și 31.000 B. P. (C. Neugebauer-Maresch, 1995). Fața este sumar schițată, dar privirea pare îndreptată în sus, ca și brațul ridicat (fig. 51).

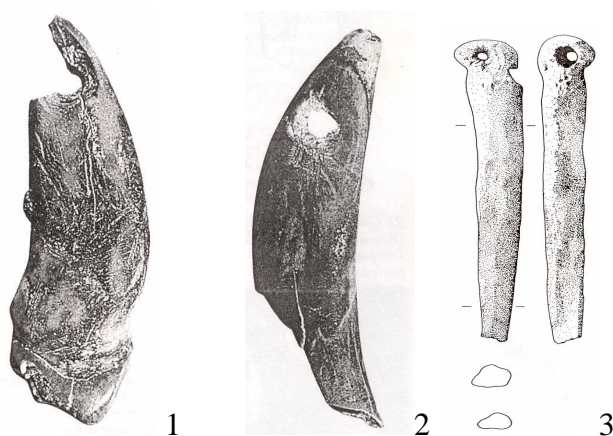
Sprijinit pe observațiile lui A. Marshack (1981), arheologul polonez J. Kozłowski (1992) atribuie un loc aparte unui fragment de os lung din peștera *Bacho Kiro* din Bulgaria, dintr-un strat datat la 47.000 B.P., care este gravat în zig-zag cu un *burin*, ceea ce ar dovedi, prin caracterul repetativ al motivului, o autenticitate de necontestat a acțiunii umane.

Dacă ne vom referi însă la trăsăturile artei din *Aurignacianul* Europei de est și centrale, trebuie să ne orpim pentru început la descoperirile din peșterile *Mladec* (Moravia) și *Mamutova* (lângă Krakovia). În peștera *Mladec* s-au descoperit nenumărate obiecte din os, dintre care unele au fost interpretate inițial ca sulite, apoi ca pandantive, având în vedere că prezentau unul din capete fasonat îngrijit și erau perforate (M. Oliva, 1987). Tot aici s-au descoperit 22 de dinți perforați (9 de castor, 10 incisivi de ren, restul de urs, cal și lup). În peștera *Mamutova* s-au recuperat 13 dinți perforați (patru de lup, trei de vulpe, trei de urs de peșteră, unul de cal, unul de cerb, unul de bovine), mărgelă de fildeș de mici dimensiuni (J. Kozłowski, 1992).

În peștera *Istallöskö* s-au descoperit în stratul 1 ($44.300 \pm 1900 - 35.500 \pm 2000$ B.P.) două pandantive, unul fiind o imitație de dinte de cerb din os de cervid, al doilea reprezentând o lamelă pentagonală decupată din fildeș, ambele perforate pentru a fi suspendate (L. Vértes, 1955 c).

Ceva mai recent, în peștera *Bacho-Kiro* din Bulgaria (stratul 11 - peste 42.000 de

ani B.P.) s-au găsit dinți de vulpe și urs, perforați pentru a fi întrebuințate ca pandative sau cusuți pe veșminte (fig. 52) (J. Kozłowski, 1984).

**Fig. 52 - Obiecte de podoabă.
1-2 - dinte de urs și de vulpe
perforați de la *Bacho Kiro*; 3 -
poiçon sau pandativ din
peștera *Mladeč* (după J.
Kozłowski, 1992; M. Oliva,
1987)**

Situațiile menționate relevă apariția obiectelor de podoabă în *Aurignacian* mai mult în haltele temporare de vânătoare, aceste podoabe făcând parte probabil din costumul vânătorilor, după cum confirmă și observațiile traseologice. Cel puțin pentru Europa centrală și de sud-est aceste obiecte de podoabă nu au fost găsite în contexte funerare, cum s-a afirmat pentru Europa de vest la *Cro-Magnon*.

Pentru că adesea dinții întrebuințați proveneau de la specii rare, care trebuiau căutați și identificați, sau erau întrebuințate materiale rare, precum fildeșul ca la *Istalöskö*, ca să nu mai spunem că altele erau imitați din os dinții unor specii, înlătură semnificația pur estetică a întrebuințării lor și le conferă un caracter magic, chiar dacă ar fi să luăm în considerație doar dorința vânătorului de a împrumuta forța animalului respectiv.

Acest aspect „rar”, după expresia lui J. Kozłowski (1992), a elementelor de podoabă este bine atestat și de moluștele utilizate ca mărgelile sau decorații de veșminte, procurate uneori de la distanțe impresionante. În stratul aurignacian de la *Krems-Hundsteig* din Austria de Jos (datat 35.500 ± 200 B.P.) moluștele destinate podoabelor au fost obținute tocmai din munții Bakony de lângă lacul Balaton (Ungaria), de la circa 150 km distanță sau chiar de pe litoralul mediteranean, de la aproximativ 450 km. De asemenea, la *Kostenki I* pe Don, apar moluște colectate de pe litoralul Mării Negre.

În Europa de est și centrală nu s-au descoperit până acum în *Aurignacian* gravuri și sculpturi schematice sau realiste.

Așa cum am menționat, la originea artei aurignaciene au stat o serie de acumulări care s-au produs pe Dunărea superioară între 35.000-30.000 de ani (amintim așezările *Vogelherd*, *Geissenklösterle*, *Hohlenstein-Stadel*) unde apar statuete care figurau omul sau animalul, deci într-o viziune tridimensională, prelucrate mai ales din fildeș. Adesea, aceste statuete au conservat urme de coloranți roșii. Ele sunt în general de dimensiuni mici, iar cortegiul iconografic este preponderent animalier și orientat către speciile puternice și periculoase, cum erau mamuții, lei, bizonii. Omul

apare sub înfățișarea felinei, făcându-ne, după părerea lui M. Otte (1993), să vorbim de un nou raport între cele două ființe.

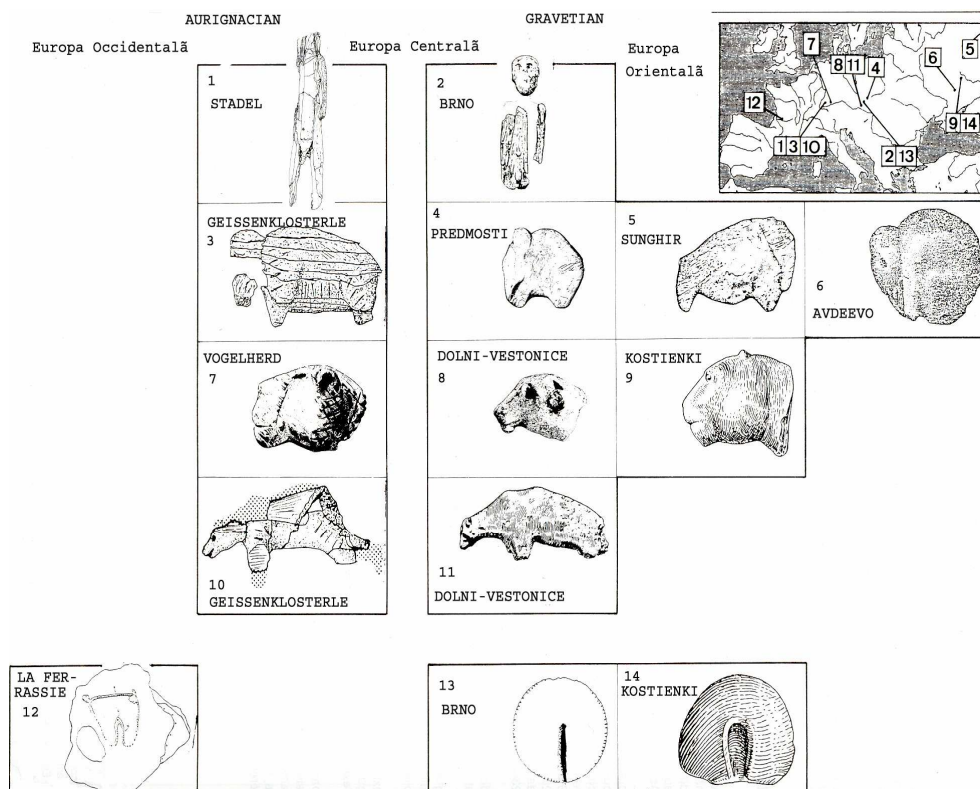

Fig. 53 - Procesele de transfer ale artei mobiliere în Aurignacian și Gravetian în Europa (după M. Otte, 1987).

Referitor la arta mobilieră, M. Otte (1987) consideră că "în interiorul Europei centrale (de la Jura Suabă până în Moravia), se asistă la transferul proceselor de expresie plastică. Iconografia și tehnica sunt similare uneori în contextele industriilor paleolitice, altele fundamental opuse, dar apropiate în timp, precum *Aurignacianul* desfășurat între 32.000-30.000 B.P. și *Gravetianul* derulat adesea între 28.000-26.000 B.P. Acest „punct” intercultural subliniază particularitățile proceselor de transfer în domeniul concepțiilor religioase și estetice în raport cu compartimentările observate în alte aspecte ale modului de viață ca și tehnologia, economia sau habitatul. Trecând de la un material la altul (fildes, argilă arsă, roci), expresia tridimensională a reprezentărilor precum statuetele rămân de mici dimensiuni și transportabile, în general cu același registru iconografic. Foarte curios, anumite teme au difuziune scurtă: omul, ursul; altele au o răspândire lungă: mamutul, felina, sexul feminin. Aceste diferite extensii în spațiu se traduc de asemenea în termeni cronologici în măsura în care se efectuează difuziunea culturală (în sensuri tehnice) spre vest sau spre est. Iconografia «scurtă» este deci efemeră; ea nu dăinuiește mai mult decât în fazele recente ale gravetianului. Iconografia «lungă» este de asemenea mai durabilă” (p. 189) (fig. 53).

Difuzarea spre vest a aurignacianului a însemnat reducerea figurii animale prin gravare la două dimensiuni (adăpostul *Blanchard-Dordogne*, Franța), devenind deci mai

plată (poate mai conceptuală) și schematică (ceea ce ar însemna un plus de intelectualism). Prezența umană se reduce mai ales la misterul feminin, adică

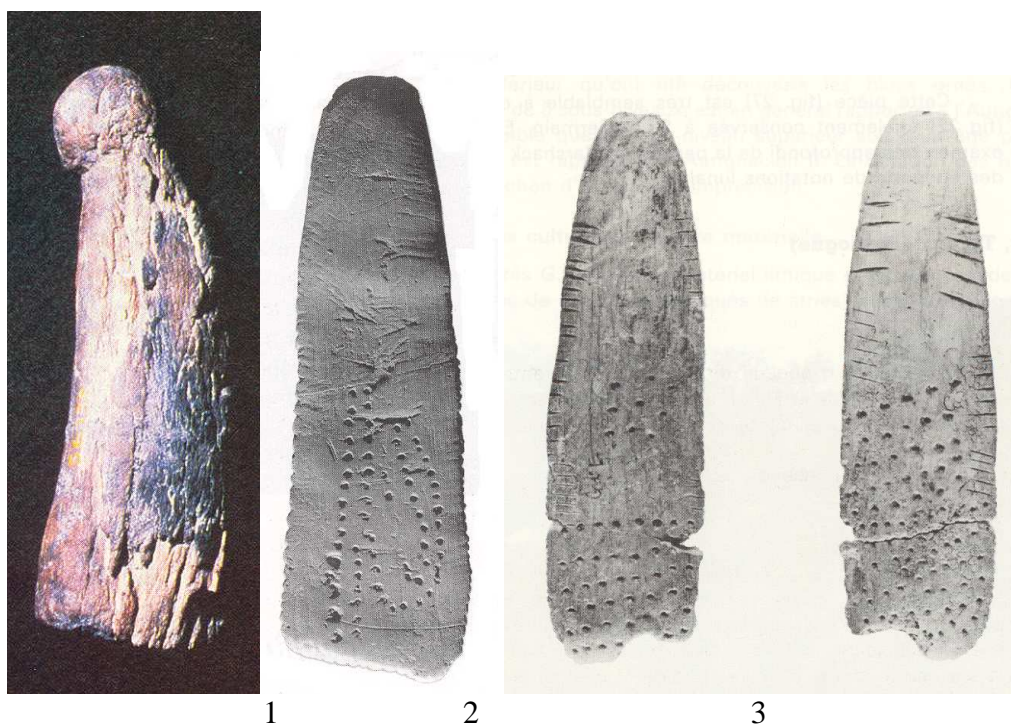

Fig. 54 – Falus sculptat în *ronde bosse* de la Abri Blanchard (1) și plachete de os decorate geometric de la Abri Blanchard (2) și Abri Lartet (3) (după H. Delporte, 1998).

sexualitate, reproducție (vezi reprezentările vulvare) redată la limita abstractizării (adăpostul *Cellier* și *Castanet*, Franța). Cultul fertilității și fecundității, care domină această perioadă, este întregit de reprezentările falice (fig. 54/1). Aceste prime figurații rămân prin urmare în lumea miticului complex, ele fiind fără îndoială un rezultat vizual al unui context religios cu rădăcini mai adânci.

J. Kozłowski (1992), la rândul său, consideră că arta aurignaciană din regiunea Dunării superioare apare ca o expresie a unei magii destinate a realiza o apropiere mai mare de animal și poate de a asigura succesul la vânătoare. După el nu ar fi vorba de un sistem religios complex și structurat.

Apariția în Franța între 32.000-30.000 B. P. de ani a gravurilor și picturilor pe blocuri de piatră a reprezentat de fapt conturarea unui al doilea centru de artă aurignaciană (H. Delporte, 1998). Gravurile sunt realizate prin pichetaj fin sau profund. Un fapt incontestabil este că, odată cu trecerea de la figurația tridimensională a Europei centrale la cea bidimensională a Europei de vest (M. Otte, 1990), se produce o schimbare a funcției artei. A. Leroi-Gourhan (1965) menționează că apare acum o asociere a temelor sexuale și reprezentărilor zoomorfe care va sta la baza definirii artei paleolitice din Occident.

Inițial s-a pus întrebarea de ce numai în Franța și parțial în Spania s-au descoperit picturi sau gravuri parietale aurignaciene. Răspunsul a venit de la unele cercetări recente, cum ar fi cele ale lui J. Hahn (1986) de la *Geissenklösterle* (bloc de calcar gravat cu urme de pictură roșie, galbenă și poate neagră, ale lui M. Oliva (1993)

din peștera *Mladec* (urme în peșteră cu ocru pe pereții „*Sălii Morților*” în forma literei V sau a lentilei) ale lui L. Vertes (1964) din peștera *Jenö Hillebrand* din munții Bükk (cu motive similare celor din peștera *Mladec*), etc.

Este de nețăgăduit că o caracteristică a artei aurignaciene o reprezintă tendința sa de abstractizare și simbolism, ceea ce a contribuit la diversificarea semnificației sale. Motive stilistice de această manieră apar în mod neașteptat în medii geografice diferite, dar care rămân legate cultural de *Aurignacianul* din Europa centrală. Așa de exemplu, în așezarea de la *Muralowka* (aproape de Rostov pe Don), într-o regiune aparținând stepei pontice, și într-un strat datat la 19.630 ± 200 B. P., pe lângă o industrie litică cu gratoare aurignaciene și numeroase lame *Dufour*, a fost descoperit, printre altele (un dinte de vulpe decorat, câteva fragmente de corn de cervid și un os cu incizii profunde), un lustruit fragmentat cu o decorație ovală care amintește vulvele feminine din arta vest-europeană (N. D. Praslov, A. K. Filipov, 1967).

În timp ce în Europa centrală *Aurignacianul* era dominat de statuete realizate uneori tridimensional, în Europa de vest, între 32.000 și 30.000 B. P., iconografia devine, așa cum am menționat, bidimensională (M. Otte, 1990) și chiar unidimensională, în cadrul unui al doilea centru al artei aurignaciene, cu gravuri și picturi pe blocuri desprinse din peșteri (B. Delluc, G. Delluc, 1978) și reprezentări schematice sexuale, ca o formă simbolică a prezenței umane.

Blocurile gravate cuprind figurații incomplete de animale și simboluri sexuale atribuite de A. Leroi-Gourhan (1965) stilului I, ca de exemplu în peștera *Ferrassie* (membre de ierbivor asociate cu linii punctate și un semn ovalar), adăpostul sub stâncă *Blanchard* (picioare de bovid sau cervid pictate în negru pe fond roșu, capete de cai, capride gravate), *abri du Renne* (un țap gravat), *abri Cellier* (un țap și un cal gravat) (B. și G. Delluc, 1991). Reprezentarea umană simbolică este sugerată prin vulve și falusuri, ca o expresie grafică a sexualității, acest model figurativ extrem de simplificat, dar cu mare forță semnificativă primară care va traversa fără modificări notabile culturile preistorice până în *Magdalenian* (D. Vialou, 1991). În așezarea de la *Cro-Magnon* există totuși o reprezentare umană gravată acoperită cu zig-zaguri care sugerează o eventuală utilizare a ei în scopuri rituale (A. Marshack, 1987). Tot artei aurignaciene au fost atribuite trei obiecte cu formă de falus, ornamentate cu serii de gravuri punctate și liniare, de la *abri Blanchard* și *abri Lartet*, pe care Al. Marshack (1987) le-a interpretat drept "calendare lunare" (fig. 54/2-3).

Pentru arta aurignaciană parietală cel mai reprezentativ exemplu este acum peștera *Chauvet* din Franța, datată între 32.410 și 30.340 B.P. (J. Clottes, 1995; 1997). Suportul pe care s-a pictat se pare că a fost pregătit prin grataj, animalele sunt redade realist, în mișcare, grupate în compoziții cu mai multe exemplare din aceeași specie (fig. 55). Impresionează marea omogenitate a temelor dominate de rinoceri (20 %), mamuți (14 %) sau lei (13,7 %), de fapt animalele întâlnite cu predilecție și în arta mobilieră aurignaciană, dar nu și în cea din etapele ulterioare. Mamuții sunt gravați, bizonii, renii și boii sunt pictați în negru, iar urșii în roșu. Din punct de vedere stilistic peșterile *Bernous*, *La Grande grotte d'Arcy-sur-Cure*, *La Baume Latrone*, *Bayol* etc. din Franța se aseamănă cu peștera *Chauvet*, motiv pentru care au fost atribuite aurignacianului (H. Delporte, 1998).

Din punct de vedere artistic, s-a relevat în mod surprinzător concordanța stilistică dintre reprezentările zoomorfe din arta mobilieră a Europei centrale și cele din arta parietală a Europei occidentale și nu cu cea mobilieră cum poate ne-am fi așteptat

(M. Mărgărit, 2003). De altfel, A. Marshack (1990) relevă unitatea tematică a artei aurignaciene, iar calitatea figurativă a operelor respective ar marca nu debutul ci prelungirea unei arte preexistente.

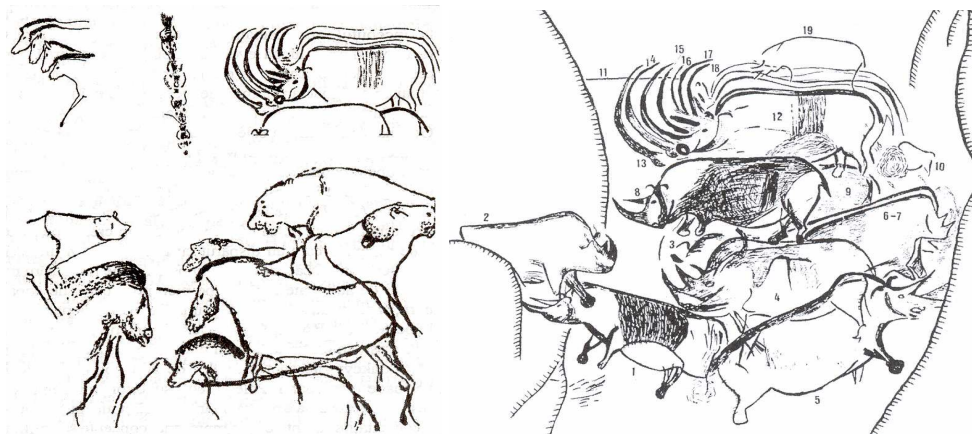

Fig. 55 - Ansambluri parietale din peștera Chauvet din Franța (după J. Clottes, 1997).

În concluzie, arta aurignaciană cunoaște trei fenomene specifice eșalonate în timp și spațiu (J. Kozłowski, 1992):

1. Anterior vârstei de 35.000 B.P. de ani sunt specifice numai obiectele de podoabă personală, a căror funcție constă mai cu seamă în particularizarea și individualizarea purtătorului. Nu este exclusă o semnificație majoră a lor în sensul unei mai mari apropieri față de forța animalului.

2. Între 35.000 și 32.000 de ani B.P. se constată apariția artei figurative în Bazinul superior al Dunării sub forma sculpturilor zoo- și antropomorfe cu un pronunțat mesaj magic.

3. Între 32.000 și 28.000 de ani B.P. putem vorbi în sud-vestul Franței de reprezentări rudimentare bidimensionale, realizate pe blocuri sau pereți. Temele acestora combină simbolurile sexuale feminine și animale, care ar sta la temelia nașterii artei preistorice occidentale (mai cu seamă sub forma artei rupestre).

E.I.4. Periodizarea și extinderea aurignacianului

După G. Bosinski (1990), **Aurignacianul** s-a desfășurat în faza rece care a succedat interstadiului *Hengelo*, adică de-a lungul a circa 5.000 de ani, între 35.000 și 30.000 de ani, într-un climat totuși nu foarte riguros. Perfecționarea metodelor de datare din ultima vreme, în special cele C-14 cu ajutorul acceleratorului, precum și descoperirea unor noi situri săpate printr-o stratigrafie fină au împins apariția aurignacianului spre 38.000 B. P. și chiar peste această vârstă (Fr. Djindjian, J. Kosłowski, M. Otte, 1999). Printre cele mai cunoscute situri aurignaciene datate între 40.000 și 35.000 B.P., care se repartizează de la est la vest pe o latitudine apropiată paralelei de 43°, sunt următoarele: adăpostul *Vina*, așezările în aer liber de la *Willendorf II* și *Krems* din Austria, peșterile *Castillo*, *l'Arbreda* și adăpostul sub stâncă *Reclau-Viver* din Spania, peșterile *Bize*, *Rainaudes* și adăposturile sub stâncă *La Laouza* și

L'Esquicho-Grapaou din Franța, peștera *Fumane* și adăpostul sub stâncă *Mochi* din Italia, peștera *Geissenklosterle* din Germania, peștera *Istallöske* din Ungaria, peștera *Bacho-Kiro* din Bulgaria.

Pe continentul european nu se poate vorbi de o răspândire uniformă a aurignacianului, existând în schimb mai multe concentrări regionale, care au jucat un rol însemnat în evoluția internă a acestei culturi prin faptul că au reprezentat poli de populare și particularizare culturală și spirituală al căror studiu sincronizant rămâne de rezolvat de cercetările viitoare în spiritul înțelegerii moderne a noțiunii de unitate culturală. Aceste centre se definesc ca zone geografice de concentrare mai mare a așezărilor, caracterizate de o anumită succesiune stratigrafică, omogenitate tehnico-tipologică, similitudini artistice etc., care le conferă originalitate în raport cu altele și chiar diferențieri cronologice. S-ar putea detașa regiuni de concentrare majoră și regiuni de populare mai difuză. Din prima categorie fac parte *Bazinul Aquitan* (cu marile concentrări de pe valea Vézère, din Pirineii Occidentali, din Lot etc.) din Franța, *regiunea cantabrică spaniolă*, *Bazinul Meusei* din Belgia, concentrările din *Jura suabă* și *Bazinul superior al Dunării* din Germania și gruparea moravă din Cehia. Din cea de a doua categorie amintim regiunile *Languedoc-Roussillon*, *Pirineii centrali*, *Burgogne* și *nord-estul Franței*, *Catalonia* din Spania, *Austria de Jos*, *Munții Bukk* din Ungaria, așezările din *Bulgaria*, *România* și țările fostei *Iugoslavii*.

Cercetările recente din Franța, unde **Aurignacianul** este cel mai bine individualizat, au impus în bună parte părăsirea vechilor împărțiri ale acestei culturi, vorbindu-se mai mult de un **Aurignacian arhaic, clasic și evoluat** (Y. Taborin, 1992; H. de Lumley, 1976; R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988; J. - P. Mohen, 1989; H. Delporte, 1998; Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999).

Aurignacianul arhaic a fost relevat în stratul *E* de la *La Ferrassie*, stratul *S* de la *Roc-de-Combe*, stratele *12-14* de la *Abri Pataud* etc. și se caracterizează printr-o industrie puțin tipică constând din gratoare groase pe lamă sau așchie, puține *burins*, lamele *Dufour*, foarte rare lame aurignaciene tipice. La *Abri Pataud* s-a obținut o datare a acestui facies de 34.000 B.P.

Aurignacianul clasic sau **tipic** este mai bine cunoscut, ca urmare a trăsăturilor sale bine definite și stabile. Sunt celebre zăcămintele de la *La Ferrassie* (stratele *F*, *H*, *K₂*, *K₆*), *La Caminade*, *Laugerie-Haute*, *Le Flageolet I* etc. Acum are loc individualizarea marilor centre de concentrare, cum ar fi Valea Vezerei, regiunea Isturitz etc. din Franța. Trăsăturile tehnico-tipologice constau din frumoase lame cu retușe aurignaciene obținute printr-un debitaj elaborat, gratoare numeroase pe așchii groase, blocuri sau lame, de tipul carenat, *à museau*, adică cu frontul strâmt obținut prin aplicarea unor *encoches* laterale. Printre rarele *burins* se remarcă tipul *busqué*, iar lamelele mereu prezente au totuși o repartiție variabilă de la un sit la altul. Industria pe materiale dure de origine animală este foarte dezvoltată pentru anumite grupe și cuprinde vârfuri de sulită aplatizate cu secțiune ovalară, cu cea mai mare lărgime la bază, sulite lungi și ascuțite, baghete, bastoane perforate pentru prelucrarea vârfurilor de corn de cervide etc. Podoabele erau confecționate din dinți de animale prin perforare, mai ales din incisivi de bovine, canini de vulpe, dinți de cerb, din cochilii, fildeș etc. Acum apar primele blocuri gravate prin pichetaj.

Aurignacianul evoluat reprezintă de fapt stadiul de sfârșit al aurignacianului în Franța (*La Ferrassie* – stratele *H'* și *H''*, *Abri Pataud* – stratele *5* și *6*, *Le Flageolet I* – stratul *VIII*, *Le Facteur* – stratele *16* și *17* etc.) Lamele tipice aurignaciene dispar,

gratoarele groase se împuținează vizibil în favoare gratoarelor simple pe lamă, lamelele *Dufour* se mențin în proporții asemănătoare. Nu este exclus ca acum să se fi produs un proces de aculturație avându-se în vedere că în aceste regiuni apăruseră grupele atribuite perigordianului superior. Dimensiunile pieselor litice se reduc, industria pe materiale dure de origine animală nu se conservă, ceea ce face foarte dificilă încadrarea culturală a stratelor din această perioadă. Retușa *écailleuse* lipsește, dar se mențin încă în **Aurignacianul evoluat** gratoarele crenate și *à museau* și lamelele *Dufour*. Două datări de la *Canécaude* (Aude-Franța) au indicat o vârstă cuprinsă între 24.510 ± 400 și 22.980 ± 330 B.P.

În Spania, **Aurignacianul** este bine reprezentat în peștera *Morin*, peștera *El Pando*, peștera *Castillo*. În **Aurignacianul clasic** sunt bine cunoscute gratoarele (crenate, *à museau*), ca și lamele aurignaciene, chiar dacă uneori lipsește retușa *écailleuse*. O datare C-14, dintr-un strat atribuit aurignacianului clasic, a oferit vârsta de 29.515 ± 840 B.P.

Belgia deține câteva zăcăminte aurignaciene de referință, cu toate că Y. Taborin (1992) consideră că **Aurignacianul** pare intrusiv în această țară. Așa sunt siturile *Spy*, *Montaigle*, *Hastières*, *Goyet*, *Trou Magrite*, *Princesse* etc. În aceste așezări industria litică cuprinde frumoase lame groase, gratoare crenate, *à museau*, lame cu retușa inversă plată ca o influență „engleză” de la *Paviland*, de exemplu. Nu lipsesc nici obiectele de fildeș, cum ar fi vârfurile de suliță cu baza despicate, obiectele de podoabă (mărgele, pandantive, tuburi ornamentate), podoabe din cochilii etc.

Pentru Europa centrală și orientală problemele aurignacianului se pun oarecum diferit. În Europa centrală, după J. Koslowski (1992), **Aurignacianul** domină între 33.000 și 22.000 B.P., începutul său fiind, așa cum am menționat, chiar mai timpuriu. El este contemporan în această parte a Europei cu o serie de culturi caracterizate prin utilaje cu vârfuri foliacee, dar spre deosebire de acestea se prezintă ca o cultură omogenă, cu un pronunțat proces de leptolitizare, care nu are rădăcini în **Paleoliticul mijlociu** local.

Cercetările recente din Bulgaria au relevat situații surprinzătoare cu privire la vechimea și originea aurignacianului. Astfel, în peșterile *Bacho-Kiro* și *Temnata* a fost relevat un **Aurignacian** mai vechi de 43.000 B.P. (GrN 7.545) în prima (numit și **Bachokirian**) și anterior la 45.000-46.000 B.P. în cea de a doua.

Peștera *Istallösko* se găsește situată pe versantul occidental al munților Bükk (Ungaria) și a fost săpată din 1912 pe o grosime a depozitului de 2,5 m. Stratul inferior a oferit vârsta de 44.300 ± 1.900 (GrN 4.659), iar stratul superior a fost datat la 39.800 ± 900 (GrN 4.658). Nivelul aurignacian, care conține în mod deosebit vârfuri de os cu baza despicate specific aurignacianului vechi occidental, se găsește dispus direct pe patul peșterii. În această primă fază, peștera a fost probabil o efemeră haltă de vânatoare. Utilajul litic este mai abundent și variat în etapa următoare care corespunde aurignacianului clasic din Europa centrală și de vest. Mai mult, existența aici a unui vârf foliaceu de tip szeletian, a pus de mult timp problema coexistenței aurignacianului și szeletianului în Ungaria. De asemenea, în peștera *Istallösko* s-a invocat controversatul cult al craniului ursului de peșteră. În stratul inferior, abundența materialului faunistic, provenit de la această specie, ridică problema unei vânători organizate a sa. Tot în Ungaria se poate aminti o datare de 34.800 ± 580 (GrN 4.950) pentru **Aurignacianul** din peștera *Peskö*, iar în Ucraina transcarpatică, situl de la *Korolevo* pare anterior datei de 37.000 B.P.

Așa cum s-a constatat de multă vreme, aproximativ între 33.000-30.000 B.P., după cum au demonstrat datările C-14 din Ungaria (stratul superior din peștera *Szeleta*), Moravia (nivelul cu vârfuri foliacee din peștera *Pod Hradem*), Slovacia orientală (siturile *Barca*, *Svelta IV*), în care vârfurile szeletiene apar în ansamblurile aurignaciene, cultura aurignaciană este contemporană cu cea szeletiană.

În estul Europei (J. Kozłowski, 1992; R. Desbrosse, J. Kosłowski, 1988; Fr. Djindjian, J. Kosłowski, M. Otte, 1999) cum ar fi în valea Nistrului, **Paleoliticul superior** apare nediferențiat, pe un substrat leptolitic, fără forme bine definite (siturile *Molodova V*- stratul *10a* și *Korman IV*- stratul *7* și *6*), iar mai la est, pe Don (de exemplu regiunea *Kostenki-Borschevo*), industriile anterioare vârstei de 30.000 de ani se găsesc într-un orizont humic superior în care se concentrează entități culturale diferite: **Sunghirianul** sau cultura **Streleskaia** (cu vârfuri foliacee cu bază concavă), industria de tip **Gorodtsovkaia** de la *Kostenki 15* (cu utilaje pe așchii) și industria din nivelul *II* de la *Kostenki 17* (de factură laminară și cu primele lamele *à dos*). Solul humic respectiv de la *Kostenki* a oferit următoarele datări: GrN 10.512: 32.200 ± 2.000 / -1.600 B.P. (*Kostenki 17*) și GrN 7.758: 32.700 ± 700 B.P. (*Kostenki 12*). În Basarabia s-au identificat cele mai estice mărturii ale aurignacianului clasic cu vârfuri cu baza nedespăcată (așezarea *Korpaci-Mis*), el fiind aici poate mai timpuriu decât **Szeletianul**.

Sfârșitul aurignacianului este presupus pentru Europa centrală spre 28.000 ani B.P., pe când în estul continentului continuă să supraviețuiască industriile cu lamele *Dufour* în Bazinul Dunării (*Românești-Dumbrăvița*, *Coșava*, *Tincova*), Donului (*Kostenki I/2-3*) și Nistrului (*Rașkov VII*, *Zelenyi*, *Klutor*, *Muralovka*). La *Muralovka* sunt invocate chiar două datări foarte târzii: Le 1601: 19.630 ± 200 și Le 1438: 18.780 ± 300 B.P.

R. Desbrosse și J. Kozłowski (1998) consideră că **Aurignacianul** din regiunile de platou din Europa centrală nu se caracterizează printr-o evoluție în stadii ca în regiunea clasică a Europei apusene, ci printr-o organizare în grupe regionale și faciesuri contemporane.

J. Hahn (1977) a separat chiar 6 grupe cu caracter regional pentru Europa centrală și de est:

1 - Bazinul Dunării și o parte din Moravia meridională unde există industriile cu sau fără lamele *Dufour*; 2 - Moravia centrală cu situri bine individualizate (*Barca I*); 3 - Regiunea dintre Germania și Moravia cu *burins* abundente, în special crenate (siturile *Sirgestein 4*, *Bockstein-Törle 6*, *Malomerice-Barky 2*; *Kokoutovice* etc.); 4 - Austria de Jos; 5 - Slovacia și Germania cu utilaje bogate în raclă; 6 - Europa orientală și centrală cu lamele *Dufour*. Așa sunt siturile *Siouren* în Crimeea, *Kostenki 1*, nivelul 2-3, *Krems-Hundsteig*.

La rândul său, M. Oliva (1980) distinge un grup de industrii bogate în *burins* și un altul cu multe gratoare. Industriile cu gratoare se împart în două subgrupe: prima în care predomină gratoarele crenate, a doua cu gratoare *à museau*. Nu este exclus însă ca frecvența anumitor tipuri de utilaje să fie consecința unor activități specializate și să nu aibă nici o valoare cronologică acest aspect.

Conform ultimelor cercetări, zonele de concentrare relativă a siturilor aurignaciene din Europa centrală și orientală ar fi următoarele (R. Desbrosse, J. Kosłowski, 1988):

- *Bazinul superior al Dunării* include un grup de așezări mai vechi, cum ar fi peșterile *Sirgenstein*, *Geissenklösterle*, *Vogelherd*, *Hohlenstein-Stadel*, caracterizat

printr-o industrie litică cu lame „vârfuite”, multe gratoare simple, à *museau*, lame *étranglées*, gratoare-*burins*. Grupul de așezări mai recente le include pe cele de la *Bockstein-Törle*, *Hohlenstein-Barenhöhle* etc, în care *burin*-ele sunt abundente și sunt prezente cele carenate și *busqués*. Sunt celebre din punct de vedere artistic, sculpturile animaliere de la *Vogelherd* de circa 30.000 de ani, statueta masculină din fildeș de la *Hohlenstein-Stadel* de 28 cm înălțime (fig. 51), sculpturile de la *Geissenklösterle* etc.

- În *Bazinul mijlociu al Dunării*, cu zonele loessice de platou din Austria de Jos, se concentrează, de asemenea, așezări aparținând la două stadii evolutive. Între cele mai vechi sunt incluse așezările *Willendorf II* (nivelurile inferioare 3-4), *Senftenberg*, *Getzersdorf*, *Krems-Hundsteig*, *Ondratice*, *Brno-Malomerice*, *Barky 2* etc. În grupul de așezări recente amintim pe cele de la *Langmannersdorf*, *Brno-Malomerice Obciny*, *Milovice* etc. Situl din aer liber de la *Willendorf II* și mai ales cel de la *Krems-Hundsteig* din Austria au livrat utilaje specifice, cu trăsături proprii, precum lamelele *Dufour*, vârfulurile de tip *Krems* cu retușe semi-abrupte, fără ca să lipsească gratoarele pe lamă și *burin*-ele.

- În *Polonia de sud Aurignacianul* a fost întâlnit doar într-o singură peșteră - *Mamutova*, restul așezărilor fiind în depozite de loess. Au fost separate mai multe faciesuri: 1-ansamblul bogat în *burins* (*Krakovaia-Zwierzynice* stratul 12-13 și *Krakovaia-strada Spadzista C₁ – C₂*, stratul 7); 2- ansamblul bogat în gratoare (*Piekary 2a*, *Krakovia-Sowiniec*); 3- un ansamblu cu lamele *Dufour* (*Góra Pulawska*). Din peștera *Mamutova* provine o frumoasă colecție de vârfuluri în fildeș de tip *Mladec* care stau mărturie că aici a fost un popas de vânatoare important.

- *Slovenia orientală* nu excelează nici ea prin **Aurignacianul** de peșteră, întrucât doar peștera *Haligovce*, în care s-a găsit și un vârf de os, *Stránská skala* (30.980 ± 360 B.P.) săpată de J. Svoboda (1984) și *Milovice* (29.200 ± 950 B.P.) cercetată de M. Oliva (1980) sunt ceva mai importante. Mult mai numeroase sunt așezările în aer liber, cum ar fi *Kechnec 1* și 3, *Sena 1*, *Barca 1-2*, *Barca-Svetla 4* și *Tibava*. Industria litică conține mai cu seamă gratoare, lame retușate, așchii retușate, denticulate și *encoches* lucrate în special pe cuarțit local și mai puțin radiolarit și obsidian obținut de la distanțe mai mari (sudul Poloniei). Nu lipsesc nici piesele foliacee szeletiene de silex provenite probabil din contactele acestor comunități cu cele din valea *Mexiko* (Ungaria). La *Barca 2* a fost descrisă și o importantă structură de locuire (fig. 47).

- *Bazinul inferior al Dunării* este definit prin locuirile aurignaciene din Banat (*Tincova*, *Coșava*, *Românești-Dumbrăvița*) și din Câmpia Română de la *Vădastra* și *Giurgiu*.

- *Zona balcanică* a relevat un **Aurignacian „clasic”**, cu o industrie litică bogată în gratoare à *museau* și carenate, în *burins* diedre și carenate și lame cu retușe fine (*Dufour*). **Aurignacianul** din această regiune este foarte vechi, alături de *Bacho-Kiro* unde se dezvoltă un **Aurignacian clasic** până spre 32.700 ± 300 B.P., putându-se alătura și *Velika Pecina* din Iugoslavia cu 33.850 ± 520 B.P.

- În *estul Carpaților*, R. Desbrosse și J. Kozłowski (1988) menționează că anumite așezări (*Bistricioara-Lutărie*, *Ripiceni-Izvor*, *Ceahlău-Cetățica*, *Dârțu*, *Mitoc-Pârâul lui Istrati*, *Mitoc-Malul Galben*) au fost atribuite fără argumente decisive de Al. Păunescu (1989) unui **Aurignacian tipic**, mai ales că ele nu ar poseda o industrie pe materii dure animale și un utilaj litic care să permită o astfel de încadrare. Dacă industria pe materiale dure de origine animală este un criteriu important pentru cei doi autori, așa după cum am relevat, în ultimii ani au fost publicate două vârfuluri de suliiță,

unul de fildeș de la *Mitoc-Malul Galben* și altul de metacarp de cal de la *Bistricioara Lutărie* (Al. Păunescu, 1996) și chiar un vârf de os de *tip Mladec* de la *Mitoc-Malul Galben*. În ceea ce privește industria litică, cel puțin săpăturile lui V. Chirica de la *Malul Galben* din ultimii ani, au demonstrat cu prisosință autenticitatea aurignacianului din această regiune (V. Chirica, 1995; V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, 1996).

Dincolo de Prut există, de asemenea, mai multe așezări interesante, cum ar fi *Korpaci-Mis*, pe Prutul Mijlociu, unde sunt descrise *burins*, gratoare carenate, lame retușate și vârfuri de tip *Mladec*, precum și câteva piese foliacee, așezările din aer liber *Muralovka*, *Kostenki 1*, *Zlenyi Khutar* din Câmpia Rusă, cu gratoare carenate și lamele fine retușate, chiar structuri de locuire în unele din ele, oase gravate cu motive *non figurative*. Cronologic, **Aurignacianul** de aici este mai tardiv, datările de la *Muralovka* indicând vârste sub 20.000 de ani B.P.

E.II. Cultura Sunghir-Kostenki I-5 sau Sunghirianul

G. Bosinski (1990) consideră că trăsăturile utilajului litic de la *Sunghir* și *Kostenki I/5* sunt suficient de revelatoare pentru a defini un facies de sine stătător care s-ar plasa în cea mai veche fază a paleoliticului superior din Europa de est, iar extinderea sa ar cuprinde spațiul dintre Volga și Prut.

Așezarea de la *Sunghir* este situată pe stânga râului Klez'ma, la 2 km de confluența cu Nerla și pe dreapta râului Sunghir (lângă orașul Bogoliubova). Regiunea nu este departe de orașul Vladimir, la est de Moscova. După descoperirea așezării de la *Sunghir* în 1955, aici s-au efectuat săpături arheologice sub conducerea lui O. N. Bader între 1956-1975. Utilajul litic de la *Sunghir* cuprinde nucleii prismatici, de cele mai multe ori atipici și mai rar discoidal, numeroase așchii, câteva lame, utilaje nucleiforme, gratoare pe capăt de lamă, *burins*, racloare și câteva vârfuri triunghiulare bifaciale (de tip *Kostenki*) (fig. 56). Industria pe materiale dure de origine animală constă din vârfuri de fildeș de mamut, utilaje din corn de ren și vârfuri cu secțiune ovală, un fel de lopată lungă și îngustă de fildeș. Tot din fildeș de mamut a fost prelucrată o

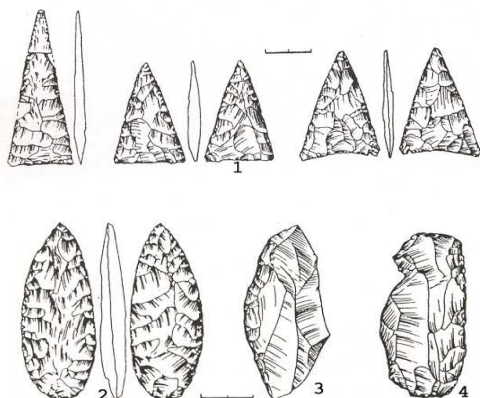

Fig. 56 – Vârfuri triunghiulare (1) și foliacee (2) și racloare (3-4) de la *Sunghir* (după O. N. Bader, 1971; 1978).

figurină reprezentând un cal, decorată cu puncte și prevăzută cu un orificiu de susținere (O. N. Bader, 1971; 1978).

Așezarea de la *Kostenki I/5* face parte din regiunea clasică de la *Kostenki* de pe Don, nu departe de Voronej. Zăcământul a fost descoperit în 1879 de J.S. Poliakov (din această cauză așezarea este cunoscută sub numele de *Poliakov*) și cercetată de mai multe generații de arheologi. Nivelul 5 de la *Kostenki I* a oferit o industrie pe așchii cu mici gratoare subtriunghiulare și cordiforme, *burins* transversale pe așchie, racloare, străpungătoare, vârfuri foliacee triunghiulare cu baza concavă etc. (P. P. Efimienko, 1958; N. D. Praslov, A. N. Rogatchev, 1982).

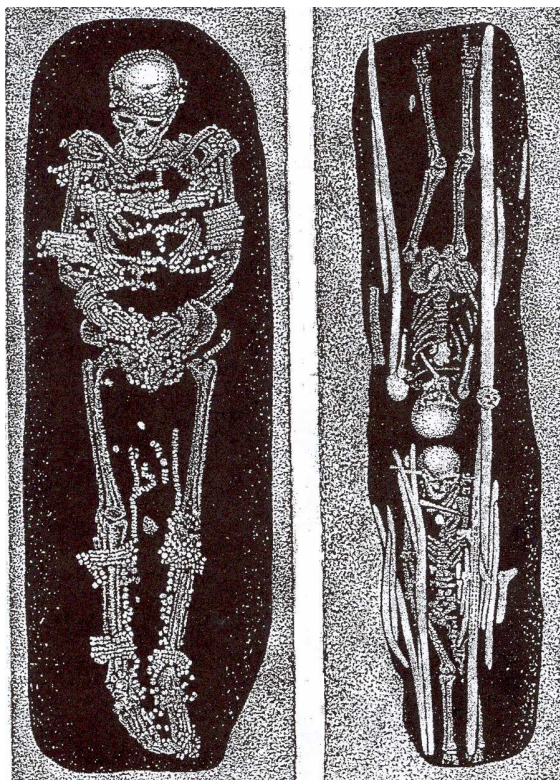

Fig. 57 - Două înmormântări de la *Sunghir*: stânga bărbat adult; dreapta două schelete de copii (după O. N. Bader, 1984)

Dacă ne vom referi la ritul de înmormântare, neapărat trebuie să începem pentru această arie cu mormintele de la *Sunghir*. Primul dintre ele conținea sub o dală mare, pe care era depus un craniu de femeie, un schelet de bărbat de aproximativ 60 de ani care fusese depus într-o groapă. Capul său era ornamentat cu trei benzi (fig. 57) de perle de os ce aparțineau ca accesorii unei bonete. Un pandantiv era depus pe piept. Inventarul funerar conținea, de asemenea, douăzeci de brățări de fildeș de mamut și 3.500 de mărgelile de os ce fuseseră inițial cusute pe îmbrăcămintea compusă din pantaloni, vestă ("anorak") și încălțăminte. El purta, de asemenea, numeroase coliere, brățări și inele mari de fildeș. Pe fundul gropii erau presărați cărbuni, iar ocrul s-a răspândit pe defunct în mai multe strate.

Al doilea dintre morminte, cu adevărat magnific, cuprinde doi copii (12-13 ani și 8-9 ani) așezați cap contrar cap (fig. 57). Ambii aveau alături două sulite masive de fildeș de mamut, unice prin forma lor și dimensiuni (2,42 m și 1,66 m) în *Paleolitic*, 11 sulite, 3 pumnale, bastoane perforate și pandantive de fildeș. La fel de curioase sunt o serie de bastoane de folosință necunoscută, accesorii pentru închiderea îmbrăcămintei în jurul gâtului, două discuri perforate, dintre care unul zăcea introdus pe una din sulite. Ei

purtau numeroase coliere și inele. Nu lipseau din acest mormânt nici piesele de artă mobilieră, cum ar fi micile piese sculptate reprezentând antilope (cai), bizoni, mamuți (fig. 58), toate prevăzute cu perforații pentru a fi suspendate, ca și cele 8.000 de mărgel de fildeș care au decorat inițial probabil îmbrăcămintea celor doi copii (fig. 57). Datarea acestor morminte se înscrie între 24.000-18.000 B.C., dar arheologul O. N. Bader (1978) le estimează la o vârstă în jur de 26.000 B.C.

Din punct de vedere tehnic, se ridică o problemă importantă în privința realizării celor două sulițe din fildeș și care, după cum este lesne de presupus, inițial, în forma lor naturală, erau curbate. Vârfurile acestor sulițe, pe lângă faptul că una avea introdus unul din discuri, erau prevăzute cu așchii de silex dispuse paralel cu lancea și aliniate pe

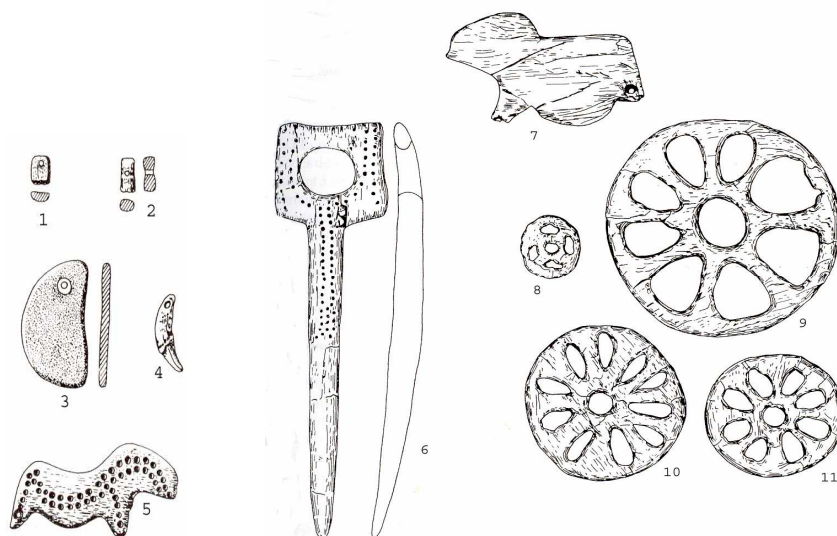

Fig. 58 - Obiecte de artă mobilieră descoperite în mormintele de la Sunghir. 1-4 obiecte de podoabă; 5 statueta de cal; 6 pandativ în formă de baston; 7 statueta de cal cu contur decupat; 8-11 discuri de fildeș (după O. N. Bader, 1984).

circa 42 cm lungime, fără ca suportul de fildeș să fie prevăzut cu șanțurile necesare introducerii acestora. Pentru că al doilea disc a fost găsit în poziție verticală, lângă copilul mai în vârstă și pentru că deasupra craniului său zăceau așchii de silex pe 34 cm lungime, O. N. Bader (1978) a presupus existența unei lănci de lemn de 1,70 m lungime al cărei vârf era ornat tocmai cu aceste așchii de silex. De altfel, s-a reconstituit o suliță similară și alături de al doilea copil, dar căreia îi lipsea discul de fildeș.

După cum se vede, prelucrarea osului, cornului și fildeșului era bine reprezentată la Sunghir. În alte morminte, decât cele descrise, s-au găsit topoare de corn de ren, în special în zonele de vânătoare din apropierea mediilor acvatice unde aceste animale erau obligate să traverseze cursul râurilor și chiar lacurile. Tot aici au fost descoperite sulițe de corn de cervide și fildeș care au servit ca armături pentru lănci din lemn.

E.III. Aurignacianul din România

Aurignacianul este bine reprezentat pe valea Prutului, unde excelează așezările *Mitoc-Malul Galben* (V. Chirica, 1987) și *Ripiceni-Izvor* (Al. Păunescu, 1993) (fig. 59).

Aurignacianul de la *Mitoc-Malul Galben* este datat între 31.850 ± 800 B.P. (GrN 12.637) și $24.400 + 2.200 / -1.700$ B.P. (GrN 15.457) (M. Otte, V. Chirica, 1993). La *Ripiceni – Izvor*, Al. Păunescu (1987) pretinde că primele două niveluri aurignaciene (*Ia* și *Ib*) ar reprezenta etapele cele mai timpurii ale aurignacianului din zonă. Majoritatea uneltelor din aceste prime niveluri aurignaciene sunt lucrate pe așchii, tehnica *Levallois* mai persistă, iar piesele cu *encoche* și denticulate sunt predominante. Destul de

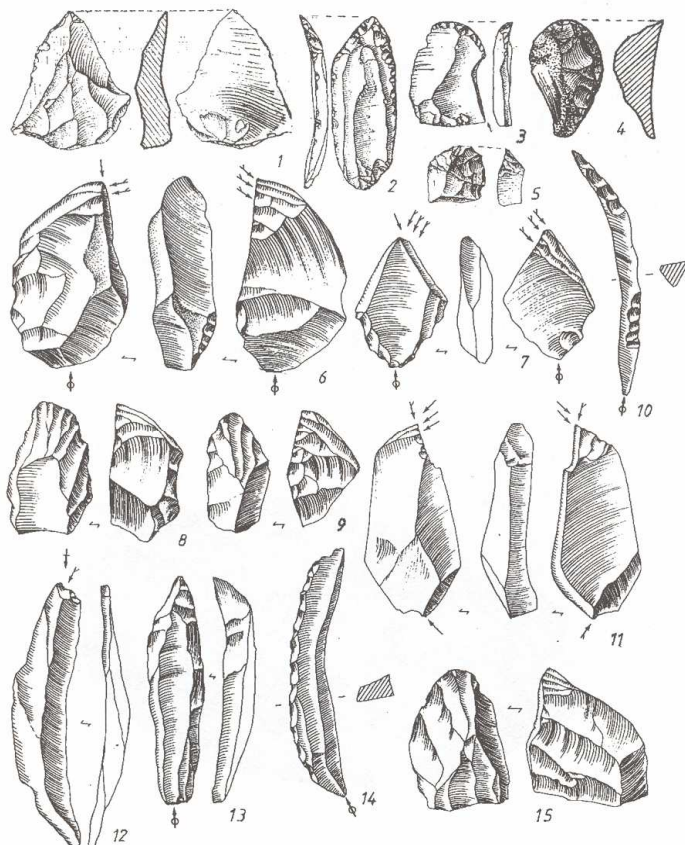

Fig. 59 - Utilaje litice aurignaciene de la *Ripiceni-Izvor* (1-5) și *Mitoc-Malul Galben* (6-15) (după Al. Păunescu, 1993; M. Otte, V. Chirica, 1993).

numeroase sunt și racloarele de diverse tipuri, cu retușe subțiri, groase, abrupte etc. Este adevărat că toate aceste trăsături amintesc pe cele întâlnite în nivelul *Musterian* subiacent, dar ceea ce pare surprinzător este faptul că argumentele acestea invocate pentru a demonstra că primele două niveluri (*Ia* și *Ib*) de la *Ripiceni-Izvor* stau la baza aurignacianului din regiune, care și-ar avea sorgintea în *Musterianul* din aceeași așezare, apar poate chiar mai pregnant și în nivelurile următoare (*Aurignacianul IIa* și *IIb*), pentru că atât piesele cu *encoche*, cât și cele denticulate se multiplică, racloarele sunt mult mai numeroase și de aceeași diversitate, iar tehnica *Levallois* încă mai persistă. Cu toate acestea, în mod curios, nivelul *Ia* este atribuit unei etape târzii a aurignacianului inferior sau poate chiar unei etape timpurii a aurignacianului mijlociu, iar nivelul *IIb* unei etape timpurii a aurignacianului mijlociu, invocându-se gratoarele carenate care nu sunt decât două față de unul în nivelul *Ib*, gratoarele à *museau* din care a fost întâlnit un singur exemplar, *burin-ele busqué* care ajung doar la trei în nivelul *IIb* față de unul în nivelul *Ia* etc. În plus, este foarte greu de acceptat un **Aurignacian** la *Ripiceni-Izvor* care să-și aibă originea în *Musterianul* din aceeași

așezare, atâta vreme cât cele două niveluri culturale sunt despărțite printr-o depunere sterilă, care s-a sedimentat într-un timp destul de lung.

Așezarea de la *Mitoc-Malul Galben*, după M. Otte și V. Chirica (1993) era orientată spre procedee de debitaj care urmăreau producția de lame și spre suporturi de utilaje groase cu o puternică încărcătură culturală aurignaciană și a căror funcție pare crucială.

Din aceeași regiune poate să fie amintită și așezarea *Mitoc-Pârâul lui Istrate* în care s-au descoperit multe lame, unele cu creastă, așchii și așchii lamelare, nuclei dintre care unii folosiți ca *rabot*, *burins* mediane sau de unghi (V. Chirica, P. Șadurschi, 1979).

Dacă ne vom referi la **Aurignacianul** din zona Carpaților este necesar să menționăm că și aici s-a încercat să se demonstreze că în așezarea *Cetațica I* de pe terasa înaltă a Bistriței (com. Ceahlău, jud. Neamț) se poate vorbi de începuturile paleoliticului superior. În această așezare, într-un strat situat la circa 250-230 cm adâncime, utilajul litic pare alcătuit din piese „musteroide” (racloare uni- și bifaciale, vârfuri, o piesă discoidală, așchii musteriene etc.) și un număr ceva mai mare de piese specifice paleoliticului superior (gratoare pe capăt de lamă și pe așchii, lame simple, uneori retușate parțial, nuclei prismatici, piramidali etc). Cu toate că acest nivel cultural de la *Cetațica I* a fost considerat de V. Dumitrescu, Alex. Bolomey și F. Mogoșanu (1983) că reprezintă o primă etapă (“aurignacoidă”) a paleoliticului superior, sau că în primele etape de dezvoltare grupurile aurignaciene își făceau încă unelte care, prin forma și tehnica lor de cioplire, amintesc de cele musteriene, după cum afirmă Al. Păunescu (1987; 1989), noi nu excludem ipoteza ca nivelul cultural respectiv din această așezare să se înscrie în etapa de tranziție de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**, pe care am încercat să o definim într-un capitol anterior. Aceasta, cu atât mai mult cu cât s-a constatat că între acest nivel cultural de la *Cetațica I* și nivelurile aurignaciene din aceeași regiune, care urmează, atribuite aurignacianului mijlociu (considerate alogene) nu există o continuitate cronologică și stratigrafică și, în consecință, din regiune lipsește **Aurignacianul inferior** propriu-zis. Prin urmare, rămânând pe valea Bistriței, în Bazinul Ceahlău, vom consemna un **Aurignacian**, calificat ca un **Aurignacian mediu**, la *Dârțu-Ceahlău* și *Bistricioara-Lutărie*, caracterizat printr-o tehnică de cioplire superioară, care a permis populațiilor respective să obțină utilaje executate cu grijă, cu toate că materia primă nu era întotdeauna de cea mai bună calitate.

Din punct de vedere cronoclimatic, **Aurignacianul** de la *Dârțu* este contemporan cu *oscilația climatică Ohaba A* și o bună parte din *oscilația climatică Ohaba B* din cadrul *complexului interstadial Ohaba* (M. Cârțumaru, 1980). O datare C-14 confirmă într-o oarecare măsură această încadrare: Gx 9.415: 23.450 + 4.450 / - 2.850 B.P. **Aurignacianul** de la *Bistricioara-Lutărie* s-a derulat începând din etapa rece care a urmat oscilației climatice *Ohaba A* și a continuat pe tot timpul oscilației climatice *Ohaba B* și a stadiului glaciatic care i-a succedat. Mai multe datări C-14 sunt în concordanță cu această situație: Gx 8.844: 27.350 + 2.100 / - 1.500 B.P., pentru prima parte a locuirii, și GrN 10.529: 24.100 ± 1.300 B.P. pentru începutul celei de a doua jumătăți a acestei locuiri.

Un al doilea nivel **Aurignacian** a fost definit ca **Aurignacian superior** sau **pre-Gravetian**. El a fost relevat în punctele *Podiș-Ceahlău* și *Bistricioara-Lutărie* (Al. Păunescu, 1989).

O regiune de dezvoltare a paleoliticului superior, care probabil a fost în legătură

în anumite etape cu cea de pe valea Bistriței, o reprezintă depresiunea Oaș-Maramureș. **Aurignacianul** din această regiune se caracterizează prin nuclei prelungi cu unul sau două planuri de lovire amenajate cu grijă, lame și așchii lamelare simple cu laturile paralele uneori retușate sau cu scobitură laterală, gratoare diverse pe lame și așchii scurte (carenate, duble), *burins*, uneori combinate etc. În privința materiei prime, aici, ca o curiozitate, se întâlnesc, pe lângă rocile de tipul opalurilor și obsidianul local (M. Bitiri, 1972).

Tot în regiunea montană a Carpaților românești se înscriu și descoperirile din depresiunea *Întorsătura Buzăului*, unde J. Teutsch încă din 1910 semnală una din primele așezări aurignaciene din aer liber (J. Teutsch, 1914). Așezarea se află pe malul drept al pârâului *Cremenea* la 730 m altitudine absolută. Materialul de aici a fost studiat și de marele preistorician francez H. Breuil în 1925.

Așezările aurignaciene din peșterile Carpaților românești (*Cioclovina*, *Bordul Mare*, *Gura Cheii*, *Peștera Mare*, *Valea Coacăzei*, *Muierilor*, *Hoșilor*), reprezintă cu certitudine scurte popasuri ale comunităților respective, având în vedere materialele extrem de sărace și ne semnificative oferite de săpăturile arheologice (M. Cârciumar, 1999).

Geocronologic, **Aurignacianul** din peștera *Gura Cheii*, ca și cel din peștera *Hoșilor* s-a desfășurat în *oscilația climatică Herculană I* și în stadiul glaciatic care a precedat această oscilație climatică (M. Cârciumar, 1974; M. Cârciumar, V. Glăvan, 1975).

În peștera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor, pe lângă o serie de lame atribuite aurignacianului, a fost evidențiată o sulă din os șlefuit, care în momentul descoperirii era acoperită cu crustă de calcar, iar din peștera *Muierilor* de la Baia de Fier sunt amintite sule, străpungătoare, lănci din os (C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Haas, Al. Păunescu, Alex. Bolomey, 1957; C. S. Nicolăescu-Plopșor, E. Comșa, D. Nicolăescu-Plopșor, Alex. Bolomey, 1957).

Aurignacianul din Banat este cunoscut mai cu seamă în urma cercetărilor efectuate de F. Mogoșanu (1978) în așezările de la *Tincova* (com. Sacu, jud. Caraș-Severin), *Românești-Dumbrăvița* (com. Tomești, jud. Timiș) și *Coșava* (com. Curtea, jud. Timiș). Este vorba de așezări-atelier, de exemplu, la *Tincova*, din cele 2.494 de piese de silex, 2.015 sunt atipice, 369 lame simple și nuclei și numai 110 pot fi considerate tipice sau unelte finite. În toate aceste așezări lipsește industria pe materiale dure de origine animală. Uneltele de bază sunt reprezentate de gratoare din care nu lipsesc cele carenate și *à museau*, iar *burin*-ele sunt destul de rare. La *Coșava* au apărut și lamele *étranglées*, lamele aurignaciene cu retușe *écailleuses* și lamele *appointées*. Nota aparte la *Tincova* și *Românești* este dată de lamele *Dufour* și de vârfurile *Font-Yves* sau de tip *Krems*.

Plasarea în timp a acestor utilaje este foarte dificilă pentru Banat. Pentru așezarea de la *Tincova*, **Aurignacianul** se dovedește a fi în mare parte contemporan cu cel din peșterile Carpaților Meridionali (*peștera Hoșilor*, *Gura Cheii*), adică s-ar fi desfășurat în *oscilația climatică Herculană I* și în stadiul glaciatic care a precedat-o. În schimb, **Aurignacianul** de la *Românești* pare să fie foarte întârziat (M. Cârciumar, 1980).

În sudul României, adică în Oltenia și Muntenia, așezările aurignaciene sunt destul de rare. Până acum au fost cercetate prin săpături cele de la *Vădastra* (jud. Olt), *Ciuperceni* (jud. Ilfov), *Giurgiu-Malu Roșu* (jud. Giurgiu), *Cernica* (jud. Ilfov) și *Lapoș*

(jud. Prahova). Așezările aurignaciene din această parte a României au oferit situații particulare din punct de vedere al vârstei foarte târzii a unora din ele, stratigrafiei lor și predominării așezărilor atelier de o manieră tehnologică *aurignacoidă*.

În Dobrogea, din cele 15 puncte menționate cu materiale aurignaciene (?), doar două dintre ele beneficiază de observații stratigrafice: peșterile *Cheia-La Izvor* și *La Adam*.

E.IV. Perigordianul

Așa cum am arătat din **Perigordianul** lui D. Peyrony (1933), prin transformarea celui inferior în *Chatelperonian* și a celui superior în *Gravetian*, nu a mai rămas practic decât un termen mai mult cu rezonanță istorică sau un facies regional definit încă de unii arheologi sub această denumire de *Perigordian superior*.

Perigordianul superior în accepțiunea inițială formulată de D. Peyrony (1933) includea de fapt *Perigordianul IV* și *V* (*Perigordianul I* sau *inferior* = *Chatelperonian*; *Perigordianul II-III* sau *mijlociu* = *Aurignacian*; *Perigordianul IV-V* sau *superior* = *Gravetian*).

<i>Aurignacian V</i> <i>Laugerie-Haute, stratul D</i>	Perigordian Vc <i>La Ferrassie, stratul L</i>
	Perigordian Vb <i>La Ferrassie, stratul L</i>
	Perigordian Va <i>La Ferrassie stratul J</i>
	Perigordian IV <i>La Gravette</i>
<i>Aurignacian IV</i> <i>La Ferrassie</i>	Perigordian III <i>Laugerie-Haute, stratul B</i>
<i>Aurignacian III</i>	
<i>Aurignacian II</i>	
<i>Aurignacian I</i>	
	Perigordian II <i>La Ferrassie, stratul E</i>
	Perigordian I <i>La Ferrassie, stratul E</i>

Tab. 2 - Cele cinci faze succesive de dezvoltare ale Perigordianului puse în paralel cu Aurignacianul de către D. Peyrony

Din punct de vedere tehnologic *Perigordianul superior* se individualizează prin debitajul lamelor regulate pe nucleii preparați și obținerea unor armături ușoare adesea *à dos* rectilinii, cu retușe abrupte. Ocurența actuală a perigordianului superior se limitează la regiunea franco-cantabrică, în celelalte regiuni, în special din Europa centrală și de est generalizându-se termenul de *Gravetian*.

În mod general se consideră că *Perigordianul superior* s-a desfășurat între 29.000 și 22.000 B.P. Așa de exemplu la *Abri Pataud*, *Perigordianul IV* a fost datat între 29.000 – 27.000 B.P., iar *Perigordianul V* (cu *burins Noailles* = *Noaillianul*) a

oferit o dată de 27.000 ± 370 B.P. (B. Schmider, 1992)

Perigordianul V, după stratigrafia de la *La Ferrassie*, poate să fie divizat în trei faze succesive cu utilaje specifice:

- **Perigordianul Va** cu vârful *Font-Robert*;
- **Perigordianul Vb** cu elemente trunchiate;
- **Perigordianul Vc** cu *burins Noailles* (tab. 2)

În urma săpăturilor lui F. Bordes (1958) la *Laugerie-Haute* și H. L. Movius (1977) la *Abri-Pataud* schema de dezvoltare a paleoliticului superior de început s-a modificat. **Perigordianul II** din stratul E de la *La Ferrassie* este de fapt un **Aurignacian**, **Perigordianul III** de la *Laugerie-Haute*, stratul B a fost regăsit și la *Abri-Pataud*, dar cu o poziție stratigrafică mult mai târzie în secvența perigordiană, întrucât surmonta un nivel din **Perigordianul V**, cu *burins Noailles*. În consecință a fost numit **Perigordian VI**.

Cele două stadii (**IV** și **V**) specifice perigordianului superior, similar gravetianului au următoarele caracteristici tehnico-tipologice:

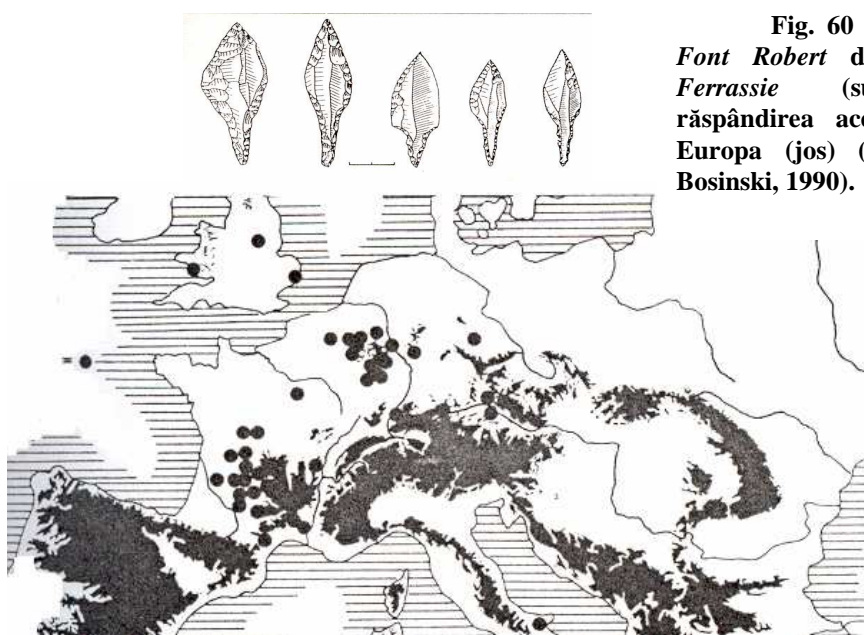

Fig. 60 - Vârful
Font Robert de la *La*
Ferrassie (sus) și
răspândirea acestora în
Europa (jos) (după G.
Bosinski, 1990).

- **Perigordianul IV** este definit de vârfurile *La Gravette*, cuțite *à dos* fine rectilinii și extremități ascuțite, uneori *fléchettes* care sunt mici piese bifaciale foliacee cu rețușe fine marginale pe fața inferioară;

- **Perigordianul V** prezintă o seamă de trăsături particulare, vârfulurile *Font-Robert*, elementele trunchiate cu o margine abruptă, *burin*-ele *Noailles* (fig. 60; 61);

Fig. 61 - *Burins Noailles* de la *Isturitz* (sus) și răspândirea acestora în Europa (jos) (după G. Bosinski, 1990).

În privința perigordianului **VI**, întâlnit la *Abri Pataud*, se poate spune că se individualizează prin mulțimea vârfulurilor *la Gravette* și *microgravette*.

În sfârșit, atât la *Abri Pataud*, cât și la *Laugerie-Haute* s-a constatat că **Perigordianul VI** suportă un strat în care industria prezintă numeroase afinități cu *Magdalenianul*, motiv pentru care a fost numit *Protomagdalenian*, iar D. Sonneville-Bordes (1960; 1989) l-a denumit *Perigordian VII*. Trăsăturile industriei constau din abundența lamelor retușate pe două margini și a lamelelor *à dos*. Din păcate trăsăturile acestui așa-zis *Perigordian VII*, în afară de cele două peșteri menționate nu s-a mai întâlnit decât într-un singur sit - *Le Blot*.

E.V. Gravetianul

Gravetianul își trage numele de la așezarea *La Gravette* din Dordogne-Franța, descoperită în 1880, dar cercetată prin săpături arheologice între 1930 și 1954 de F. Lacorre (1960). În această așezare au fost relevate cinci ansambluri importante: un strat *Aurignacian* evoluat, de 30 cm grosime, situat la baza depozitului; un nivel, denumit inițial de F. Lacorre (1960), *Bayacian* (după comuna Bayac, unde este situat zăcământul *La Gravette*) caracterizat de mici armături foliacee denumite *fléchettes*, sau chiar *vârfuluri*

de Bayac; nivel clasic pentru *Perigordianul superior* cu un conținut variat al materialului litic, dar caracteristic acestei etape, precum vârfuri *La Gravette* și *microgravette*, lame rupte oblic, vârfuri *Font-Robert*, vârfuri *á cran*, *burins* de tip *Noailles* (H. Delporte, 1972). Chiar dacă apare săracă, industria pe os și corn cuprinde câteva sulite cilindrice, bastoane perforate nedecorate. În schimb, mult mai numeroase sunt podoabele din cochilii, dinții perforați, mărgelile de piatră și os. După cum se va constata, această industrie corespunde de fapt cu *Perigordianul IV* definit de D. Peyrony (1933) în Franța și cu o serie de ansambluri litice similare din Europa centrală. D. Garrod a propus în 1938 pentru Europa de est chiar noțiunea de **Gravetian oriental**, care se va dovedi mai târziu că îmbracă diverse faciesuri, precum *Pavlovianul*, *Willendorfanul*, *Kostenkianul* etc. Cercetările recente au demonstrat că *Perigordianul superior* francez nu reprezintă altceva decât un facies regional al gravetianului.

Azi, avându-se în vedere analogiile tehnice și culturale care traversează întreaga Europă, s-a adoptat aproape unanim termenul de **Gravetian**. G. Bosinski (1990) preferă să caracterizeze această etapă denumind-o *Paleoliticul superior mediu*.

Cronologic, **Gravetianul** s-a desfășurat la începutul celui de-al doilea *Pleniglaciuar würmian*, între interstadiul *Kesselt* și *oscilația climatică Tursac*, dar în sud-estul Europei se poate prelungi frecvent până în *oscilația Laugerie*. În date absolute, el se situează între 27.000 și 20.000 B.C., cu prelungirile regionale specifice.

G. Bosinski (1990) consideră că începutul paleoliticului superior mijlociu coincide cu *interstadiul Denekamp* din vestul Europei sau *Briansk* în Câmpia Rusă, cu toate că datorită proceselor de crioturbație vestigiile arheologice din depozitele acestei perioade sunt rău conservate. Ele se găsesc în poziție stratigrafică mai sigură în stratele sedimentate în etapele reci care au succedat acestei perioade interstadiale, între circa 25.000-20.000 B.C., când de fapt s-au depus cele mai groase depozite de loess din întreaga perioadă glaciară sincronă würmului. Totuși, aceste condiții climatice riguroase nu au reprezentat o barieră de nedepășit pentru omul paleoliticului superior, acum dezvoltându-se o serie de culturi clasice stepelor loessice.

Din punct de vedere cultural, **Gravetianul** succede, în funcție de regiune, *chatelperonianului*, *aurignacianului* sau industriilor cu vârfuri foliacee, cunoscute și sub numele german de "*Blattspitzen*" și a fost urmat de *Solutrean*, *Magdalenian* sau *Tardigravetian*.

Tradiția gravetiană a fost întâlnită din Europa de nord până în sudul Italiei și de pe coasta atlantică în Siberia. R. Desbrosse și J. Kozłowski (1988) afirmă că acum se poate vorbi de prima mare unificare culturală europeană. În faza principală, după M. Otte (1980; 1981), siturile se organizează de-a lungul unui culoar geografic pe direcția est-vest, între circa 48⁰ și 52⁰ latitudine nordică, în care bazinul Dunării, dispoziția reliefului și flancarea acestei benzi de ghețarii alpini și calota scandinavă au favorizat o barieră de netrecut. Se pare că spre est, Munții Carpați nu au constituit un baraj insurmontabil. Mai mult, se observă analogii de necontestat între așezările din Europa Centrală și ansamblurile bogate din câmpiile Ucrainei și Rusiei. Mai greu este să fim de acord cu M. Otte (1980; 1981) atunci când susține că Ungaria și țările balcanice nu au intrat în acest circuit decât foarte târziu, în fazele evolute ale gravetianului.

Pe această suprafață întinsă, cu o mare varietate a reliefului, cu condiții de mediu diferite în spațiu și timpul pe care l-au traversat, inevitabil cu resurse repartizate inegal și de o mare diversitate, se constată marea variabilitate a ansamblurilor industriei gravetiene. Cu toate acestea, ele par legate prin anumite procese tehnice și trăsături

tipologice constante care reprezintă argumente suficient de convingătoare pentru a accepta includerea acestor faciesuri sub o unică denumire, fără ca să renunțăm la recunoașterea unor faciesuri regionale și stabilirea unor subdiviziuni cronologice.

La rândul său, J. Kozłowski (1986), referindu-se la Europa de est, remarcă între 30.000 și 20.000 B.P. o certă unificare a culturii materiale, reunite în tehnocomplexele gravetiene, din vastele zone de platouri loessice ale acestei regiuni. Ele se caracterizau printr-o mare stabilitate a rețelei de locuire, ceea ce a condus la un fel de semisedentarism și la apariția primelor mari campamente de bază, evocând uneori viitoarele sate neolitice. Aceste cuceriri au fost favorizate de abundența resurselor alimentare în zona de stepă-tundră, ca urmare a posibilităților de stocare a hranei obținută printr-o vânătoare din ce în ce mai specializată pe marile mamifere.

Privind originea gravetianului, păreriile cele mai frecvente acceptă existența mai multor centre care au apărut cu aproximație cam în aceeași perioadă în Câmpia Rusă, Europa Centrală (în special Moravia și Austria de Jos), nord-vestul Europei (Marea Britanie, Belgia și Nordul Franței) și Perigord, în jumătatea sudică a Franței.

J. Kozłowski (1986; 1992) afirmă că cea mai veche fază a gravetianului dintre 30.000-38.000 ani B.P. s-a desfășurat în Bazinul mijlociu al Dunării (mai ales în Austria și Moravia), unde s-a caracterizat prin vârfuri foliacee *fléchettes* și armături dominante. De aici, **Gravetianul** s-ar fi răspândit probabil spre vest, unde a dat naștere la **Perigordianul superior**. M. Otte (1980) consideră că în faza veche din Moravia civilizațiile gravetiene apar deja foarte dezvoltate, cu o economie orientată spre vânarea mamutului. Ca urmare a modului de viață semisedentar, multe structuri de locuire variază, iar în cazul manifestărilor rituale și artistice se observă deja o pronunțată stereotipie. Sunt clasice pentru aceste caracteristici așezările de la *Dolni-Vestonice* și *Pavlov*. În schimb, în nord-vestul Europei își fac apariția în această fază de început industriile cu vârfuri pedunculate și vârfuri cu fața plană care ar deriva din ansamblurile cu vârfuri foliacee, iar sud-vestul Franței era deja dominat acum de industriile de tip "La Gravette" care aparțineau **Perigordianului IV**, formate probabil din **Chatelperonianul** local.

Abia în cea de a doua fază, situată între 25.000 și 22.000 B.C. se produce difuziunea acestor tradiții în regiunile septentrionale ale Europei (cum ar fi Boemia, Silezia, Thuringia, Polonia) și vestice ale Europei centrale (în special Bavaria, Jura Suabă și Rhenania). Această extindere a însemnat implicit adaptarea diferitelor comunități la condițiile de mediu mai diverse, cu vânat mai variat, cum ar fi calul, renul, bovidele etc. și în consecință o gamă nouă de procedee tehnice mai specializate, cu arme de tipul *fléchettes*, *microgravettes*, vârfurilor *à cran* etc. În Europa occidentală asistăm acum la o unitate culturală pe fațada atlantică, care includea așezările de pe această latură din Marea Britanie, Belgia, Franța și Spania. Tehnico-tipologic această regiune este dominată, după cum am văzut, de aceleași diferențe prin întrebuițarea unor utilaje caracteristice, repartizate diferit, în funcție de regiune sau activitățile specifice, cum erau vârfurile *Font Robert* (fig. 60), piesele *à dos* trunchiate, *burins* speciale de tipul *Noailles* (fig. 61) și *Bassaler*.

J. Kozłowski (1986; 1992) consideră că cea de a doua fază din Europa centrală și de est (dintre 28.000 și 24.000 B.P.) este marcată prin explozia centrelor locale din Austria de Jos, Moravia, Slovacia de nord-est și Ungaria, adesea sub numele de **Pavlovian**. În această etapă se remarcă abundența vârfurilor *La Gravette* și *microgravette*, apariția noilor armături microlitice și para-geometrice. Paralel, se

dezvoltă acum în estul continentului centrele din Bazinul mijlociu al Nistrului și din Câmpia rusă (*Kostenki-Telmanskaya*, nivelul inferior).

În faza ulterioară (24.000-20.000 B.P.) apar noile tipuri de armături reprezentate prin vârfulurile *à cran*. Difuziunea acestor armături din Europa centrală spre cea vestică s-ar fi făcut prin migrația grupelor post-pavloviene ca urmare a deteriorării condițiilor climatice din partea septentrională a Europei centrale, populațiile respective încercând să regăsească în Câmpia rusă condițiile de stepă și tundră. Aici s-ar încadra așezările *Kostenki-Avdeevo* și *Gagarino-Khotulevo*.

Condițiile climatice periglaciare care vor cuprinde Europa se pare că vor influența din plin stadiile finale de dezvoltare ale gravetianului, producând o întrerupere în desfășurarea sa și deplasarea spre zonele meridionale ale Europei. Se asistă în acest timp la mutarea unor tradiții din Câmpia rusă înspre sudul Ucrainei, cele din Europa centrală se pare că vor da naștere la faciesurile epigravetiene din Ungaria, România și Grecia, iar în alte regiuni, precum Peninsula italică, regiunile Provence și Languedoc-Roussillon din Franța sau sudul Spaniei, se va produce trecerea la faciesuri epigravetiene, născute din culturile anterioare locale. În același timp, în Europa de vest o serie de industrii gravetiene, prin intermediul solutreanului, vor contribui la formarea magdalenianului.

G. Bosinski (1990), atunci când se referă la începutul paleoliticului superior mediu, ia în considerare în primul rând repercursiunile rezultate din cuceririle tehnice, produse în această perioadă și evident consecințele culturale și demografice care au rezultat. Începutul paleoliticului superior mediu a însemnat de fapt acumularea unor invenții tehnice importante și extrem de eficiente, dacă avem în vedere că ele s-au propagat rapid pe întreg continentul european și au permis ca în materialul arheologic să poată să fie detectată o adevărată ruptură. Cel mai frecvent fenomen a fost fără îndoială apariția lamelelor *à dos* și a vârfulurilor *La Gravette*, care erau inserate sau înmănușate în capătul sulitelor de lemn, de os, corn sau fildeș (de exemplu la *Molodova V*) (fig. 62). Această cucerire tehnică va traversa întregul ***Paleolitic superior*** și ***Mezolitic***.

Lamelele *à dos* erau realizate pe lame înguste, prin rețușe abrupte pe una din laturi, după care lamela *à dos abattu* era ruptă în mai multe fragmente de 2-3 cm lungime. Vârfulurile *La Gravette* prezintă un spate rețușat abrupt, drept, un vârf ascuțit, baza ușor rotunjită și mai rar abruptă, frecvent rețușate pe fața ventrală. Ca și lamelele *à dos* erau înmănușate, folosindu-se poate adesea un mastic și probabil că de cele mai multe ori suportul era din lemn care, evident, nu s-a conservat precum materialele dure de origine animală, folosite însă în proporție mai restrânsă. Utilajul realizat pe materii dure de origine animală este foarte interesant în **Gravetian**.

Extracția baghetelor din corn de ren folosite la realizarea sulitelor este atestată din **Aurignacian**, dar ele nu se vor generaliza decât în **Paleoliticul superior mijlociu**. Cornul de animale se compune dintr-o structură externă dură, care se numește os compact, și dintr-un țesut intern spongios sau os spongios. Se sapă în osul compact până la țesutul spongios două șanțuri paralele, apoi se degajă bagheta formată. În faza următoare este suficient un singur șanț pentru a degaja o altă baghetă. Coarnele de mascul de ren sunt cele mai potrivite pentru o astfel de operațiune, iar acestea sunt utilizabile între lunile septembrie și ianuarie. Cornul care cade în timpul iernii este atunci la maximum creșterii lui, fie că acesta este căzut, fie vânat. De cele mai multe ori, forma acestor baghete se adaptează la forma curbată a ramurei cornului. Pentru a li se da forma dreaptă erau folosite bastoanele perforate, numite în trecut bastoane de

comandant. În acest fel se explică și faptul că resturile de debitaj ale baghetelor se găsesc în același context cu bastoanele perforate.

Sulițele au fost fasonate de preferință pe baghete de corn de cervide și fildeș care sunt materiale ideale, prin duritatea și elasticitatea lor, ca și prin puterea de penetrare, chiar dacă silexul este mai dur, el este casant la impact. Aceasta presupunea înlocuirea prea frecventă a vârfulor de silex. Sulițele din corn și fildeș în ***Paleoliticul superior mijlociu*** măsurau 10-20 cm lungime și un diametru de 5-7 mm. Nu de puține ori ele au conservat forma curbă inițială a cornului de cervide, iar în secțiune sunt ovale sau rotunde și prezintă baza *biseau* simplu sau dublu, ceea ce permitea înmănușarea la un suport de lemn (G. Bosinski, 1990). Aceste vârfuli de suliță sunt prea scurte pentru a fi servit la sulițe cum s-a presupus pentru marile vârfuli de os din ***Aurignacian*** și prea lungi și prea grele pentru a se presupune că au fost folosite ca vârfuli de săgeată (ca să nu mai amintim că la acest nivel cultural nu s-a găsit nici o indicație de săgeată de arc).

Concluzia ar fi că existența lor este o mărturie pentru utilizarea propulsorului. Propulsorul se compune dintr-un baston prevăzut cu un croșet pentru fixarea suliței. El funcționează ca un adevărat braț de levier, care poate imprima suliței o putere de penetrație superioară și o direcție mult mai bună spre țintă prin lansare din mână (M. Cârciumaru, 2000). Descoperit în ***Paleoliticul superior***, el s-a generalizat la toate populațiile de vânători până în timpurile istorice. Importanța lui a scăzut după apariția arcului. A persistat la eschimoși și aborigenii din Australia. Probabil că majoritatea propulsoarelor erau realizate din lemn și mult mai rar din materii dure de origine animală. Din această cauză ele nu s-au descoperit în măsura în care probabil au fost întrebuintate în ***Paleoliticul superior***.

E.V.1. Faciesurile gravetiene și ocurența lor

E.V.1.a. Faciesurile specifice Europei de vest

E.V.1 a.1. Perigordianul superior

Perigordianul superior este un facies gravetian specific regiunii franco-cantabrice care s-a desfășurat între circa 27.000-20.000 B.C. și care include ***Perigordianul IV*** și ***V*** definit de D. Peyrony încă din 1933. ***Perigordianul IV*** a fost pus în evidență la *La Roque-Saint-Christophe* și în așezarea *La Gravette*, iar ***Perigordianul V*** în binecunoscuta așezare *La Ferrassie*. Pe baza cercetărilor de la *La Ferrassie*, așa cum am menționat, ***Perigordianul V*** a fost împărțit în mai multe stadii: ***Perigordianul Va*** (sau ***VI***) cu vârfuli *Font-Robert*, ***Perigordianul Vb (V2)*** cu elemente trunchiate și ***Perigordianul Vc (V3)*** cu *burins de Noailles* (fig. 60; 61).

Cercetările din așezările de la *Roc de Combe*, făcute de F. Bordes și J. Labrot (1967) și de la *Flageolet I* întreprinse de J. Ph. Rigaud (1982 a; b), precum și corespondențele cronostratigrafice dintre diversele strate arheologice au demonstrat că fosilele directe stabilite de D. Peyrony (1933) pentru diverse stadii din **Perigordianul superior** nu au decât o valoare locală, iar semnificația lor cronologică nu poate să fie generalizată. În aceste condiții, în așezările respective s-a constatat că vârfulurile *La Gravette*, *les burins de Noailles*, piesele trunchiate sau vârfulurile *Font-Robert*, în fapt fosile directe pentru diverse stadii, se regăsesc combinate în anumite strate în proporții variabile, ca urmare probabil a unor activități specifice desfășurate de perigordieni în momente diferite.

În regiunea Pirineilor și zona cantabrică apare un **Gravetian** bogat în vârfuri *La Gravette* și sărac în *burins de Noailles*, cum s-a constatat în peștera *Papii de la Brassempouy* împreună cu statuetele feminine și în peștera *Gargas*, dar cele mai multe așezări aparțin totuși **Perigordianului Vc** cu *burins de Noailles* în procente semnificative, ca de exemplu la *Gatzarria*, *Rideaux* (de unde provine “*Venus*” de *Lespugne*), *Portel*, *Isturitz*, *Cueva Morin*, *Pendo* etc. În estul Franței, în peștera *Renului* de la *Arcy-sur-Cure*, într-un strat atribuit interstadiului *Kesselt*, se găsește un **Gravetian** lipsit de vârfuri *Font-Robert* și *burins de Noailles*, dar, în schimb, cu *burins de Raysse*. În bazinul Saône, în timpul oscilației *Tursac*, s-a relevat un **Gravetian** cu vârfuri *Font-Robert*.

Perigordianul superior a fost prezent și în sud-estul Franței, în peștera *La Bouverie*, în așezările din aer liber de la *Gachettes*, *La Salpêtrière* etc., el fiind caracterizat mai ales prin așa-zisul *Noalian*. De altfel, **Gravetianul** cu *burins de Noailles* a fost descoperit și pe coasta tireniană, din Liguira până în Campania, fiind contemporan și aici interstadiului *Kesselt*. În binecunoscuta peșteră *Paglici* a fost relevat un **Perigordian V** destul de tipic, cu câteva soluri de locuire bine diferențiate. Nord-vestul Europei a suferit, la rândul său, influența directă a perigordianului superior, particularizându-se în special prin retușa plată și existența vârfurilor pedunculate. Atât J. K. Kozłowski (1986), cât și M. Otte (1980), atunci când se referă la originea gravetianului din această parte a Europei, aduc în discuție o posibilă tradiție proprie Europei centrale în complexele cu vârfuri foliacee bifaciale, dezvoltate în contexte musteriane. În Belgia, M. Otte (1979) separă două stadii gravetiene: primul datat în jur de 28.000 B.P., în interstadiul *Kesselt* cu vârfuri pedunculate acompaniate de gratoare și *burins* cu posibilități de înmănușare, dezvoltat în așezarea *Maisières-Canal*; al doilea, cu vârfuri pedunculate însoțite de vârfuri *La Gravette*, *microgravettes* și *burins* pe troncatură, desfășurat în oscilația *Tursac* (23.170 ± 160 B.P. în așezarea din aer liber de la *Huccorgne*) și răspândit în special în bazinul Meusei (nivelul superior de la *Spy*, *Trou-Magrite* și *Goyet*). Din păcate, **Gravetianul** din Marea Britanie, foarte asemănător celui din Belgia, nu este la fel de bine cunoscut, mai cu seamă din cauza săpăturilor foarte vechi, efectuate cu metode mai puțin sigure. La *Paviland*, într-un strat datat în jur de 28.000 B.P., s-a remarcat asociația dintre vârfurile cu retuș plate pedunculate și vârfurile cu retuș plate foliacee.

E.V.1.b. Gravetianul din Europa centrală

Atunci când D. Garrod (1938) a introdus termenul de **Gravetian oriental** a dorit să sublinieze tocmai originalitatea complexelor cu vârfuri *à dos* din Europa centrală și de est. Ceea ce conferă acestei regiuni particularități distincte sunt elementele de ordin tehnologic, în special modul în care sunt obținute suporturile laminare (lame și lamele) din nuclei alungiți prin folosirea a două planuri de lovire opuse, amenajarea spatelui lor prin retușe abrupte, subțierea extremității distale a lamelor prin așa-zisă tehnică “*Kostenki*”, apariția încă din fazele incipiente a utilajelor microlitice pe lamele, adoptarea vârfurilor *à cran* și pedunculate în regiunile orientale care se face în fazele recente, amenajarea sulițelor conice. La fel de importante sunt însă și aspectele de ordin cultural care caracterizează această regiune, materializate în mod deosebit printr-un stil aparte de realizare a statuetelor feminine, precum și structurile de locuire destul de

elaborate prin folosirea osemintelor de animale mari, în special mamut, sursele de aprovizionare cu materie primă litică bine individualizate, specializarea pentru anumite animale vâdate.

Atunci când vorbim de **Gravetianul central și est** european ne gândim la spațiul cuprins între Rhin și Nistru fără a neglija însă și regiunile ceva mai sudice ale continentului. Pentru Europa centrală M. Otte (1980) a elaborat un model de evoluție a gravetianului extrem de laborios, distingând mai multe regiuni geografice de concentrare: Rhenania (*Mainz-Linsenberg, Sprendligen*), Jura suabă (*Geissenklösterle*), Bavaria (*Mauern*), Thuringia (*Bilzingleben*), Boemia (*Lubna*), Moravia (*Dolni Vestonice, Pavlov*), Austria de Jos (*Willendorf, Aggsbach*), Slovacia (*Moravany, Cejkov*), Silezia (*Wojcice*), Polonia de sud (*Krakovia-Spadzista, peștera Mamutova*).

Din punct de vedere cronoclimatic, **Gravetianul** din Europa Centrală s-a desfășurat între sfârșitul interstadiului *Stillfried B* și până în oscilația climatică contemporană interstadiului *Laugerie-Lascaux*, iar strict cronologic se pare că a cuprins perioada dintre circa 27.000 și 20.000 B.C.

Tipologic se remarcă abundența *burin*-elor și a pieselor *à dos*, importanța relativă a pieselor *esquillées*, raritatea gratoarelor. Anumite utilaje se întâlnesc în unele grupe sau perioade ceva mai abundente (*fléchettes*, vârfulurile *à cran*, cuțite de *tip Kostenki*, vârfulurile cu rețușe plate).

Câteva trăsături legate de modul de alegere a materialelor dure de origine animală sunt extrem de caracteristice. În primul rând acestea au fost utilizate mai mult în regiunile meridionale și mai puțin în zonele septentrionale. De asemenea, osul este întrebunțat cu predilecție în vest și fildesul în regiunile centrale și estice, iar cornul de ren se bucură de mai multă atenție abia în perioadele recente. Uneltele și armele cele mai frecvente din astfel de materiale erau sulițele fusiforme alungite din fildes, cu secțiunea rotundă sau ovală, sule, bastoane din os și fildes, spatule din coaste, “târânoape” din corn de ren.

În Europa centrală se detașează câteva faciesuri, care prin particularitățile lor au căpătat un statut aparte.

E.V.1.b.1. Willendorfianul

Așezarea în aer liber cunoscută sub numele de *Willendorf II* este situată pe stânga Dunării, în Austria de Jos, nu departe de *Krems* și la circa 60 km de Viena. Ea a fost descoperită în anul 1889 de F. Brun, iar primele săpături au aparținut lui J. Szombaty, J. Bayer și M. Obermaier și au fost efectuate cu întreruperi în perioada 1908-1913, apoi în 1926-1927, pentru ca F. Felgenhauer să întreprindă cercetări în 1935. În sfârșit, începând din 1981 acest sit a intrat în atenția lui M. Otte și P. Haesaerts (J. Hahn, 1988).

Acești doi ultimi cercetători consideră că prin poziția sa de-a lungul Dunării, care curge aici printre Masivul Boemiei de nord și contraforturile Alpilor de sud, așezarea de la *Willendorf* se situează ca un pilon important pe această cale de acces care a favorizat relațiile dintre părțile occidentale și orientale ale Europei centrale în ***Paleoliticul superior***. În acest fel s-ar explica frecvența așezărilor din depozitele loessice dintre localitățile *Melk* și *Krems*, care relevă o tradiție gravetiană cu serioase analogii cu așezările din Moravia.

Din punct de vedere stratigrafic, aşezarea de la *Willendorf II* include nouă niveluri de ocupare antropică, dintre care nivelurile 2-4 sunt atribuite aurignacianului, iar 5-9 gravetianului.

P. Haesaerts și M. Otte (1994) consideră că locuirea gravetiană de la *Willendorf* comportă mai multe faze:

- **faza veche** (nivelul 5), care suprapune direct **Aurignacianul**, include lamele *à dos*, microlite și mici vârfuri de suliță, multe gratoare și *burins*, vârfuri cu retușe plate și lame ascuțite și retușate. O datare C-14 a furnizat vârsta de 32.000 ± 3.000 B.P.

- **faza mediană** (nivelurile 6-8) conține încă vârfuri retușate plat, puține piese *à dos* și foarte multe lame retușate și ascuțite. Vârsta acestor niveluri se eșalonează între circa 26.000 și 23.000 ani B.P.

- **faza recentă** (nivelul 9) se caracterizează prin apariția vârfurilor *à cran* și are o vârstă în jur de 20.000 de ani. B.P. Acum s-ar putea vorbi de o influență orientală. Din acest strat au fost recuperate și celebrele statuete feminine (*Venus de la Willendorf*), pandantive, o suliță cilindrică din fildeș gravată cu motive în “V”.

După R. Desbrosse și J. K. Kozłowski (1988), la *Willendorf II* se asistă la o evoluție interesantă a utilajelor comune: până în nivelul 7 se observă înlocuirea gratoarelor și *burin*-elor prin lame retușate, apoi diminuarea acestora din urmă și înlocuirea din nou cu gratoare și *burins*. În tot acest timp, indicele utilajelor *à dos* prezintă o mare variabilitate.

M. Otte (1980) atribuie aşezării de la *Willendorf* o importanță aparte, el considerând bazinul Vienei ca o zonă care se află la începutul ciclului evolutiv al gravetianului, stratul 5 din situl de la *Willendorf II*, fiind cea mai veche locuire gravetiană din vestul Carpaților.

E.V.1.b.2. Pavlovianul

Situl eponim al pavlovianului este aşezarea *Pavlov* din Moravia de sud. Denumirea de **Pavlovian** pentru acest facies gravetian a fost propusă de H. Delporte (1960), iar conținutul său a fost precizat de numeroasele articole și studii, în special cele semnate de B. Klima (1967) și K. Valoch (1981; 1987), dar și recenta retrospectivă apărută prin grija lui J. Svoboda (1994).

Aşezarea de la *Pavlov* este situată în preajma unei alte stațiuni aparținând, de asemenea, pavlovianului, poate chiar mai celebră - situl de la *Dolni Vestonice* (circa 29.000 ani B.P.), ca și cel de la *Petrkovice* și *Predmosti*.

Stratul arheologic atribuit pavlovianului din aşezarea de la *Pavlov* este situat la baza părții superioare a loessului care suprapune *pedocomplexul I* (contemporan cu *Stillfried B*). Datările C-14 încadrează **Pavlovianul** între 26.630 ± 250 B.P. și 24.730 ± 250 B.P. Săpăturile arheologice au permis recuperarea unei cantități imense de material litic, dintre care câteva zeci de mii sunt utilaje. Abundă piesele *à dos*, mai ales lamele microlitice și piesele geometrice (segmente de cerc, triunghiuri scalene), *microburin*-ele etc. *Burin*-ele dominau gratoarele prin forme de tipul *burin*-elor diedre și pe troncatură, lamelele *à dos* prezentau retușe inverse plate, iar vârfurile *La Gravette*, piesele *gibbeuses à bord abattu* și cuțitele de tip *Kostenki* erau mereu prezente. Destul de rare au fost întâlnite vârfurile *à cran*. Ele apar totuși la *Predmosti* și *Petrkovice*, vârfurile pedunculate neregulate și *fléchettes* la *Predmosti*, denticulatele pe lamele *à dos*

îndeosebi la *Dolni-Vestonice*. Tehnologic, alături de retușa abruptă, se remarcă retușa plată în partea distală și proximală a feței plane. Acum apare, de asemenea, tehnica *coup de microburin*.

Pavlovianul excelează cu adevărat în industria pe materiale dure de origine animală, atât prin varietatea formelor, cât și prin virtuțile artistice ale acestora, conferind acestuia un loc important în sfera culturilor gravetiene, chiar dacă acest facies se circumscrie unei regiuni limitată la Moravia, Slovacia de vest, Austria de Jos și diseminat în Boemia și Germania de sud. Sunt numeroase obiectele de podoabă, figurinele de femei și sculpturile animaliere modelate în lut și ceramică arsă sau sculptate în fildeș.

K. Valoch (1987) presupune originea pavlovianului în *Szeletianul* de tip *Ondratice I*.

*
* * *

În afară de aceste două faciesuri gravetiene din Europa centrală, mai cunoscute și definite cu aceste apelative, în Bazinul rhenan există o concentrare importantă de așezări gravetiene cu un conținut interesant al materialului litic și trăsături specifice, cu influențe tehnico-tipologice kostenkiene și o poziție cronostratigrafică asemănătoare perigordianului superior vest-european (la baza ultimului loess, în oscilația climatică *Tursac*).

Tot în sudul Germaniei, în Jura suabă și franconiană, în bazinul superior al Dunării există mai multe așezări în peșteri care au fost repartizate de J. Hahn (1979) în trei stadii evolutive:

- **faza veche**, datată la 29.000-28.000 B.P. la *Weinberghöhle C* și la peste 25.000 B.P. la *Brillenhöhle*, se caracterizează printr-un număr ridicat de *microgravette*, *fléchettes*, numeroase *burins*, *esquillées*. S-a descoperit și o statueta feminină la *Weinberghöhle*.

- **faza mijlocie** înregistrată la *Geissensklösterle* (23.000-22.000 B.P., probabil oscilația climatică *Tursac*) se particularizează prin prezența unui vârful *à soie*, procente modeste ale utilajelor *à dos*, prezența sulitelor cilindrice de os și a pandantivelor.

- **faza recentă** relevată la *Böckstein-Törle* (22.000-20.000 B.P.) se caracterizează printr-o industrie cu *burins* plane asemănătoare *burin*-elor *Raysse* și numărul scăzut de vârfuri *à dos*. Așezările din această fază sunt considerate ocupații sezoniere de vară.

E.V.1.c. Gravetianul din Europa de est

Originea și trăsăturile tehnoculturale ale gravetianului din Europa de est au fost excelent sintetizate de R. Desbrosse și J. Kozłowski (1988) și din perspectiva artei gravetiene de J. Kozłowski (1992).

După acești doi autori, dezvoltarea industriilor cu utilaje *à dos* trebuie pusă în legătură cu industriile cu vârfuri foliacee, combinarea celor două categorii de utilaje cunoscând câteva situații particulare, în funcție de regiunea geografică și cronologie, ceea ce subliniază originea complexă, polifiletică a tehnocomplexelor gravetiene din

această parte a Europei.

1. Ansamblurile cu vârfuri *à dos* curbate suntacompaniate de vârfuri foliacee, adesea szeletiene, cum se întâmplă în așezarea *Krakow-Zwierzyniec 1* (Polonia), *Korpaci* (Basarabia). Dacă în primul caz stratul respectiv este inclus unui loess interglaciar (ceea ce ar presupune o vârstă de circa 28.000 B.P.), la *Korpaci* o datare C-14 a indicat o vârstă de numai 25.250 ± 300 B.P.

2. Ansambluri cu lamele *à dos* (fig. 62), însoțite de vârfuri foliacee și alte tipuri arhaice (cuțite-racloare, racloare, așchii retușate, utilaje cu *enochés*), au fost descoperite de asemenea în peștera *Brândzeni 1* (nivelul 3) și *Bobulești 6*. În mod curios, vârfurile foliacee nu sunt în totalitate bifaciale, precum vârfurile szeletiene de la *Korpaci*, ele fiind realizate pe așchii *Levallois*, conform cercetărilor făcute de N. Ketraru (1973). Utilajul laminar este compus din gratoare pe capăt de lamă tipică, lame retușate, *burins*, lamele *à bord abattu* cu retușe plate inverse, lamele cu fine retușe alterne care amintesc de vârfurile de tip *Krems* (I. Borziac, 1994).

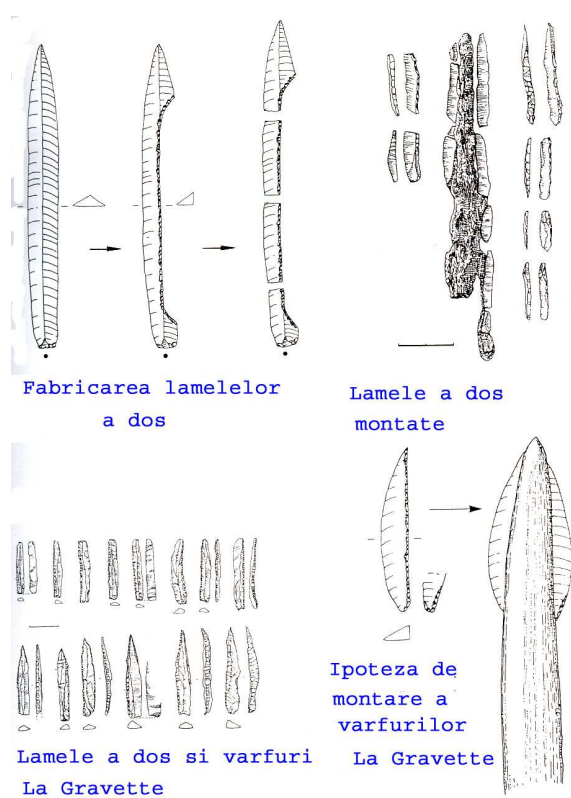

Fig. 62 – Fabricarea și montarea lamelelor *à dos* în așezările de la *Taliki* și de la *Kostienki IV/2* (după G. Bosinski, 1990)

3. Industrii pe lamă, uneori cu vârfuri foliacee au fost descoperite și în baza secvenței de la *Molodova 5* (nivelul 9-10), în nivelul inferior de la *Kulitchivka* și în așezarea *Iarjenița* din Basarabia. Inventarul litic este reprezentat de un amestec de gratoare, *burins*, lame, vârfuri retușate, ceva lamele cu o singură margine abruptă, vârfuri foliacee scurte, racloare și așchii retușate.

Situațiile relevate mai sus ne conduc spre două ipoteze:

- Industriile cu vârfuri foliacee au evoluat la începutul paleoliticului superior spre industrii cu lamele *à bord abattu*;
- Industriile cu vârfuri *à dos* ar fi putut să influențeze pe cele cu vârfuri foliacee.

Trebuie să avem în vedere, atunci când judecăm cele două ipoteze, faptul că în Europa de est există industrii autonome din *Paleoliticul superior* care conțin lamele à bord abattu fără vârfuri foliacee și sunt totuși datate la 32.000 ± 2.000 B.P., cum se întâmplă la *Kostienki 17* (nivelul inferior 2). De asemenea, vârfurile à dos tipic gravetiene, asemănătoare formelor clasice din *Perigordianul superior* vest european apar în Europa de est mai târziu, odată cu evoluția grupelor locale care conțin lamele à bord abattu, adesea în etapele cele mai vechi ale secvențelor locale. Înseamnă că trebuie să admitem că între evoluția perigordianului occidental și cea a gravetianului oriental a existat o certă diferență.

Așa cum remarcă R. Desbrosse și J. Kozłowski (1988), dezvoltarea locală este un exemplu al poligenezei complexelor gravetiene și, de asemenea, de polimorfism a grupelor umane. Migrațiile explică similitudinile observate, uneori la distanțe mari, în utilaje, structuri de locuire etc.

La sfârșitul interpleniglaciului asistăm la individualizarea și în estul Europei a grupelor culturale gravetiene, detașându-se bazinele Nistrului mijlociu, Prutului, Desnei și Donului.

Bazinul Nistrului și Prutului se relevă ca un ansamblu omogen, așezările, concentrate mai ales pe cursul mijlociu al Nistrului, fiind cunoscute prin cercetările lui A. P. Cernâș (1959; 1961; 1977) și G. G. Grigoriev (1970), care au și propus pentru acest grup denumirea de “cultura Molodova” sau “**Molodovian**”, după numele așezării *Molodova 5*, poate cel mai important sit al acestei perioade.

Evoluția culturală din bazinul mijlociu al Nistrului, prin așezarea de la *Molodova 5* și cea de la *Korman 4* a oferit următorul tablou:

- *o fază anterioară la 25.000 ani*, surprinsă la *Molodova 5*, nivelurile 8-10, caracterizată prin elemente foliacee și mari lame retușate prin retușe *couvrantes* și utilaje à dos.

- *o fază mijlocie*, aparținând oscilației *Tursac* în nivelul 7 de la *Molodova 5* și maximului pleniglaciuar în nivelul 5b și 6 de la *Korman 4*, în care își fac apariția vârfurile à cran (de exemplu în nivelul 7 de la *Molodova 5*, datat la 23.700 ± 800 B.P.).

- *faza epigravetiană*, care debutează din mileniul al XVII-lea B.P., iar rădăcinile sale trebuie căutate în faza anterioară, după cum pare a demonstra omogenitatea și echilibrul ansamblurilor litice și pe materiale dure de origine animală.

Nu este exclus ca în această regiune să avem una din cele mai lungi persistențe ale unei unice entități culturale, susținute și de o însemnată explozie demografică. Reculul glaciuar va determina expansiunea septentrională a acestor grupuri culturale spre platoul Volhnic, unde se va constitui între milenii 16 și 12 B.P. sub forma culturii *Lipa*.

Este remarcabilă întrebuințarea materialelor dure de origine animală de către comunitățile molodovianului, mărturie stând numeroasele arme, utilaje și podoabe din fildeș și os, cum ar fi sulitețele conice sau cilindrice, uneori crestate, netezitoarele sau lustruitoarele, sulele, bastoanele perforate gravate cu figurații umane, dinții perforați, mărgelile din fildeș, suporturile care au fost probabil armate cu lame și lamele de silex etc.

Pe lângă faptul că erau vânători de reni, cai și mamuți, exploatau materia primă în vaste ateliere de cioplire, cum se întâmplă în așezarea atelier de la *Ciutulești* din Basarabia și sfârâneau materiile colorante și poate chiar unele grăunțe vegetale, după cum dovedesc numeroasele “frecătoare” (“*broyeurs*”).

E.V.1.c.1. Bazinul Desnei și Donului

Desna este afluent al Niprului, iar de-a lungul său este cantonat unul din siturile importante ale acestei etape – *Pușkari* (fig. 63). Aici, în timpul formării solului fosil contemporan interstadiului *Briansk*, s-a dezvoltat o industrie originală, bogată în lame *à dos* curbate, cu rețușe puțin abrupte, troncaturi oblice și drepte, lame vârfulite și mai ales *burins*. Celebre pentru acest sit sunt și structurile de locuire, care au fost puse în evidență de P. I. Boriskovski (1953) și care surprind prin forma lor alungită, cu vetre aliniate. Acoperișul lor cu împletituri, imaginat de A. N. Rogatchev (1970), a fost descris în cadrul tehnocomplexului gravetian *Alexandrovskaia-Pușkari* (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988).

Alături de acest tehnocomplex, dezvoltat original, fără influențe dinspre alte regiuni, la începutul pleniglaciului, ca urmare a înrăutățirii climatului, au apărut o serie de așezări sub influența pavlovianului sau willendorfianului, după cum susține J. K. Kozłowski (1986; 1988), sau a celor din Caucaz sau Orientul Apropiat, așa cum susțin cercetătorii ruși. Astfel sunt așezările *Kostenki 8*, nivelul inferior de la *Khotylevo 2* (lângă Bryansk) și *Kostenki-Avdeevo*.

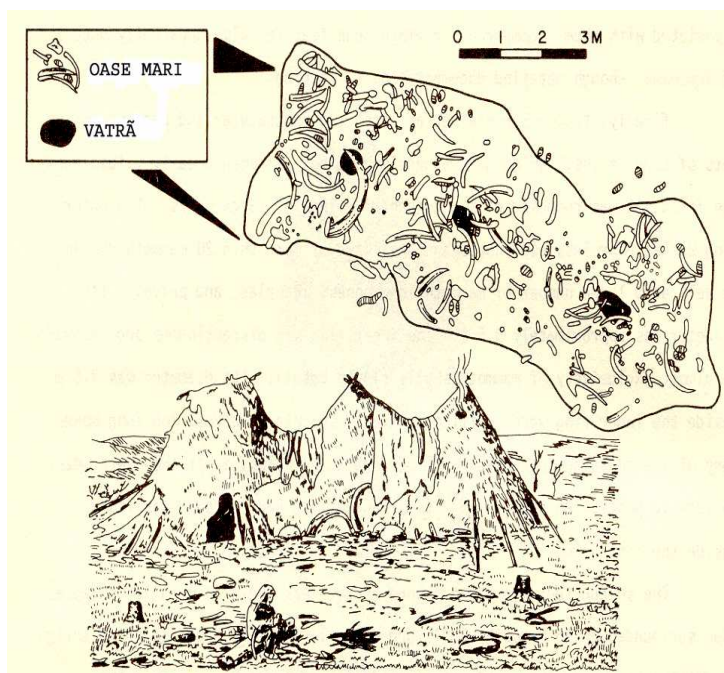

Fig. 63 -
Reconstituirea unei
cabane de la *Pușkari*
(după P. I. Boriskovski,
1958)

Așezarea *Kostenki 8* mai este numită și *Telmanskaya* și a fost cercetată de A. N. Rogatchev în 1936 și de P. P. Efimenko în 1937. Ea este situată pe cea de a doua terasă a Donului. Într-un orizont humifer au fost dezvelite cinci concentrări de material, relativ circulare (7,5-5 m diametru), care se dezvoltau în jurul unei vetre. Materialul litic includea numeroase lamele *à dos*, *burins* diedre și pe troncatură, lame cu scobitură și denticulate, puține gratoare și piese geometrice. Influența pavloviană sau willendorfiană ar consta în existența formelor microlitice geometrice (*microgravette*, segmente de *tip Pavlov*). Industria pe materiale dure de origine animală este reprezentată prin sulițe cu

secțiune ovală, lustruitoare, ace cu ureche, baghete.

Stațiunea *Khotylevo 2* (pe Desna) este inclusă unui orizont loessic care suprapune direct solul atribuit interstadiului Briansk, datat între $24.690 \pm 3000 - 23.660 \pm 270$ B.P. Microlitismul utilajului apropie această așezare, de asemenea, de *Pavlovian*, iar operele de artă amintesc de *Kostenkian* (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988).

E.V.1.c.2. Kostenkianul sau cultura Kostenki-Avdeevo

Kostenkianul este cel mai reprezentativ facies gravetian din Europa de est, prin bogăția, diversitatea și implicațiile culturale, precum și ca urmare a locului său în

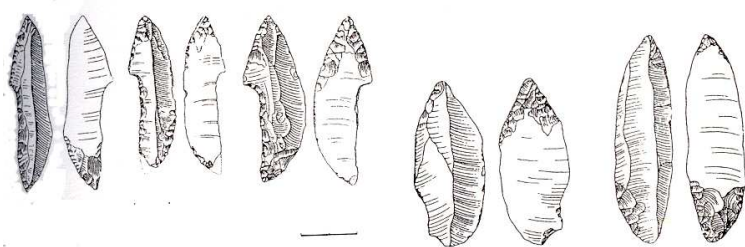

Fig. 64 – Vârfuri à cran și cu fața plană de la *Kostenki I/1* (după G. Bosinski, 1990).

privința originii și evoluției gravetianului pe continentul european. Existența vârfurilor à cran ar fi un element de legătură cu fazele finale ale pavlovianului, dacă facem totuși abstracție de datările absolute.

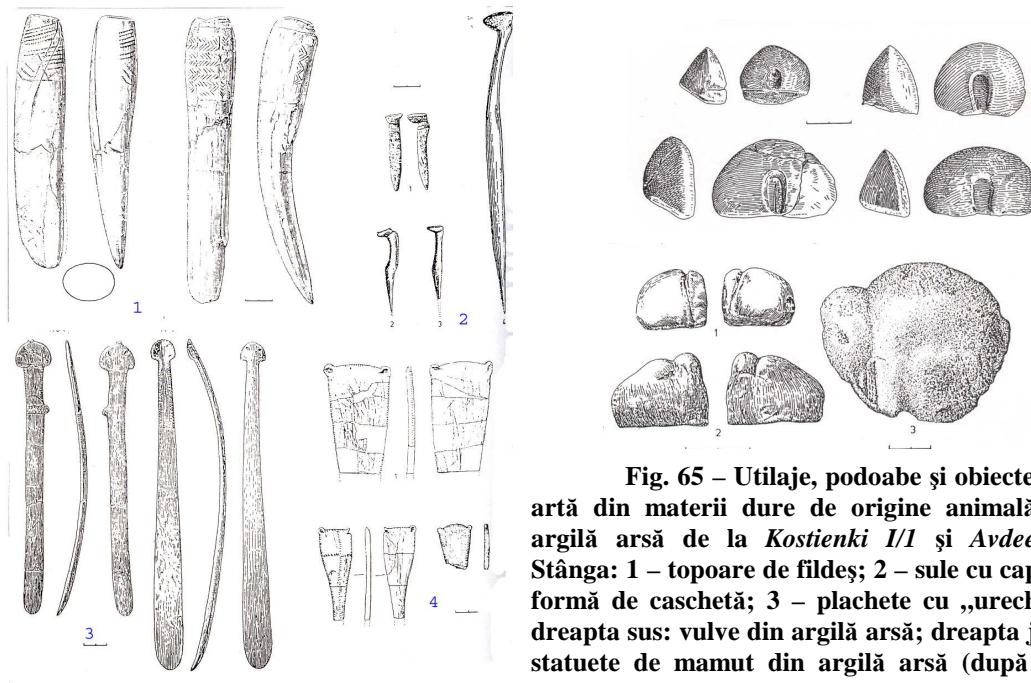

Fig. 65 – Utilaje, podoabe și obiecte de artă din materii dure de origine animală și argilă arsă de la *Kostenki I/1* și *Avdeevo*. Stânga: 1 – topoare de fildeș; 2 – sule cu cap în formă de caschetă; 3 – plachete cu „urechi”; dreapta sus: vulve din argilă arsă; dreapta jos: statuete de mamut din argilă arsă (după G. Bosinski, 1990).

Faciesul **Kostenkian** a fost definit prin cercetările din așezările *Avdeevo* de pe

valea Seim și complexul de așezări din regiunea *Kostienki* de pe Don (*Kostenki 1, 13, 18* și *21*). Datările absolute plasează acest facies între 23.000-21.000 B.P., iar analizele polinice sugerează că la *Kostenki 21*, de exemplu, nivelul de locuire ar fi contemporan cu *oscilația Tursac*, în timp ce la *Avdevo* acesta s-a depus într-o perioadă cu un peisaj stepic.

Din punct de vedere tehnocultural, **Kostenkianul** se particularizează prin vârfurile *kostenkiene*, în fapt vârfuri *à cran* ceva mai lungi (fig. 64), subțiate spre capătul creștături prin retușe inverse, prin vârfurile cu fața plană și cuțitele de *tip Kostenki*. Industria pe materiale dure de origine animală este de o mare varietate și bogat ornamentată prin gravuri cu motive geometrice (fig. 65). S-au descoperit ace, spatule, bastoane perforate, statuete feminine sau zoomorfe din fildeș și calcar. Modul de realizare a adăposturilor prezintă trăsături distincte, ușor săpate în sol și acoperite cu o structură de oase și defense de mamut care susțineau piei.

*
* *

Referitor la toate aceste împărțiri în faciesuri regionale și la implicațiile evolutive pe care le au asupra gravetianului, G. Bosinski (1990), adoptând pentru această etapă, așa cum am spus, numele generic de ***Paleolitic superior mediu***, consideră că vestigiile și câteva alte fenomene culturale specifice acestei perioade sunt comparabile între Europa orientală, centrală și occidentală, chiar dacă se pot distinge diferite grupe care pot să fie definite ca unități culturale generale predominante. Totuși, el nu se sfiește să afirme că ***Perigordianul superior*** din Europa de sud-vest, cu subdiviziunile deja menționate, nu are mai mult decât un sens istoric, privind evoluția ideilor în procesul cercetării.

Totodată, în Europa centrală termenul de ***Gravetian***, utilizat deja de mai mult timp, nu exprimă mai mult decât sensul lamelelor *à dos* și a vârfurilor *La Gravette*. Nici termenul de ***Pavlovian*** nu ar fi mai bun. În Europa de est nu s-a vehiculat decât noțiunea de ***Kostenkian***, sub influența stratigrafiei așezărilor din zona *Kostenki* de pe Don, cu toate că la fel de importantă este cea relevată și în așezarea *Molodova 5* de pe Nistru.

După conținutul utilajelor litice G. Bosinski (1990) consideră că s-ar putea distinge o fază veche definită de marile vârfuri *La Gravette*, mari lamele *à dos* și *fléchettes* ovalare. Se pune accent pe posibilitățile de înmănușare a unora din utilajele litice. Aici s-ar încadra din Franța ***Perigordianul IV***, din Europa centrală s-ar include așezările de la *Weinberghöhlen* (lângă Mauern), iar din Europa de est orizontul inferior de la *Kostenki IV (Alexandrovka)* și probabil *Puskari I*.

Faciesul următor cu vârfuri *Font-Robert* s-ar restrânge la Europa de vest și la vestul Europei centrale prin ***Perigordianul Va***. Edificatoare pentru această etapă sunt așezările *Maizières Canal* (Belgia). Mai dificil este de stabilit într-adevăr o relație filetică între seria cu vârfuri *Font-Robert* și cea cu numeroasele *burins* mici "*Noailles*" care caracterizează ***Perigordianul Vc***, pentru că aceste utilaje se întâlnesc numai în sudul Franței și lipsesc în Europa centrală și orientală. În compensație, în Europa orientală și în vestul Europei centrale existau ansamblurile cu vârfuri *à cran*. Se vorbește de vârfuri de *tip Kostenki* și cu față plană, care se regăsesc însă mai târziu în contextul orizontului

cu statuete.

În sfârșit, ansamblurile caracterizate de multitudinea micilor lamele înguste, de *microgravette* și alte utilaje litice de dimensiuni reduse se generalizează în întreaga Europă. Aceste ansambluri se regăsesc în forme tipice la *Kostenki IV (Alexandrovka)*, *Kostenki VIII/2 (Thälmann)*, *Molodova V (stratul 7)* din Europa orientală, la *Brillenhöhle*, la *Mainz-Linsenberg* și *Sprendlingen* în Europa centrală, în **Perigordianul VI și VII** din Europa de vest. După G. Bosinski (1990) nu se poate stabili întotdeauna cu exactitate corelații cronologice între aceste ansambluri.

E.V.2. Habitatul în Gravetian

R. Desbrosse și J. Kozłowski (1994) văd o legătură între tipurile de locuințe gravetiene și resurse, mai ales tipul de vânat, cu diferențieri reale între vestul și estul continentului. În timp ce gravetienii din vestul Europei erau structurați pe vânărea renului, cei din est vâneau mai mult mamutul. Această împărțire în vânători de ren și de mamut coincide cu diferențe în construcția structurilor de locuire: în vest este preferată coliba cu fundație din pietre și suprastructura din materiale perisabile (lemn), în est era utilizat osul, mai ales de mamut și în special defensele pentru șarpantă. Evident că această situație era condiționată de mediu: tundra cu păduri atlantice oferea trunchiuri și crengi de arbori, ca și piatra de calcar, stepa estică favoriza colectarea osului de mamut de la exemplarele moarte natural sau de la cele vâdate. Totuși, această viziune a împărțirii în zonele geografice invocate, considerăm că nu ține seama de aspectele geomorfologice regionale, confundându-se adesea estul Europei doar cu Câmpia Rusă. De altfel, nici realitatea descoperirilor din ultima vreme nu confirmă aceste supoziții, fiind suficient să aducem în acest sens ca exemplu așezarea de la Poiana Cireșului - Piatra Neamț, unde vânatul era în mod cert dominat de ren și nu de mamut.

În această perioadă asistăm, după R. Desbrosse și J. Kozłowski (1994) la concentrarea locuirilor în forme incipiente ale unor "așezări-sate", formate din "locuințe" destul de mari care rămâneau ocupate perioade suficient de lungi și repetate. În același timp, destul de frecvente sunt acum campamentele sezoniere de vânătoare.

Așezările stabile se găseau instalate aproape de un afluent al unui râu mai mare, pe un platou care domina confluența lor, ușor în pantă pentru ca apele din precipitații să se scurgă rapid, iar razele solare să le lumineze cât mai mult. De obicei, un promontoriu adăpostea spre nord așezarea, în timp ce pe versantul opus al râului se deschidea o câmpie cât mai vastă. Exemple de acest fel s-au întâlnit la *Kostenki* pe Don, la *Pavlov* în Moravia, ca și în cazul așezărilor din Austria de Jos și Rhenania și chiar din România (*Ripiceni-Izvor*, *Poiana Cireșului -Piatra Neamț* etc.).

Campamentele de vânătoare erau plasate de-a lungul pasajelor animalelor și erau realizate mai ales din corturi, probabil transportabile, fixate cu țăruiși. Vestigiile erau sărace și legate exclusiv de activități de vânătoare sau de tranșarea vânatului. În aceste popasuri de vânătoare se urmărea capturarea unei singure specii care migra și tranzita într-o anumită etapă regiunea respectivă. Se observă la aceste campamente de vânătoare reutilizări regulate în funcție de etapele de vânătoare. Așa de exemplu, la *Amvrosievka* în Ucraina, la limita unei câmpii întinse s-au descoperit resturile a circa o mie de bizoni, printre care se găseau sulite izolate, mici lamele *à dos*, *microgravette*, care fuseseră la origine înmănușate. O situație similară ar putea să fie cea întâlnită la *Solutré*,

numai că aici animalul vânat era calul, care pentru migrarea între regiunea de coline și depresiunea Saône, era nevoit să folosească pasajul situat la baza abruptului de la *Solutré*. De asemenea, în Germania, așezarea de la *Sprendlingen* este situată pe o colină care oferă o largă panoramă pentru larga câmpie din jur și dădea posibilitatea observării mișcării trupelor de reni vâdate din abundență de gravetienii de aici în timp ce traversau platoul din sud-est spre cel din nord-est. În același timp, așezarea era amplasată în preajma unui zăcămint important de cochilii, ceea ce a permis un larg schimb cu astfel de materiale. Prin acest exemplu, dorim să subliniem tendința permanentă a omului de a exploata resursele în *Paleoliticul superior mediu* în scopuri cât mai diverse, altfel spus, se încerca utilizarea multiplă a mediului din jurul așezării, sau așezările erau amplasate în acele locuri care ofereau o folosire complexă a condițiilor de existență (G. Bosinski, 1990).

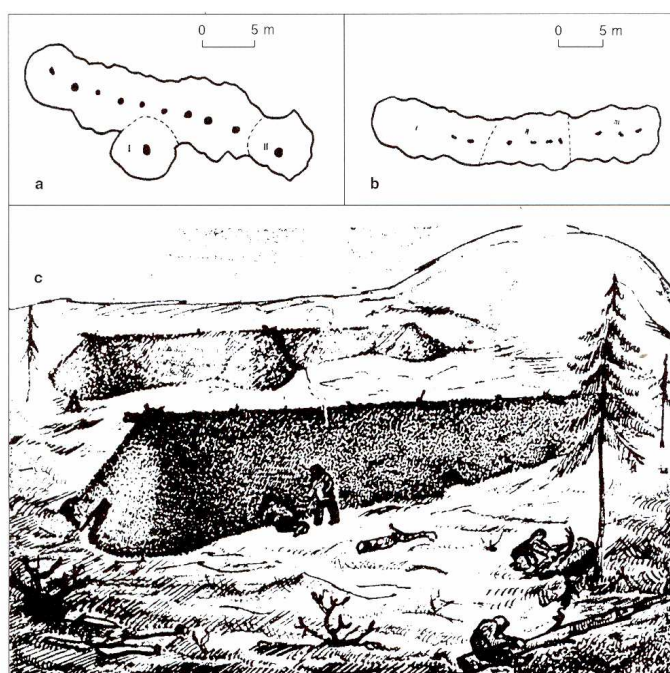

Fig. 66 - Structură de locuire alungită de la *Kostienki IV* (după J. Jelinek, 1984)

Arhitectura unor locuințe din această perioadă este surprinzătoare și nu se aseamănă cu construcțiile din etapele anterioare, reprezentând un real câștig în acest sens, cu implicații culturale dintre cele mai însemnate. Este vorba de locuințele alungite de mari dimensiuni descrise de A. N. Rogacev (1970) la *Kostenki IV (Alexandrovka)* în stratul inferior, unde acestea măsoară 23-35 m lungime și 5-6 m lățime. În centrul spațiului se găseau săpate mai multe vetre aliniate (fig. 66). Aceasta presupune că sub același acoperiș trăia o importantă grupare umană. Dacă se are în vedere că în etapele anterioare locuințele erau rotunde și erau prevăzute cu o singură vatră, putem să bănuim că în astfel de locuințe lungi, cu mai multe vetre, se concentra câte o familie în jurul fiecărei vetre. Spațiul interior al acestor locuințe lungi era colorat cu ocră brun-roșu, culoare obținută printr-un amestec al ocrului roșu cu cărbune de lemn. Partea și mai interesantă a acestor locuințe era oferită de existența unor mici cuvete cu un diametru de 20-40 cm și o adâncime cam de aceleași dimensiuni, care erau amplasate în preajma vetrelor. Rolul lor a fost presupus că ar fi acela al unor gropi culinare, dar, făcându-se comparația cu situații asemănătoare întâlnite la *Gönnersdorf*, au fost interpretate ca

gropi cu rol de recipiente. Acestea ar fi fost căptușie cu piei și umplute cu lichide care urmau să fie încălzite cu ajutorul pietrelor și mai ales a galeților de cuarț încinși în vetrele alăturate. Altfel spus, termoplonjonul își are rădăcini, după cum se vede, destul de adânci. O astfel de interpretare ar putea să fie contrazisă nu numai de faptul că în interiorul lor s-au găsit adesea deșeuri heteroclitice, care s-ar explica prin umplerea lor ulterioară locuirii de către oamenii care le-au creat într-un alt scop decât gropi culinare, ci și prin descoperirea în interiorul acestora a unui număr însemnat de statuete feminine, este adevărat nu la fel de frecvente ca în stratele arheologice propriu-zise. Interpretarea devine și mai complicată dacă se ia în considerare că majoritatea din aceste statuete erau sparte.

Colibele nu erau se pare locuite permanent, dar nu erau nici distruse atunci când erau părăsite pentru o anumită perioadă. Mai mult, ele erau reutilizate în câteva reprize, totdeauna în același anotimp. La *Kostenki IV*, de exemplu, prezența iepurelui ar fi o dovadă că aceste locuințe erau folosite iarna, avându-se în vedere că acest animal, ca și renul, au fost vâdate, așa cum se întâmplă și azi, în sezonul rece.

P. I. Boriskovski (1953) a descris o locuință de la *Puškari* de 12 m lungime și 4,5 m lățime și o adâncime a ei în sediment de 20-30 cm (fig. 63). În interiorul ei erau dispuse trei vetre la distanțe aproximativ egale, de-a lungul axei mediane. Vetrele erau adâncite la 60-80 cm și conțineau multe deșeuri de combustie constituite aproape în exclusivitate din oase. Pe solul de locuire zăceau artefacte litice și resturi osoase de la animalele vâdate - calul, lupul, vulpea polară și ursul brun. În schimb, defensele și oasele de mamut, care proveneau de la circa șazeci de indivizi, formau șarpanta colibei, chiar dacă acest animal nu făcea parte din resturile culinare. Defensele constituiau structura de rezistență deasupra fiecărei vetre, iar pieile acoperitoare lăsau probabil o deschidere pentru evacuarea fumului.

P. I. Boriskovski (1953; 1970) presupune că intrarea era situată spre vest, motivând că aici lipsesc mărturiile unor activități tehnice. Pe drept cuvânt această ipoteză este contrazisă de G. Bosinski (1990) care menționează că supoziția lui P. Y. Boriskovski (1953; 1958; 1970) ar contrazice toate observațiile de până acum, conform cărora intrările, în astfel de colibe, se disting tocmai prin prezența vestigiilor dispersate și a unei arii de activități tehnice, ca zonă de evacuare a deșeurilor etc. Aceasta înseamnă că nu este exclus ca intrarea locuinței de la *Puškari* să fi fost orientată spre sud-est, întrucât această zonă abundă în deșeuri și material arheologic.

Trebuie subliniat faptul că astfel de colibe lungi, în **Gravetian** nu se întâlnesc decât în estul Europei, dar aceasta poate să fie și un rezultat al faptului că în vestul Europei au fost săpate prea puține așezări în aer liber din această perioadă.

În paralel, au existat însă construcții de acest fel de formă rotundă cu o vatră centrală, inclusiv în zona *Kostenki*, dar mai ales în celelalte regiuni, cum ar fi cele de la *Dolni Vestonice* (Moravia) (B. Klima, 1963), *Villerest* (Franța) (J. Combier, P. Ayroles, J. P. Porte, B. Lely, 1982). Având o suprafață de circa 30 m p ele puteau adăposti lejer o familie.

La *Gagarino*, pe Don, o colibă rotundă avea diametrul de 4,5-5,5 m și era adâncită în sol cu 40-50 cm (datare 21.800 ± 300 B.P.). Solul de locuire consta din deșeuri de combustie, ocru roșu, deșeuri culinare și obiecte litice. Pietre și defense de mamut formau o centură în jurul peretelui locuinței. Vatra surprindea prin dimensiunile cuvetei (50 cm lărgime și 30 cm adâncime) (P. I. Boriskovski, 1963).

Construcția de la *Villerest* se deosebește de cele din Europa de est, în primul

rând prin utilizarea mai ales a pietrelor destul de mari. Coliba era însă prevăzută la fel cu o vatră centrală. Au fost dezvelite cinci structuri sub-circulare (pe o suprafață de 250 m p), constând dintr-o cuvetă săpată în sol (50 cm adâncime) înconjurată de pietre. În interiorul colibei se găseau vetre nestructurate (J. Combier și colab., 1982).

Din *Perigordianul superior final* (23.000 B.P.) au fost degajate structuri de locuire de la *Plasenn-al-Lomm* în Bretania (J. L. Monier, 1982). Este vorba de două concentrări circulare de blocuri de granit cu diametrul de 4,5 m. Două structuri circulare din pietre aranjate în interiorul unei cavități au fost descoperite și la *Brillenhöhle* pe cursul superior al Dunării (G. Riek, 1959).

În Europa centrală piatra, ca material de construcție pentru baza colibelor, devine mai rar utilizată, iar atunci când este întrebuințată, se asociază mai mult cu osul și crengile de copaci cum s-a întâlnit la *Dolni Vestonice* (coliba nr. 2 din zăcămintul superior) (B. Klima, 1963). În mod surprinzător, această locuință era situată în afara așezării principale, pe o pantă destul de accentuată și forma o adâncitură destul de profundă (circa 80 cm) în partea superioară a pantei. Diametrul colibei era de 5-6 m și marginile erau marcate de un mic val de pământ, pietre de calcar și oseminte. Pe acest cordon, ca și în interior, au fost depistate găuri de stâlpi înconjurați de pietre care constituiau probabil suprastructura cupolei. În centru exista o vatră înconjurată și parțial acoperită de o cupolă de argilă arsă (45 cm înălțime) care forma un veritabil cuptor. În acest cuptor au fost găsite de B. Klima (1963) 2.200 de statuete și fragmente din pământ ars. El a interpretat această colibă că ar fi putut să aparțină unui vrăjitor sau șaman care fabrica obiecte rituale.

La *Pavlov* a fost descrisă, de asemenea, o mică cabană în sol pe un diametru de 2,10 m și 0,60 m adâncime, cu o suprastructură din defense de mamut (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994).

E.V.3. Înmormântările în Gravetian

În așezarea din adăpostul *Pataud* (Franța), H. Movius (1977) a descoperit morminte colective, detașându-se un mormânt al unei tinere femei înmormântată cu copilul său nou-născut. Înmormântări colective s-au întâlnit și în peștera *Copiilor de la Grimaldi*, unde s-a dezvelit o femeie în vârstă și un tânăr bărbat foarte înalt. De asemenea, în peștera *Borma Grande* din apropiere se vorbește de o triplă înmormântare - un bărbat cu înălțimea de 1,94 m, o femeie și un copil (P. Binant, 1991; G. Bosinski, 1990). O înmormântare triplă a fost descrisă și de B. Klima (1963) la *Dolni Vestonice* (Moravia): doi bărbați și o femeie (fig. 67). Craniile defuncților și oasele bazinului femeii erau presărate cu ocră roșu. Scheletele erau însoțite de un inventar, din care nu lipseau obiectele de podoabă (dinți și cochilii) care ornau inițial coafura și veșmintele morților. Tot la *Dolni Vestonice* s-a descoperit un mormânt al unei

femei, al cărei schelet era acoperit de un os de mamut. Defuncta prezenta o paralizie facială, demonstrată și de sculptura capului care însoțește scheletul în mormântul respectiv.

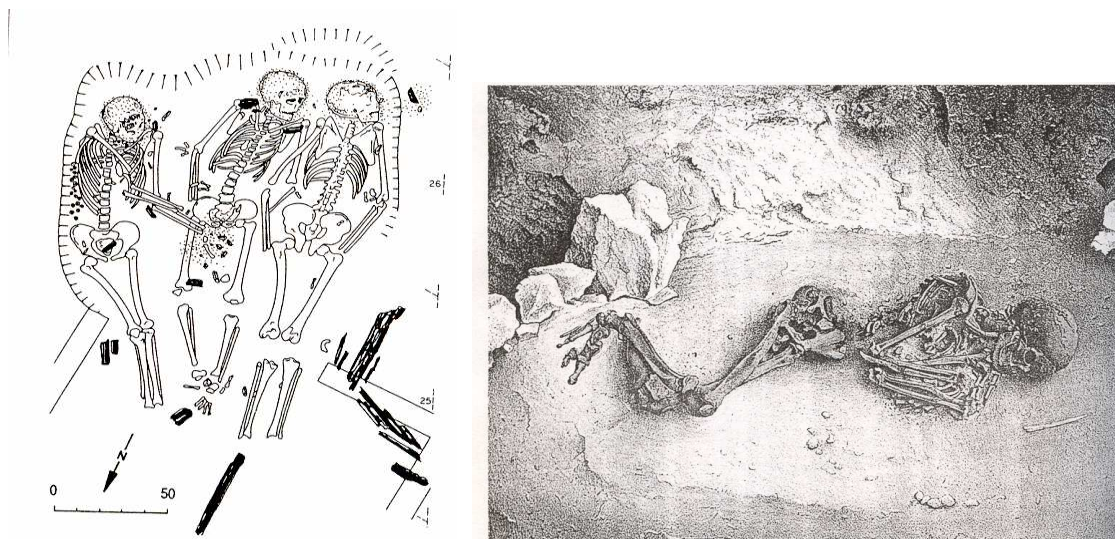

Fig. 67 – Înmormântare triplă de la Dolni Vestonice (stânga) și omul de Menton înmormântat în peștera Cavillon de la Grimaldi (dreapta) (după B. Klima, 1963 și G. Bosinski, 1990)

În estul Europei, la *Kostenki XV (Gorodkov)*, s-a dezvelit un copil (fig. 68), deșus în poziție șezând, care avea alături un mare cuțit de os (A. N. Rogatcev, 1955)

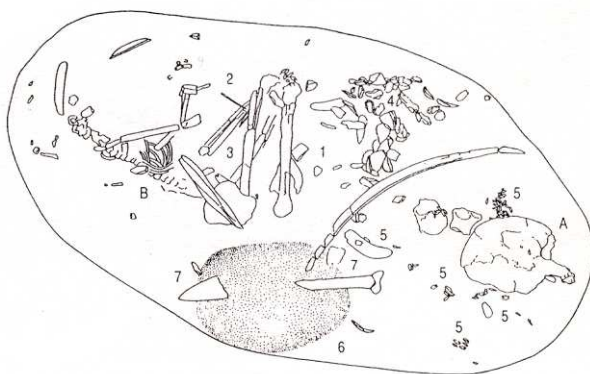

Fig. 68 – Mormânt de copil de la Kostenki XV(Gorodkov): A – craniul; B – trunchiul și picioarele; 1 – mandibula; 2 – ace de os; 3 – lustruitor de os; 4 – concentrare de artefacte litice; 5 – dinți de vulpe perforați; 6 – mâl galben; 7 – cuțit de os înmănușat (după A. N. Rogatcev, 1955).

De asemenea, în Europa centrală nu trebuie uitat un schelet al unui bărbat descoperit la *Brno* însoțit de rondule de fildeș și statueta unui bărbat (K. Valoch, 1996).

E.V.4. Arta gravetiană

Trăsăturile specifice și particularizarea artei gravetiene ne determină să-i relevăm caracteristicile separat pentru Europa occidentală, pe de o parte, și Europa centrală și

orientală, pe de altă parte.

Așa cum remarca A. Leroi-Gourhan (1965), în **Gravetianul** mai recent, ce s-ar putea asimila **Perigordianului V**, arta figurativă pare să intre într-o fază nouă, operele mobiliere se multiplică din Spania în Pirinei și în provincia Charente din Franța. Operele de artă marchează legătura care se va permanentiza de acum între ele și viața vânătorilor, iar câteva figuri gravate profund anunță apariția baso-reliefurilor și decorului abstract de pe vârfurile de sulită.

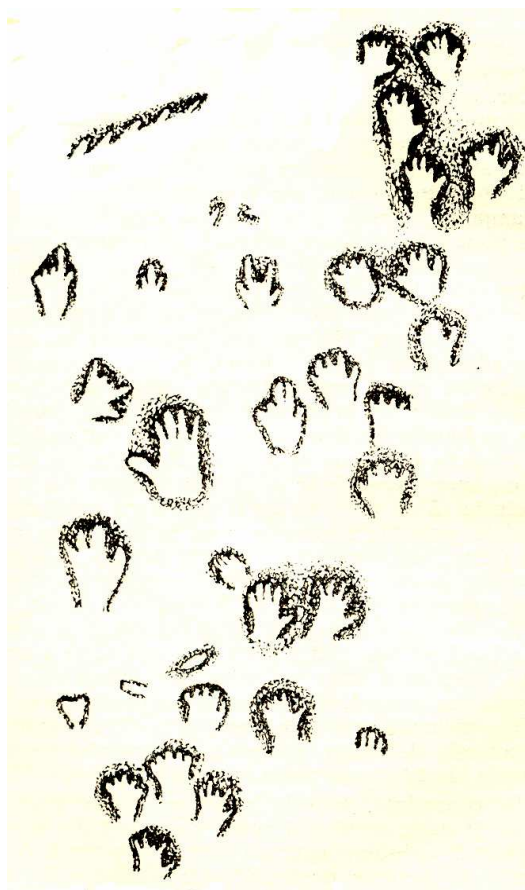

Fig. 69 - Reprezentări parietale de mâini (negre și roșii) din peștera Gargas.

] 1

Picturile animaliere din peștera *Pair-non-Pair* (Franța) ar putea să fie puse în legătură cu o fază veche din **Paleoliticul superior mediu** caracterizat de vârfuri *La Gravette*. Stilistic sunt binecunoscute din această etapă equidele cu capul în “cioc de rață”. În cazul bizonilor se observă că centrul de gravitate al animalului este deplasat spre jumătatea din față a corpului, probabil ca o expresie a impactului omului cu acest animal și a impresiei că această parte a corpului său concentrează forța maximă. Această particularitate se întâlnește și la bizonii dintr-o altă peșteră - *La Grèze*, atribuită, de asemenea, acestei perioade, ca și peștera *La Mouthe*, situată, ca și precedenta, în Dordogne.

Peștera *La Mouthe*, prin forma și lungimea galeriei și poziția foarte profundă a picturilor, constituie unul din cele mai caracteristice sanctuare ale acestei perioade. În această categorie ar putea să intre eventual și peștera *Gargas* care a fost cercetată începând cu F. Garigou în 1870 și continuată de E. Cartailhac și H. Breuil (1910). Arheologic, depozitul include nivele de cultură din **Musterian** până în **Perigordianul superior** cu *burins de Noailles*.

În peștera *Gargas* sunt celebre, prin numărul și varietatea lor, amprentele de mâini (fig. 69). Se întâlnesc mâini roșii și negre, mâini de adulți și copii (acestea din

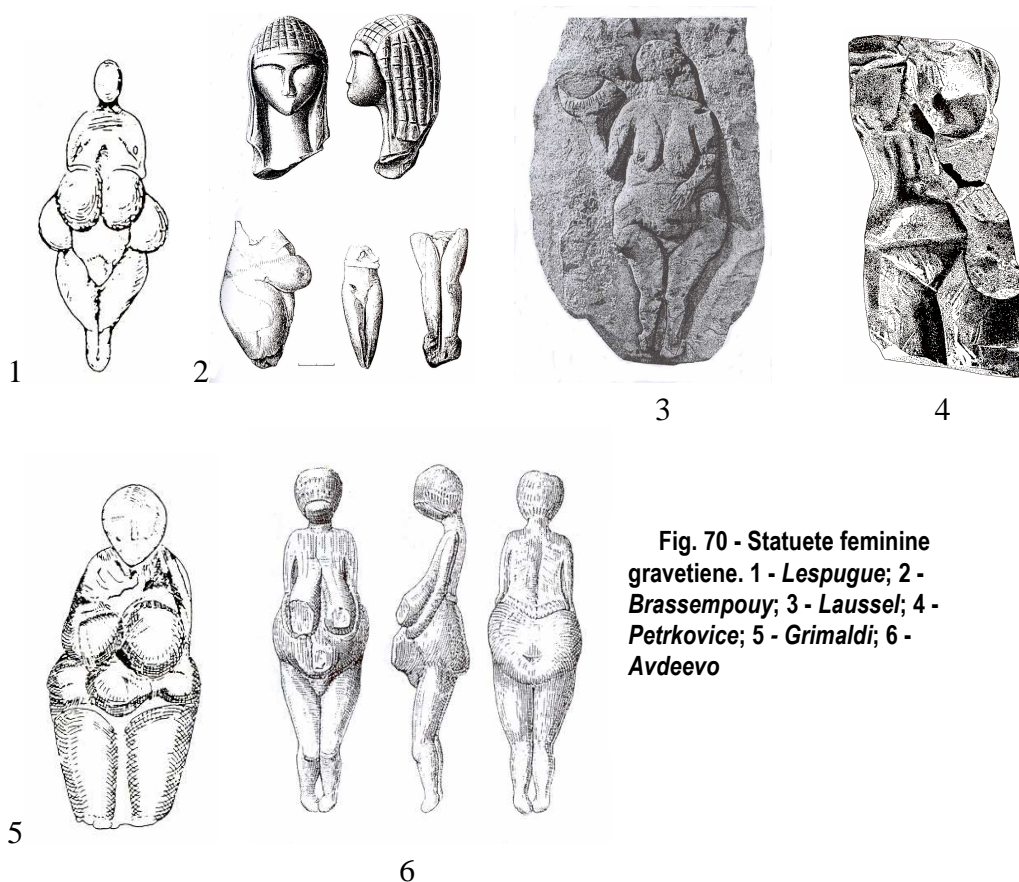

Fig. 70 - Statuete feminine gravetiene. 1 - Lespugue; 2 - Brassempouy; 3 - Laussel; 4 - Petrkovice; 5 - Grimaldi; 6 - Avdevo

urmă grupate în sectoare bine determinate), mâini întregi sau cu degetele ce par amputate, mâini realizate prin vopsirea directă și aplicarea pe perete (mâini pozitive) mâini lipite de perete și suflată vopseaua peste mână și împrejurimile ei, direct din gură sau cu ajutorul unui tub. S-a vorbit mult că lipsa unor degete s-ar datora amputării lor din cauza gerului, în urma unor maladii sau a unor operații rituale etc. Nu este exclus ca adevărul să fie mult mai simplu, mâinile fiind lipite de perete cu unele din degete ridicate de pe substrat sau îndoite. Scopul alegerii unei astfel de modalități de redare pare însă mai greu de explicat, lansându-se ipoteza unei convenții grafice care trebuia să semnifice specia unui anumit animal.

În peștera *Gargas* se găsesc reprezentate și animale și semne considerate chiar anterioare mâinilor. Acestea sunt gravate fie direct cu degetul pe "mondmilchul" moale, fie cu un vârf de silex pe pereții mai duri. Reprezentările constau din cai, bizoni, mufloni, mamuți, un *Megaceros* și un rinocer. Semnele includ bastoane și lungi linii paralele meandrate. În **Gravetianul** vest-european se naște și obiceiul de a decora vârfurile de suliță. Așa de exemplu săpăturile lui R. de Saint-Perier (1932) de la *Isturitz* au livrat o suliță gravetiană pe care este gravat un frumos cal. Unele din vârfurile de suliță din această vreme, după ce s-au rupt, au fost transformate prin perforare în pandantive. Semnificația unei astfel de acțiuni, după expresia lui A. Leroi-Gourhan (1965), ar fi excitat imaginația. S-a emis ipoteza regăsirii unei astfel de arme în corpul vânatului care era perceput fie ca un animal rar sau deosebit de redutabil, după cum

putea să fie vorba doar de un simplu raționament economic de folosire a unui obiect deja decorat. Complicând puțin lucrurile, ne-am putea gândi la semnul de proprietate pentru un anumit tip de suliță.

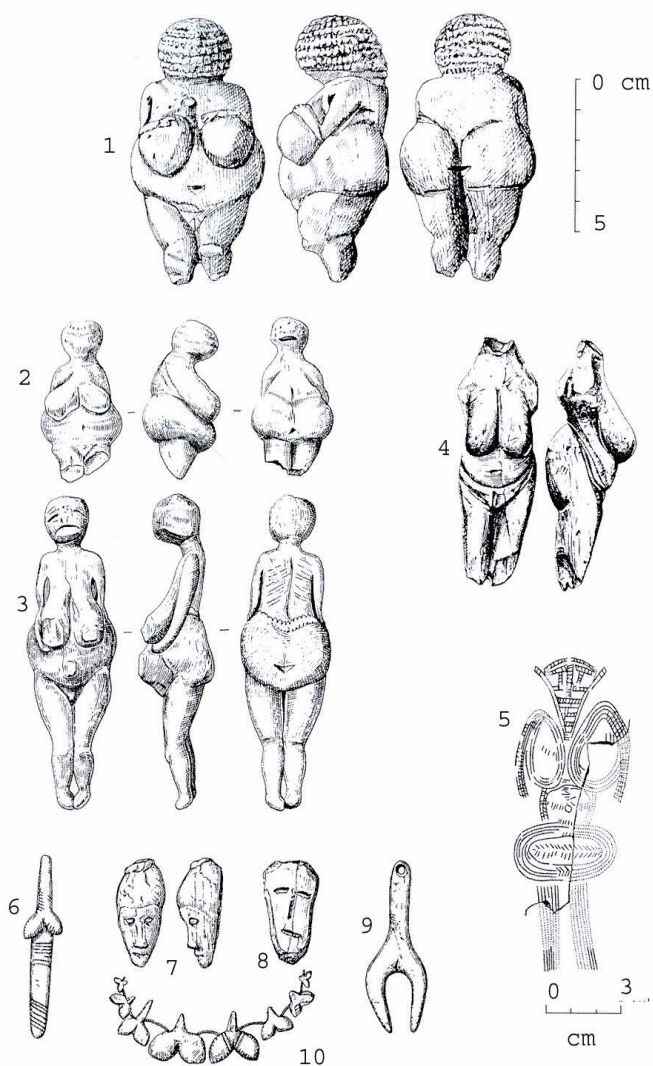

Fig. 71 - Statuete feminine gravetiene. 1 - Willendorf; 2 - Gagarino; 3 - Kostienki I/1; 4 - Moravani; 5 - Predmosti; 6-10 Dolni Vestonice (după Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999)

În Europa de vest, tot în **Gravetian** se generalizează apariția bastoanelor perforate. La *Arcy-sur-Cure* unul din aceste obiecte de lungă folosință poartă pe el linii curbe, incizate profund.

Mult mai rare sunt în această parte a continentului nostru statuetele animaliere. Este de reținut că ele, cu câteva excepții, se răspândesc începând din **Gravetian**. La *Isturitz* de exemplu, este menționat un mamut de gresie.

Statuetele feminine (fig. 70; 71) au purtat, după descoperirea, de către Josej Szombathy, în 1908 a celei de la *Willendorf* (fig. 71/1) (J. Bayer, 1926), denumirea improprie de „*Venus*”, după care au fost botezate cu diverse apelative: *Venus*

paleolitice, *Venus aurignaciene*, *Venus steatopige*, *Venus obeze* etc. În general au capul

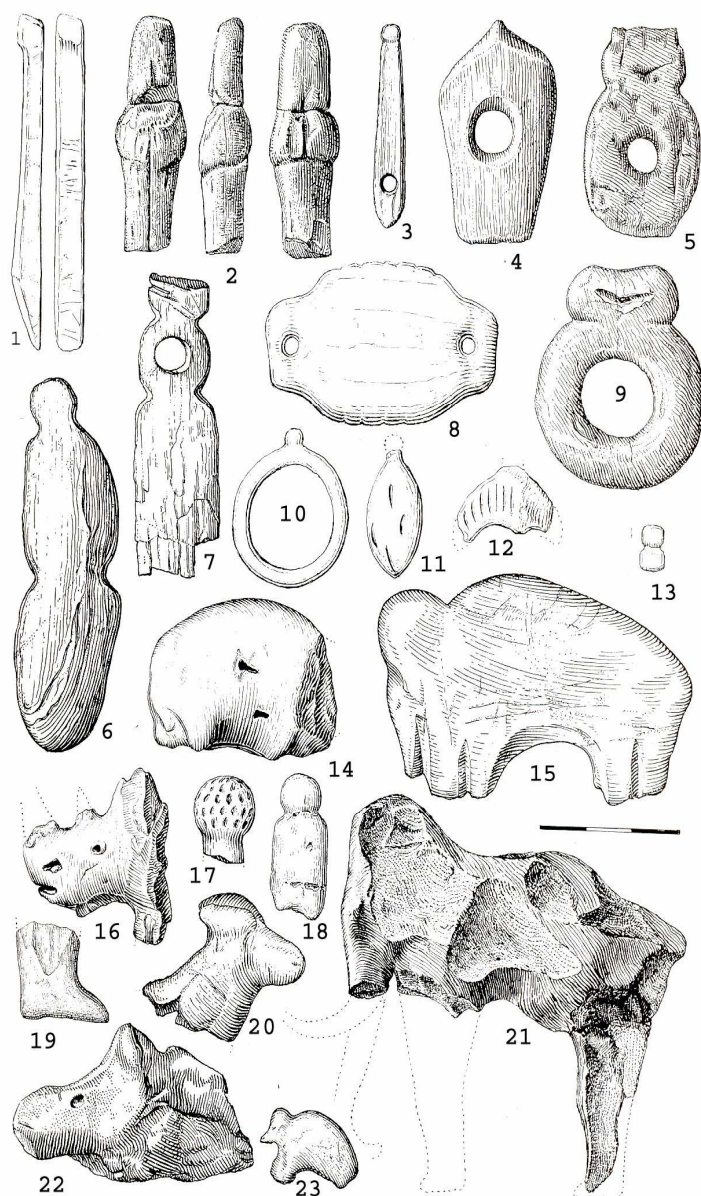

Fig. 72 - Obiecte de artă de la Pavlov din fildeș (1-3; 5-14), figurine din argilă arsă (15-23) și ardezie calcaloasă (după B. Klima, 1987).

sferic, sânii voluminoși sub care dispar brațele subțiri, abdomenul lor este proeminent, fesele exagerate (H. Delporte, 1979). Prin formă, ele au inspirat compararea lor cu steatopigia boșimanilor, dar apropierea nu se justifică prin argumente de fond. Așa cum sublinia A. Leroi-Gourhan (1965), steatopigia boșimanilor pare să fie o adaptare la climatul deșertic, precum cocoașa cămilei la condițiile unui climat asemănător, în timp ce condițiile climatice din *Paleolitic* în Europa nu concordă deloc cu o astfel de posibilitate. În același timp, cercetarea portretului femeii paleolitice pornind de la imaginea sugerată de statuete este riscantă și seamănă cu un demers de genul reconstituirii chipului omului modern după desenele lui Picasso.

Pentru **Gravetian**, în Europa de vest există puține date stratigrafice sigure care să ne permită să încadrăm anumite statuete feminine. Un fragment de statueta de la *Brassempouy* (Franța) a fost descoperit încă din 1858 de E. Piette care menționa că era acompaniat de vârfuri *à cran* și frunze de *tip Solutré*, ceea ce însemna o încadrare în

Solutreanul recent (E. Piette, 1895). H. Breuil (1909 c) considera că acest fragment provine dintr-un nivel subiacent probabil gravetian. Prin apropieri stilistice cu descoperiri similare din estul Europei (*Kostienki*) (fig. 71/3), statueta de la *Lespugue* (fig. 70/1) ar putea aparține acestei perioade, ea fiind de la început atribuită perigordianului superior (R. de Saint-Périer, 1922; H. Delporte, 1979; D. Vialou, 1996 b). La „*abri Pataud*” din provincia Les Eyzies (Franța), M. Movius și H. Vallois (1959) au publicat, dintr-un nivel intermediar dintre **Gravetian** și **Solutrean**, un mare basorelief de femeie în stilul celor de la *Brassempouy* și *Lespugue*, iar H. Delporte (1979) a scos la zi, dintr-un nivel similar, o figurină curioasă, asemănătoare cu cea de la *Sireuil*. Tot gravetianului aparține și așa zisa „*Venus de Tursac*” (H. Delporte, 1959) care este o sculptură în relief, precum și „*Venus de la Laussel*” (fig. 70/3).

Pentru Europa centrală cea mai cunoscută rămâne statueta gravetiană de la *Willendorf* (fig. 71/1) din Austria și evident cele din stratele pavloviene, precum sunt cele din așezările *Dolni Vestonice* (fig. 71/6-10), *Pavlov*, *Petrkovice* (B. Klima, 1957; 1960; 1963;1969) (fig. 70/4), *Moravany* (J. Barta, 1972) (fig. 71/4) și *Predmosti* (K. Zebera, 1958) (fig. 70/5).

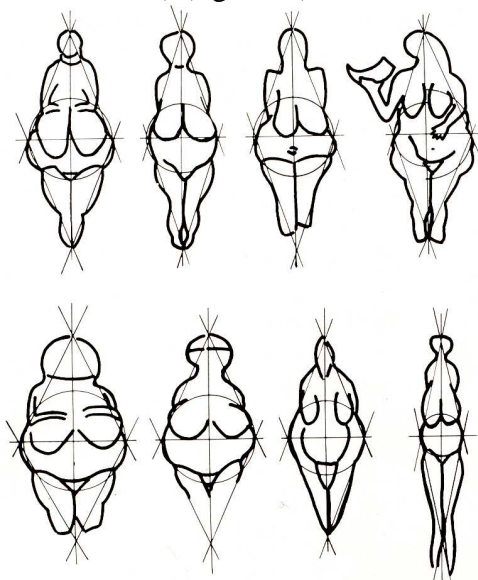

Fig. 73 – Înscierea statuetelor feminine în forma rombică: *Lespugue*; *Kostienki*; *Dolni Vestonice*; *Laussel*; *Willendorf*; *Gagarino*; *Grimaldi*; *Gagarino* (după A. Leroi-Gourhan, 1965; 1970).

Din punct de vedere stilistic statuetele feminine pavloviene au multe similitudini cu cele occidentale prin forma lor rombică (fig. 73), dezvoltarea regiunii bazinului, neglijarea membrelor etc., ceea ce ar dovedi, după H. Delporte (1979), o tradiție comună. Totuși trebuie subliniată, pentru grupa pavloviană, mai ales grație descoperirilor extrem de variate de la *Dolni Vestonice*, o anume varietate stilistică (bastonul cu sâni, tija despăcată, pandantivele în formă de sâni, capul lui „Leonardo da Vinci”, tendința de stilizare prin simplificare figurativă, coexistența formelor obeze alături de cele zvelte) (fig. 71/6-10).

Având în vedere datările de la *Dolni Vestonice* (circa 26.000 – 27.000 B.P.) și *Pavlov* (23.000 – 24.500 B.P.) (fig. 72), statuetele din **Pavlovianul** morav ar fi mai vechi decât cele din **Perigordianul superior** occidental, apreciate a avea între 19.000 – 21.000 B.P.

Trecând la evidențierea trăsăturilor artei gravetiene din Europa orientală, vom începe chiar cu statuetele feminine, deoarece ele sunt cele care au fost considerate că reprezintă unul din elementele constitutive al unității culturii gravetiene, după expresia lui J. Kozłowski (1992). Pentru a înțelege sensul acestei unități, este necesar să

subliniem care sunt trăsăturile stilistice ale statuetele feminine din Europa de vest, așa cum au fost ele văzute de A. Leroi Gourhan (1965) și a celor din Europa de est precizate de M. Gvozdover (1977; 1985; 1989).

A. Leroi Gourhan (1965; 1971) a relevat următoarele caracteristici ale statuetele feminine din *Perigordianul superior* (fig. 73):

- **Construcția rombică** materializată prin faptul că sânii, abdomenul, pubisul și șoldurile se înscriu sumar într-un cerc care se prelungește prin tors și picioare. În acest fel, statuetele se dispun după o axă verticală care implică simetria bilaterală a corpului și una orizontală care separă nivelul de lățime maximă din zona abdomenului.

- **Construcția izometrică** constă în repetarea ritmică de intervale verticale care se individualizează în părți diferite ale corpului aflate totuși într-o armonie relativă.

A. Leroi-Gorhan (1965) includea o parte din statuetele vest-europene în *stilul II*, dar, așa cum sublinia H. Delporte (1979), trăsăturile privind construcția statuetele gravetiene nu pot fi generalizate, întrucât există numeroase reprezentări stilizate și chiar hiperstilizate.

M. Gvozdover (1985), luând în considerare proporțiile dintre diferite părți ale corpului, a unghiurilor dintre principalele axe și suprafețele care reprezintă pieptul și spatelul coapselor a distins patru tipuri (fig. 70; 71):

- **Statuetele de tip Kostienki** cu profile foarte articulate, cu picioarele îndoite, fesele și spatelul proeminente sunt reprezentate în așezările *Kostienki I* (P. P. Efimenko, 1985) (fig. 70/3), *Avdevo* (A. N. Rogatchev, 1953) și mai puțin la *Gagarino* (S. N. Zamiatnine, 1934) (fig. 70/6; 71/2);

- **Statuetele de tip Avdevo** se particularizează printr-un profil mai drept;

- **Statuetele de tip Gagarino** se caracterizează prin suprafețe foarte oblice în raport cu axele sânilor și suprafețele spațiului coapselor. În mod deosebit abdomenul și sânii sunt exagerate. Acest tip a fost descris la *Gagarino* și *Khotulevo*.

- **Statuetele schematic** sunt specifice nivelului *I* de la *Kostienki I* și la *Avdevo*.

J. Kozłowski (1992) consideră că între reprezentările figurative realiste sculptate în relief din Europa de vest și cele din Europa de est există unele diferențieri regionale semnificative. Statuetele vest europene se caracterizează prin accentuarea coapselor și feselor în raport cu celelalte părți ale corpului, redată mai schematic, ceea ce permite înscrierea într-un romb. Exemple clasice în acest sens sunt statuetele de la *Lespugue* (fig. 70/1), *Bressempouy* (fig. 70/2), *Grimaldi* (fig. 70/5), *Savignano* (P. Graziosi, 1956) și basorelieful de la *Lausel* (fig. 70/3) (H. Delporte, 1979). În schimb, statuetele din estul Europei se detașează printr-o hipertrofie a abdomenului și a sânilor. Buna reprezentare a picioarelor, mâinilor și capului nu permite înscrierea statuetele respective într-un romb, ci mai degrabă într-un dreptunghi. Între aceste două extreme stilistice se înscriu statuetele din Europa centrală.

Acestea, atribuite în bună măsură pavlovianului, considerate a avea o vârstă între 28.000 – 24.000 B.P. și întâlnite cu deosebire la *Dolni Vestonice* (fig. 71/6-10) și *Pavlov* (fig. 72), multe din ele realizate din argilă arsă, ca o caracteristică a acestei grupări, se apropie stilistic totuși mai mult de cele din Europa de vest, dacă ținem seama că ele se înscriu în general într-o formă rombică. În schimb, celebra statueta de la *Willendorf* (fig. 71/1) din Austria, sculptată în calcar, își regăsește mai multe analogii în cele de tip *Gagarino* (fig. 71/2), acest fapt părănd a nu fi întâmplător, dacă ținem seama că nivelul 9 de la *Willendorf* (în care a fost găsită statueta respectivă), datat la 25.000 B.P. a furnizat vârfuri *à cran* asemănătoare celor din Câmpia Rusă, dar care sunt mai vechi.

Statueta de fildeș de la *Moravani* (Slovacia) (fig. 71/4) se aseamănă mai mult cu cele de tip *Kostienki* (fig. 71/3), ceva mai tinere.

Printre trăsăturile stilistice particulare întâlnite la statuetele gravetiene se remarcă realismul unora dintre ele, mai ales în ceea ce privește modul de realizarea a capului și feței, cele mai reprezentative exemple de acest fel fiind binecunoscuta “*Doamnă de la Brassempouy*” sau “*Doamna (capul) cu capișon*” (fig. 70/2), “*Venus Leonardo da Vinci*” de la *Dolni Vestonice*, ambele din fildeș. La polul opus, prin schematizarea feței, se situează o reprezentare de la *Dolni Vestonice* (fig. 71/10) și *Predmosti* (fig. 71/5). Nu lipsesc nici statuetele care par a reprezenta femei gravide, așa cum s-a întâlnit la *Kostenki 13* (fig. 74) și *Pavlov*. Reprezentările gravate nu s-au întâlnit decât într-un unic caz, singurul exemplu fiind oferit de așezarea de la *Predmosti* (fig. 71/5), unde o femeie schematică apare cu capul triunghiular, cu nasul și ochii puternic stilizați, sânii sunt redați prin două ovale, iar abdomenul printr-un cerc incomplet. Această figură feminină constituie singura proiecție bidimensională a corpului în **Gravetian**. Un caz particular printre statuetele gravetiene îl constituie cea din hematită de la *Ostrava – Petrkovice* (B. Klima, 1957) (fig. 70/4).

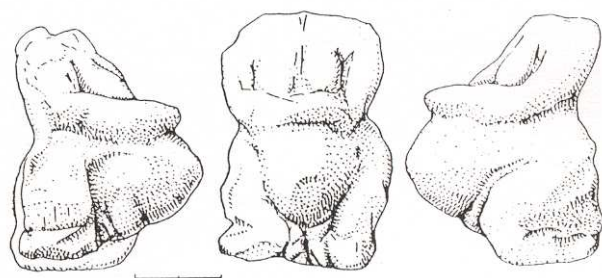

Fig. 74 – Figurine feminine gravide din argilă arsă de la *Kostenki XIII* (Kel'siev)(după N. D. Praslov și A. N. Rogatcev, 1982)

Arta gravetiană din Europa centrală și orientală, în afară de statuetele feminine, cuprinde o mare varietate de forme care particularizează o serie de faciesuri regionale.

Așa de exemplu, ***Pavlovianul*** se detașează prin bogăția și varietatea manifestărilor artistice, ca și prin originalitatea multora dintre mărturiile estetice, concentrate mai ales în siturile morave, cum ar fi cele de la *Dolni Vestonice*, *Pavlov* și *Predmosti*. De altfel, alături de statuetele feminine, care se înscriu în stilul vest-european, există nenumărate cazuri de figurine antropomorfe rudimentare, realizate din metacarpiane de mamut, care constau din redarea numai a capului și corpului; reprezentări feminine de fildeș, foarte schematic, (fig. 71/6), în cazul cărora corpul se reduce la un “baston”, sânii redați realist, asemănător cazurilor când sânii singular realizați se constituiau în pandantive sau adevărate coliere (fig. 71/10) sau reprezentări feminine de fildeș care se rezumă la partea superioară a corpului constând dintr-un “baston” și baza despăcată încercând să figureze picioarele (fig. 71/9), în timp ce sexul este relevat printr-o incizie.

Pavlovianul se caracterizează prin mulțimea figurilor zoomorfe, realiste și foarte expresive, confecționate la *Dolni Vestonice* și *Pavlov* din argilă arsă (fig. 72/17-18; 75). Printre animalele cele mai des figurate sunt ursul, leul, mamutul, calul, vulpea, lupul, bizonul, rinocerul (fig. 75) și chiar anumite specii de păsări, mai ales cucuvelele. Corpul animalelor este în general schematic, dar capul este redat cu multe detalii, în chip uneori

aproape naturalist. În unele situații, figurațiile animaliere au fost sculptate din fildeș, cum ar fi mamuții de la *Pavlov I* și *Predmosti* sau leul de la *Pavlov I*.

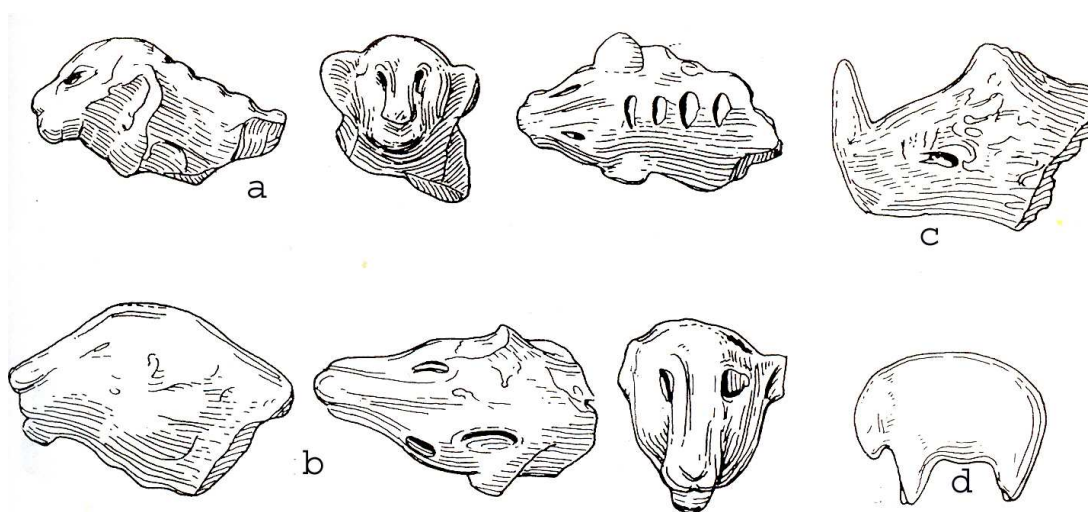

Fig. 75 – Figurații zoomorfe din argilă arsă de la Dolni Vestonice. a, b-feline; c-rinoceri; d-mamut (după B. Klima, 1963; 1967; 1969).

Gravarea obiectelor utilitare și neutilitare cu motive geometrice, de o mare diversitate, este o altă trăsătură a artei pavloviene. Diademele sunt adesea ornate cu semicercuri concentrice și linii în zig zag, iar pe unele defense sau coaste de mamut apar motive ondulate hașurate etc.

Fig. 76 – Coliere din fosile, moluște terțiare (a, b) și os (c) de la Dolni Vestonice (după B. Klima, 1963; 1967; 1969).

Nu mai puțin numeroase sunt obiectele de podoabă care constau din pandantive, dinți perforați (în special canini de lup și vulpe și mai rar de urs și om), mărgelile cilindrice din fildeș, pandantivele în formă de plachete și din galeți de șist, coliere din cochiliile tubulare de *Dentalium*, de bivalve (*Pecten*, *Glicymeris*) perforate și gasteropode,

pandantivele din os sau fildeș de cele mai diverse forme (fig. 76). Peștera *Oblazowa* din Carpații occidentali din sudul Poloniei a livrat un ac cu orificiu decorat cu incizii, o cochilie perforată de *Conus* și un obiect curios care a fost asemuit cu un bumerang (fig. 77).

La rândul său, faciesul *Kostenki – Avdeevo* s-a dovedit a fi un complex omogen din punct de vedere al manifestărilor artistice, chiar dacă vârsta sa nu este la fel de veche ca cea a pavlovianului, trăsăturile sale au fost relevate de Z. A. Abramova (1995), G. P. Grigoriev (1970) și J. Kozłowski (1992). Așezările cele mai reprezentative din această regiune sunt *Kostienki 1*, *Kostienki 13*, *Kostienki 18* și *Avdeevo*.

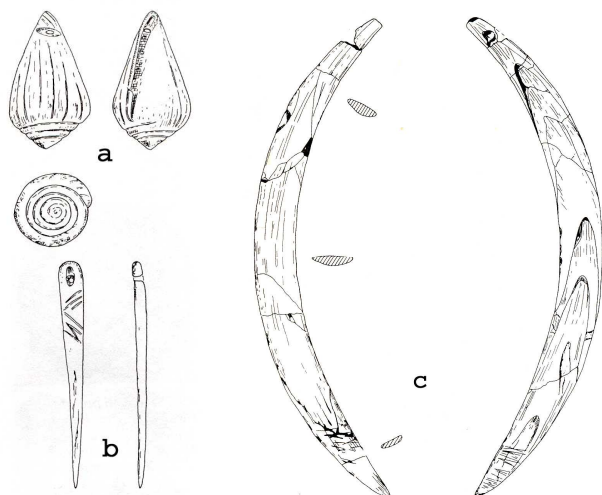

Fig. 77 – Pandativ dintr-o cochilie fosilă de *Conus* (a), ac cu ureche gravat (b) și obiect curbat de fildeș considerat un bumerang din peștera *Oblazowa* (după P. Valde-Nowak, 1987).

Dacă ar fi să revenim la statuetele feminine, este foarte semnificativ și relevant faptul că la *Kostenki 1*, în nivelul 1 s-au descoperit atât de multe exemplare, încât s-au putut reconstitui toate stadiile de prelucrare ale acestor statuete, sculptate mai ales în calcar (fig. 78/4, 5), dar și în fildeș (fig. 71/3; 78/1, 2) și chiar din argilă (fig. 78/3), acestea din urmă descoperite dintr-un astfel de material și la *Kostienki XIII* (fig. 74). Statuete de fildeș în stil asemănător, s-au descoperit și la *Avdeevo* (fig. 79). Stilul lor este destul de schematic, în literatura rusă fiind denumite "*sterjie*" ceea ce s-ar traduce prin pivot. Aceasta le-a atras și interpretarea conform căreia ar reprezenta imagini masculine, ca urmare a formei lor svelte, în măsura în care lipsesc caracterele sexuale distincte. În afară de unele exemplare din fildeș, statuete schematice antropomorfe au fost confecționate la *Kostienki 1* și din metatarse de mamut, asemănătoare cu cele de la *Predmosti*. Există și o gravură a unei siluete umane pe o plachetă de calcar.

Faciesul *Kostienkian* se remarcă printr-o mare varietate a reprezentărilor zoomorfe. Sculpturile în relief de mamut realiste și cu tendințe de schematizare în detalii sunt realizate din calcar și nu din argilă arsă. Multe din aceste opere de artă sunt lipsite de cap. Ca o curiozitate, au fost descoperite capete singulare, din piatră de mică duritate, mai numeroase fiind cele de păsări, lei, urși și mai rar de cal și lup. Gravurile geometrice sunt extrem de frecvente, mai cu seamă sub forma inciziilor încrucișate, zig-zag-urilor, inciziilor triunghiulare și în grilă. Ele au fost întâlnite, între altele, pe diademe, obiecte în formă de "lopată", pe metapode și falange, plachete de os sau de fildeș etc. (fig. 80).

La *Kostienki 13* s-au găsit mai ales pandantive din calcar, de formă circulară și cu o perforație asimetrică, sau din os în formă de coș, dinți perforați etc., dar și statuete

care exprimă conceptul de fecunditate. Reprezentarea conceptului feminin din cultura *Kostienki-Avdeevo* este o mărturie a unor preocupări religioase noi.

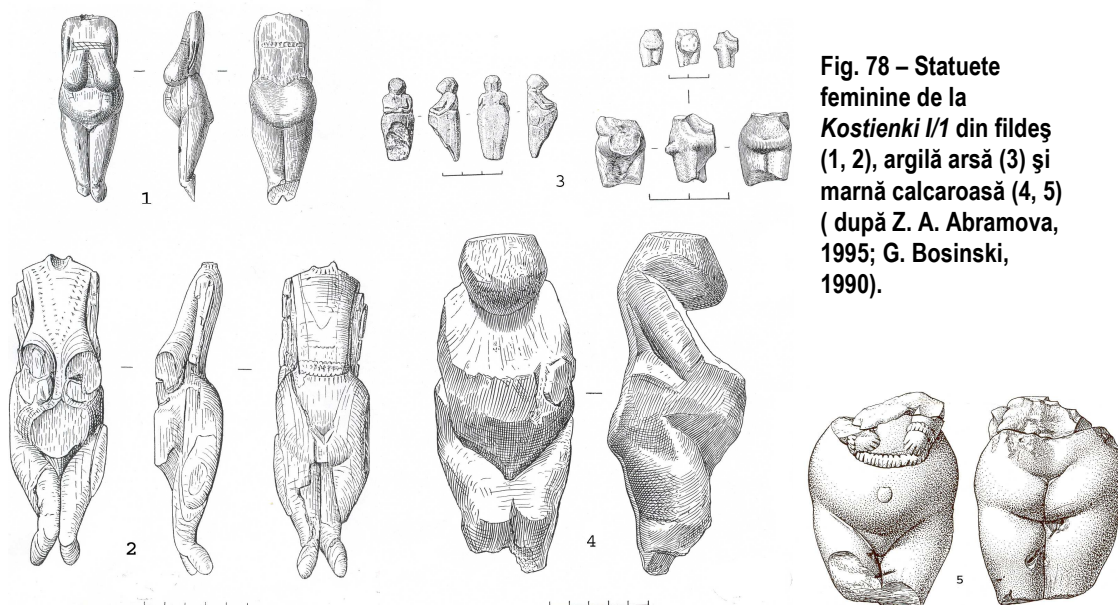

Fig. 78 – Statuete feminine de la *Kostienki I/1* din fildeș (1, 2), argilă arsă (3) și marnă calcaroasă (4, 5) (după Z. A. Abramova, 1995; G. Bosinski, 1990).

Situl de la *Gagarino*, situat în Câmpia rusă în cursul superior al Donului și cel de la *Khotulevo 2* din bazinul superior al Desnei au furnizat mărturii artistice gravetiene

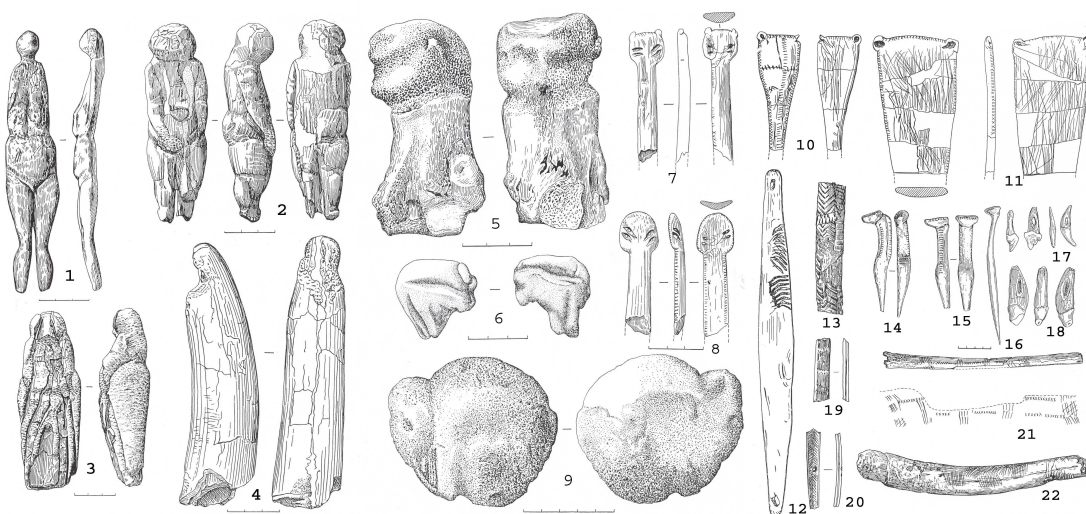

Fig. 79 – Opere de artă gravetiene din așezarea de la *Avdeevo*: 1-2 statuete feminine; 3- statuete neterminate; 4- statueta schițată; 5- fundamentul statuetei; 6- piesă din gresie nederminată; 7-8 fragmente de spatule; 9- statueta de mamut; 10-11 piese zoomorfe; 12- diademă; 13, 19-20 fragmente de diademe; 14-16 *poiçons* cu cap; 17-18 dinți perforați; 21 cutie de ace; 22 fragment de defensă ornat (după Z. A. Abramova, 1995).

originale, oarecum diferite de cele din gruparea *Kostienki – Avdeevo*, cu toate că din punct de vedere cronologic sunt foarte apropiate. Sunt celebre statuetele de tip *Gagarino* (fig. 71/2; 81/1-6), reprezentările schematice în formă de baston, sulitele conice ornate cu decorații incizate și excizate, compuse din mai multe benzi paralele, dinții perforați de *Alopex*, vulpe și câteva imitații de incisivi de cerb din fildeș (fig. 81/7-14).

Un alt sit important din **Gravetianul** est-european, care se detașează prin conținutul unor opere de artă, este cel de la *Kostienki 21*, numit și *Gmeline*. Este singurul loc unde s-au descoperit reprezentări animaliere gravate în chip realist pe galeți de gresie sau plachete de șist, ceea ce dovedește că acest mod de manifestare artistică, atât de des întâlnit în Europa occidentală, nu a rămas necunoscut nici în această parte a continentului. Tot aici nu lipsesc bastoanele perforate gravate, caninii de cerb perforați, plachetele fine elipsoidale de fildeș cu perforație, un mâner de os probabil de pumnal. Aceste trăsături proprii artefactelor de la *Kostienki 21* au făcut să se vorbească chiar de un *stil gmelian*.

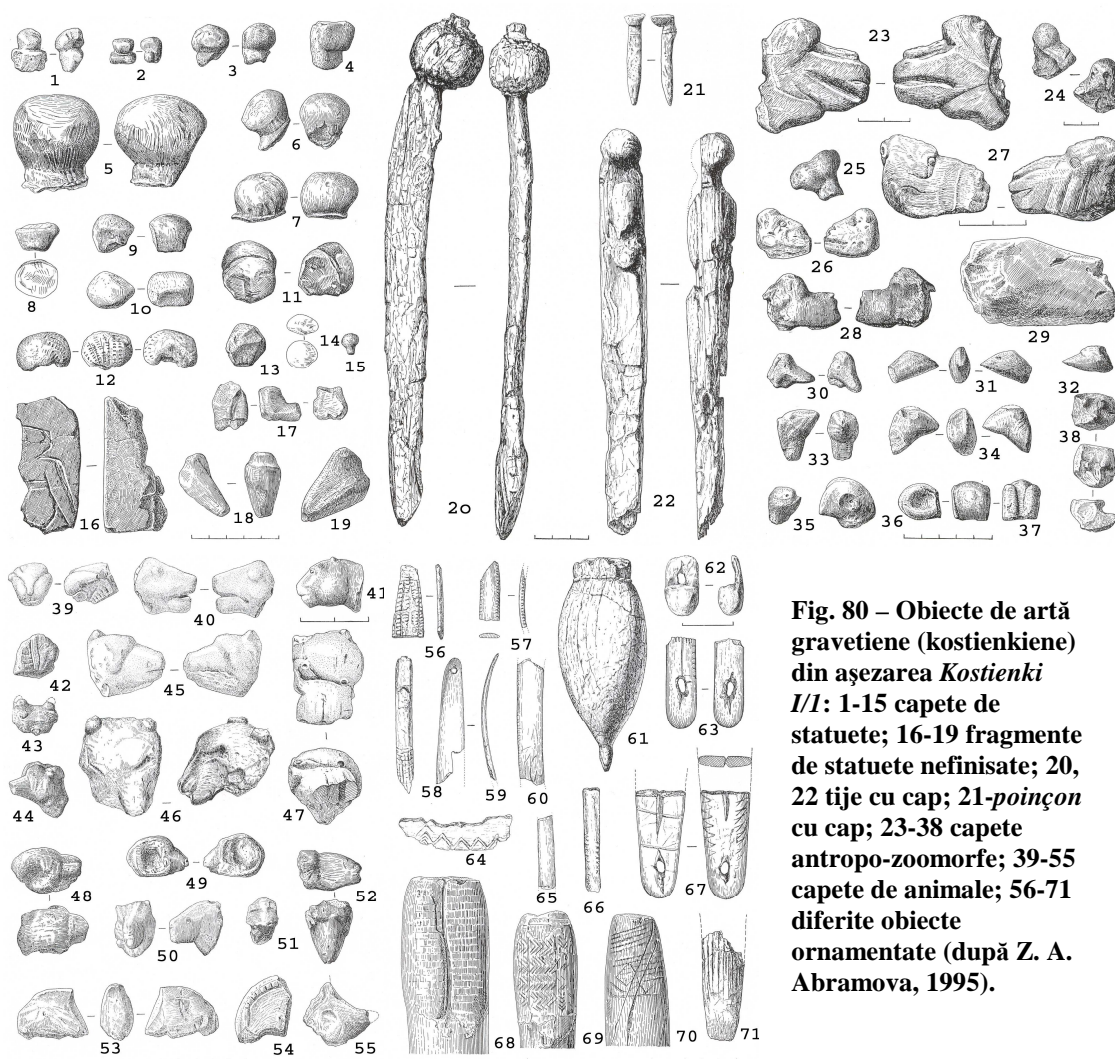

Fig. 80 – Obiecte de artă gravetiene (kostienkiene) din așezarea Kostienki I/I: 1-15 capete de statuete; 16-19 fragmente de statuete nefinisate; 20, 22 tije cu cap; 21-poiçon cu cap; 23-38 capete antro-po-zoomorfe; 39-55 capete de animale; 56-71 diferite obiecte ornamentate (după Z. A. Abramova, 1995).

Dintre operele de artă din **Gravetianul** est-european nu poate fi trecut cu vederea, de asemenea, superbul baston perforat, care poartă un basorelief cu o figurație antropomorfă masculină și care face parte dintr-o colecție mai numeroasă de astfel de obiecte din așezare de la *Molodova V* (fig. 81/15-19).

Așezarea gravetiană de la *Kostienki II* sau *Kostienki – Anosovko*, datată la 21.800 ± 200 B.P. este cunoscută prin sculpturile miniaturale a 15 mamuți și cinci rinoceri realizate sumar, dar armonios prin linia profilului, fără a cuprinde detalii ale picioarelor. Ele au cele mai mari dimensiuni de $3,4 \times 2,2 \times 1,9$ cm iar cele mai mici de

2,0 x 1,3 x 1,3 cm. Nu lipsesc aici nici mărgelile plate sau plano-convexe de calcar, cu perforație centrală aflate în diverse stadii de finisare.

. Între siturile gravetiene din Europa orientală, cu datări chiar destul de timpurii (27.700 ± 750 B.P.), care au furnizat obiecte de artă, merită să fie amintit și cel de la *Kostienki 8* sau *Telmanskaya*. De aici au fost recuperate mai multe pandantive de fildeș, unele în formă de picătură, cu secțiunea plano-convexă, cu perforație, decorate cu mai multe linii paralele, altele cu aspect antropomorf stilizat. S-au mai găsit mici discuri plate de până la 3 mm diametrul, cu una sau două perforații, ce puteau eventual să fi fost cusute pe veșminte. Câteva oase de pasăre s-a constatat că păstrau fine incizii paralele.

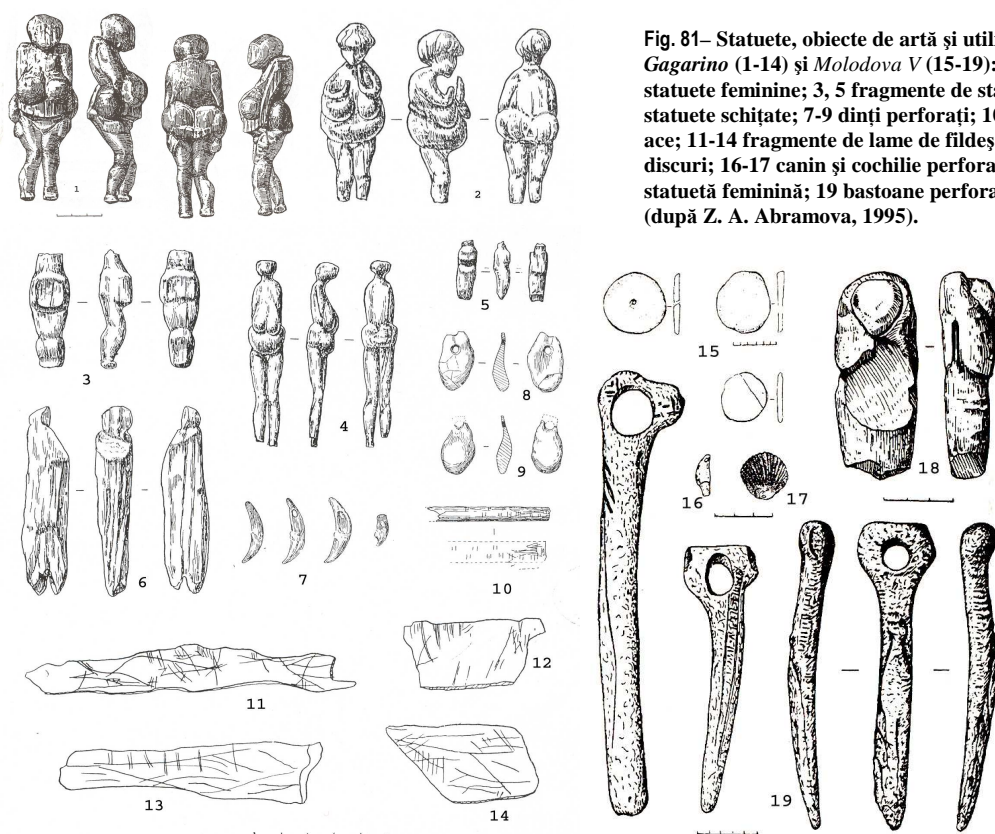

Fig. 81– Statuete, obiecte de artă și utilitare de la *Gagarino* (1-14) și *Molodova V* (15-19); 1, 2, 4 statuete feminine; 3, 5 fragmente de statuete; 6 statuete schițate; 7-9 dinți perforați; 10 testea de ace; 11-14 fragmente de lame de fildeș incizate; 15 discuri; 16-17 canin și cochilie perforate; 18 statueta feminină; 19 bastoane perforate ornate (după Z. A. Abramova, 1995).

J. Kozłowski (1992) consideră că operele de artă gravetiană, în special cele din faciesurile *Pavlovian* și *Kostienkian*, sunt mărturiile ale unui comportament simbolic complex ce ar putea să fie interpretat ca un sistem religios coerent. Poate cele mai reprezentative în acest sens sunt statuetele feminine, pentru că, cu toate sensibilele diferențe stilistice regionale, ele exprimă o idee comună care, în mod cert, semnifică mult mai mult decât idealul estetic feminin. Având în vedere semnificația ulterioară a unor astfel de reprezentări, ne putem gândi de pe acum la sensul lor ca imagine a fecundității. În favoarea unei astfel de interpretări ar putea pleda și caracterul oarecum semi-sedentar al populațiilor gravetiene din Europa centrală și de est, determinat în bună măsură și de abundența vânatului. Nu trebuie neglijată nici posibila legătură dintre fecunditatea feminină și fecunditatea animală, asociația dintre femeie și coarnele de bizon sugerate de basorelieful de la *Laussel* (70/3) ce ar fi putut prefigura credințele de mai târziu, asociate celor două fecundități din lumea neoliticului balcano-anatolian. Nu

trebuie să uităm, în acest context, că ceramica nu este o invenție neolitică, ci aparține gravetianului morav.

Unele opere de artă gravetiană sugerează un simbolism abstract cu privire la elementul sexual feminin. Așa sunt reprezentările foarte schematice marcate numai cu atributele sexuale, sânii și vulvele, ca să nu mai amintim superbe pandantive în formă de sâni, discuri-vulve, etc.

Nu este exclus ca funcția reprezentărilor animaliere în **Gravetian** să fi fost foarte complexă, unele dintre ele având un important rol în magia de vânătoare, după cum altele asigurau proprietarilor lor calitățile animalelor reprezentate și poate purtate.

*
* *

Mediul se degradează puternic între 25.000 și 16.000 ani, când Europa de nord este cuprinsă de maximul de frig al ultimei perioade glaciare, iar inlandisul scandinav se extinsese de la *Murmansk* până în Scoția, acoperind Germania de nord-est, Polonia și nord-vestul Rusiei. Se pare că, din cauza lipsei precipitațiilor, calota nu se dezvoltă în nord-estul Europei, dar aceste regiuni erau în mod cert domeniul periglaciului. În partea centrală a sa, calota glaciară atinge peste 3.000 m grosime, în timp ce regiunile montane, și în special munții Alpi, erau, la rândul lor, acoperite de ghețari uneori chiar de la 900 m în sus.

Pentru că o mare cantitate de apă din oceanul planetar era stocată în ghețari, nivelul acestuia era cu circa 100 m mai coborât decât în zilele noastre. În consecință, Siberia și Alaska erau unite, mare parte din Marea Nordului exondantă, Tamisa era un afluent al Rinului, iar în compensație, mările sudice, precum Caspica, înregistrau nivele mai ridicate.

Impactul acestui climat riguros a fost deosebit asupra comunităților umane, în sensul că Europa centrală rămânea în bună parte nelocuită, sud-vestul și estul continentului erau populate cu culturi care se dezvoltau în faciesuri separate.

De altfel, se poate spune că după *Perigordianul superior* vest european și *Gravetianul* central și est european, faciesuri întâlnite de la Atlantic până în Siberia, se produce o adevărată ruptură culturală între regiunea franco-cantabrică și restul Europei.

*
* *

E.VI. Solutreanul

Așezarea în aer liber de la *Solutré* (Saône-en-Loire, Franța) a fost cercetată pentru prima dată în 1866 de F. Arcelin și H. Ferry în punctul numit *Cro-du-Charnier*. Ea a fost supusă unor cercetări mai puțin îngrijite între 1866-1895 și 1907-1928 și numai începând din 1968 a fost cercetată sistematic de J. Combier (1907; 1976).

Stratul atribuit solutreanului din așezarea eponimă este împărțit în două niveluri: un *Solutrean mijlociu* cu mari “frunze de laur” și un *Solutrean mai evoluat*, cu mici

vârfuri cu fața plană cu tendințe spre vârfuri *à cran*.

Trebuie să spunem însă că **Solutreanul**, ca facies cultural, a fost identificat de E. Lartet și H. Cristy încă din 1864 în regiunea Eyzies. Săpăturile de la *Laugerie-Haute* relevau un nivel cu vârfuri foliacee și *à cran* total deosebit de cel de la *Madeleine* care se caracterizează printr-o superbă industrie pe materii dure de origine animală și opere de artă complexe (fig. 82).

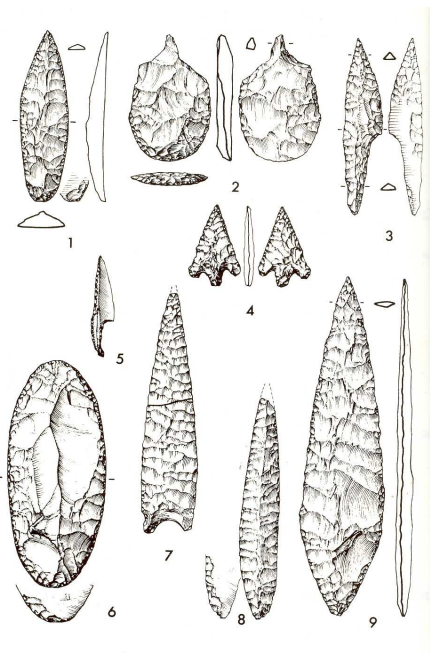

Fig. 82 – Utilaje litice solutreene de la *Laugerie-Haute* (1, 2, 6, 8), *Forneau du Diable* (3, 9), *Lespugue* (7) și *Parpalo* (4, 5). Solutrean vechi: 1 vârf cu fața plană; 6 gratoar cu retușă solutreană. Solutrean mijlociu: 2 *perçoir*-gatoar pe frunză de laur. Solutrean superior: 3 vârf *à cran*; 4 vârf cu peduncul și aripioare; 5 vârf *à cran*; 7 vârf cu baza concavă de tip cantabric; 8 frunză de salcie; 9 frunză de laur (după F. Bordes, 1968).

G. de Mortillet (1869; 1872; 1876) stabilește legătura dintre vârfurile de lance de la *Laugerie-Haute* și cele de la *Solutré* și propune, în mod surprinzător, denumirea acestei culturi - **Solutrean**, pentru că, după cum va sublinia mai târziu Philip Smith (1966), **Solutreanul** poartă numele celei mai atipice așezări pentru această cultură.

Originea solutreanului a suscitat multe discuții și controverse. Inițial, G. de Mortillet (1876) considera că vârfurile solutreene ar fi rezultat din perfecționarea vârfurilor musteriene, ceea ce l-a determinat să plaseze **Solutreanul** după *Musterian*. Având în vedere asemănarea cu utilajele litice din Danemarca, a fost transformat într-o industrie de tranziție dintre *Magdalenian* și *Neolitic*. S-a presupus și o origine a solutreanului din *Szeletianul* bogat în vârfuri foliacee cu retușe bifaciale, iar L. Périchot Garcia și Jorda Cerda au emis ipoteza derivării sale chiar din *Aterianul* nord-african. Invocând retușele plate pe vârfurile *Font-Robert* din *Gravetianul* din Belgia și Marea Britanie, J. Koslowski și M. Otte (1984) presupun originea nordică a solutreanului. J. Combier (1976) și P. Smith (1966) consideră că **Solutreanul** este rezultatul unei evoluții locale în valea Rhonului dintr-o industrie musteroïdă târzie (B. Schmider, 1988 c; 1992 b).

Solutreanul este un facies cultural, cu răspândire limitată la regiunea franco-cantabrică, care s-a desfășurat între *Perigordianul superior* și *Magdalenian*, între Loire și Pirinei, la vest de Rhône (fig. 83). Unitatea solutreanului este conferită de utilizarea retușei plate, destul de îngustă, cu margini sub-paralele, acoperind în bună parte fața obiectelor litice. Așa cum au demonstrat F. Bordes și D. Crabtree (1969) prin debitaje și retușuri experimentale, retușa în **Solutrean** a putut să fie obținută prin percuție directă cu

percutor moale, uneori chiar prin presiune indirectă. Retușa prin presiune s-a întrebuițat mai mult în ultimul stadiu de dezvoltare al solutreanului pentru realizarea “frunzelor de salcie” și a vârfurilor *à cran*, când probabil s-a utilizat și tratamentul termic al silexului pentru un debitaj mai facil, ceea ce a determinat un lustru strălucitor pe piese și o textură internă specifică (Fr. Bordes, 1969).

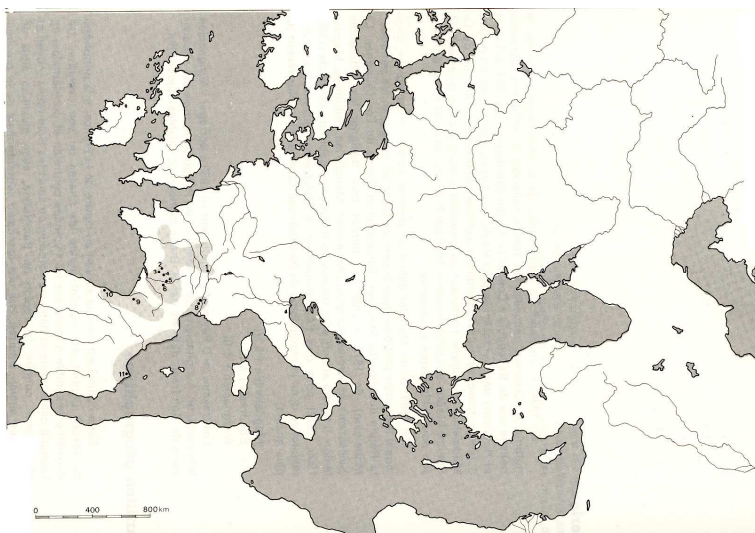

Fig. 83 – Harta răspândirii solutreanului

Fazele specifice solutreanului au fost puse în evidență mai cu seamă prin cercetările de la *Laugerie-Haute*, unde secvența debutează cu **Presolutreanul** caracterizat printr-un fel de prototipuri de vârfuri cu fața plană, retușate doar pe fața superioară și uneori în regiunea bulbului. Ele vor persista și în **Solutreanul inferior**, relevat într-o serie de așezări precum *Laugerie-Haute*, *Laussel*, *Badegoule*, *Combe-Capelle*, *Le Figuier*, *Chabot*, *La Salpêtrière*. **Solutreanul mijlociu** este caracterizat de dezvoltarea “frunzelor de laur” cu retușe *couvrantes* bifaciale întâlnite în așezările *Fourneau du Diable*, *Le Placard*, *Roc-de-Sers*, *Monthaud*, *Saulges*, *Saint-Sulpice-de-Favières*, *Brassempouy*, *Isturitz*. **Solutreanul superior** are ca trăsătură distinctă răspândirea vârfurilor *à cran* cu retușe *couvrantes* și a “frunzelor de salcie” lungi și înguste. Acum apare acul cu ureche, chiar dacă utilajul pe materii dure de origine animală este restrâns. În această fază a solutreanului se constată o frapantă contradicție între frumusețea și perfecțiunea utilajelor tipice și cele curente stăpânite de mediocritate. **Solutreanul superior** a fost întâlnit la *Cuzoul*, *La Salpêtrière*, *Abri Fritsch*, *La Riera*, *Cueva Chufin*, *Aitzbitarte*.

Din punct de vedere cronologic, **Solutreanul** s-a desfășurat între 21.000 și 17.000 B.P. **Protosolutreanul** a debutat într-o fază rece și uscată, iar **Solutreanul superior** este contemporan interstadiului *Laugerie* în Franța și *Lascaux* în Spania (B. Schmider, 1988 c; 1992 b).

Operele de artă atribuite solutreanului cele mai cunoscute sunt frizele de animale sculptate în semi-relief de la *Roc-de-Sers* și *Fourneau du Diable*, gravurile și picturile de la *Tête de Lion*, peșterile *Chabot*, *Figuier*. De asemenea, G. Bosinski (1990) tinde să atribuie solutreanului și anumite sculpturi feminine în semi-relief de la *Laussel*, menționând că ele ar putea totuși să aparțină și perigordianului superior.

E.VII. Epigravetianul

Așa cum am menționat, *Solutreanul* a avut o dezvoltare locală în Franța, de exemplu, nedepășind Sena și Rhonul, iar în peninsula Iberică răspândindu-se faciesuri particulare ale sale.

În aceste condiții, în Europa mediteraneeană, centrală și orientală, *Gravetianul* cunoaște o serie de transformări care cuprind mai ales creșterea importanței retușei abrupte, apariția unor armături speciale, cum ar fi vârfulurile cu față plană, vârfulurile *à cran*, *la gravette* și *microgravette* etc., ceea ce va imprima industriilor respective trăsături particulare care vor defini ceea ce este cunoscut sub numele de **Epigravetian** (B. Schmider, 1992).

G. Laplace (1964) menționează că în zona franco-cantabrică evoluția gravetianului este întreruptă de desfășurarea solutreanului-magdalenianului-azilianului-sauvterrianului. În fapt, aceste faciesuri culturale reprezintă **Epigravetianul** din această regiune, în sensul că **Epigravetianul vechi** s-ar putea defini prin complexe *Solutrean* și *Protomagdalenian*; **Epigravetianul evoluat** se identifică cu *Magdalenianul* și **Epigravetianul final** include *Azilianul*, *Sauvterrianul* și *Tardenoazianul* (M. Mussi, M. Orliac, 1988).

În mod cert, se detașează câteva regiuni în care **Epigravetianul** se caracterizează printr-o unitate culturală aparte. Așa de exemplu, în Europa mediteraneeană, mai exact în sud-estul Franței și în Italia, unde evoluează până la sfârșitul ultimei perioade glaciare, **Epigravetianul** se dezvoltă paralel cu *Magdalenianul*. La est de Rhone, *Solutreanul* este suplinat se pare de așa zisul *Arenian* (după așezarea *Arene Candide* din Liguria) desfășurat după *oscilația Tursac*. Sunt binecunoscute așezările de pe teritoriul Franței din peșterile *Raimonde* și *La Bouverie*, în care lamele vârfuluite anunțau vârfulurile cu față plană (mai subțiri și mai simetrice decât în *Solutrean*), de vârfulurile *à cran* înalte, de lamele trunchiate și *microgravette* (G. Onoratini, 1983). În oscilația *Lascaux* lamelele *à dos* se răspândesc foarte mult, vârfulurile areniene dispar și vârfulurile *à cran* se împuținează, în timp ce formele geometrice se multiplică prin prezența dreptunghiurilor alungite, triunghiurilor și segmentelor de cerc, iar gratoarele se apropie de cele unguiforme. Aceste trăsături tehnolo-tipologice sunt contemporane perioadei de timp care include inclusiv *oscilația Alleröd*.

În Italia este celebră pentru **Epigravetian** peștera *Paglicci*. Aici și la *Abri Mochi*, a fost identificat un **Epigravetian inițial** în care apar piesele foliacee, de fapt vârfuluri cu față plană, *déjetés* sau drepte și racloare foliacee. El este suprapus de **Epigravetianul vechi**, împărțit de G. Laplace (1964) în două faze: cu piese foliacee și cu vârfuluri *à cran*. S-au identificat cele două faze în peșterile *Paglicci*, *Arene Candide*, *La Cala delle Ossa*, *Copiilor*, așezarea în aer liber de la *Taurisano* (15.500 ± 150 B.P.). Între 16.000 și 14.500 B.P. se desfășoară **Epigravetianul evoluat** pe coasta tireniană, cu forme geometrice, și cea adriatică cu lamele *à dos* și troncături. **Epigravetianul final** ajunge doar până la 9.000 B.P. și include o serie de faciesuri regionale, dintre care foarte cunoscut este *Romanellianul* cu multe lamele *à dos*, segmente de cerc și mici gratoare circulare (A. Palma di Cesnola, C. Cacho, A. Montet-White, A. Escalon de Fonton, G. Onoratini, F. Bazile, 1982).

Regiunea Balcanică, în care se poate încadra fosta Iugoslavie, Bulgaria, Grecia și Albania, înregistrează apariția industriilor epigravetiene cu vârfuluri *à cran* pe coasta

adriatică la *Sandaljia 2*, în peșterile slovene precum *Zupanov Spadmol*, *Jama v Lozi*, *Ovcja Jama*, în Bosnia așezarea în aer liber *Kadar* între circa 20.000 și 16.000 B.P., fiind contemporane mai ales unui climat temperat-umed specific interstadiului *Philippi*. În Grecia este binecunoscută peștera *Franchti* în care s-au descoperit multe lamele *à dos*, lamele cu vârfuri duble și două margini *abattus*. **Epigravetianul final** din această regiune (13.000 - 10.000 B.P.) se caracterizează prin lame *à dos* curbate, care invocă vârfurile aziliene, și gratoare unguiforme (A. Montet-White, J. K. Kozłowski, 1983).

În *Alleröd* și *Dryasul superior*, **Epigravetianul** se extinde și în Bazinul panonic (*Szekszard Palánk*), Moravia (*Tisnov* și *Pribice*), Austria (*Horn*), Slovacia (*Spisska Bela*) și Carpații polonezi (*Sromowce nizne*), fiind marcat de o puternică nuanță aziliană. În Anglia se răspândesc acum vârfurile *à cran*, vârfurile *à dos* convexe (*penknife*), vârfurile *à dos* angulare (*vârfuri Creswell*), vârfurile *à dos* trapezoidale (*vârfuri Cheddar*), *burin*-ele și gratoarele, în cadrul faciesului **Creswellian**. Lor se adaugă adesea harpoane cu două rânduri de barbeluri, ca de exemplu la *Kent's Cavern*, unde acestea sunt datate la 12.180 ± 100 B.P. Așezările creswelliane sunt și mai recente, pentru că în peștera *Robin Hood* un strat este datat la 10.380 ± 90 B.P. Câmpia din nord-vestul Europei (Belgia, Țările de Jos și Germania) se particularizează în acest timp prin două componente: elementul azilian cu gratoare scurte, lame *à dos* convexe și cu baza trunchiată și elementul magdalenian răspândit dinspre regiunile de platou.

Între 20.000 și 18.000 B.P., maximum pleniglaciuar a implicat extinderea inlandisului scandinav mult spre sud, acoperind o bună parte a Marii Câmpii și împingând populațiile respective în Bazinul mijlociu al Dunării și sudul Câmpiei ruse. După 14.000 B.P., din contră, retragerea frontului glaciuar, care se limita la regiunea Mării Baltice, a favorizat deplasarea zonelor climatice spre nord și o repopulare a regiunii (J. K. Kozłowski, 1992).

În această regiune s-au detașat câteva faciesuri bine individualizate, concentrate în Bazinul mijlociu al Niprului și valea Desna, Bazinul Donului și Bazinul Nistrului, fiecare din ele cunoscute sub diverse denumiri.

*

* *

După apariția mai multor sinteze asupra epigravetianului din Europa, sau anumitor părți ale continentului nostru, datorate lui G. Bosinski (1990); R. Desbrosse, J. Kosłowski (1988) etc., în ultima vreme, Fr. Djindjian, J. Kosłowski și M. Otte (1999) au încercat să ordoneze succesiunea diverselor faciesuri epigravetiene, invocând impactul transformărilor climatice, specifice acestei etape, asupra mișcărilor diverselor comunități paleolitice, aflate într-o permanentă căutare a condițiilor climatice mai favorabile și, în consecință, antrenarea acestora în deplasări spre sud și abandonarea regiunilor septentrionale din Europa, ceea ce a determinat desigur profunde schimbări ale culturii materiale. Astfel, populațiile epigravetiene din Europa centrală au fost obligate să se concentreze în spații restrânse sau să se reducă din punct de vedere demografic, iar cele din Europa orientală să se refugieze spre zona Mării Negre. Evident, după diminuarea maximului glaciuar, fenomenul s-a produs invers, întrucât între 17.000 și 13.500 B. P. Bazinul Niprului și Donului, precum și zonele din Europa

centrală, ocupate mai înainte de populațiile epigravetiene, se răresc în mod semnificativ.

Extinderea inlandisului din maximum glaciare, care s-a desfășurat între circa 21.000 și 17.000 B. P., se pare că a afectat în mod deosebit deplasarea latitudinală a zonelor ecologice din Europa centrală, mărturie stând valul morenic *Brandenburg-Iezno-Bologovo* împins mult spre ghețarii montani care cuprinseseră Munții Carpați și Sudeți, probabil și ei cu o glaciațiune montană mult amplificată în acest timp. În acest fel, prin apropierea fronturilor ghețarilor montani și a calotei glaciare se crează un adevărat baraj între Europa centrală și de vest, care a determinat depopularea regiunilor din nord-vestul Europei, în special din Germania, Polonia, Cehia. Bazinul panonic era și el destul de închis de ghețarii care cuprinseseră munții care îl înconjoară la nord, est și sud, iar trecerea prin culoarul Porților de Fier devine cu totul episodică. În estul Europei, populațiile epigravetiene, concentrate în jurul Mării Negre, evadează din aceste regiuni spre nord doar în scurtele etape specifice oscilațiilor *Laugerie* și *Lascaux*, după cum dovedesc așezările *Molodova V* și *Cosăuți* de pe Nistru, *Pușcari* de pe Nipru sau *Kostienki* de pe Don. Procesul de repopulare a acestor regiuni se va intensifica după 17.000 de ani.

Din punct de vedere cultural, după 22.000 de ani se petrec o serie de fenomene de adaptare a grupelor paleolitice la condițiile pleniglaciare, în sensul că în Europa de vest se încheie procesul de evoluție al gravetianului, iar în Europa centrală, prin nivelul cu vârfuri à *cran*, asistăm chiar la sfârșitul gravetianului. Așa cum am văzut, între 22.000 și 19.000 de ani, în sudul Europei occidentale se dezvoltă diferite faciesuri solutrene, în timp ce în Europa centrală se produce o relativă depopulare, mai întâi în Bazinul Dunării, apoi în zona septentrională. Probabil că un debușeu al acestor populații era partea septentrională a Balcanilor, care traversau Dunărea uneori prin zona Porților de Fier, ajungând chiar până în Italia septentrională și coasta mediterană a Liguriei și în Provence. Desigur că maximum pleniglaciare a afectat și zona de nord-vest a câmpiei vest europene, mai exact actualul teritoriu al Belgiei, Franța centrală și de nord și Țările de Jos, printr-o depopulare profundă, în timp ce regiunea franco-cantabrică a rămas mereu locuită de populațiile solutrene între 22.000 și 19.000 de ani, pentru ca o schimbare culturală să se producă între 18.500 și 17.000 prin apariția badegulianului, care va preceda apariția magdalenianului.

Epigravetianul european a fost împărțit temporal și spațial în mai multe grupe, după cum urmează (Fr. Djindjian, J. Koslowski și M. Otte, 1999):

E.VII.1. Epigravetianul vechi din Bazinul Danubian

După un hiatus mai mare sau mai mic în diverse regiuni, își face apariția **Epigravetianul** în jurul datei de 20.000 de ani în Bazinul Dunării, după 7.000-8.000 de ani în Ungaria, după 2.000-3.000 de ani în Moravia și Austria de Jos. Existența acestui hiatus între **Gravetianul** cu vârfuri à *cran* și **Epigravetian** îngreunează foarte mult înțelegerea originii acestuia din urmă în Bazinul Dunării mijlocii. Din păcate, slaba cunoaștere a studiilor cronoclimatice din România, de exemplu, îi face pe autorii menționați să afirme că imaginea destul de incompletă a transformărilor paleoclimatice din arcul intracarpatic ne împiedică să descifrăm cauzele dispariției locuirilor în perioada anterioară maximumului pleniglaciare și apoi repopularea rapidă a acestei regiuni între 19.000 și 18.000 de ani, mai cu seamă că nu s-ar fi precizat cele două oscilații contemporane oscilațiilor *Laugerie-Lascaux*. Este binecunoscut că, cel puțin în

România, aceste oscilații corespund oscilațiilor *Herculane II-Românești*, cu toate implicațiile culturale deigoare (M. Cârciumar, 1980; 1999).

E.VII.1.a. Epigravetianul aurignacoid.

S-a constatat că unele utilaje epigravetiene nu au prea multe legături cu tradiția gravetiană, atât prin raritatea lamelelor *à dos abattu*, cât și prin existența unui fond de utilaje aurignaciene. Așezări epigravetiene cu elemente "aurignacoide" au fost atestate la *Kašov* în Slovacia; *Stranska Skala IV*, *Urcice*, *Brno-Kohoutovice*, *Lhotka* din Moravia; *Langmannersdorf*, *Albendorf*, *Gross-Weikersdorf* din Austria de Jos; *Krakow-Spadzista C2* din Polonia.

E.VII.1.b. Sagvarianul

Sagvarianul își are așezarea eponimă la *Sagvar* din preajma lacului Balaton din Ungaria, fiind numit și "**pebble Gravetian**". **Sagvarianul** se caracterizează printr-o mare variabilitate a industriei litice și materiei prime din care erau realizate utilajele, ca o consecință a originii eterogene a grupelor din Bazinul mijlociu al Dunării. Dominante sunt gratoarele, iar lamelele *à dos* sunt reprezentate inegal în diverse așezări, obținute din nuclei cu unul sau două planuri de lovire. Ocurența sagvarianului ajunge până în Slovacia la *Moravani-Zakovska*, în Austria de Jos la *Grubgraben* (datat între 19.000 și 18.000 de ani) și bineînțeles în Ungaria la *Pilismarot*, *Madaras*, *Mogyorosbanya* și *Jaszfelsöszentgyörgy*.

E.VII.1.c. Epigravetianul oriental din Europa centrală

Din văile Nistrului și Prutului a fost importat, de comunități epigravetiene din valea Dunării, nu departe de Budapesta (așezarea *Esztergom-Gyurgyalag*), silex pentru realizarea de *burins* și lame mari *à bord abattu*. Originea acestor comunități ar putea să fie în **Molodovian** sau într-un facies meridional din zona Prutului sau Siretului.

E.VII.2. Epigravetianul vechi din Europa orientală

În spațiul est carpatic s-au detașat o serie de zone, precum cea est-carpatică care include Bazinul Nistrului, regiunea dintre Siret și Prut, relativ diferite, din punct de vedere fizico-geografic, de regiunea mării câmpii orientale, traversată de o serie de fluvii precum Niprul și Donul.

E.VII.2.a. Epigravetianul din zona extra-carpatică - Moldavianul

După hiatusul înregistrat între sfârșitul gravetianului cu vârfuri *à cran*, produs în jur de 23.000 de ani, și sfârșitul pleniglaciului superior, își face apariția **Epigravetianul** prin popularea regiunii cu vânători specializați în special în procurarea renului, care vor dăinui până spre sfârșitul pleistocenului, sub denumirea locală de **Moldavian**, în regiunea de la platoul Volhinic până spre cursul inferior al Prutului și Siretului și cel mijlociu al Nistrului. Sunt binecunoscute din această perioadă așezările

de pe Nistru, precum *Molodova V*, *Korman IV*, *Cosăuți*, de pe Bistrița moldoveană de la *Bistricioara Lutărie*, *Lespezi-Lutărie* sau din preajma Prutului la *Crasnaleuca*. La acestea se adugă, ca urmare a cercetărilor din ultimii ani, așezarea de la *Poiana Cireșului-Piatra Neamț* de pe valea Bistriței. Aceste așezări nu au fost cu certitudine locuite permanent, ele funcționând mai ales ca halte de vânătoare pentru diverse animale. Se consideră că industria litică era acum dominată de prezența elementelor trunchiate, a marilor vârfuri *la Gravette* și în final a vârfurilor *à dos* convexe realizate dintr-un silex de bună calitate existent în suficientă cantitate, dar și din alte roci cu calități similare, precum menilitul de pe valea Bistriței. Industria pe materii dure animale este bine reprezentată mai ales prin sulițe conice cu canelură laterală, vârfuri de suliță din fildeș, obiecte de podoabă (*Cosăuți*, *Poiana Cireșului-Piatra Neamț*), obiecte din os sau corn gravate, galeți amenajați sumar în forme antropomorfe sau incizate și vopsite cu ocră. Nu lipsesc nici frecătoarele (*meules*, *broyeurs*) ca o mărturie a culegerii semințelor de ierburi sălbatice.

E.VII.2.b. Epigravetianul din zona de stepă

În estul zonei extra-carpătice se desfășoară o câmpie care s-a caracterizat în această etapă printr-o importantă zonalitate latitudinală, cu o stepă meridională cu păduri galerii de-a lungul marilor fluvii și o zonă periglaciară septentrională, separate printr-o stepă-pădure. Zona de stepă, între 22.000 și 15.000 de ani, a fost locuită intens, detașându-se două entități distincte:

- ***Epigravetianul "aurignacoid"*** precizat în așezări mici, cu un singur nivel de locuire, fără amenajări sau structuri de locuire bine diferențiate, precum cele de la *Sagaidak I*, *Zolotovka*, *Muralovka* (unde totuși s-a descoperit un pavaj de pietre) etc. Industria litică este dominată de debitajul pe așchii și lamele, în general neregulate. Așchiile mai mari foloseau la realizarea gratoarelor groase și *à museau*, iar așchiile de dimensiuni mai mici și lamelele au fost utilizate pentru armăturile microlitice care amintesc adesea de lamelele *Dufour*. Cele mai vâdate animale erau mamutul, renul, calul, rinocerul, boul și lupul.

- ***Epigravetianul de tradiție gravetiană*** a fost contemporan sau poate posterior celui ***"aurignacoid"*** și s-a caracterizat prin debitaj laminar și utilaje *à bord abattu*. *Burin*-ele sunt numeroase, ca și vârfurile și lamelele *à dos*. Obiectele de artă pe materii dure animale lipsesc aproape cu desăvârșire. Cele mai reprezentative așezări, în general sezoniere, de scurtă durată, specializate pe vânătoarea unei singure specii, sunt *Amyrosievka*, *Yami*, *Anetovka II*, *Vladimirovka* etc. Totuși, *Amyrosievka* este cunoscută și ca o așezare de abataj, mai ales a bizonului, întrucât în multe situații acesta a fost descoperit în conexiune anatomică (predomină masculii tineri). Probabil că această specie era vâdată la începutul primăverii, ca urmare a migrației sale pe axa sud-nord.

E.VII.2.c. Cultura Zamiatnin din Bazinul Donului

Concentrarea așezărilor de pe Don, precum așezarea eponimă *Kostienki 2* «*Zamiatninskaia*», *Kostienki 11* (*Anosovka 2*) nivelul *1a*, *Kostienki 19* (*Valukinskogo*), *Kostienki 3*, deci toate aflate în binecunoscuta zonă *Kostienki*, a determinat definirea faciesului cultural **Zamiatnin**, caracterizat de răspândirea pieselor *esquillées* bi- sau quadripolare, de mici dimensiuni, alături de numeroase utilaje pe așchie de tipul *burin*-

elor și mai puțin gratoarelor, în condițiile în care se constată o sărăcie a pieselor à bord abattu. Destul de rare sunt și utilajele din materii dure animale, fără a lipsi în totalitate vârful de suliță din fildeș cu secțiunea rotundă sau poinçon-ele. Celebre sunt în această cultură însă structurile de locuire de tip *Kostienki-Anosovca*, cu mari colibe din oase de mamut, uneori având forma unor adevărate cordoane circulare ca la *Kostienki 11*, de 7-8 m diametru, cu 563 de oase care proveneau de la 36 de mamuți. Nu lipsesc din acest complex cultural mormintele, statuetele antropomorfe schematice (*Kostienki 2*) sau cele zoomorfe (fig. 84).

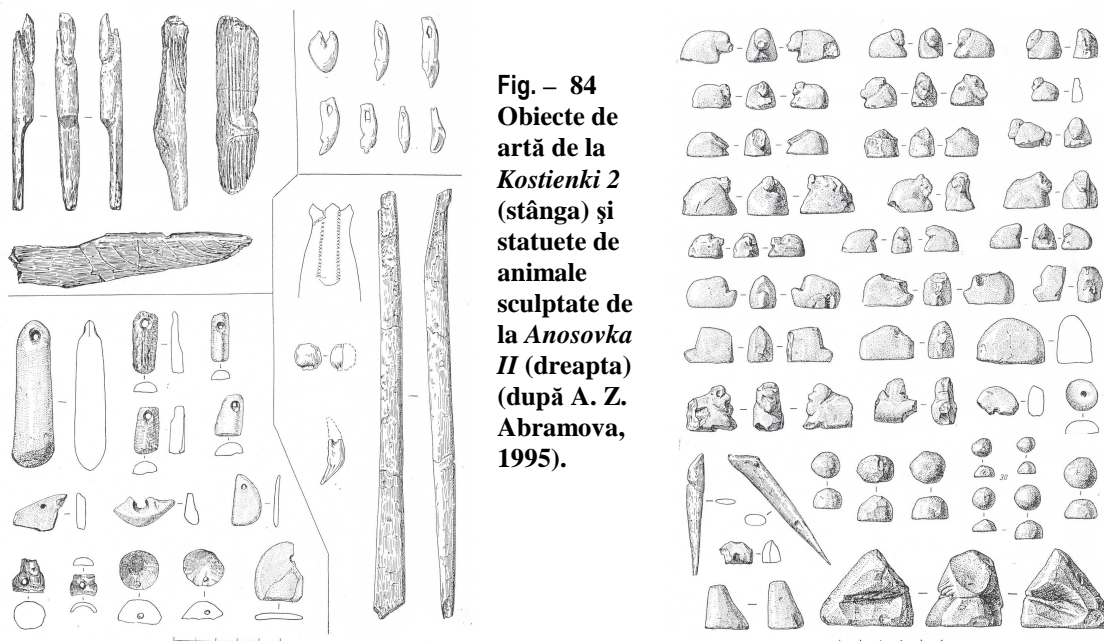

Fig. – 84
Obiecte de artă de la *Kostienki 2* (stânga) și statuete de animale sculptate de la *Anosovka II* (dreapta) (după A. Z. Abramova, 1995).

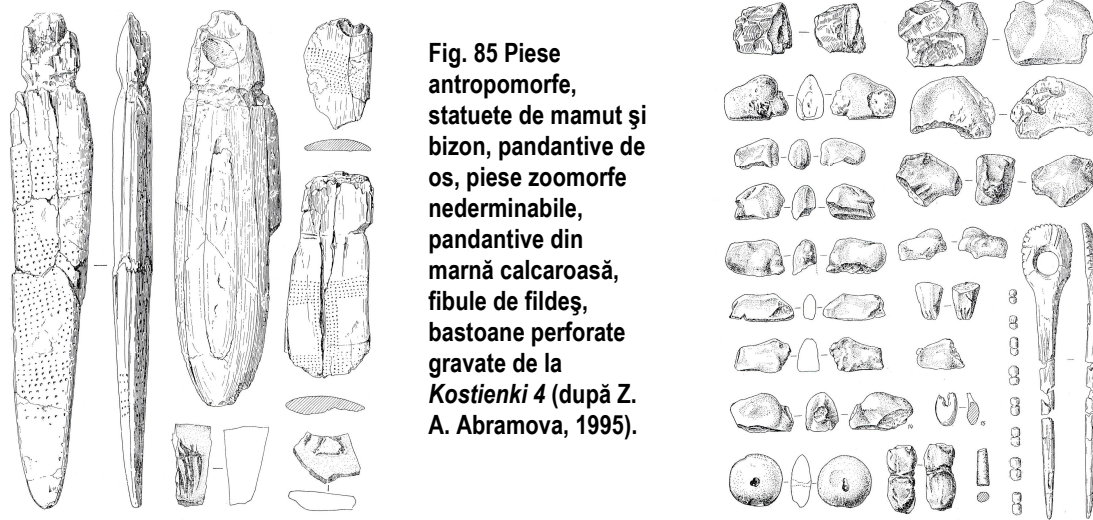
Din punct de vedere cronologic, această cultură s-a desfășurat între 17.420 ± 150 B. P., conform datărilor de la *Kostienki 19* și 14.610 ± 120 B. P., după datarea de la *Kostienki 11*. În așezarea de la *Borșevo 2* există o datare de 11.760 ± 240 B. P., după cum N. D. Praslov și A.N. Rogatchev (1982) pretind că solul de locuire de la *Kostienki 3* ar fi contemporan cu nivelul superior de la *Kostienki 21* și, în consecință, ar avea o vârstă similară, adică de 22.270 ± 150 B. P. Aceasta presupune că trebuie să acceptăm o fază pregravetiană în această entitate (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988)

E.VII.2.d. Epigravetianul vechi din bazinul Niprului sau Pușcarianul

Între 21.000 și 19.000 de ani, în Bazinul Desnei se constată dezvoltarea unor populații epigravetiene, cum ar fi la *Pușcari I*, *Pognon* și *Novgorod-Severskii*, cu piese à dos curbe desprinse printr-o troncatură lateral-convexă (așa zisele vârfuli *Pușcari*), multe *burins* și troncaturi. Trăsătura particulară a structurilor de locuire de la *Pușcari* este dată de forma lor prelungă, care includ mai multe vetre în linie, interpretate uneori ca fiind neacoperite sau că ar reprezenta structuri separate dezvoltate în jurul fiecărei vetre.

E.VII.2.e. Așezarea Kostienki 4 (Alexandrovskaja)

În această așezare s-au descoperit două niveluri de locuire considerate mai recente decât maximum glaciatic. În stratul inferior s-a descoperit o superbă colecție de vârfuri la Gravette, lamele lungi à bord abattu, cu cele două extremități frecvent retușate pe troncatură, gratoare, burins, piese esquillées. Structurile de locuire alungite

amintesc pe cele de la Pușcari I. Mult mai interesant pare a fi nivelul superior (cu o datare de 23.000 B. P., ceea ce îl plasează în contextul gravetianului din Bazinul Donului), dominat de lamele à dos, simple sau cu o retușă pe cealaltă margine, în general inversă și mai mult în partea proximală, burins, gratoare și, ca o particularitate a acestui nivel, vârfurile foliacee în formă de frunză de salcie (cele mai târzii din Câmpia Rusă) cu un cran retușat pe ambele fețe, asemănătoare solutreanului. Fildeșul a fost intens utilizat pentru a obține sulițe conice, ace, bastoane perforate, poinçons (sule), lissoirs (netezitoare), obiecte de podoabă (pandantive diverse), reprezentări antropomorfe schematice și statuete animaliere din calcar. Mai mult de 200 de obiecte din piatră prezintă urme de lustruire de tipul frecătoarelor, fragmente de piatră "de moară", discuri biconvexe întrebuințate probabil ca retușoare, precum și o piesă perforată. Industria pe materii dure animale este relativ abundentă prin vârfurile de suliță conice din fildeș, sule, ace, bastoane perforate, pandantive din dinți de urs, obiecte bilobate. Statuetele antropomorfe se caracterizează printr-un schematism excesiv și un decor punctat, ele fiind în contrast cu cele zoomorfe mult mai realiste (fig. 85) (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988). Nu lipsesc nici structurile de locuire în formă de cuvetă de 6 m diametrul (fig. 66), una din ele găzduind două crani de lei.

E.VII.3. Epigravetianul recent din Bazinul Niprului

Ocurența epigravetianului recent din Bazinul Niprului se referă în special la mediul de câmpie din Rusia și Ucraina, după maximum pleniglaciatic, unde mamutul a existat până în Tardiglaciatic. În acest spațiu s-au dezvoltat două entități, distincte mai mult teritorial, pentru că ele au totuși multe trăsături comune, deja tratate într-un capitol anterior și desemnate acum cu următoarele apelative:

E.VII.3.a. Cultura Mezin-Mežirič

Cultura Mezin, sau cum mai este cunoscută sub numele de **cultura Mezin-Mežirič**, s-a desfășurat în Bazinul mijlociu al Nistrului și în valea Desnei între circa 18.000 și 15.000 B.P., reprezentând o civilizație specializată pe vânărea mamutului și o entitate homogenă prin structura industriei litice, structurile de locuire și manifestările artistice.

Alegerea așezărilor se făcea în amonte pe un râu mare, de obicei pe un platou înclinat și adăpostit spre nord, la confluența cu un afluent, bine expus spre razele solare și cu o deschidere spre o câmpie largă. Această situație se întâlnește în așezările *Mezin*, *Mežirič*, *Dobraničevka*, *Kostienki XI* (*Anosovka II*).

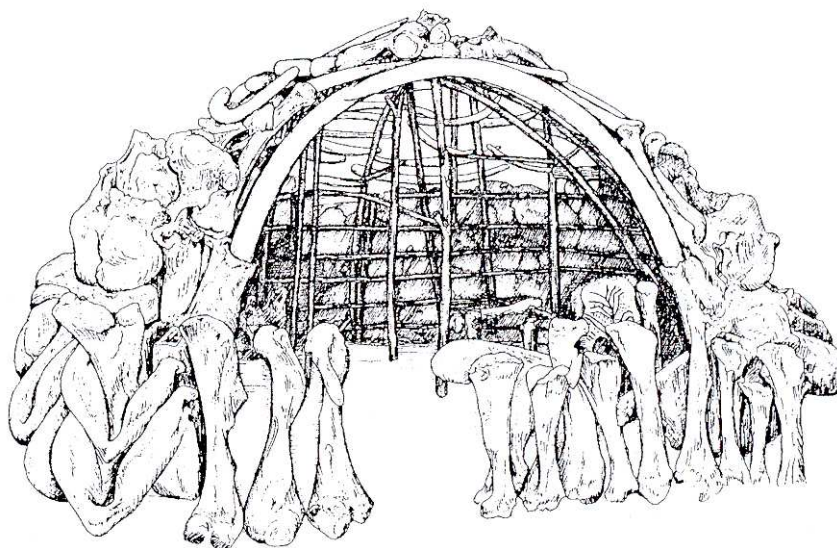

Fig. 86 –
Reconstituirea unei
cabane din oase de
mamut de la *Mežirič*
(după I. G.
Pidoplitsco, 1969).

Arhitectura locuințelor în acest timp reprezintă un real element de originalitate și omogenitate, acestea fiind construite din oase și defense de mamut, bine evidențiate de Igor Pidoplitško (1969; 1976). Colibele erau foarte elaborate, de exemplu, una din cele trei locuințe, mai bine conservată, de la *Mezin*, măsura 6,5 - 5 m diametrul, fiind construită din 18 cranii, 21 de maxilare, 14 defense, 29 de bazine și omoplați și 83 de oase lungi de mari dimensiuni. La bază, peretele era realizat din craniile de mamut înfipte în sol unul alături de altul, așezate cu fruntea spre interiorul locuinței. Spațiile dintre cranii erau completate cu oase mai mici. Al doilea rând de oseminte era constituit mai ales din omoplați și oasele bazinului, iar cupola consta din defense de mamut. În mijlocul spațiului de locuit s-au recuperat adesea ramuri de corn de ren, întrebuințate probabil pentru a realiza deschiderea din partea superioară a cupolei, în vederea evacuării fumului. Intrarea în cabană era formată din două defense de formă regulată și suficient de lungi pentru a forma împreună o boltă (fig. 86), care erau înfipte în alveolele unor alte cranii decât cele originale. În partea superioară, spre vârf, defensele erau împreunate printr-un manșon obținut dintr-o defensă mai groasă. Intrarea acestor colibe era orientată fie spre sud-vest, ca la *Mežirič* și *Dobraničevka*, fie spre sud-est (*Mezin*), în funcție de orientarea generală a vânturilor dominante și topografia terenului. Mai exista o a doua intrare, situată în partea opusă față de cea normală, întrebuințată probabil în vederea obținerii uneori a unui tiraj mai eficient al fumului din vetre.

Părțile vizibile dinspre interior ale locuințelor erau pictate cu ocră roșu, uneori cu desene complexe din linii și puncte. Vetrele erau formate din cuvete puțin profunde,

fără a fi delimitate de pietre. Se pare că ele au fost golite în mai multe rânduri, deșeurile fiind evacuate prin intrarea principală. Nu este exclus ca o serie de oase lungi de mamut să fi servit ca suporturi deasupra acestor vetre, de fapt un fel de dispozitiv rotativ,

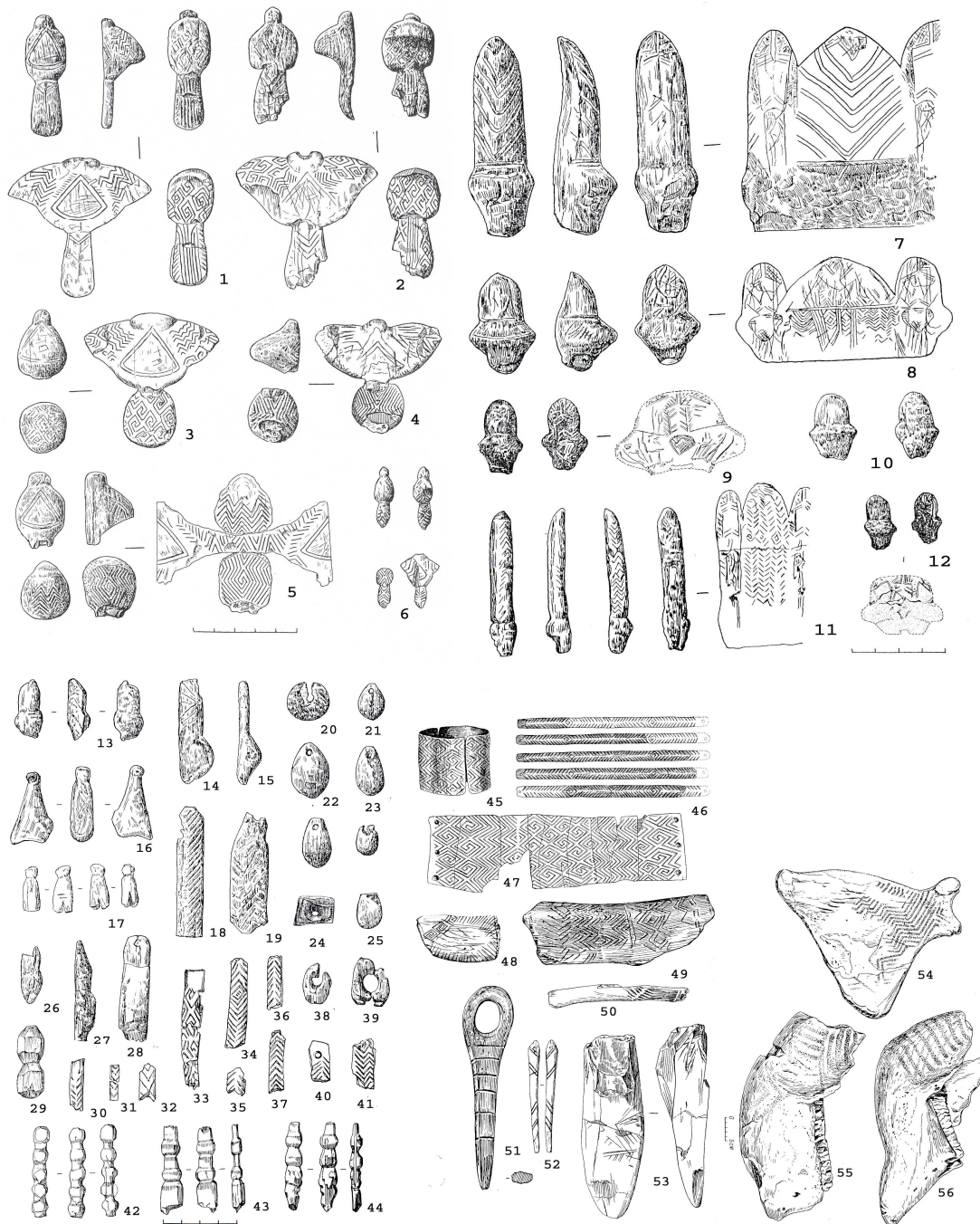

Fig. 87 – Opere de artă din așezarea de la Mezin: statuete de păsări (1-6); statuete falce (7-14); statuete animaliere (16-17); pandantive (20-23); agrafe buton (42-44); brățări, fragmente de diademe (45-50); baston perforat decorat (51); ace cu ureche decorate (52); oase de mamut pictate (54-56) (după Z. A Abramova, 1995).

pentru prepararea cărnii. La *Anasovka II* se vorbește pentru locuința 1 chiar de împărțirea spațiului interior prin oase aliniate, ceea ce ar sugera existența unor reguli

foarte precise de utilizare a spațiului, poate spațiul destinat bărbaților separat de cel al femeilor sau chiar invitațiilor.

Destinația acestor cabane nu este exclus să fie cea a haltelor de vânătoare care erau ocupate un sezon probabil în mai multe reprize. Mărimea acestor „sate” este greu de precizat. La *Mežirič* au fost săpate patru locuințe, dar nu este exclus ca în realitate să fie mai numeroase, la *Mezin* au fost săpate trei și la *Dobraničevka* cel puțin patru cabane. Locuirea simultană a acestora rămâne o problemă încă neelucidată, care ar putea să fie lămurită prin studiul atent al vânatului din fiecare. De asemenea, rămâne nerezolvată procurarea numeroaselor oase de mamut, unele părți ale scheletului fiind foarte grele. Așa de exemplu, un craniu de mamut cântărește circa 100 kg fără defense și 300 kg cu defense, fiind necesari patru oameni pentru a ridica de la sol un astfel de craniu.

În cadrul utilajului litic, în cultura **Mezin-Mežirič** predomină fără îndoială *burin*-ele, mai ales cele pe troncatură. *Coup de burin* este de obicei dat pe partea dreaptă a retușelor, invers, după cum vom vedea, față de *Magdalenianul* Europei de vest. Destul de numeroase sunt și *percoirs*.

O trăsătură distinctă a acestei culturi o reprezintă cu siguranță, industria pe materii dure de origine animală, mai ales prin prelucrarea cornului de ren și fildeșului de mamut. Au fost întâlnite ace cu ureche, vârfuri de suliță, bastoane perforate și ciocane în forma literei *T* întrebuintate, după S. N. Bibikov (1981) pentru a lovi cu ele în oasele de mamut ca instrumente muzicale. Foarte interesante și tipice prin decorația lor sunt și spatulele de mici dimensiuni de fildeș, brățările ornamentate cu motive geometrice și perforate la două capete, cum sunt cele descoperite la *Kiev, strada Kyril* (G. Bosinski, 1990).

Nu mai puțin interesante sunt statuetele feminine puternic schematizate, confundate la început chiar cu figurine de păsări. În decorația lor schematică, Z. Abramovo (1995) tinde să creadă că s-a dorit sugerarea veșmintelor (fig. 87).

Vârsta culturii **Mezin-Mežirič** a fost mai bine fixată de două datări C-14 de la *Mežirič* de 15.245 ± 1.080 și 14.320 ± 270 B.P

E.VII.3.b. Cultura Eliseevici

Cultura Eliseevici este situată în Bazinul superior al Desnei, afluent al Niprului, pe teritoriul Belarusiei. Așezările cele mai importante sunt *Eliseevici, Iudinov, Timonovka, Kurovo, Iurevici, Suponevo, Șulatovo*. Datările cele mai numeroase sunt cuprinse între 17.340 ± 170 și 13.650 ± 200 B.P.

Industria litică, cu toată omogenitatea sa, este săracă tipologic, predominând tot *burin*-ele, însoțite în procente modeste de gratoare, lamele *à bord abattu* și lamele cu retușă semi-abruptă inversă. Utilajele din materii dure animale constau din sule, ace cu orificiu, baghete masive plano-convexe, vârfuri de suliță cu secțiunea rotundă și ovală, realizate numai din fildeș.

Din punct de vedere artistic, **cultura Eliseevici** se particularizează prin reprezentările de pești și motivele gravate în formă de solz de pește pe așa numitele *churinga*, unice în ***Paleoliticul superior*** din Europa de est. De asemenea, ca o caracteristică distinctă a acestei culturi se înscrie și trăsătura mai zveltă a statuetelor feminine și importul unor cochilii pentru podoabe de pe litoralul Mării Negre (circa 800

km) (fig. 88). Pentru că structurile de locuire sunt presupuse că aveau uneori circa 20 m diametrul, s-a afirmat că ele puteau fi, în aceste cazuri, lipsite de șarpantă.

Cultura Eliseevici este un bun exemplu de adaptare a unei comunități de vânători gravetieni la condițiile de tundră în care s-a desfășurat **Epigravetianul**, așezările respective fiind cele mai septentrionale din această perioadă.

E.VII.4. Epigravetianul recent din zona de stepă

În zona de stepă s-a desfășurat între 15.000 și 13.500 un **Epigravetian recent** ca o formă evoluată a epigravetianului vechi, care îl precedea, în special în așezări precum *Bolshaia Akkarjah*, stratul superior de la *Vladimirovka*, *Osokorovka 1-5*, *Govoruska*, *Ianissol*.

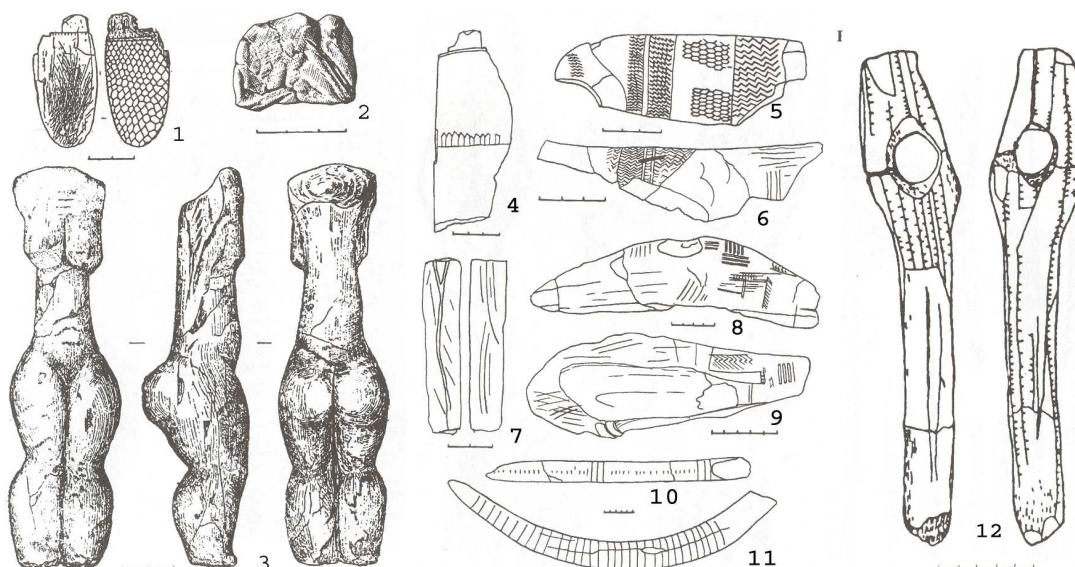

Fig. 88 - Obiecte de artă din așezarea de la Eliseevici: 1 plăchete ornate; 2 statueta de mamut; 3 statueta feminină; 4-6; 8-9 plăchete decorate; 7 lamelă incizată; 10 coastă de mamut; 11 defensă de mamut incizată; 12 baston perforat decorat (după Z. A. Abramova, 1995).

Tot în această regiune s-a relevat însă existența unor utilaje cu afinități în **Paleoliticul superior** din Transcaucazia, cu armături geometrice de formă rectangulară sau triunghilară, asemănătoare celor din cultura *Imeretie* din Georgia. Așezări mai importante din această categorie par să fie cele de la *Kamennaia*, *Balka I, II, IV și VI*, *Fedorovka*, *Kaistrova* etc.

E.VII.5. Epigravetianul Balcanic

E.VII.5.a. Tradiția gravetiană

Centrele gravetiene dunărene își fac simțită influența în Bulgaria de nord spre 28.000 B. P., după cum se observă în nivelurile IX și VIII din peștera *Temnata*. Se consideră că discontinuitățile în secvența gravetiană din peștera *Temnata* s-ar explica prin faptul că nord-estul Bulgariei a avut un rol de refugiu pentru grupele gravetiene de la Dunărea mijlocie, în timpul răcirii dinaintea maximumului pleniglaciuar. De asemenea, în Grecia industriile cu lamele *à dos* simple, desfășurate între 26.000 și 20.000 B. P., în așezări precum cele din peșterile *Asprochaliko* și *Kastrița* din Epir și *Franchthi* din Argolida, manifestă tendințe spre apariția lamelelor *à dos* trunchiate și angulare, ca și anumite microlite, tendințe care vor persista până în **Epigravetianul balcanic**.

E.VII.5.b. Epigravetianul aurignacoid

Anumite regiuni din Balcani, precum Istria (așezarea *Sandalia II*), Argolida (peștera *Klisura*) etc. au fost relevate industrii "**aurignacoide**" cu lamele *à dos*, adesea hiper-microlitice, insuficient cunoscute și încă rău datate. Aceste industrii, după un timp, vor fi înlocuite de industrii laminare epigravetiene recente, datate în jur de 14.000 B. P.

E.VII.5.c. Epigravetianul vechi cu vârfuluri à cran din golful adriatic

În partea vestică a zonei balcanice, între 20.000 și 17.000 își fac apariția industrii cu vârfuluri *à cran*, ca și în **Epigravetianul vechi** de pe coasta adriatică a Italiei. Cele mai cunoscute așezări se găsesc în Bosnia (*Kadar*), Croația (*Vindija*), Slovenia (*Zekajeni Spodmol*, *Ovce Jama*, *Zupanov Spodmol*), ca și în provincia Istria (*Sandalia II*) și chiar spre sud în Epir (*Kastrița*, *Asprochaliko*). Tehno-tipologic se poate vorbi de lame cu retușe marginale, lame "vârfuluite", gratoare realizate adesea pe lame retușate, diverse *burins* obținute prin tehnici inegale, numeroase, dar de mici dimensiuni, lamele *à dos*, rare vârfuluri *à cran*, în general cu dimensiuni reduse și cu retușe abrupte.

E.VII.5.d. Epigravetianul recent din Epir

După perioada cu vârfuluri *à cran*, ajunse, după cum am văzut, până în Epir, **Epigravetianul** suferă o profundă diversificare între 17.000 și 14.000 B. P., ca o adaptare la biotipurile locale din preajma fiecărei așezări și ca urmare a unor specializări pentru vânarea anumitor specii (cerbul la *Kastrița* în Epir, *Capra ibex* la *Klithi* în Pind).

E.VII.5.e. Epigravetianul recent de la Dunărea mijlocie

Comunitățile aparținând acestui ***Epigravetian recent*** ar reprezenta populații care se deplasau sezonier din zona Balcanilor spre Bazinul Dunării mijlocii. Aceste aspecte au fost observate în ***Epigravetianul*** din peștera *Temnata* (stratele *III-I*), între 16.000 și 13.000 B. P., în special prin circulația materiei prime și detașarea campamentelor de bază cu structuri de locuire din piatră și preocupări diiverse ale comunităților specifice epigravetianului recent din această regiune.

E.VII.6. Epigravetianul mediteraneean

E.VII.6.a. Epigravetianul vechi din Mediterana centrală

Epigravetianul din Italia are rădăcini profunde, de peste 25.000 B. P., în ***Gravetianul*** ce se dezvoltase între coasta tireniană și cea adriatică, caracterizându-se printr-o fază cu piese foliacee sau așa zisele *vârfuri areniene* născute sub influența solutreanului spre 20.000 B. P. și o fază cu *vârfuri à cran* desfășurată între circa 18.000 și 16.000 B. P. ***Epigravetianul vechi*** din această regiune a fost descris în așezările *Arene Candide* din Liguria, peștera *Rainaude* din Provence, peștera *Paglici* și așezarea de la *Taurisano* din provincia Pouilles. Este sesizabil un oarecare decalaj cronologic între faza cu *vârfuri foliacee* din Mediterana occidentală (Provence și Liguria), cu o vârstă de circa 20.000 B. P., contemporană deci solutreanului recent, și Mediterana adriatică unde această fază este mai recentă. De fapt, aceiași diferență se constată și pentru faza cu *vârfuri à cran*: 19.000-18.000 B. P. în Liguria și 17.000 în Pouilles, ceea ce presupune vârste mai tinere în raport cu situațiile din vestul Balcanilor. Succesiunea fazelor cu *vârfuri foliacee* și cu *vârfuri à cran* a fost de fapt menționată cu mult înainte de G. Laplace (1964; 1966). Nu este exclus ca această situație să-și găsească o explicație în influența solutreanului și episolutreanului din Languedoc asupra arenianului din zonele costiere adriatice și tireniene, iar ***Epigravetianul vechi*** din Europa centrală să fi fost în legătură cu ***Epigravetianul cu vârfuri à cran*** de pe coasta adriatică.

E.VII.6.b. Epigravetianul evoluat din Italia

Intre circa 16.000 și 14.000 B. P., în Italia își face apariția o fază epigravetiană intermediară numită ***Epigravetianul evoluat***, întâlnită mai ales în peșterile *Palidoro* din provincia Latium, *Cala* din Campania, *Paglici* și *Cipolliane* din provincia Pouilles. Dominante sunt acum lamelele *à dos*, *microgravettes*, alături de numeroase microlite, cum ar fi piesele *à dos* angulare, triunghiulare și rectangulare.

E.VII.6.c. Epigravetianul din Provence

Epigravetianul vechi din această provincie se mai numește și ***Arenian*** fiind întâlnit, în afară de așezarea eponimă *Arene Candide*, în peșterile *Rainaude* și *Bouverie*, de asemenea, din Provence. El se dezvoltă între debutul maximumului pleniglaciatic

superior și până în *oscilația Lascaux* și se caracterizează tehnologic prin prezența lamelor "vârfuite", vârfurilor cu față plană, "areniene" și *à cran* cu retușe abrupte (vârfuri "*Bouverie*"), piese *à dos* etc.

Arenianul evoluează, între oscilațiile *Lascaux* și *Alleröd*, spre ceea ce este cunoscut sub numele de **Bouverian**, în fapt un **Epigravetian evoluat, recent și final**. Industria litică suferă transformări marcante, în sensul că este dominată acum de lamelele *à dos*, *microgravettes*, puține piese *à cran*, microlite de forma triunghiurilor și segmentelor de cerc. Spre 12.000 B.P. se face simțită influența aziliană, cu gratoare scurte. Nu este exclus ca **Epigravetianul vechi** din Provence să fie responsabil de manifestările artistice din peștera *Cosquer* din apropierea Marsiliei.

E.VIII. Magdalenianul

La sfârșitul paleoliticului superior se desfășoară o cultură prestigioasă, considerată ca prima civilizație a Europei occidentale, remarcabilă prin operele sale de artă, izvorâte dintr-o gândire profundă, intelectuală, numită, după așezarea eponimă de *La Madeleine* (Tursac, Dordogne), cercetată încă din 1863 de E. Lartet, **Magdalenian**. Operele de artă care se dezvoltă în timpul său se remarcă prin bogăția industriei de os, superbe mărturii de artă mobilieră și, în mod deosebit, inegalabilele picturi și gravuri parietale, toate considerate adevărate capodopere ale artei universale (Y. Taborin, 1992; Y. Taborin, S. Thiébaud, 1988).

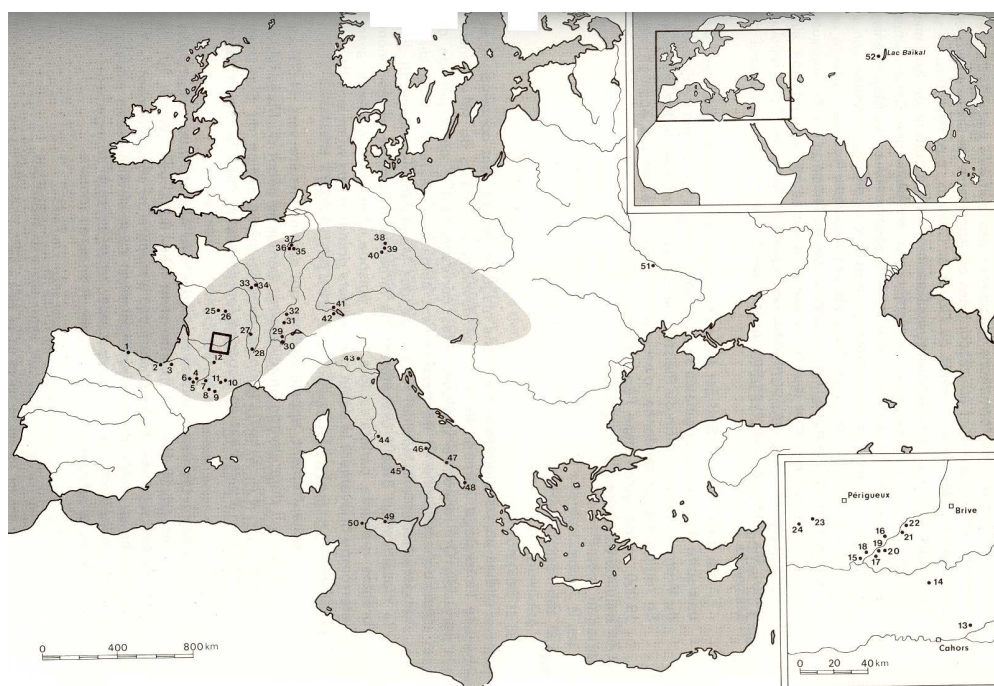

Fig. 89 – Harta răspândirii magdalenianului în Europa de vest și centrală.

Densitatea cea mai mare a așezărilor magdaleniene o întâlnim în Franța și Spania (fig. 89), între circa 17.000 și 12.000 B.P., adică la sfârșitul ultimei perioade glaciare, începând cu *Würmul III/IV* în accepțiunea franceză, până în *Dryas II* și chiar până la începutul oscilației climatice *Alleröd*. Pentru începuturile cunoașterii magdalenianului,

au fost foarte importante cercetările efectuate de E. Piette între 1870 și 1890 în Pirinei, iar primele periodizări ale acestei culturi le datorăm lui H. Breuil (1912) care împarte **Magdalenianul** în *inferior* și *superior*, fiecare, la rândul lor, cu trei faze. D. Peyrony (1908) va introduce în periodizarea acestei culturi elemente noi legate de caracteristicile industriei litice, după cum F. Bordes (1958; 1978), D. de Sonneville-Bordes (1989) J. M. Bouvier (1979) și alții au adus contribuții esențiale la cunoașterea evoluției magdalenianului.

Cercetările ulterioare au demonstrat că **Magdalenianul**, poate mai mult decât alte culturi ale paleoliticului, nu a putut să fie cunoscut decât atunci când s-au descoperit așezările sale de stabilitate și producția materială și artistică care au permis o imagine globală a identității sale, pe care s-au grefat trăsăturile de originalitate variabilă a diverselor grupe locale. **Magdalenianul**, chiar în etapa sa de coeziune majoră, unic prin constanța gesturilor tehnice și spirituale, se individualizează prin practici specifice care definesc diferite grupe regionale, ceea ce conferă și marea originalitate a acestei extraordinare culturi preistorice care a cuprins aproape în întregime Europa de vest, dar s-a răspândit și în Europa Centrală. Astfel îl vom întâlni în nenumărate situri din regiunea cantabrică, bazinul aquitan, bazinul Loirei, bazinul Saône, bazinul parisian, bazinul rhenan, pe coasta Mediteranei spaniole și franceze, în Portugalia, în Alpii francezi, în Elveția, Jura Suabă, Thuringia și chiar în Polonia și Moravia.

Împărțirea magdalenianului

E.VIII.1. Magdalenianul inferior sau vechi

E.VIII.1.a. Magdalenianul 0 sau Badegulianul

A fost definit de F. Bordes (1958) la *Laugerie-Haute*, fiind contemporan unui climat riguros de la începutul würmului IV și succedând solutreanului. Utilajul litic include, aproximativ în aceeași măsură (25%) gratoare și *burins* diedre, pe troncatură sau transversale. Nu sunt rare nici piesele cu *encoches* și cele denticulate, dar lipsesc aproape cu desăvârșire piesele *à dos*.

Industria pe materii dure animale include mai ales sulițe cu baza tăiată oblic, ace cu ureche etc.

E.IVIII.1.b. Magdalenianul I

Este adesea considerat cel mai vechi **Magdalenian clasic**. *Burin*-ele se multiplică în defavoarea gratoarelor, după cum și piesele cu *encoches* și denticulate se reduc în măsura în care crește numărul utilajelor de tipul *les becs* și *les perçoirs*. Materiile dure de origine animală au stat la baza obținerii sulițelor cu marginea simplă, uneori incizate cu caneluri paralele, a acelor cu ureche și bastoanelor perforate.

Datările C-14 îi fixează o vârstă cuprinsă între 17.320 ± 460 P. B. (*Pégourie*) și 15.980 ± 150 P. B. (*Vers*)

E.VIII.1.c. Magdalenianul II

Aspectul laminar al utilajului litic este tot mai pregnant și se remarcă mulțimea lamelor *à dos*. Sulițele sunt mai groase ca înainte, au baza conică și prezintă un striu longitudinal pe revers. Numeroase sunt și sulele, acele, bastoanele perforate și netezitoarele. O datare de la *Combe-Cullier* ar putea sugera vârsta magdalenianului II:

15.030 ± 330 P.B.

E.VIII.1.d. Magdalenianul III

Burin-ele rămân și acum cele mai numeroase (aproape 25%), gratoarele nu scad sub 15 %, iar piesele cu *encoche*s și denticulate se mențin în jur de 10%. Apar mai frecvent utilajele combinate, precum gratoar-*burin*, *burins-becs*, gratoar-troncatură.

Bastoanele perforate înregistrează un vizibil progres, sulitele sunt mai scurte și cu incizii largi și profunde, asemănătoare canelurilor, dispuse pe una sau pe ambele fețe, iar baghetele cu secțiune semirotundă devin comune și sunt decorate cu forme geometrice.

Mai multe datări C-14 par a fixa pentru **Magdalenianul III** vârsta de 15.100 ± 270 B.P. (*Saint-Eulalie*) și 13.970 ± 480 B.P. (*Laugerie-Haute*).

E.VIII.2. Magdalenianul superior sau recent

A fost individualizat de H. Breuil (1912) mai ales după morfologia armăturilor barbelate, numite simplu harpoane. Azi este riscant să fie absolutizat acest criteriu în detașarea diverselor etape ale magdalenianului superior.

E.VIII.2.a. Magdalenianul IV

În consecință, **Magdalenianul IV** începe cu apariția vârfurilor din corn de ren cu mici barbeluri, puțin evidente și degajate, motiv pentru care se numesc chiar „proto-harpoane”.

Burin-ele ajung la 50% din utilajul litic, fiind reprezentate în special prin tipul diedru și ceva mai puțin pe troncatură, gratoarele nu însumează 30% și sunt realizate în cea mai mare parte pe lamă, fără ca să lipsească cele pe așchie.

Industria pe materii dure animale, pe lângă harpoanele de tip arhaic, cuprinde sulite cu marginea simplă sau dublă, baghete semirotunde, cu fața plană sau striată, propulsoare sculptate. Operele de artă ating virtuți neîntâlnite până acum prin calitățile artistice și semnificația lor profund religioasă.

Magdalenianul IV pare bine datat între 14.000 și 13.000 B.P.

E.VIII.2.b. Magdalenianul V

Magdalenianul V marchează apariția veritabilelor harpoane cu barbeluri bine detașate, mai numeroase fiind exemplarele cu o singură latură prelucrată. Barbelurile sunt în general mici și dese sau mai lungi, înclinate și curbate. Baza harpoanelor în această etapă se prezintă cu marginea tăiată oblic sau baza conică. Nu lipsesc nici harpoanele cu coadă, sulitele cu marginea tăiată oblic pe două părți sau o parte, baghetele semirotunde decorate, ca și bastoanele perforate nu de puține ori ornamentate.

În așezarea *La Madeleine*, **Magdalenianul V** este datat la 13.070 ± 130 B.P., în așezarea *Caouze* la 12.430 ± 320 B.P.

E.VIII.2.c. Magdalenianul VI

Magdalenianul VI a fost divizat de H. Breuil (1912) în două faze după morfologia barbelurilor harpoanelor: **Via**, cu barbeluri bilaterale, lungi, rotunjite,

înclinate pe trunchi; **Vib**, cu barbeluri largi, detașate de trunchi și cu unghiul ascuțit.

În general, **Magdalenianul VI** s-a dezvoltat între 12.640 ± 260 B.P. (*La Madeleine*) și 11.750 ± 310 B.P. (*Couze*).

În **Magdalenianul VI** *burin*-ele înregistrează o oarecare reducere, gratoarele se mențin în jur de 30%, apar vârfulurile *la Gravette*, sunt prezente piese de tipul *raclettes* și *à dos* vârfulurile cu *cran*-ul foarte lung și chiar vârfulurile aziliene.

Pe lângă harpoane, industria pe materii dure animale este reprezentată prin sulițe cu marginea tăiată oblic pe ambele laturi, care sunt în general de dimensiuni mari și cu secțiunea pătrată. În schimb, lipsesc baghetele semirotonde și propulsoarele.

În literatura de specialitate se menționează și noțiunea de *Magdalenian final*, care este însă în general contemporan cu **Magdalenianul VI**. Noțiunea aceasta rămâne însă suficient de controversată și mulți autori nu acceptă existența unui *Magdalenian final*.

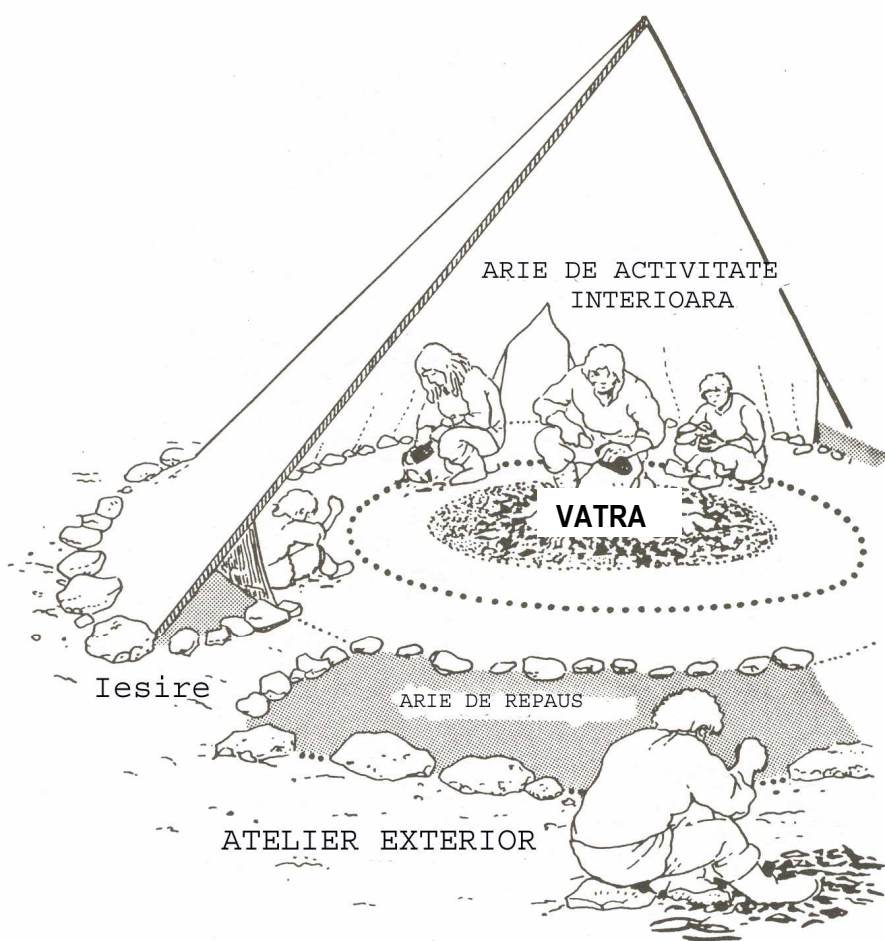

Fig. 90 - Reconstituirea zonelor de activitate dintr-o structură de locuire de la *Etiolle* (după N. Pigeot, 1987).

Referitor la această împărțire a magdalenianului, la prima vedere destul de elaborată, așa cum am menționat, ea a fost precizată de multă vreme de abatele Breuil (1912) pe baza principiului fosilei directoare, în special a celor aparținând industriei pe materii dure animale și în chip particular a tipurilor de harpoane. În acest sens, trebuie să remarcăm că, grație lucrărilor lui M. Julien (1982) asupra harpoanelor magdaleniene, s-

au schimbat mult opiniile privind modul de interpretare a evoluției acestora, în sensul că mult mai importantă este frecvența barbelurilor în raport cu lateralizarea și implantarea lor, invocată ca un criteriu inițial de bază la împărțirea magdalenianului

La toate aceste observații se adaugă faptul, de incontestabilă relevanță, asupra caracterului mai mult sau mai puțin valabil al observațiilor făcute în trecut pe colecții care proveneau din cercetări nu întotdeauna bazate pe săpături arheologice atente și credibile științifice. Este notorie în acest sens atitudinea „preistoricianului” M. de Maret, cel care a săpat pentru prima dată așezarea *Placard* din Charentes (Franța), care venea în fiecare duminică cu caleașca pentru a vedea rezultatele lucrărilor unor muncitori necalificați care efectuaseră întreaga săptămână săpături nesupravegheate. După ce examina „produsele” le alegea pe cele mai frumoase apoi, așa cum relatează F. Bordes (1984), cu ajutorul unui ciocan le fragmenta pe toate celelalte, pentru ca, în acest fel, să nu fie vândute de către muncitori unor alți colecționari.

S-a constatat în această suită de faze magdaleniene un amestec între trăsăturile cu semnificație cronologică și altele care sunt o mărturie în primul rând a unor activități tehnice specifice. Această soluție a fost abordată dintr-un sentiment de confortabilitate, având în vedere că ocupările magdaleniene, în diverse regiuni și așezări se compun numai din fragmente ale întregii desfășurări a magdalenianului. Rămâne un deziderat al cercetărilor viitoare de a preciza ansamblul industriei litice și particularitățile fiecărei faze din **Magdalenian**, pentru a putea stabili în ce măsură această împărțire mai poate rămâne operativă, mai cu seamă dacă avem în vedere că uneori amplificarea cunoașterii devine, în astfel de situații, mai mult un handicap decât o facilitate.

Se pare că nu numai succesiunea fazelor culturii magdaleniene creează semne de întrebare, dar și originea sa suscită discuții uneori contradictorii. În general pentru teritoriul francez se poate afirma că **Magdalenianul** succede solutreanului, iar acolo unde acesta lipsește, cum ar fi regiunea din estul Rhonului, nu au fost documentate decât fazele recente ale magdalenianului. În măsura în care există cazuri de suprapunere a solutreanului de către **Magdalenian**, nu lipsesc nici situațiile în care s-a precizat contemporaneitatea dintre cele două culturi. Acest ultim aspect este adesea acompaniat de nete diferențe, din punct de vedere al inventarului litic.

Dacă ne vom referi la caracteristicile tehnologice ale inventarului litic magdalenian se remarcă de la început retușa abruptă, ceea ce ne-ar îndemna spre ipoteza unor rădăcini în *Perigordian*, dar nu sunt excluse nici legături ancestrale cu *Aurignacianul*, dacă se iau în calcul anumite trăsături tehnice (de exemplu indicele de gratoare ridicat).

E.VIII.3. Ocurența magdalenianului

- **Franța.** În această țară, **Magdalenianul** este foarte răspândit, cele mai importante regiuni fiind Bazinul Aquitan, Pirineii, zona centrală a țării, provinciile Charentes, Vienne și Roussillon. **Magdalenianul zero** a fost definit de F. Bordes (1958) prin săpăturile arheologice de la *Laugerie-Haute*, care de fapt confirmau observațiile lui A. Cheynier (1949) de la *Badegoule* pe Valea Vézère. **Badegulianul** se va consacra ca facies cultural mai cu seamă datorită lucrărilor efectuate de J. Allain și R. Frisch din 1967 la *Abri Fritsch*, unde a fost documentată o lungă secvență stratigrafică din această etapă. Săpăturile recente au atestat **Badegulianul** în departamentul Lot, la *Cassegras*,

Pégourié, Cuzoul à Vers, în Masivul Central la *Le Blot, Le Rond du Barry* și în Bazinul parizian la *Beauregards* și *Nemours*.

Magdalenianul inferior este bine reprezentat la *Laugerie-Haute* și *Saint-Eulalie*, iar **Magdalenianul mediu** a fost relevat în peștera *Abri de la Garenne*, la *Roddu-Marcamps* (Girond), la *Arlay* (Jura), dar în mod deosebit în Pirinei, la *Enlène, Marsoulas, Scilles*, regiunea Roussillon la *Gazel* și *Canécaude I*, în Andèche la *Le Figuier* etc. **Magdalenianul superior și final** este foarte răspândit mai ales în Perigord, unde celebră este așezarea *Laugerie-Basse*, în Ardèche la *Le Figuier* și *Abri du*

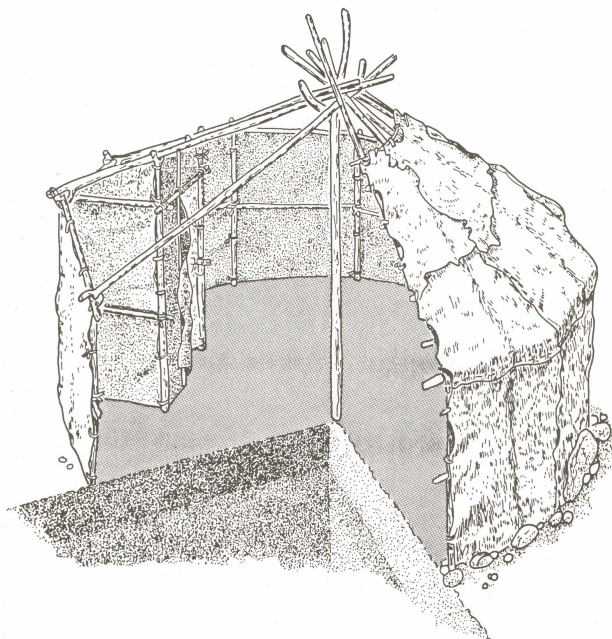

Fig. 91 – Reconstituirea unei locuințe magdaleniene de la *Gönnersdorf* din Germania (după G. Bosinski, 1979).

Colombier, în Bas-du-Rhône, în peștera *La Salpêtrière*, în Bazinul parizian la *Etiolles* (fig. 90), *Pincevent* (fig. 92) și *Marsangy*.

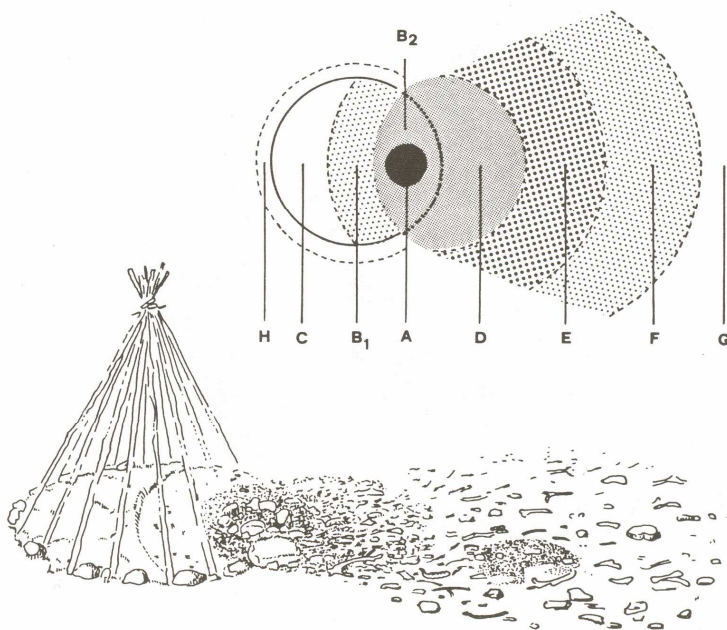

Fig. 92 - Model de structură de locuire de la *Pincevent*. A-vatră; B1-zonă de activitate domestică interioară; B2-zonă de activitate domestică exterioară; C-spațiu rezervat; D,E,F-spații de evacuare; G-descoperiri izolate; H-amplasarea cortului (după A. Leroi-Gourhan, M Brézillon, 1972).

- **Spania** excelează în așezări magdaleniene în regiunea cantabrică, unde pe o

lățime de maxim 30 km și o lungime de 400 km se concentrează un mare număr de zăcăminte atribuite acestei culturi, dintre care amintim *El Juyo*, *Lloseta*, *Altamira*, *Cueva Morin*, *El Pendo*, *Tito Bustillo* etc. Așezări magdaleniene au fost atestate în apropiere de Valencia, în peștera *Parpalló*, *Cueva de Nerja*.

- **Belgia** se remarcă prin Bazinul Meusei, unde se găsește peștera *Coléoptère*, așezările de tip adăpost *Furfooz*, *Goyet*, *Chaleux*, din aer liber de la *Kanne* și *Orp*. **Magdalenianul** din Belgia pare destul de târziu, primele locuri nefiind se pare mai vechi decât *Dryas I*, iar cele mai înfloritoare așezări aparțin oscilației *Bölling*.

- **Germania** este ocupată și ea în fazele tardive de populații magdaleniene. Mai bine cunoscute sunt așezările *Gönnersdorf* (fig. 91), *Andernach*, *Petersfels*, *Vogelherd*, *Hohlenstein*, *Elknitz*, *Saalfed* etc.

- **Elveția** are concentrate așezările magdaleniene în nordul și vestul țării, regiuni în care au fost descoperite adăposturile sub stâncă de la *Kesslerloch* și *Schweizersbild*, așezările în aer liber *Moosbühl* (lângă Neuchâtel) și *Champréveyres*.

- **Moravia** este inclusă în aria de dezvoltare a magdalenianului în special datorită celebrei așezări de peșteră de la *Pékarna* (în apropiere de Brno), iar **Polonia** prin peștera *Maszyckra*.

E.VIII.4. Arta

E.VIII.4.a. Istoricul artei rupestre

În unele lucrări de specialitate care se referă la istoricul artei rupestre preistorice, apare adesea, ca primă mențiune, cea a dr. Garigou, care, cu ocazia unor săpături în peștera **Bruniquel**, în Tarn et Garonne din Franța, vizitează, în anul 1867, și peștera **Niaux** (departamentul Ariège), unde observă desene pe pereții unor galerii. Se referă laconic la ele în carnetul său, dar bizonii, specie dispărută din fauna regiunii, nu îi sugerează nici o apropiere între picturile de pe pereții peșterii și vestigiile arheologice din grotă. Astfel, peștera **Niaux**, care avea să devină mult mai târziu celebră tocmai datorită frumuseții picturilor sale rupestre, scapă privilegiul de a fi prima peșteră cunoscută științific, întrucât dr. Garigou nu avea să publice notițele sale referitoare la desenele observate pe pereții ei.

Acest privilegiu îl va deține o altă peșteră nu mai puțin celebră decât peștera **Niaux**. Este peștera **Altamira**, a cărei istorie se confundă cu însăși istoria descoperirii picturii rupestre paleolitice sau, mai bine zis, bătălia pentru **Altamira** a însemnat lupta pentru a învinge ostilitatea savanților vremii în a recunoaște autenticitatea și vechimea picturii rupestre.

Peștera **Altamira** este situată în apropiere de Santillana del Mar, în provincia Santander din Spania. Descoperirea ei și punerea în valoare a frescelor sale a avut loc într-o epocă în care Europa abia începea să cunoască omul preistoric cu vestigiile sale. În acest timp, un om entuziast, Marcelino Sanz de Sautuola, născut în anul 1831, începe a da curs liber frământărilor sale, spiritului său modern și clarvăzător. La curent cu descoperirile vremii, el cultiva deja interesul său plin de pasiune pentru preistorie, întreprinzând săpături în câteva peșteri din provincia Santander. Peștera **Altamira**, dar nu încă și frescele sale, este descoperită în 1868, când un vânător, pe nume Modesto

Cubillas Pérez, care străbătea colina al cărei nume avea să fie împrumutat mai târziu peșterii și rostit de atunci cu venerație și emoție, își pierde câinele scăpat între niște dărâmături. Îndepărtând câțiva bolovani, lesne a descoperit intrarea unei peșteri. Într-o regiune străpunsă de numeroase peșteri, cum este Santanderul, descoperirea unei noi grote nu a impresionat pe nimeni, dar a ajuns totuși la cunoștința lui Marcelino Sanz de Sautuola. Mai mult, faptul că peștera fusese închisă l-a determinat să întreprindă o explorare. Prima sa vizită în peștera **Altamira** a avut loc în anul 1875, când a străbătut-o în toată lungimea ei și, cu siguranță, a observat unele picturi, dar nu le-a dat atenția cuvenită.

În acest timp, se petrece un eveniment cultural de primă importanță pentru știința europeană: are loc, în 1878, expoziția universală de la Paris. Pentru dezvoltarea vocației lui Sautuola, prin obiectele preistorice expuse, așa după cum însuși mărturisea, vizita la Paris a avut o înrâurire decisivă. Întoarcerea în locurile natale era acompaniată de numeroase proiecte, din care nu lipsea, bineînțeles, o nouă vizită la **Altamira**, care avea să se petreacă, de altfel, chiar în anul următor. Sub influența obiectelor preistorice văzute în expoziția de la Paris, intenția lui era de a încerca descoperirea fragmentelor de oase și a silexurilor și în peștera **Altamira**, încercând să efectueze săpături arheologice în sedimentul peșterii.

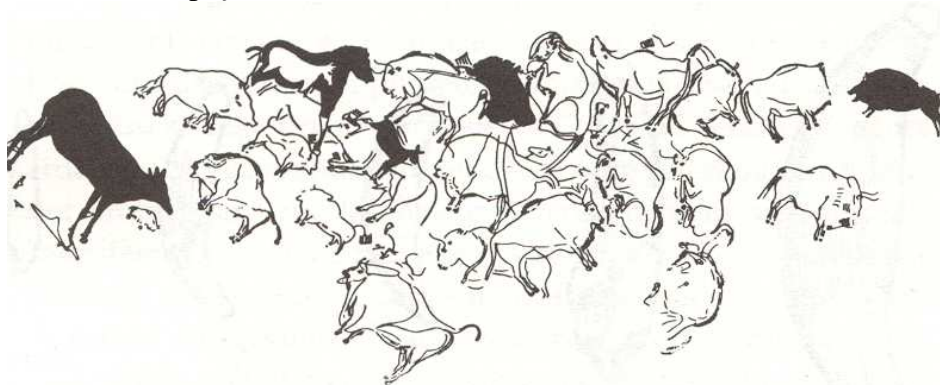

Fig. 93 –
Plafonul
policrom
de la
Altamira
(după H.
Breuil,
1952).

Nu se știe în ce perioadă a anului 1879 a început cercetările sale în peștera **Altamira**. Este sigur că era însoțit de fiica sa, Maria, în vârstă atunci de nouă ani. Împinsă de un instinct lăuntric, mica fetiță a putut să se strecoare mai ușor pe sub plafonul puțin înalt și să ajungă în sala bizonilor sau, cum mai este cunoscută azi, în sala plafonului policrom, de fapt “inima artistică” a peșterii **Altamira**. Atunci, la licărirea slabă a unei lumânări sau lămpi, ea a zărit, pentru prima dată după mii de ani, de când nu le mai privise nimeni, marile pete de ocră, “sub forma animalelor bizare” care acopereau întreaga boltă (fig. 93). S-a afirmat și scris mult că mica Maria ar fi rostit în primul moment “Tată, privește, tauri pictați” (*Papa, mira, toros pintados...!*). După mărturia fiului său, Emilio Botin S. de Sautuola, această frază ar trebui substituită cu cea de “Tată, privește boii”, pentru simplul raționament că, la acea dată, lucrările agricole se făceau cu boii și nu cu taurii. Uimirea și incertitudinea au fost probabil primele stări sufletești care l-au cuprins pe Marcelino S. de Sautuola, rămas, desigur, stupefiat la vederea grandiosului ansamblu al frescelor plafonului policrom. Este greu să ne imaginăm frământările de logică ce au început să se dea în forul său interior, ezitățile între intuiția sa genială, dorința ca picturile să aparțină epocii preistorice și teama unei posibile erori în judecata sa. La timpul respectiv, erau deja cunoscute o seamă de gravuri pe oase, descoperite împreună cu unelte și arme de silex, considerate a fi preistorice.

Raționamentul lui Sautuola pornea de la faptul că omul preistoric, mai ales atunci când nu avea altă locuință decât peșterile, a putut reproduce nu numai pe coarne și defense de mamut, ci și pe pereții cavernelor propria lui figură și, în mod deosebit, animalele pe care le vedea în jurul său. Nu era deci, după părerea sa, nimic aventuros în a accepta că picturile de pe pereții peșterii **Altamira** ar putea avea o origine îndepărtată, de vreme ce aceleași animale erau gravate pe corpuri dure, poate mai dificil de realizat. În plus, pentru el era greu de imaginat că, la o dată recentă, ar fi existat cineva cu un asemenea capriciu de a se închide în această peșteră pentru a picta animale necunoscute în regiune la acea dată.

Cu mult curaj și siguranță, M. S. de Sautuola își expunea în cartea sa *Scurte note asupra câtorva obiecte preistorice din provincia Santander*, apărută în anul 1880, concepția privind originea și vechimea picturilor de la **Altamira**, afirmând, pentru prima dată în lume, vârsta preistorică a acestora și fixând cu uimitoare intuiție epoca de care aparțineau. Chiar dacă, poate, M. S. de Sautuola fusese influențat în concepția sa de erudiția unui savant al timpului - Juan de Vilanova y Piera, profesor de geologie la Universitatea din Madrid, autor al cărții *Originea, natura și vârsta omului*, apărută în 1872, care îi va deveni un bun prieten și aliat în susținerea vârstei preistorice a frescelor de la **Altamira** -, trebuie subliniat curajul său de a lansa o teorie împotriva opiniei mondiale și de a o susține cu tărie și convingere până la sfârșitul vieții. Desigur, astăzi, când vorbim de picturi rupestre preistorice, pare ceva natural și obișnuit, dar pentru vremea aceea o astfel de afirmație era considerată o adevărată erezie științifică.

În frunte cu cele mai cunoscute personalități ale preistoriei timpului, ca E. Cartailhac, profesor de preistorie la Toulouse, G. de Mortillet, părintele preistoriei franceze etc., savanții timpului nu puteau depăși întrebări precum: Cum s-ar putea considera serioasă apariția picturii într-o epocă de o asemenea vechime? Se poate atribui omului primitiv capacitatea artistică pe care o pretind picturile de la Altamira? Iată cum caracteriza picturile de la **Altamira** Mortillet, care, de altfel, se declarase dușmanul numărul unu al acestor figuri: ele cu siguranță sunt “o bătaie de joc, o glumă, o ticăloșie”. În zadar Vilanova, singurul protector al lui Sautuola dintre specialiștii vremii, cerea la Congresul Internațional de Antropologie și Arheologie Preistorică de la Lisabona recunoașterea opiniilor lui Sautuola, pentru că strădaniile sale rămâneau fără ecou. La șase ani după descoperirea **Altamirei**, în urma cererilor repetate ale aceluiași Vilanova, făcute în ședințele de la Societatea Spaniolă de Istorie Naturală, de a fi reconsiderate frescele din această peșteră, răspunsul lui Eugenis de Lemus y Olmo, director al Coleografiei Naționale, era deosebit de dur și categoric: “Astfel de picturi nu prezintă nici un caracter de artă din vârsta pietrei, nici artă arhaică, asiriană sau feniciană, acestea nu sunt pe scurt decât opera unei discipline mediocre de școală modernă”. Aceasta, după ce, în anul 1881, paleontologul Harlé, căruia i se ceruse un raport asupra picturilor de la **Altamira**, stabilise că picturile au fost realizate în intervalul cuprins între două vizite ale lui Sautuola la peșteră, adică între anii 1875 și 1879, de un pictor francez angajat special pentru aceasta.

Liniștea absolută părea a se așterne asupra picturilor de la **Altamira**, “afacerea” lăsând impresia de a fi încheiată definitiv. Așa cum s-a întâmplat adesea în cercetarea științifică, timpul, chiar dacă uneori lucrează mai încet decât opiniile individuale, reglează până la urmă toate dezacordurile apărute într-un moment sau altul. Autenticitatea **Altamirei** nu putea ieși de sub icnidența acestui adevăr. Apar descoperiri

tot mai numeroase de statuete, oase gravate etc., care aparțineau, fără îndoială, nivelurilor paleolitice, pentru că ele erau recuperate din stratele ce conservau uneltele omului din acele vremuri, cu oasele animalelor pe care acesta le vâna. Toate se

Fig. 94 – Pictură și gravură rupestră paleolitică: 1 mamut din peștera *La Mouthe*; 2 cal gravat din peștera *Pair-non-Pair*; 3 bizon pictat în „pointille” din peștera *Marsoulas*; 4-5 cal și mamut gravați din peștera *Combarelles*; 6 reni pictați policrom din peștera *Font-de-Gaume*; 7-8 mamut gravat și rinocer pictat din peștera *Font-de-Gaume*; 9 urs gravat din peștera *Teyjat*; 10 muflon gravat din peștera *Hornos de la Pena*; 11-12 bizon și „calul bărbos” pictați în negru din peștera *Niaux*; 13 cal gravat din peștera *Trois-Frères*; 14 mamut gravat (numit „Patriarhul”) din peștera *Rouffignac*; 15 ren gravat pe rocă la *Bola Vallöy* din Norvegia; 16 cortegiul rinocerilor din peștera *Rouffignac*.

constituiau într-un univers preistoric tot mai apropiat de ansamblul minunatelor picturi

de la **Altamira**.

Din păcate, dacă timpul curgea în avantajul adevărului privind autenticitatea **Altamirei**, el lucra prea lent pentru Sautuola. În anul 1895, un binecunoscut preistorician francez, E. Rivière, după ce vizitase **Altamira**, începe o serie de săpături arheologice în peșterile din Dordogne (Franța). În timp ce efectua astfel de cercetări în peștera **La Mouthe** (fig. 94/1), a avut șansa de a descoperi picturi asemănătoare cu cele văzute la **Altamira**. În dezacord total cu E. Cartailhac, președinte atunci al Societății Preistorice din Franța, E. Rivière (1897) demonstrează cu probe de netăgăduit că picturile erau de vârstă preistorică. La Paris, în fața Academiei de Științe, el prezintă obiecte de os și de corn, deja pietrificate, pe care erau gravate aceleași animale ca și cele pictate pe pereții grotei. În fața unor astfel de dovezi, însuși E. Cartailhac (1902) publică în celebra revistă "L'Anthropologie" un articol, intitulat foarte sugestiv *Mea culpa a unui sceptic*, în care își recunoaște greșeala de a fi desconsiderat autenticitatea unei mari descoperiri, cum erau frescele din peștera **Altamira**. Se naște un curent invers. Savanții timpului, rând pe rând, se raliază la teza lui Sautuola și Vilanova, printre ei numărându-se și E. Piette (1894), cercetător francez binecunoscut în lumea științifică de pretutindeni. Din păcate, Sautuola era mort din anul 1888, iar Vilanova din anul 1893, ambii dispăruți deci înainte de a gusta satisfacția gloriei și triumful crezului lor științific (H. Breuil, 1952).

Așa cum am specificat, a doua peșteră cu artă rupestră menționată și recunoscută științific a fost peștera **La Mouthe**. Descoperirea sa, în anul 1895, are, totodată, marele merit științific că avea să deschidă perspectivele recunoașterii **Altamirei**, cu toate implicațiile pentru cei care o priviseră cu nejustificată îndoială. Lupta pentru recunoașterea **Altamirei** a însemnat, de fapt, confruntarea lumii științifice cu un fenomen deosebit al studiului preistoriei: arta rupestră. Tenacitatea și încrederea lui Sautuola în demonstrarea valorii, autenticității și vechimii picturilor din peștera **Altamira** a făcut ca istoria descoperirii picturii rupestre să se confunde cu cea a **Altamirei**.

Este însă locul să spunem că există o peșteră cu artă rupestră cunoscută încă din 1878, deci cu un an înaintea **Altamirei**. Această peșteră se numește **Chabot** (departamentul Gard, Franța) și a fost descrisă de L. Chiron, care nota gravurile de pe pereți și credea că acestea s-ar putea raporta la stratele preistorice pe care le săpase. Valoarea acestei descoperiri nu a fost recunoscută decât după mult timp. De altfel, tot lui L. Chiron i se datorează descoperirea gravurilor din peștera **Le Figuier**.

Pictura rupestră, o dată recunoscută, noile descoperiri nu aveau să întârzie prea mult, ele înmulțindu-se de la un an la altul, pe firmamentul preistoriei europene înscriindu-se tot mai profund noul fenomen al artei cavernelor. Desigur că ar fi mult prea dificil să amintim în ordine, cu istoricul fiecăreia, toate peșterile cu pictură rupestră care s-au descoperit până în prezent, având în vedere că numărul lor depășește cu mult ordinul sutelor. Vom încerca să fixăm câteva momente mai importante și, poate, mai spectaculoase ale acestui drum de peste un secol.

În peștera **Pair-non-Pair** (Gironde) (fig. 94/2) făcuse săpături arheologice, încă din 1874, François Daleau, fără să-l sensibilizeze gravurile de pe pereți, poate tocmai ca urmare a desconsiderării cu care fusese privită **Altamira**. Nici L. Chiron, în 1883, care, cu toate că observase trăsăturile incizate chiar la intrarea în grotă, nu face mare caz de ele. Abia după recunoașterea autenticității picturilor din peștera **La Mouthe**, bogatul ansamblu de gravuri din peștera **Pair-non-Pair** face obiectul unei descrieri, la 13

noiembrie 1896, în cadrul Societății Arheologice din Bordeaux, relevându-se, cu această ocazie, vechimea lor; gravurile se găseau în anumite locuri sub nivelul unor strate arheologice foarte vechi și, prin urmare, ele erau anterioare acestora.

În peștera **Marsoulas** (fig. 94/3), cu toate că a fost supusă încă din 1883-1884 unor săpături arheologice, abatele Cau-Durban, care le efectua, nu a dat nici o atenție picturilor de pe pereți. Acestea vor fi relevate, abia în 1897, de F. Regnault, ele jucând apoi un rol important în disputa pentru recunoașterea artei rupestre. De altfel, releveele picturilor vor fi efectuate mai târziu de însuși E. Cartailhac, în colaborare cu abatele H. Breuil, părintele artei rupestre din întreaga lume.

La 8 septembrie 1901, Denis Peyrony, pe atunci dascăl în Les Eyzies (el avea să devină, după cum am văzut, unul dintre cei mai reprezentativi arheologi francezi), avertizat de un țăran din vecinătate, pe nume Pomarel, pătrunde, împreună cu Louis Capitan și abatele Breuil, în peștera **Les Combarelles** (fig. 94/4-5). Cele peste 300 de animale gravate care acopereau pereții galeriilor aparțineau unei faune extrem de diversă din timpul cuaternarului, multe specii fiind dispărute din regiune la acea dată. Se puteau admira cai, bizoni, reni, bouri, urși de peșteră, mamuți, rinoceri etc. La foarte scurt timp, la 15 septembrie 1901, același D. Peyrony descoperă, în imediata vecinătate, splendidele picturi parietale din peștera **Font-de-Gaume** (fig. 94/6-8), cu celebrul pasaj numit *Rubicon*, cu picturi realizate de o mână măiastră, adevărate fresce ale lumii subterane. Tauri, vaci și rinoceri pictați în negru, bizoni în combinație de ocră cu negru, mamuți gravați, mici măști umane, de asemenea gravate, toate constituiau lumea fascinantă, cu totul deosebită, a peșterii **Font-de-Gaume**. D. Peyrony, care își continuă cu multă asiduitate cercetările, ajunge ca, în 1902, să descopere peștera **Bernifal**, iar în 1903, alte două peșteri: **Teyjat** (fig. 94/9) și **La Calévi**.

În tot acest timp, Spania nu a rămas doar cu **Altamira**, pentru că un explorator de excepție, pe nume H. Alcade del Rio, numai în anul 1903 descoperă o mulțime de peșteri cu artă rupestră - **Hornos de la Pena** (fig. 94/10), **El Castillo**, **Covalanas**, **La Haza** - și tot el va pune în valoare, în 1908, peștera **El Pindal**.

Abia în 1906 intră în circuitul științific și imaginile rupestre din peștera **Niaux**, cu toate că picturile din celebrul "Salon negru" erau vizitate încă din secolul al XVIII-lea. "Redescoperirea" picturilor de pe pereții peșterii **Niaux** (Ariège) este datorată ofițerului Jean Molard, care, împreună cu fiii săi, având în vedere cunoștințele topografice acumulate în perioada când era militar, trece la cartarea galeriilor acesteia. Animale, de o diversitate deosebită, decorau pereții pe o mare suprafață, toate dovedind o tehnică desăvârșită a autorului picturilor, o deosebită personalitate a tuturor figurilor redată, un stil cu totul aparte, constând din conturarea cu negru a siluetei animalului și completarea cu hașuri de o surprinzătoare expresivitate (fig. 94/11-12). Sunt celebri, în acest sens, caii din peștera **Niaux**, fiecare din ei dovedind că artistul a știut, cât se poate de bine, să-i surprindă în atitudinile cele mai caracteristice, dând fiecăruia individualitate și un anume sens atitudinii în care a fost surprins.

Nenumărate vor fi de acum descoperirile de peșteri cu artă rupestră, fiecare din ele constituind, într-un anumit fel, o aventură, având uneori o latură spectaculară și o istorie plină de neprevăzut. Ar fi suficient să amintim, în acest sens, cele două peșteri - **Le Tuc d'Audoubert** și **Les Trois-Frères** (fig. 94/13) - descoperite, în 1912, de Henry Bégouen împreună cu cei trei copii ai săi, Max, Jacques și Louis (denumirea peșterii **Les Trois-Frères** este legată tocmai de contribuția substanțială pe care au adus-o cei trei frați în explorarea peșterilor cu artă paleolitică), sau extraordinara aventură a lui Norbert

Casteret, care, dând dovadă de curaj ieșit din comun, a reușit să pătrundă prin mai multe galerii, accesibile doar înotând pe sub apă. De fiecare dată, penetrarea galeriei oferea satisfacția unei noi săli descoperite. Într-una din ele au fost găsite animale modelate în argilă (fig. 95). Un urs de peșteră era fără cap, dar alăturat exista un craniu adevărat, corpul de lut al unui leu de peșteră mai păstra încă împunsăturile lăncilor, în timp ce o mulțime de alte statui erau în parte distruse. Peștera **Montespan**, căci despre ea este vorba, conserva însă și picturi parietale de o calitate excepțională, pe pereții ei întâlnindu-se, în cele mai diverse ipostaze, mamuți, bizoni, cai, cerbi, capre, hiene etc.

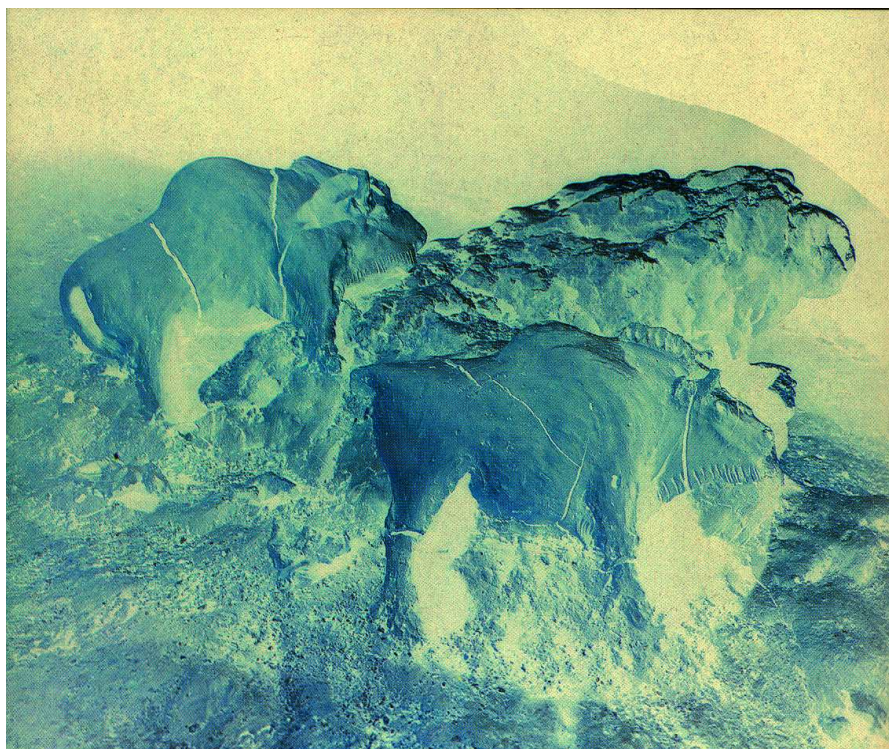

Fig. 95 – Bizoni de argilă de la *Tuc d'Audoubert* (Ariège)

Animalele, în pictura rupestră, reprezintă principalul subiect de inspirație al omului paleolitic. Întâmplarea face ca descoperirea celebrelor peșteri cu pictură rupestră - **Altamira** și **Lascaux** - să se datoreze în bună parte existenței, alături de descoperitorii adevărați, a unui animal - câinele. Dacă **Altamira** era descoperită de vânătorul care își căuta câinele căzut în ea, nu mai puțin celebra peșteră **Lascaux** avea să aibă o istorie apropiată. Câinele a rămas, avea să se schimbe numai participarea umană, în sensul că în locul vânătorului apar patru copii: Marcel Ravidat, Jacques Marsal, Georges Aguel și Simon Coencas.

În anul 1940, în timp ce străbăteau pădurea **Lascaux**, câinele Robot dispare, ca și cum “l-ar fi înghițit pământul”. În sfârșit, după lungi căutări, au constatat că acesta scăpase într-o gaură, probabil gura unei peșteri, în care nu se putea pătrunde fără echipament. Abia a doua zi, copiii vor reuși să ajungă pe patul peșterii, după ce fuseseră nevoiți să folosească frânghia pentru a străbate un puț de circa 7 m. Aici vor găsi câinele, dar și gustul explorării în continuare a întunericului subteran. Nu mică le-a fost spaima când, prin lumina filtrată a lumânării, au zărit la început un cal, apoi bizoni, cerbi și multe alte animale din fauna pleistocenă, unele din ele dispărute de pe

meleagurile lor. Diversitatea culorilor, în care negrul se îmbina cu roșul, brunul sau galbenul (fig. 96), dimensiunile uneori impresionante ale animalelor, mișcarea în care acestea erau redată și, nu în ultimul rând, măiestria cu care erau conturate i-au impresionat pe descoperitorii ei, iar, de aici încolo, pe toți cei care au avut marele privilegiu de a admira această magnifică realizare a geniului uman din paleolitic.

Fig. 96 – Sala taurilor sau „cavalcada” din peștera *Lascaux*.

Încunoștințat de învățătorul M. Laval, la 21 septembrie 1940, abatele Breuil sosește și, după vizitare, declară peștera **Lascaux**, alături de **Altamira**, drept capodoperă a artei rupestre paleolitice (H. Breuil, 1952). Condițiile de conservare ale picturilor, atunci când peștera era nedescoperită, erau excelente, starea de conservare fiind

Fig. 97 – Scena din „puțul” din peștera *Lascaux*.

favorizată de faptul că peștera rămăsese mult timp închisă. Picturile și gravurile din peștera **Lascaux** au fost atribuite în exclusivitate *Magdalenianului II* și ele se

desfășoară pe pereții peșterii ca un adevărat recital dat de animale printre simbolurile adesea rămase abstracte. Sala “Taurilor” este dominată de o ființă fantastică denumită “licorn”, care face cu siguranță parte din mitologia populațiilor care l-a creat. “Licornul” este succedat de cavalcada cailor, cerbilor și, evident, a taurilor. Traseul peșterii ne conduce apoi în *diverticul*, unde se observă aceeași fosă cu figuri pictate în roșu, deasupra unor reprezentări policrome cu contur negru. Ca în multe peșteri cu pictură rupestră, nici la **Lascaux** nu se respectă proporțiile și dimensiunile reale ale animalelor epocii respective. “Absida” cu peretele său în semi-cerc și bolta sunt ornamentate cu sute de animale gravate, presupuse că inițial au fost și pictate, ceea ce în mod cert va fi creat un tablou fascinant, cu atât mai mult cu cât printre siluetele gravate se disting doi “vrăjitori”, un fel de colibă etc. Absida se termină cu un “puț” de cinci metri adâncime și un pasaj. Aici apare un bizon rănit în fața unei siluete umane cu cap de pasăre. Scena mai cuprinde o pasăre și semne barbelate. Ansamblul este secondat în stânga de un rinocer și punctuații (fig. 97).

Peștera **Rouffignac** nu poate să nu fie amintită în orice istoric asupra picturii rupestre, dintr-o serie de motive, după cum vom vedea, lesne de înțeles. Peștera **Rouffignac** și desenele de pe pereții săi sunt semnalate de foarte multă vreme. Încă din 1575, le menționa François de Belleforest și, în 1609, făcea același lucru André de Chesne. În 1670, în cartea *Deliciile Franței*, Savinien d’Alquier se referea la desenele din peștera **Miremont** (peștera **Rouffignac** este cunoscută și sub acest nume și chiar sub denumirea de **Cro de Granville** sau **Cro de Cluzeau**). Mai mult, într-un *Dicționar* din 1725 se indica existența în peștera **Miremont** a unor “desene și altare”. Cu toate că desenele de pe pereții peșterii **Rouffignac** au fost amintite de atâta vreme, apoi zărite de mulți vizitatori de-a lungul timpului, faptul că în jurul picturilor nu s-au creat nici un fel de discuții, ele fiind considerate opera unui contemporan, a făcut ca peștera să rămână cufundată într-o liniște totală. Aceasta până ce, într-o zi a anului 1956, a fost vizitată de prestigiosul preistorician Louis-René Nougier, profesor la Universitatea din Toulouse, și de colaboratorul său, Romain Robert, președintele fondator al Societății Preistorice din Ariège (L. R. Nougier, 1966). Nu mică a fost uimirea celor doi specialiști când, după mai bine de o jumătate de kilometru de la intrare, au observat pe tavan un mamut. Apoi, pe măsură ce înaintau, aceștia se înmulțeau mereu. În final, numărul lor avea să ajungă la 123, dintre care 76 erau gravați și 47 pictați, mai mulți decât se cunoșteau în toate peșterile știute până atunci. Mamuții erau acompaniați în mersul lor pe căile întunecate ale galeriilor peșterii de 23 de bizoni, 13 cai, 11 rinoceri, 13 mufloni, 3 șerpi, 3 feline, 2 urși, o antilopă saiga și 8 figuri antropomorfe (fig. 94/14; 16).

La 17 iulie 1956, la venerabila vârstă de 80 de ani, abatele Breuil se încumetă și intră în dificilele galerii, autentificând descoperirea; în acest mod i s-a dat peșterii **Rouffignac** strălucirea valorii sale și, poate, dreptul uitat, din cauza ignoranței, de a fi totuși prima peșteră cu pictură rupestră menționată în documente.

Probabil că în nici un domeniu de cercetare hazardul nu joacă un rol atât de mare ca în arheologie și, după cum am văzut, descoperirile de peșteri cu artă rupestră oferă numeroase exemple de acest fel. Așa s-a întâmplat și cu identificarea primelor picturi rupestre din insula Levanzo, din apropierea Siciliei, care a lărgit cu mult aria de manifestare a acestui proces grandios al culturii materiale preistorice. În toamna anului 1949, în timp ce își petrecea vacanța în insula Levanzo, în speranța unor subiecte cu un pitoresc aparte, tânăra pictoriță Francesca Minnello a fost îndrumată într-o zi de un pescar în peștera **Cala Genovese** pentru a vedea “inscripțiile”. Impresionată de

naivitatea unora din picturile negre, ea a copiat o parte din ele și le-a prezentat profesorului Paolo Graziosi (1956). Astfel, picturile preistorice din sudul Italiei erau descoperite.

Chiar cu extinderea ariei picturilor rupestre în regiunea mediteraneană, fenomenul rămânea restrâns, concentrându-se în vestul Europei, în special regiunea franco-cantabrică. De aceea, anunțarea descoperirii unei peșteri cu pictură rupestră paleolitică în cealaltă extremitate a continentului, tocmai în Munții Ural, anume peștera **Kapova**, a produs un freamăt general în lumea științifică. Peștera **Kapova** a fost menționată încă din 1760 de P. Ricikov, apoi în 1770 de I. Lepekșin. Picturile din peștera **Kapova** au fost practic descoperite de A. Rumin, în 1959, iar un studiu de specialitate mai complet îl datorăm lui O. Bader (1965). După părerea acestuia din urmă, în peșteră există un prim grup de șapte animale (patru mamuți, un rinocer și doi cai) realizate în stil naturalist și un al doilea grup, într-o galerie superioară, la circa 300 m de intrare (trei mamuți și un bizon), la care se constată un contur mai vag și grosier (fig. 98).

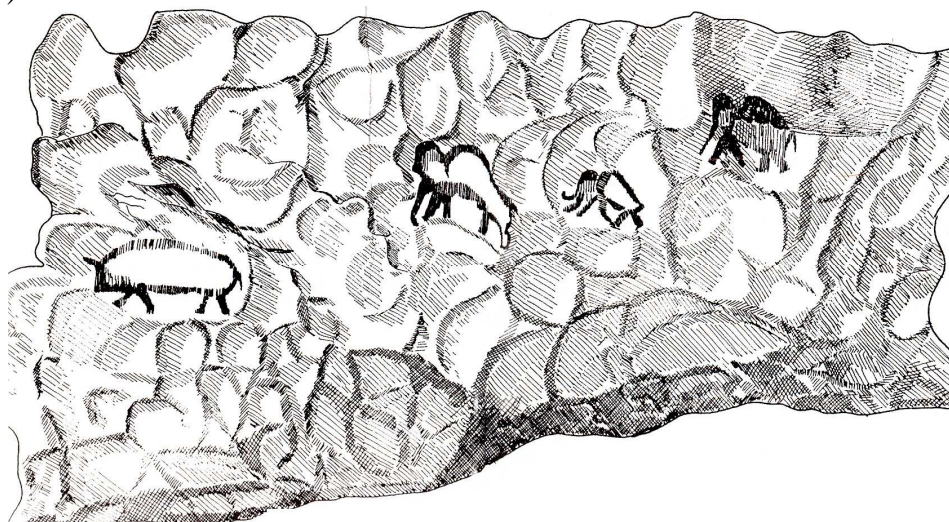

Fig. 98 – Panou pictat din peștera *Kapova* (după O. Bader, 1965)

Peștera **Kapova** avea să arunce o punte extrem de largă între vestul Europei, cu numeroasele sale peșteri ornate, și estul continentului, cu această unică peșteră cu pictură rupestră, care avea să nască, bineînțeles, numeroase semne de întrebare: îndoială pentru unii, care considerau că nu ar fi posibil ca la o distanță așa de mare să avem o manifestare culturală asemănătoare, speranțe pentru alții, care bănuiau că acest spațiu nu poate fi lipsit de peșteri pictate și că această largă punte între cele două extreme ale continentului va primi puncte de susținere oferite de cercetările viitoare, adevărate verigi de legătură din punct de vedere stilistic între cele două “școli” de artă rupestră paleolitică. Această largă punte dintre extremitățile continentului nostru avea să primească un necesar pilon de susținere prin descoperirea peșterii **Cuciulat** din România (M. Cârciumar, 1987).

Cea de a doua peșteră din Munții Ural, menționată încă din 1770, este **Ignatievska**, dar descrisă abia recent de V. I. Petrin (1992), care subliniază asemănarea ei stilistică cu **Kapova**.

În ultimii ani s-au făcut câteva descoperiri de peșteri pictate extrem de interesante care redeschid discuțiile asupra originii și semnificației artei parietale.

Astfel, în anul 1985 Henri Cosquer, scafandru profesionist în peșteri avea să descopere peștera care îi va purta numele. Picturile din peștera **Cosquer** aveau să fie recunoscute abia în 1991 (A. Beltran, J. Clottes, J. Courtin, 1992). Intrarea peșterii este situată la 37 m sub nivelul actual al mării, iar operele de artă cuprind urme digitale, numeroase gravuri și picturi, asemănătoare celor din regiunea franco-cantabrică. Animalele pictate sunt dominate de cal (peste 31 %), urmat de bizon (aproape 16 %) și țap în același procentaj. Ca o trăsătură particulară, trebuie să menționăm existența a trei pinguini pictați și două foci gravate, animale destul de rare în arta parietală paleolitică. Datarea C-14 din această peșteră a oferit vârsta de 18.440 ± 440 B. P.

În anul 1994, J. - M. Chauvet, E. Brunel-Deschamps și C. Hillaire aveau să descopere peștera **Chauvet** din Ardèche - Franța, iar studiul artei rupestre îl datorăm unui colectiv condus de J. Clottes, care a subliniat originalitatea acestei peșteri și vechimea excepțională a picturilor: $32.410 \pm 720 - 30.790 \pm 600$ B. P. (fig. 55) (J. Clottes, 1995; J. Clottes și colab., 1995).

În sfârșit, în anul 2000, cu ocazia unor prospecțiuni speologice, Marc Delluc a descoperit peștera **Cussac** cu un remarcabil ansamblu de reprezentări parietale gravate atribuite gravetianului și ca urmare a datării C-14: 25.120 ± 120 B. P. (N. Aujoulat, J. - M. Geneste, C Archambeau, M. Delluc, H. Duda, D. Gambier, 2001).

E.VIII.4.b. Sisteme de datare a artei rupestre

Dezvoltarea săpăturilor arheologice, declanșate de eforturile lui E. Lartet și H. Cristy (1864 a; b), continuate de Edouard Piette (1873; 1875; 1907) și de o pleiadă de pionieri ai arheologiei paleoliticului au permis, prin aplicarea metodelor stratigrafice, precizarea vârstei unor vestigii din categoria artei mobiliere recuperate din stratele de cultură. Astfel, încă de la început, arta mobilieră nu a ridicat în principiu probleme de datare, în măsura în care artefactele respective erau descoperite în strate de cultură bine definite.

Pentru că arta rupestră nu beneficiază de același avantaj, în sensul că nu are legătură cu solurile de locuire, relațiile dintre perețiidecorați și stratele de cultură, uneori învecinate, nu este întotdeauna un demers ușor. În câteva situații, cum s-a întâmplat în peștera **Pair-non-Pair**, unde picturile erau acoperite de sedimentul unui strat de cultură, peștera **Teyjat**, în care blocurile ornate erau căzute din perete, peștera **Roc de Sers**, cu operele de artă incluse în nivelurile de locuire, și chiar peștera **Fontanet**, rămasă închisă încă din *Paleolitic*, s-au putut face estimări asupra vârstei artei respective. Mai recent, s-au încercat tehnici, precum datarea directă a pigmentilor, ca de exemplu în peștera **Cougnac** și **Chauvet**, sau situația excepțională în care coloranții întrebuițați pentru pictura de pe perete au fost "împroșați" pe vatra din imediata apropiere și la lumina căreia se făcea ornarea peretelui, evident ușor databile prin cărbunii pe care îi conține, cu ajutorul metodei C-14 (exemplu, peștera **Tête du Lion à Bidon**, cu datare de 19.700 B.C.) (J. Combier, 1972).

În aceste condiții, pentru datarea artei rupestre s-au încercat mai mult metode indirecte și, de fapt, adesea relative. De cele mai multe ori a fost invocată superpoziția figurilor, convențiile stilistice privite în evoluția lor și mai cu seamă analogia picturilor și gravurilor cu obiectele de artă mobilieră bine datate prin apartenența lor la un anumit

strat de cultură (fig. 99).

H. Breuil (1909 b) este primul preistorician care s-a aplecat cu multă seriozitate și competență asupra studiului artei rupestre, efectuând relevee cu un mare talent în multe peșteri din Franța (**Font-de-Gaume, Combarelles** etc.) și Spania (mai ales **Altamira**) și propunând interpretări asupra cronologiei bazată pe o serie de criterii, cum ar fi tehnica de aplicare a picturii, așa-cunoscuta perspectivă “tordue”, “semi-tordure” și de aici interpretarea viziunii din profil, trei pătrimi și din față a diverselor părți din corpul animalului, superpoziția figurilor, în fapt o încercare de “stratigrafie” a picturilor. H. Breuil (1935; 1952) distingea două cicluri principale: *aurignaco-perigordian* și *solutreo-magdalenian*. Primul ciclu debutează cu reprezentări rudimentare, precum mâinile negative suflate cu vopsea, asociate cu punctuații, meandre și urme digitale; al doilea ciclu include desenele cu contur liniar, picturi policrome care se constituie în adevărate sanctuare. Aceste două cicluri nu erau văzute ca rezultat al unei tradiții artistice unice.

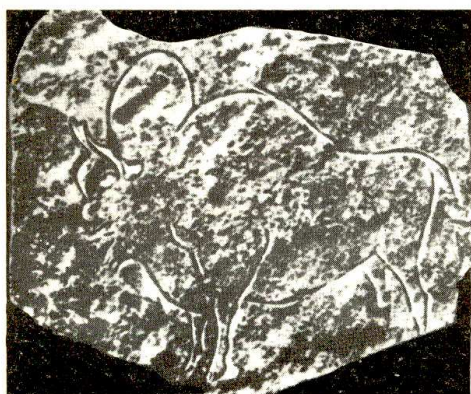

Fig. 99 – Similitudini stilistice în arta paleolitică: sus – bison pictat policrom din peștera *Font-de-Gaume*; jos – bison gravat în calcar de la *Genièvre* (Franța).

La rândul său, A. Leroi-Gourhan (1965), ținând seama de superpoziția desenelor și gravurilor, introduce statistica reprezentărilor în cadrul cărora bizonii și caii, speciile cele mai frecvent pictate, sunt punctul de plecare a acestor statistici. El a identificat mai multe stiluri:

- “*prefigurativ*” - anterior aurignacianului, care include inciziile;
- *stilul I*, specific aurignacianului, este reprezentat prin blocuri și plachete gravate cu teme sexuale, în general feminine;
- *stilul II* este contemporan gravetianului și solutreanului vechi și include

primele opere parietale;

- **stilul III** s-a desfășurat în **Solutrean** și **Magdalenian**, cu magnifice sanctuare în profunzimea peșterilor. Animalele au o siluetă “gonflată”, capul de dimensiuni reduse, mișcarea animalelor este redată cu măiestrie, apar figurile abstracte;
- **stilul IV**, cu două stadii: **vechi** și **recent**. În **stilul IV vechi** sunt incluse practic toate tipurile de reprezentare: gravură, pictură unicoloră, policromă, sculpturi în relief, modelaj în argilă etc. **Stilul IV recent** lansează stilul anecdotic, animalele sugerează și mai mult mișcarea și sunt surprinse în ipostazele cele mai caracteristice. Dispar sanctuarele profunde.

Ulterior, A. Leroi-Gourhan (1970) se vede nevoit să precizeze că aceste stiluri au un caracter limitat, menționând patru niveluri succesive: **geometric pur**, **figurativ geometric**, **sintetic** și **analitic**. Aceste considerații au fost verificate cu predilecție pentru arta rupestră, cu toate că A. Leroi-Gourhan (1965) și-a constituit sistemul luând în considerare și arta mobilieră.

Modelele propuse de H. Breuil (1935; 1952) și A. Leroi-Gourhan (1965) acceptă un sistem liniar al artei paleolitice, un fel de traiectorie stilistică care ulterior a fost considerată un gen de iluzie optică generată de depărtarea în timp care ne face să credem că secolele precedente au cunoscut o succesiune de stiluri mai ordonată, întrucât, în lipsa unui ansamblu de referințe cronologice foarte sigur, involuntar organizăm datele după o schemă teoretică și după o ordine pur logică (E. Gombrich, 1982).

La rândul său, M. Lorblanchet (1989; 1989) atrage atenția că sistemul elaborat de A. Leroi-Gourhan (1965) se bazează pe datări sigure doar în 25 de peșteri din cele 275 cunoscute la acea dată, el distingând doar două faze stilistice în valea Rhonului și Quercy, una solutreană și o alta magdaleniană.

B. și G. Delluc (1984) consideră că este greu a se distinge stilurile *I* și *II* stabilite de A. Leroi-Gourhan (1965).

Foarte interesantă pare azi, în urma descoperirilor de artă parietală recente, intuiția lui E. Anati (1989), care a afirmat că evoluția artei paleolitice se rezumă la două faze fundamentale, una din **Aurignacian**, cu prelungire în **Gravetian** și **Solutrean**, cu ocurență în regiunea franco-cantabrică, Europa centrală și Ucraina și o alta în **Magdalenian**, cu dezvoltare cu precădere în Europa de vest, ale cărei virtuți artistice ating culmea artei paleolitice.

J. Clottes (1993) remarcă dificultatea detașării trăsăturilor particulare ale unor stiluri precizate de A. Leroi-Gourhan (1965) și în plus evidențiază o artă parietală aurignaciană bine individualizată, cu multe trăsături în opere similare atribuite magdalenianului (J. Clottes, 1995; 1997).

D. Vialou (1986; 1987; 1989 a; b; 1991), aduce în discuție noțiunea de "stil" a lui A. Leroi-Gourhan (1965), care pare încărcată de prea multe detalii și convenționalism exagerat. El preferă să regionalizeze arta magdaleniană care a evoluat după o logică și o succesiune de faze total independente, ceea ce a dus la particularizarea fiecărui dispozitiv parietal, fără o stereotipie a peșterilor pictate.

Mult mai categoric, P. Ucko (1987) amendează rigiditatea sistemului propus de A. Leroi-Gourhan (1965), stigmatizând ceea ce el numește debuturi iluzorii în studiul tradiției artistice și menționând că nu întotdeauna convențiile stilistice au o semnificație cronologică, ele reprezintă chiar un limbaj social, un sistem de transmitere de mesaje diferențiate. După el majoritatea materialului iconografic este nedatabil, iar întreaga

explicație unitară în domeniul cronologic sau semantic este inadecvată pentru a acoperi abundența de convenții stilistice și varietatea de imagini și tehnici specifice paleoliticului superior.

P. Bahn și J. Vertut (1988) afirmă că arta paleolitică nu a avut un singur început și un singur apogeu, cu perioade de inovații, stagnări, experimentări și descoperiri.

În concluzie, se poate spune că în nici un caz arta paleolitică nu mai poate să fie privită ca un proces evolutiv liniar și unic, impunându-se reinterpretarea acesteia plecând de la documentele cercetate într-o altă viziune.

E.VIII.4.c. Materiale utilizate în arta parietală

Pentru pictarea pereților din peșteri s-au utilizat materiale diverse, precum cărbunele de lemn, argila recuperată uneori chiar din peșteră, oxizii de fier obținuți din mineralele specifice. Culoarea neagră se obține din cărbunii de lemn, oxidul de mangan; culorile cu nuanțe de la galben la violet, din oxizi de fier (limonite, goetit, hematit). Aceste materiale erau întrebuințate fie în stare naturală, sub formă de blocuri mici sau prelucrate ca adevărate “creioane”, fie sub stare de pudră fină amestecată cu un liant care ușura aderența de suport.

Vopseaua putea să fie aplicată în diferite moduri: cu ajutorul degetelor, smocurilor din mușchi vegetali, periilor, pensulelor din fibre vegetale, suflată direct din gură sau cu ajutorul unui tub.

Gravura are și ea o mare diversitate de suporturi: blocurile, pereții, argila, materiile dure de origine animală (fildeș, dinte, corn, os). Pe pereți și blocuri, gravura a fost asociată uneori cu pictura, fiind cea care marca conturul animalului. În ***Aurignacian***, gravura era profundă și neregulată, obținută prin ciocănire și obținerea unor punctuații. Mai târziu gravura devine mai subțire, conturul mai precis, iar linia este gravată continuu. Utilajele pentru gravat erau în primul rând din silex, de tipul *burin*-ului, margini de lamă și așchie, așa cum au dovedit descoperirile din preajma panourilor pictate.

Sculptura a fost documentată, de asemenea, în ***Paleoliticul superior***, ea fiind dependentă de felul materiei utilizate. Fildeșul și chiar diferite roci sunt preferate osului, prea fibros pentru a fi sculptat cu ușurință. Frizele sculptate au fost realizate probabil pe *montmilch*-ul proaspăt, ușor de sculptat (modelat), pentru că în stare fosilă el este suficient de casant. Modelajul argilei a fost întâlnit în mod excepțional în ***Paleoliticul superior***. Câteva statuete de la *Dolni Vestonice* și *Pavlov* au fost, de exemplu, modelate cu mâna, pentru că mai conservă încă urmele unghiilor artizanului (datare peste 30.000 de ani). Unele au fost arse, altele sunt constituite din argilă amestecată cu pudră de os introdusă ca degresant, cum se întâmplă mai târziu în ***Neolitic***. Prin urmare se poate considera ceramica o invenție a oamenilor din ***Paleolitic***.

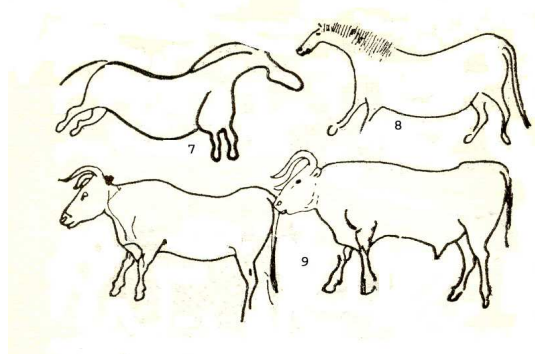
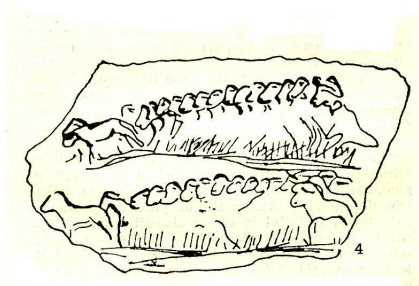
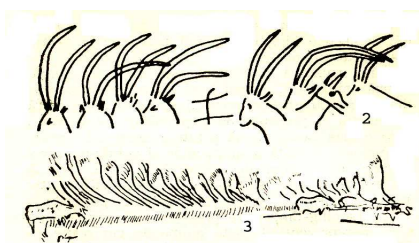
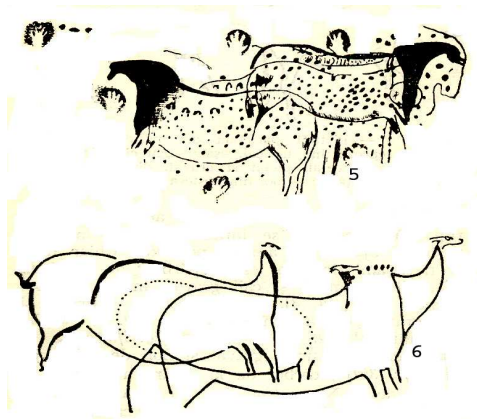
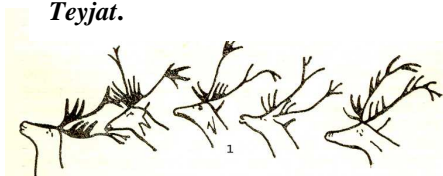
Foarte spectaculoase sunt modelajele de mari dimensiuni din argilă a unor animale, precum ursul acefal de la *Montespan*, bizonii de argilă din peștera *Tuc d'Audoubert* (fig. 95) etc.

*

* *

Arta paleolitică este în primul rând o artă animalieră, deoarece animalele sunt principalul subiect de inspirație. Dar uneori se adaugă în procente modeste figura umană și semnele abstracte. Arta mobilieră îmbracă o mulțime de subiecte, pe utilaje și arme, sub forma semnelor geometrice de tipul striurilor, cruciformelor, creștăturilor, romburilor, undulaților, arcurilor, spiralelor etc. Ele se întâlnesc pe harpoane, sulite, baghete semi-rotunde. Nu lipsesc însă și alte motive figurative, uneori cu tendință de schematizare, constând din animale sau numai capete de animale gravate pe propulsoare, bastoane perforate etc.

Fig. 100 – Frizele cerbilor (1) și muflonilor (2) de la Lascaux, a renilor de la Teyjat (3), cai policromi, cu puncte negre și roșii de la Pech-Merle (5), animale cu cap de antilope de la Combel (6), cal cu „cioc de rață” de la Le Portel (7), cal microcefal de la Lascaux (8), boi de la Teyjat.

A. Laming-Emperaire (1982) presupune că omul paleolitic, nereprezentând toate animalele cunoscute de el, le-a ales pe cele care constituiau probabil un vânat excelent, cum ar fi caii și boii, sau pe cele periculoase și care trebuiau distruse, precum felinele, după cum altele puteau să-l intereseze pentru pielea, fildeșul sau osul și coarnele lor, în vederea utilizării acestora în scopuri azi uitate sau aproape uitate de noi. Mult mai rar sunt reprezentate hienele, lupii, focile, reptilele, păsările, peștii, aceștia din urmă apărând ceva mai frecvent, într-o etapă ulterioară, în arta arctică din Peninsula Scandinavă.

Realismul artei paleolitice constă în figurarea animalului în cele mai reprezentative și familiare atitudini, poate câteodată stângaci și în poziții rigide, dar, de cele mai multe ori, cu talent și măiestrie de invidiat. Schematismul pare ca și absent. Este totuși sesizabil în câteva situații, cum ar fi în cazul unor bizoni policromi de la *Font-de-Gaume* sau *Altamira*, în frizele de capete de cerbi și mufloni de la *Lascaux* (fig. 100/1, 2), la turmele de reni din peștera *Teyjat* (fig. 100/3) și la cavalcada din peștera *Chaffaud* (fig. 100/4). Aceste stilizări rămân în limite rezonabile, fiind orientate în sensul redării realității. Unele excepții mai frapante le constituie, poate, caii pastilați din peștera *Pech-Merle* (fig. 100/5), animalele cu cap de antilopă din galeria *Combel* (fig. 100/6), caii numiți “cu cioc de rață” din peștera *Portel* (fig. 100/7) sau caii microcefali de la *Lascaux* (fig. 100/8), ori bizonul în “*pointille*” de la *Marsoulas* (fig. 94/3) etc.

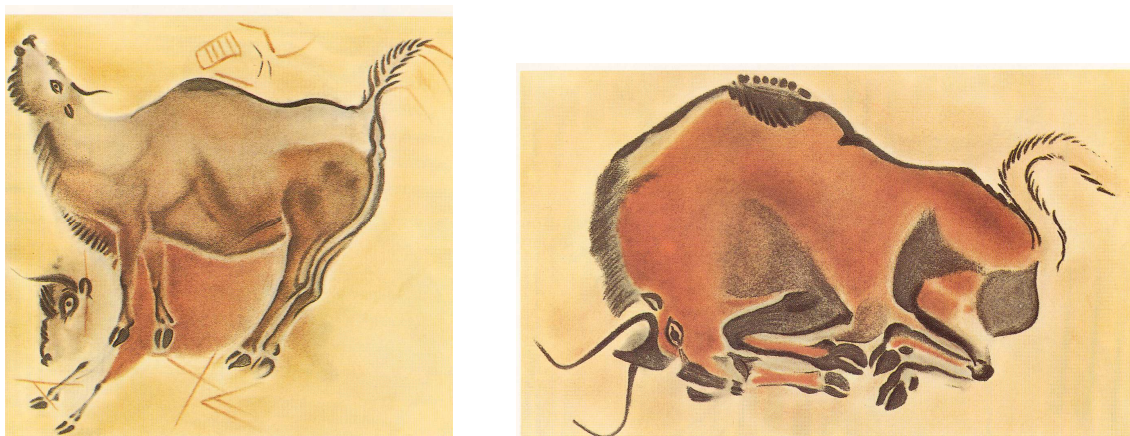

Fig. 101 – Bizon mugind și bizon așezat din peștera *Altamira* (după M. Raphael, 1986)

În schimb, exemplele de realism animalier în arta rupestră paleolitică se întâlnesc practic în toate peșterile aparținând acestei perioade. Chiar dacă ar fi să amintim doar calul “bărbos” de la *Niaux* (fig. 94/12), mamuții și caii gravați în peștera *Les*

Fig. 102 – Mistreț de la *Altamira* și cal de la *Lascaux* surprinși în mișcare.

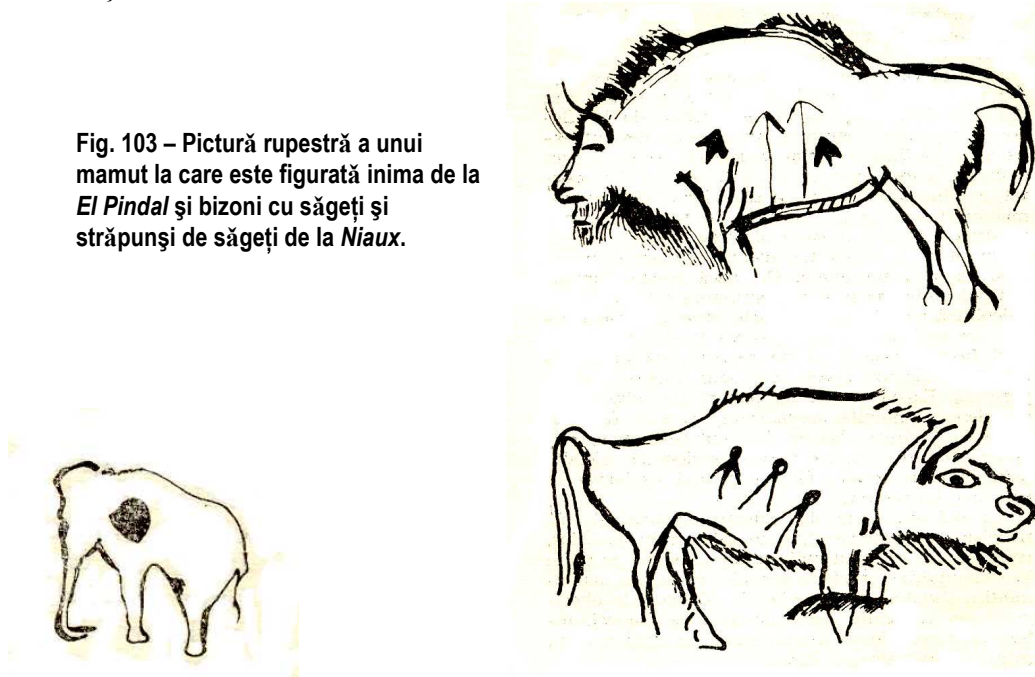
Combarelles (fig. 94/4, 5), renii policromi, mamuții și muflonii de la *Hornos de la Pena* (fig. 94/10) și *La Pileta*, ursul gravat și boii de la *Teyjat* (fig. 94/9; 100/9), cerbul de la *Altamira*, bizonii de la *Niaux* (fig. 94/11) și *Altamira*, unii în poziții extrem de caracteristice, cum ar fi bizonul mugind (fig. 101), mamuții (fig. 94/14) și rinocerii (fig.

94/16) de la *Rouffignac*, mamutul de la *Cabrets* etc. și ar fi suficient să ne dăm seama de realismul puternic degajat de fiecare din aceste picturi sau gravuri. Pentru a reda mișcarea animalului s-au găsit de multe ori mijloace de exprimare din cele mai ingenioase, după cum se vede la unul din mistreții (fig. 102) și la bizonii de la *Altamira*, la caii în alergare de la *Lascaux* (fig. 102).

În realismul artei paleolitice, G. H. Luquet (1926) vede pe de o parte un *realism vizual*, iar pe de altă parte un *realism intelectual*. Artistul paleolitic, pentru a reprezenta caracterele unui model, trebuia să aleagă între două variante: fie să reprezinte ceea ce *vedea*, fie să redea ceea ce *știa*. Din unghiul ales dinainte, el putea reprezenta exact ceea ce vedea și realiza în acest fel o operă fidelă *realismului vizual*; uneori omitea anumite trăsături care se vedeau, în schimbul introducerii în desen a altora ce nu se vedeau, dar de a căror existență știa, oferind o reprezentare specifică *realismului intelectual*. Desenul va fi, în primul caz, o impresie vizuală a momentului respectiv, fixată pe peretele grotii, iar în al doilea, o descriere exprimată prin trăsături care vor sublinia caracteristicile subiectului (importante sau mai puțin importante, în funcție de subiectivismul artistului). Trebuie să subliniem că ceea ce înțelegea G. H. Luquet (1926) prin *realism intelectual* avea să fie definit de abatele H. Breuil (1952) ca *perspectivă răsucită* ("tordue") de redare a capului și picioarelor. În speță, animalul privit din profil are capul (mai ales coarnele) și picioarele (de obicei copitele) desenate ca și cum ar fi văzute din față, răsucite deci cu 90° după o axă longitudinală.

Uneori, artistul paleolitic a reprezentat elemente care, în realitate, nu sunt niciodată vizibile în condiții normale, cum ar fi organele interne ale unei ființe vii. Aceste elemente fiind invizibile, *realismul vizual* nu le reprezintă, dar cum ele există, sunt reale, făcând parte din ființa care folosește ca model, *realismul intelectual* le introduce în desen, aidoma ca într-o radioscopie. Așa este elefantul pictat cu roșu de la *Pindal* (fig. 103), cu inima văzută în transparentă, sau săgețile care zboară spre un animal și cele care l-au atins, în diferite scene de vânatoare.

Fig. 103 – Pictură rupestră a unui mamut la care este figurată inima de la *El Pindal* și bizoni cu săgeți și străpunși de săgeți de la *Niaux*.

Așa cum am spus, realismul tratării subiectelor în arta paleolitică surprinde

animalele în cele mai tipice ipostaze, după cum reiese din friza cerbilor înotând din “Marea galerie” de la *Lascaux* (fig. 100/1), varietatea situațiilor în care sunt surprinși bizonii de la *Altamira* (fig. 101), turma de reni de la *Teyjat* (fig. 100/3), căprioara cu puiul său, gravați pe calcar, de la *Le Bout du Monde* (Dordogne). După cum am arătat, animalele, pe corpul cărora sunt figurate săgeți, au fost interpretate, de adepții teoriei magiei de vânătoare, ca animale vâdate, uneori fiind marcate chiar rănilor produse.

O probă convingătoare și directă, pentru interpretarea drept săgheți și răni a semnelor existente pe anumite animale, cum sunt cele mai sus-amintite din peștera *Niaux* (fig. 103), la care se pot adăuga mamuții și boii din peștera *Pech-Merle*, a reprezentat-o descoperirea ursului sculptat în argilă de la *Montespan* (Franța), înțepat de mai multe ori cu lovituri de suliță, ale căror urme s-au conservat în mod excelent. Alături de corpul de argilă al ursului lipsit de cap, după cum am mai spus, există craniul adevărat al unui urs, ce folosea la completarea corpului sculptat în roca moale, în timpul ceremoniilor respective.

În arta rupestră se observă adesea grupări, adevărate ansambluri decorative, uimitoare prin frumusețea execuției, constituite din animale de aceeași specie, cum ar fi frizele de ponei, de cerbi, de mufloni (fig. 100) sau de bovidee de la *Lascaux*, bizonii de la *Font-de-Gaume* sau *Portel*, animalele negre de la *Niaux*, bizonii de la *Altamira* sau cortegiul de mamuți de la *Rouffignac*.

În schimb, scenele anecdotice sunt extrem de rare în pictura parietală, singurul exemplu reprezentativ în acest sens întâlnindu-se în peștera *Lascaux*. Aici, un om cu cap de pasăre, cu trăsături schematice, apare în cădere în urma unei lovituri primite de la bizonul rănit din fața sa, redat într-o poziție contorsionată și cu coarnele îndreptate spre el. În stânga, o pasăre se sprijină într-un baston (fig. 97).

Proporțiile animalelor în pictura parietală paleolitică nu sunt păstrate. În peștera *La Mouthe* se poate întâlni gravat un muflon alături de un mamut de aceeași dimensiuni, iar la *Lascaux*, între picioarele unui imens taur, stă un mic urs brun. Micșorarea accentuată a unor reprezentări excelează în peștera *Trois-Frères*, unde se găsesc mufloni de câțiva centimetri, reni, bizoni și cai de câteva ori mai mari și un enorm bovideu, care domină întregul ansamblu. În categoria acestor exemple se poate include și peștera *Cuciulat*, unde felina este de câteva ori mai mare decât calul. Trebuie să spunem că dimensiunile mici ale calului de la *Cuciulat* nu sunt o raritate în pictura rupestră paleolitică, pentru că în peștera *Portel*, de exemplu, există, de asemenea, un căluț roșu numai de 18 cm. Tot un cal roșu de mici dimensiuni se întâlnește în *galeria Breuil* din peștera *Mas-d’Azil*, ca și în alte peșteri ornate în paleolitic.

Artiștii paleoliticului, așa cum nu au luat în seamă în reprezentările lor dimensiunile reale ale animalelor, nu au ținut seama nici de poziția lor, unele în raport cu altele, atunci când le-au desenat sau gravat pe pereții grotelor. Există numeroase exemple care să justifice această atitudine a pictorului paleolitic, dintre care le vom aminti pe cele din celebrele peșteri *Altamira*, cu plafonul policrom, *Niaux*, cu la fel de cunoscutul “Salon negru”, *Santimamine* (Biscaya), cu compoziția principală din rotundă, *Portel*, cu numeroase panouri pictate, în care animalele par fixate în cele mai ciudate poziții unele față de altele. Nu face excepție de la această regulă nici peștera *Cuciulat*, în care se observă că silueta umană nu este deloc în acord cu felina din imediata apropiere. Adesea, reprezentarea ciudată a unui animal față de cel din vecinătatea lui era impusă artistului paleolitic de neregularitățile rocii, care uneori îi inspiră tratarea subiectului în poziția respectivă.

Fără să iasă din limitele realismului artei animaliere, uneori pictorul de acum peste 12.000 de ani alegea, din multitudinea aspectelor posibile ale modelului său, nu pe cele care permiteau a-l recunoaște cel mai ușor, ci, dimpotrivă, pe acelea care prezentau aspectul cel mai insolit, ceea ce ne-ar permite să afirmăm că el substituia totuși impresionismul caracteristicului.

Înainte de a încheia această scurtă și, desigur, incompletă trecere în revistă a trăsăturilor generale ale reprezentării animalelor în arta rupestră paleolitică, vom spune că într-un număr restrâns de situații au fost întâlnite desene ale unor animale care par mai degrabă fantastice. Un exemplu, des citat în acest sens, îl constituie peștera *Tuc d'Audoubert* (fig. 104/1).

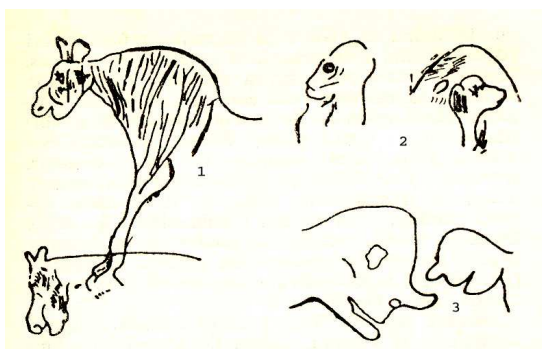
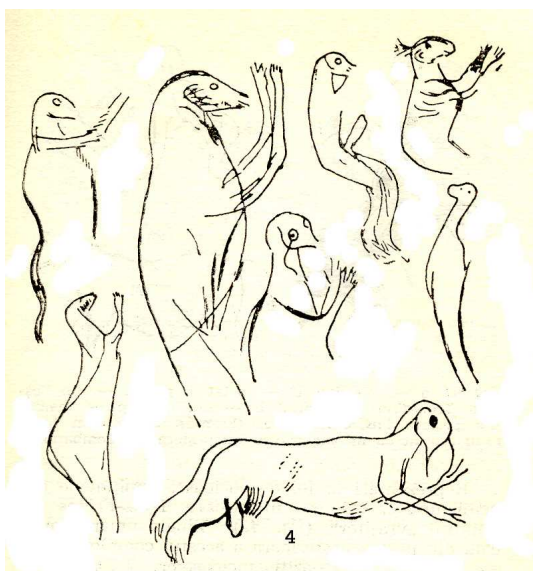

Fig. 104 – Animale fantastice din peștera *Tuc d'Audoubert* (1), gravura rupestră din peștera *Les Combarelles* (2), figuri grotești din peștera *Rouffignac* (3), figuri antropomorfe din peștera *Altamira* (4), vrăjitorul pictat și gravat din peștera *Trois Frères*.

Așa cum am văzut, în raport cu animalele, omul este foarte puțin reprezentat de artistul paleolitic pe pereții grotelor. În întreaga artă pleistocenă (deci nu numai în pictură și gravură rupestră, ci și în sculptură și gravură din cadrul artei mobiliere), silueta umană abia întrunește 6,5%, din care 4% bărbați și 2,5% femei. Diferența dintre reprezentările animale și cele umane în arta rupestră paleolitică nu este numai una de

ordin procentual, cât mai cu seamă de factură calitativă. Așa cum, pe drept cuvânt, remarca L. R. Nougier (1966), cu reprezentările umane de pe pereții unor peșteri ieșim din sfera problemelor artistice, pentru că nu se poate vorbi de artă în fața siluetelelor grosiere, bufonice, în fața acestor “măști” fără gură sau fără ochi, fără nas sau fără urechi. Consecvența cu care este reprezentat omul în această formă caricaturală în arta paleolitică nu poate fi decât voită, atâta vreme cât nu există excepții, iar lipsa de talent a pictorului nu poate fi invocată, având în vedere că animalul a fost uneori redat cu atâta măiestrie, încât expresia sa a atins, în unele cazuri, profunzimea expresiei umane. Este suficient să relevăm contrastul izbitor dintre stângăcia măștilor umane de la *Font-de-Gaume* și abilitatea cu care sunt pictați bizonii policromi din aceeași peșteră. Acest exemplu nu este singular, frecvența unor diferențe frapante de reprezentare a omului și animalului fiind destul de mare. Situații similare apar la *Les Combarelles* (fig. 104/2), în cazul omului cu cap de pasăre de la *Lascaux* (fig. 97), a fețelor grotești din peștera *Rouffignac* (fig. 104/3), a reprezentărilor umane din peștera *Altamira* (fig. 104/4) etc. Această opoziție între tratarea realistă a figurii animalului și aspectul sistematic grotesc al siluetei umane este un mister al artei paleolitice, căruia nu i s-a găsit încă o explicație satisfăcătoare. După L. R. Nougier (1966), în arta de vârstă pleistocenă, omul rămâne ca o victimă a unei “interdicții” morale, el nu trebuie să fie reprezentat așa cum este în realitate. Faptul că aceasta nu ține de incapacitatea artistului acelor vremuri este subliniat de reprezentările hibride, semiumane sau semianimale, care sunt, de cele mai multe ori, de bună factură artistică. Celebru în acest sens este “vrăjitorul” de la *Trois-Frères* (fig. 104/5), figurat la 4 m înălțime, pe rotunda terminală a peșterii, unde se ajunge după o serie de pasaje dificile. Această figură domină toate celelalte animale gravate, bogat reprezentate, dispuse în toate sensurile la baza rotondei. “Vrăjitorul” de la *Trois-Frères*, gravat și în același timp pictat, poartă coarne și urechi de cerb, o barbă lungă îi ascunde fața, coada pare de lup sau de cal, mâinile și picioarele sunt umane, iar cei doi ochi rotunzi, ca de bufniță, te fixează în mod ciudat de pe înălțimea boltei. H. Breuil consideră că “vrăjitorul” de la *Trois-Frères* a reprezentat pentru omul epocii magdaleniene “spiritul dominând asupra multiplicării vânatului și expedițiilor de vânătoare”. Reprezentări la fel de curioase, semiumane sau semianimale, însoțesc în peștera *Trois-Frères* renumitul “vrăjitor”. Silueta umană mascată din partea posterioară a acestui complex pictural ar putea, prin poziția picioarelor, să indice momentul unui dans. Cele două brațe se termină în copite, iar un mic obiect pare în legătură cu gura, ceea ce ne-ar putea face să credem că este un fluier sau, poate, un arc muzical.

În concepția abatelui Breuil (1952), siluetele umane mascate din peșterile paleolitice erau reprezentate, probabil, cu măști de vânătoare, dar este, de asemenea, posibil ca ele să joace un rol mai complex, putând fi vorba chiar de măști totemice sau măști de vrăjitor. Față de interpretarea siluetelelor umane mascate ca purtând măști de vânătoare, este mai greu să explicăm apariția unui om mascat în chip de mamut pentru un astfel de scop, cum apare “omul cu cap de mamut” de la *Les Combarelles*. Oricum, cu astfel de interpretări, H. Breuil (1952) nu se îndepărta prea mult de părerea deja exprimată de G. H. Luquet (1926), care considera siluetele umane mascate fie divinități, fie oameni deghizați în animale, în vederea unor ceremonii cu caracter, până la urmă, tot magic. Practica deghizării magice este cea care a putut contribui la credința în divinități hibride. Puterea vrăjitorului ocazional sau profesionist consta, în primul rând, în deghizarea sa, ceea ce ducea la o asociație de idei între înfățișarea sa simultan umană și animală și puterea magică oferită de aspectul său hibrid.

Într-un număr însemnat de peșteri cu pictură paleolitică au fost descoperite amprente de mâini. Ele se prezintă sub două aspecte: mâini negative și mâini pozitive. Mâinile negative nu au fost pictate. Imaginea lor a fost obținută prin așezarea mâinii pe peretele de calcar și pulverizarea peste aceasta a vopselei, direct din gură sau printr-un os găurit. Ridicând mâna, după această operație, apare forma sa înconjurată de culoarea roșie sau neagră, sau mai bine zis imaginea negativă a mâinii. Degradarea progresivă a intensității culorii spre margini dovedește întrebuințarea acestui procedeu. Mâinile pozitive au fost obținute prin mânjirea părții interne a mâinii cu vopsea roșie sau neagră și aplicarea sa, sau numai a degetelor, pe peretele calcaros. Ampretele imprimare în acest fel formează uneori adevărate *compoziții*, pentru că nici nu s-ar putea numi altfel o repetare a aceluiași motiv în ideea creării unui ansamblu decorativ. Originea amprentelor de mâini pe pereții grotelor pare a fi foarte veche, de vreme ce această decorație se putea naște cu totul accidental, prin simpla murdărire a mâinii cu argila roșie de pe podeaua peșterii și sprijinirea de perete a acesteia, încărcată de vopseaua naturală.

Amprentelor mâinii de pe pereții grotelor li se pot găsi semnificații multiple, mergând până acolo încât ele au putut fi considerate ca semnul de posesiune al omului asupra peșterii sau asupra unei anumite picturi, dar astfel de interpretări alunecă pe panta unor speculații neștiințifice. Până la lămurirea sensului și mesajului lor, vom aminti că celebre ornamentații de mâini au fost descoperite în peștera *Gargas* (Franța), unde numărul lor depășește cifra de 200. Ele aparțin bărbaților, femeilor, copiilor și chiar nou-născuților (fig. 69). Multe supoziții au fost emise în jurul lipsei anumitor degete de la unele din mâinile figurate. S-au făcut chiar statistici privind frecvența amputării anumitor degete, s-a presupus că este vorba de amputări rituale (așa cum s-a constatat la unele populații primitive actuale), de mutilări datorate unor infecții, degerături etc. Este curios că nu în toate peșterile frecvența mâinilor mutilate este așa de mare ca în grota *Gargas* și în peștera *Tibiran*, din vecinătatea sa, ambele situate în Munții Pirinei. Și mai interesant este faptul că în peștera *Gargas* există numeroase locuri, fără vreo importanță estetică, unde argila este străpunsă de degete, iar conservarea mulajelor acestora a permis să se constate că multe dintre ele erau într-adevăr amputate. De aici s-a tras concluzia că ar fi vorba de o adevărată profilaxie: degetele puternic înghețate erau înfundate în argilă pentru atenuarea durerii. Mai departe, s-a dedus că degetele unse cu ocră, combinat probabil cu o substanță grasă, nu ar fi neapărat un rit, ci un remediu contra durerii. Aspectul ritual al acestei acțiuni nu l-ar indica decât culoarea roșie a sângelui, dar, după cum am spus, s-a folosit adesea și culoarea neagră. Operațiunea respectivă nu se realiza nicicum mai bine decât prin lipirea mâinii de peretele de calcar și aplicarea ocului cu substanțele tămăduitoare peste mâna bolnavă. În consecință, mâinile negative de la *Gargas* nu ar fi decât rezultatul unui tratament din care, accidental, neintenționat, s-a născut o pictură corporală cu "acțiune medicală". Cu alte cuvinte, această peșteră, privită înaintea ca un loc al ritualurilor atroce, unde vrăjitori misterioși tăiau falangele semenilor lor, nu este probabil decât refugiul bolnavilor retrași aici pentru a-și alina durerea. Să credem că mânuța copilului de numai câteva luni, cu nici un deget mutilat, fusese spoită cu amestecul de ocră și substanțe grase ca o profilaxie preventivă, pentru a nu ajunge în situația mâinilor de adolescenți, cărora le lipseau anumite degete? Dacă pentru peștera *Gargas* este plauzibilă o astfel de ipoteză, ea se pare că nu poate fi generalizată, pentru că la *Maltravieso*, în Estremadura (Spania), vreo treizeci de mâini prezintă același tip de mutilare a celor două falange

distale, ceea ce ar pleda pentru o acțiune rituală.

O altă categorie de reprezentări parietale în peșterile paleolitice o formează semnele, destul de răspândite în ansamblul artei din această perioadă (15%). În cadrul lor se înscriu săgețile care străpung animalele sau diferite forme geometrice cărora li se spune tectiforme, pectiforme, scalariforme, claviforme. Adesea, apar serii de puncte negre sau roșii, de mici hașuri paralele etc. După cum vom vedea, aceste semne au o importanță deosebită în

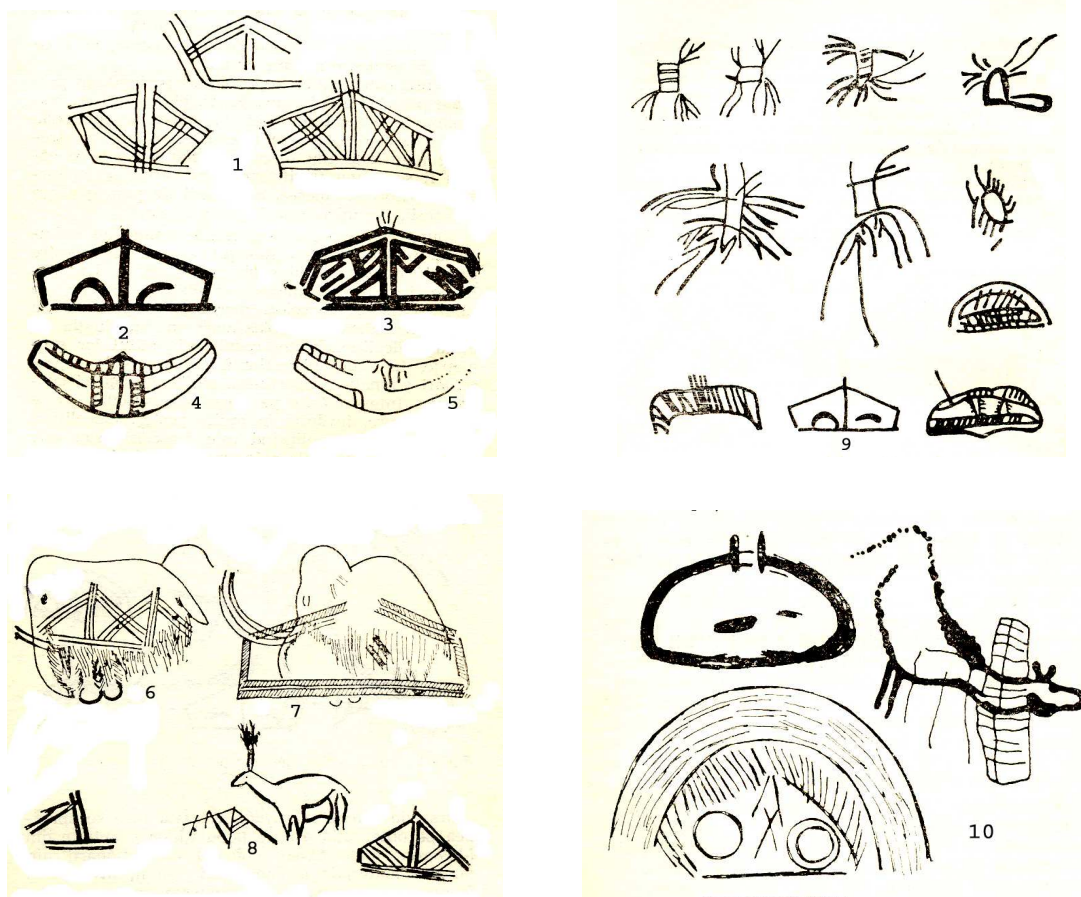

Fig. 105 – Semne tectiforme din peșterile *Font-de-Gaume* (1-3) și *El Castillo* (4-5), semn tectiform asociat cu un mamut gravat din peștera *Bernifal* (6), mamut într-o „capcană” din peștera *Font-de-Gaume* (7), căprioară încadrată de tectiforme din peștera *Combarelles* (8), semne tectiforme interpretate a fi „curse pentru spirite” (9), tectiforme din peștera *Font-de-Gaume*, interpretate drept curse pentru vânărea animalelor și căprioară din peștera *La Pasiega* care pare prinsă într-o cursă.

interpretarea artei rupestre paleolitice, ele putând simboliza, după A. Laming-Emperaire (1962; 1971), ființe umane sau obiecte diverse, de tipul colibelor, curselor, mergându-se până la a semnifica adevărate “blazoane” în imaginația omului paleolitic. În tot cazul, prin stilul lor geometric, fac notă discordantă în peșterile cu superbe reprezentări animaliere aparținând realismului artei cuaternare. Interpretările pe care le-au suscit aceste forme bizare, întâlnite în multe peșteri paleolitice, au fost diverse, nelipsind cele fanteziste sau cele care încercau analogii neîntemeiate cu obiceiuri întâlnite la popoarele primitive actuale.

Observate la început în peștera *La Mouthe* de E. Rivière (1897), au fost considerate că semnifică colibe primitive. Ulterior, aveau să fie identificate și în alte peșteri, cum sunt *Les Combarelles*, *Font-de-Gaume*, *Bernifal* etc., fiind categorisite de

H. Breuil (1952) sub denumirea de *tectiforme*. Ele se prezentau sub aspecte diverse: triunghiuri, dreptunghiuri și forme mai mult sau mai puțin circulare (fig. 105), fiecare din ele sugerând un anumit tip de colibă. În susținerea acestei supoziții, H. Breuil (1952) aducea argumentul etnografiei comparate, la majoritatea populațiilor primitive actuale existând reprezentări de colibe destul de asemănătoare cu tectiformele paleolitice. Mai greu devin explicabile în acest fel tectiformele plasate direct pe unele animale (fig. 105/6-7), despre care s-a afirmat că ar reprezenta semnul de posesiune magică asupra animalului respectiv.

K. Lindner (1941) considera că tectiformele sunt curse destinate vânării animalelor (fig. 105/7). H. Obermaier (1918) merge mai departe cu această interpretare, atribuind tectiformelor valoare de “curse de spirite” (fig. 105/9). Această idee se sprijinea pe observația asupra populațiilor primitive din Malaezia, unde există obiceiul confecționării, din diferite materiale, a unor mici colivii, diverse ca formă, care serveau la prinderea spiritelor rele, pentru împiedicarea stricăciunilor, pentru a feri corpul de boli etc. Aceste curse erau cu grijă puse la adăpost, alături de hrană și ofrande. Ideea “curselor de spirite”, alături de aceea a locuințelor, în cazul majorității tectiformelor, era acceptată și de H. Breuil (1952), în timp ce H. Kuhn (1936; 1980) dezvoltă ideea, deja lansată, a curselor de vânătoare, justificând părerea sa prin poziția acestor tectiforme față de animalele mai apropiate, precum și prin forma lor foarte apropiată curselor destinate vânătorului din zilele noastre. Dacă pentru tectiforme s-au găsit explicații multiple, rostul celorlalte semne amintite a rămas mai puțin lămurit, chiar dacă H. Breuil (1952) încerca să atribuie unora dintre ele un rol în orientarea oamenilor în peșterile ornamentate.

E.VIII.4.d. Semnificația artei parietale paleolitice

Arta unei perioade sau un curent artistic anume nu au dispărut niciodată atât de implacabil timp de milenii, pentru ca apoi să fie redescoperite cu o emoție fără margini, devenind, după o perioadă de totală contestare, tocmai datorită incredibilului pe care îl crea în jurul său, cea mai teribilă manifestare artistică a sensibilității omului preistoric. Arta rupestră a reapărut pentru noi din adâncurile pământului și din abisurile timpului ca ceva măreț, imposibil aproape de bănuț ca mod de manifestare artistică a omului, pe treapta civilizației de atunci, zguduind puterea noastră de înțelegere prin măreția culmilor spirituale atinse de oameni despre care ne obișnuisem să credem că erau mai degrabă sălbatici, decât capabili de atare sensibilitate. Ea reprezintă, fără îndoială, un punct culminant al unei umanități dispărute, cum este cea a paleoliticului. Este foarte adevărat că dacă noi posedăm o serie de elemente pentru reconstituirea “fizică” a omului preistoric, a preocupărilor sale, mai puține documente există în ceea ce privește cunoașterea psihologiei înaintașilor noștri. Ar fi greu să ne imaginăm câte inovații pe plan cultural și spiritual au precedat primele picturi rupestre, care au fost cântecele, muzica în general, dansurile, credințele și ceremoniile care nu au lăsat nici o urmă, plecate pentru totdeauna în neant, cu tot exotismul corpurilor umane dansând și cântând sub negrul, roșul sau albul pricepuților machiori. Amprente ale corpului omului pe nisipul plajelor, primele încercări de a schița silueta animalului pe argila moale a peșterilor, în adâncul cărora pătrundea tot mai mult, poate zăpada regiunilor și perioadelor mai friguroase, toate au jucat un rol pe cât de indirect, pe atât de decisiv totuși în geneza

obscură a primelor trăsături figurative.

Arta a apărut ca o funcție esențială a omului și a devenit, încă din preistorie, indispensabilă lui, precum societatea. Prin ea, el a ajuns să se exprime mai complet, să înțeleagă și să-i devină mai inteligibilă și accesibilă lumea înconjurătoare, cu care realiza un schimb perpetuu, o adevărată respirație a sufletului în formele sale poate cele mai incipiente. Prin urmare, arta este solidară omului, ea exprimă obiceiurile sale, condițiile mediului în care acesta a trăit în *Paleolitic* sau după aceea. Omul preistoric a creat deci arta unui anumit timp și unui anumit loc, în acord cu concepțiile și aspirațiile lumii în care trăia. Imaginile pe care el le-a realizat sugerează maniera sa de a simți și de a gândi, eliberarea de anumite forțe și obsesii care lucrau în subconștientul său. Odată realizată pe pereții peșterilor, pictura sau gravura, ca operă de artă, introducea și dezvolta, în inimile semenilor creatorilor ei, sentimentele, visările, tendințele și credințele comunității, câștigate de-a lungul timpului, din generație în generație.

Ipotezele asupra semnificației artei rupestre au apărut și au evoluat pe măsura acumulării datelor oferite de noile descoperiri și în funcție de ele. Încă din 1865, E. B. Taylor a încercat să explice desenele preistorice prin credința omului în existența unei legături între obiect și imaginea sa, ceea ce ar implica condiționarea lor reciprocă. Ipoteza aceasta a trecut se pare neobservată la timpul respectiv, preferându-se interpretarea mai simplistă a picturilor și gravurilor din peșteri, pe seama unei manifestări întâmplătoare a gustului artistic mai dezvoltat la anumite comunități paleolitice.

Teoria *artei pentru artă în preistorie* avea să fie emisă de Edouard Lartet (1869 a; b; 1885), un naturalist care urmărea în primul rând să demonstreze contemporaneitatea dintre omul peșterilor și animalele cuaternare, unele din ele dispărute. Astfel, el era interesat în stabilirea unei contemporaneități între gravurile și picturile din peșteri, cum ar fi mamutul, renul etc. și omul preistoric. Vânătoarea, după el, era pentru omul paleolitic o acțiune suficient de ușoară, ca să-i lase acestuia destul timp pentru activități artistice “dezinteresate”, iar, ca urmare a unei vieți dulci și facile, apărând primele preocupări artistice, mai mult ca rezultat al instinctului unei anumite comunități sau al capriciului individual.

Referitor la concepția lui E. Lartet, este interesantă obiecția lui E. Cartailhac (1905), care menționează că polinezienii, deși trăiau în condiții naturale favorabile, cu o hrană abundentă, nu pictau nici animalele, nici plantele consumate. În schimb, boșimani, obligați să-și ducă viața în condiții grele, cu vânat puțin, au pictat pe roci zebre, struți, elefanți, rinoceri, adesea înfățișate în adevărate compoziții.

Pe măsura trecerii timpului, cercetările preistorice aduceau noi descoperiri ce cuprindeau, pe lângă obiectele finite, de tipul amuletelor, pe care erau figurate diferite animale, o serie de obiecte având gravate pe ele, de asemenea, animale suprapuse însă fără nici o ordine, fiind dispuse în toate sensurile, lăsând impresia unor adevărate crochiuri. Nu de puține ori se întrevedea tendința de a repeta anumite părți ale corpului animalului, parcă în dorința de a obține reușita unei redări perfecte.

Aceste observații au condus la ideea că artistul paleolitic încerca să se perfecționeze continuu printr-o serie de “studii” repetate. Desigur că aceste exerciții presupuneau din partea artistului paleolitic și multă pasiune și multe renunțări, el abandonând o serie din desenele sale sau chiar distrugându-le fără prea mult regret, mulțumindu-se doar cu satisfacția personală de a le admira, uneori, în existența lor efemeră pe nisipul plajelor sau pe lemnul sortit, până la urmă, tot unei distrugerii, este

adevărat nu la fel de rapidă, dar implacabilă.

Teoria *artei pentru artă* presupune, așa cum încerca să explice E. Piette (1904), că omul paleolitic se perfecționa în arta sa redând și imitând animalele pe care le observa în jurul său, el făcând adevărate studii ale anumitor părți din corpul acestora, precum picioarele, capul etc. sau exagerând proporțiile pentru a pune în valoare anumite caractere.

G. de Mortillet (1898), adept al teoriei *artei pentru artă în preistorie*, vedea în această artă dezinteresată proba că omul vârstei cavelor nu era stăpânit de noțiuni religioase, el imitând strict natura înconjurătoare. Dacă ar fi crezut în forțe supranaturale, ar fi căutat să reprezinte sub forma unor simboluri aceste credințe și le-ar fi transmis de la o generație la alta. Semnificația artei în acea vreme se rezuma la o problemă de abilitate, de gust sau fantezie a omului preistoric. Atâta vreme cât arta nu se justifica printr-o utilitate practică, ea mai degrabă constituind o activitate de lux, sensul magic al ei se excludea de la sine, tocmai pentru că omul era considerat, apriori, lipsit de astfel de posibilități de gândire.

La rândul său, G. H. Luquet (1926) presupunea că arta figurativă propriu-zisă, adică execuția intenționată a reprezentărilor, trebuie să fi fost precedată de o fază preliminară, în care operele figurate au fost produse fără intenție, printr-un hazard. După el, acțiunea intenționată a unei opere figurate presupune două condiții: una de ordin afectiv, alta de ordin intelectual. Aceasta din urmă ar implica dorința execuției, obținerea unui avantaj și, în definitiv, plăcerea directă sau indirectă a execuției sale. În ceea ce privește elementul afectiv al execuției unei opere figurate, după ce un individ ar fi efectuat desenul sau gravura respectivă, el va găsi în această acțiune un folos, o plăcere, ceea ce l-ar face, natural, să reînceapă această acțiune agreabilă, pentru a reînnoi plăcerea pe care i-a provocat-o. Dar plăcerea produsă de rezultatul executării unei opere de artă este, după Luquet, posterioară execuției sau cel mult simultană și niciodată anterioară creației sale, ceea ce îl face să creadă că prima reprezentare figurată nu putea fi o creație intenționată, ea fiind un rezultat al hazardului și nu ceva deliberat.

Apariția, în anul 1903, a lucrării lui Salomon Reinach, "*Arta și magia*", așa cum sugerează și titlul, aducea pentru prima dată o *interpretare magică a picturii rupestre paleolitice*. De formație filolog, fiind la curent cu problemele de istoria religiilor și mai ales cu noile concepții privind rolul magiei în gândirea și viața populațiilor primitive, S. Reinach marchează apariția unei concepții care avea să se dovedească extrem de importantă în interpretarea artei preistorice. El pleca în interpretarea sa de la două aspecte: primul ar fi acela că animalele pictate și gravate pe pereții peșterilor sunt cele cu care s-au hrănit populațiile de vânători paleolitici; al doilea pornea de la constatarea făcută asupra populațiilor primitive actuale, privind influența de ordin magic, atunci când vânătorul posedă imaginea pe obiect a animalului pe care trebuie să-l vâneze. Așa, de exemplu, la unele populații primitive din Australia s-a observat imaginea mărită a unor larve de insecte, mult apreciate de aborigeni, pictate pe roci, în dorința de a le multiplica. Reuniți în jurul acestor roci pictate, indigenii cântă și dansează în ceremonii complicate de invocare. Într-o altă comunitate se alege un loc anume, îmbibat cu sânge, pe care se pictează ulterior imaginea sacră a păsării emu totem, cu ocră și cărbune de lemn. În timp ce șeful grupului explică o serie de detalii, ceilalți membri stau chirciți în jurul desenului și cântă în dorința multiplicării imaginii.

Pentru că multe astfel de desene sunt plasate în locuri puțin accesibile, interzise femeilor și copiilor, S. Reinach (1903) face o logică legătură cu picturile rupestre

paleolitice existente în zonele mai retrase ale peșterilor. Prin urmare, picturile rupestre au fost executate de artistul paleolitic în locurile accesibile numai anumitor membri ai comunității, după niște rigori bine cunoscute, impuse, de o anumită tradiție, care să servească unui scop magic bine cunoscut. Un astfel de raționament l-a făcut pe S. Reinach (1903) să tragă următoarea concluzie: *“Această artă nu era deci ceea ce este arta pentru populațiile civilizate, un lux sau un joc, era expresia unei religii foarte grosiere, dar foarte intensă, practicile magice având drept unic scop cucerirea hranei zilnice”*. Chiar dacă în această explicație nu sunt invocate o serie de fapte, precum săgețile și sulițele care străpung animalele pictate sau gravate ori semnele care marchează rănilor, observații care mai târziu aveau să constituie cele mai frecvente mărturii aduse pentru demonstrarea ceremoniilor de vrăjitorie practicate în jurul figurilor reprezentate pe pereții peșterilor, lucrarea lui S. Reinach (1903) trebuie considerată ca piatra de temelie în interpretarea artei rupestre preistorice. Concepția privind scopul magic al picturilor și gravurilor rupestre avea să aducă o explicație mai profundă, care introducea o atitudine de spirit în ceea ce privește populația preistorică, a cărei artă va fi privită de acum ca mărturie a unui ansamblu de credințe și rituri, rod al unei gândiri colective și al unor reguli tradiționale stabilite, a căror perpetuare era *“asigurată de câteva caste sau categorii de persoane”*, ce transmiteau și stabileau regulile artei și valoarea magică a reprezentărilor respective.

De acum înainte, teoriile asupra semnificației artei paleolitice se vor împărți, pentru o bună bucată de timp, în două grupe mai importante: una care va dezvolta ideea magiei de vânătoare și de vrăjitorie și o alta, mai puțin importantă, care se va baza pe noțiunea de *totemism, de religie primitivă și credință în spirite*. Desigur că fiecare din teoriile de mai sus, în explicarea sensului artei rupestre, lăsa interpretării o parte care cuprindea spontaneitatea și creația artistică a omului din acele vremuri, ceea ce a determinat, poate, ca adepții teoriei artei pentru artă să se împuțineze rapid.

Partizanii *artei pentru artă*, cum era, de exemplu, G. H. Luquet (1926), încercau totuși să aducă argumente care, uneori, nu erau cu totul lipsite de temei. Astfel, se afirma că vânătorul preistoric, pentru a putea săvârși ritualurile de vrăjitorie, farmecele, trebuia să aibă ideea imaginii obiectului sau ființei respective. Prin urmare, logic și, probabil, istoric, imaginea ar preceda vrăjitoria, iar dacă imaginea este anterioară ritului respectiv, înseamnă că arta preexistă magiei. Această idee a fost combătută de H. Bégouen (1924), care a încercat să arate că formele bizare ale pereților grotelor au fost primele ce au putut sugera omului preistoric ideea figurării animalelor.

Câtă importanță poate avea o astfel de viziune o știm fiecare dintre noi care am intrat mai mult sau mai puțin în peșteri, pentru că nu rareori formele naturale de pe pereții cavernelor sau anumite unghiuri din care erau privite unele stalactite sau stalagmite ne-au îndemnat să ne gândim la unele părți ale animalului. În dorința obținerii dublurii animalului sugerat de o formă naturală, omul paleolitic a încercat, probabil, completarea întregului corp prin pictură, prin gravură și chiar prin sculptură. Deci începuturile riturilor magice au putut să se aplice acestor prime *“animale de piatră”*, observate cu uimire la pâlparea tremurândă a flăcărilor de la gura peșterii, create incomplet de natură și apoi întregite de om, la început poate cu stângăcie, iar mai târziu cu tot mai multă îndemânare și talent. Nu putem fi însă de acord cu Marcel Brion (1972), care, plecând, de la o astfel de situație posibilă în conjunctura preistorică, considera că primii artiști paleolitici erau niște inconștienți naivi, care încercau, fără îndemânare, gesturi creatoare de imagini. Omul, atunci când completa forma naturală în

scopul obținerii unei imagini cât mai apropiată de realitate, nu crea într-un scop utilitar, ci pentru a “reprezenta” sau pentru a se “exprima” în formele primare ale artei.

Sub influența lui E. Dürkheim (1925), care s-a ocupat de formele elementare ale vieții religioase la populațiile primitive, în special la aborigenii din Australia, ca și a teoriilor lui L. Levy-Bruhl, în explicarea semnificației artei preistorice a cunoscut un oarecare avânt *teoria totemismului*, conform căreia animalele figurate pe pereții peșterilor constituiau totemuri ale comunităților paleolitice. Termenul de *totemism* fusese introdus de James Frazer (1913).

E. Dürkheim (1925) consideră că forma primară a vieții religioase este *totemismul*, din care au derivat alte forme de credință, ca *animismul*, cultul sufletelor strămoșilor sau spiritelor cuprinse în lucruri, cultul forțelor naturii. Totemul este sacru și neinițiatii nu-l pot vedea, locul unde el este depus, sub o formă sau alta, fiind un veritabil sanctuar. În consecință, animalul totemic nu poate să fie omorât, iar planta totem este interzisă a fi culeasă. În esență, totemul este o emblemă care poate fi reprezentată prin diferite mijloace: desene pe nisip, picturi și gravuri pe roci, măști, tatuaje sau mutilări corporale, mimări sau dansuri etc. Uneori poate fi simbolizat prin linii și desene geometrice, greu de înțeles pentru neinițiați, sau prin figuri mai mult sau mai puțin realiste.

Apariția concepției *totemice* în etnologie oferea o interpretare deosebită în raport cu ce se cunoștea până atunci privind esența artei rupestre paleolitice. Desigur că reprezentările de animale de pe pereții peșterilor, calificate deja ca sanctuare, corespundeau mai bine unei interpretări legate de cultul ancestral totemic, ele fiind privite ca reprezentări sacre, cu valoare de totem.

O dată cu descoperirea săgeților și rănilor pe corpurile animalelor pictate, gravate sau sculptate în argilă, argumentele aduse de H. Bégouen (1924) împotriva concepției totemice au devenit extrem de pertinente. Atâta vreme cât totemul, prin definiție, a fost creat pentru a fi venerat și respectat, el fiind tabu, existența săgeților și rănilor animalului totem ar fi însemnat de fapt profanarea acestuia și în nici un caz idolatrizarea lui. În plus, în societățile totemice fiecare clan posedă exclusiv un totem. Or, dacă aceste comunități paleolitice ar fi avut o structură totemică, arta paleolitică trebuia să se caracterizeze printr-o foarte mare varietate de la o peșteră la alta, iar în cadrul fiecărei peșteri să fie reprezentată în exclusivitate o singură specie, cel puțin într-o anumită perioadă. Există peșteri cu pictură paleolitică ce dovedesc o anumită specializare, cum ar fi bovideele la *Lascaux*, bizonii la *Font-de-Gaume*, caii la *Les Combarelles*, specii care predomină celelalte animale reprezentate, fără a fi însă exclusive în nici una din peșteri. În altă ordine de idei, numărul restrâns al animalelor, ca subiecte figurate pe pereții peșterilor, contrastează cu multitudinea de totemuri întâlnite la comunitățile primitive actuale, ca să nu mai amintim situația relevată de Th. Mainage (1921) la aborigenii din Australia, unde, la anumite clanuri, totem erau considerate coada, stomacul unui animal, grăsimea cangurului etc.

Fiecare din teoriile amintite aici pe scurt încerca să explice mai bine, mai complet, semnificația artei supestre preistorice, adesea însă susținătorii uneia sau alteia din ipotezele emise au devenit exclusiviști în argumentele prezentate.

Ipoteza care explica arta preistorică din peșteri prin *ritualurile de vrăjitorie*, de exemplu, neglija faptul că 80-90% din animalele reprezentate nu sunt străpunse de nici o săgeată și nu păstrează nici o urmă de rănire. Admițând totuși că practicile vrăjitorești nu lasă neapărat urme materiale asupra imaginilor care au constituit suportul farmecelor

respective, trebuie să spunem că această teorie nu explică o serie de aspecte ale artei parietale, cum sunt animalele compozite, unele figuri antropomorfe, scenele de ansamblu cuprinzând anumite specii de animale, precum și o serie de semne, oarecum obscure, întâlnite pe pereții grotelor.

Dar, chiar atunci când se încearcă a se critica una sau alta din teoriile privind semnificația artei parietale preistorice, se ajunge la un punct comun, care evidențiază *caracterul sacru al artei cavernelor*. Este incontestabil că peșterile au constituit cele mai vechi sanctuare, în care s-au desfășurat rituri și ceremonii complicate, ale căror modalități de manifestare, de cele mai multe ori, este greu să le reconstituim sau chiar să ni le imaginăm în formele lor primare, dar în care este cert că vânatul, ca formă principală a economiei omului paleolitic, sau creșterea animalelor, în etapele ulterioare, erau subiectele principale ale solemnităților respective, figurate sub diverse forme pe pereții peșterilor.

Pentru cunoașterea formelor de desfășurare a acestor ceremonii, a fost folosită *metoda etnografică*, constând din compararea faptelor privind arta preistorică și riturile populațiilor cu forme de viață primitive actuale, care păreau a releva aceleași credințe. Plecându-se de la un vestigiu material preistoric, o figurație sau un ansamblu de figuri transpuse pe pereții grotelor, s-a încercat găsirea unui corespondent actual. Altfel spus, se transpune în trecut ceea ce ne este accesibil în prezent. Desigur că, în esență, metoda etnografică poate contribui la întregirea cunoștințelor privind viața spirituală a omului preistoric, dar trebuie să avem permanent în vedere slăbiciunile înseși ale metodei etnografice în cunoașterea de ansamblu a populațiilor cu forme de viață primitive actuale; la aceasta se adaugă insuficiența documentelor preistorice, ceea ce poate crea reconstituiri artificiale ale trecutului.

În consecință, așa cum remarcă, încă din 1921, Th. Mainage, dintre obiceiurile și credințele populațiilor cu forme de viață primitive actuale, singurele care pot fi transpuse cu siguranță în domeniul preistoriei sunt cele care își găsesc justificarea printre documentele arheologice preistorice. De asemenea, în măsura în care obiceiurile, credințele și miturile sunt universal răspândite printre primitivii actuali, originea acestora poate fi transpusă în preistorie.

Referitor la folosirea metodei etnografice în explicarea sensului artei rupestre preistorice, A. Leroi-Gourhan (1965) încerca să găsească scuze generației de cercetători de la începutul secolului, care s-au lansat cu un entuziasm irezistibil în construcția unui om preistoric făcut din fragmente de australieni, eschimoși sau laponi. Pe bună dreptate, reputatul preistorician considera că omul de *Cro-Magnon* trebuie să fie reconstituit ca produs al biografiei sale, etnografia trebuind să intervină doar pentru a conferi vestigiilor un context viu indispensabil. Singura probă peremptorie care poate fi adusă privește comportamentul atribuabil omului preistoric înscris în același cadru cu al omului recent, adică omul preistoric posedă un comportament uman în sens actual.

Folosirea metodei etnografice în explicarea artei rupestre nu trebuie să însemne transpunerea fără discernământ a datelor arheologice în societăți eterogene, al căror singur punct comun este de a se numi "primitive". Acestea, prin structura lor socială, religioasă și economică, pot fi foarte diferite de societățile preistorice, despre care adesea nu știm prea mult, ele putând fi destul de deosebite de cele actuale.

O cotitură în interpretarea semnificației artei rupestre au reprezentat-o contribuțiile lui Max Raphaël (1986), chiar dacă ele au rămas în mod paradoxal o bună vreme necunoscute. Încă la nivelul anului 1940 el afirma că desenele și gravurile care

ornează pereții peșterilor nu sunt rezultatul hazardului, ordonarea și gruparea lor fiind conștientizată de cei care le-au creat, constituind construcții de ansambluri semnificative. Înseamnă că animalele reprezentate este necesar să fie privite ca embleme, reprezentări simbolice, totemice, ale clanurilor sau claselor matrimoniale sau sexuale. Ansamblurile parietale sunt astfel interpretate ca o poveste ilustrată a luptelor sau alianțelor diverselor grupe de populații. Max Raphaël (1986) are meritul că este primul care subliniază supremația anumitor specii reprezentate în peșteri, ca și existența asociațiilor preferențiale ale unor specii. Tot lui îi datorăm împărțirea reprezentărilor abstracte în două grupe: semne masculine și feminine, precizarea raportului dintre fauna vânată și consumată, ilustrează statutul social al artistului printr-o înțelegere mai bună a economiei societății paleolitice.

În mod surprinzător, pentru că abia în 1957 își compune concepțiile, Annette Laming-Emperaire (1962) ajungea la concluzii similare. Se pare că manuscrisul lui M. Raphaël, publicat cu mare întârziere, abia în 1986, nu i-a rămas străin în tot acest timp.

La dorința de organizare a animalelor pe pereții peșterilor și asocierea privilegiată a două specii, emisă deja de M. Raphaël (1986), A. Lamin-Emperaire (1962) menționează că bovideele și equidele răspund la un sistem binar bazat pe o opoziție mascul-femelă (masculului corespunzându-i bizonul și femelei - calul).

A. Leroi Gourhan (1958; 1964; 1965 a; b) trece la înregistrarea statistică a repartiției figurilor parietale. Din capul locului trebuie să spunem că animalul este cel mai important și cel mai frecvent motiv de inspirație în arta rupestră paleolitică. Într-o statistică pe circa 1.800 de cazuri din arta rupestră și figurațiile de animale din arta mobilieră paleolitică din vestul Europei, A. Leroi-Gourhan (1965) stabilește următoarea statistică: cal - 24%, bizon - 15%, muflon - 7%, ren - 6,5%, bour - 5%, cerb-căprior - 4,5%, urs - 3%, pește - 3%, feline - 2%, păsări - 1%, mamut - 1%, rinocer - 1%. O serie de animale realizează procente destul de scăzute, astfel că boul moscat, cămila, saiga, lupul, hiena, șarpele, "monștrii" nu depășesc împreună 1%. La animalele enumerate mai sus se adaugă semnele cu 15%, bărbații cu 4% și femeile cu 2,5%. Trebuie să avem în vedere că statistica respectivă nu a luat în seamă fiecare reprezentare dintr-un tablou de mai mulți indivizi de aceeași specie, ci i-a tratat ca pe un singur subiect (de exemplu, un panou cu bizoni a fost numărat ca un singur subiect - bizon). Este frapantă participarea calului și bizonului, care, împreună, totalizează 39%, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă aceste două animale constituiau vânatul principal sau frecvența lor pe pereții peșterilor are o cauză de alt ordin. Ar fi de reținut faptul că, împreună cu semnele, aceste două animale însumează mai mult de jumătate (54%) din subiectele pictate de omul paleolitic în vestul continentului nostru.

Arta rupestră paleolitică este deci, în esență, o artă animalieră, a unei lumi animale selecționate din fauna timpurilor respective, faună care intra în atenția și preocupările populațiilor de vânători. Este o artă caracterizată printr-o excelentă tratare în maniera realistă a animalelor și printr-un nivel artistic surprinzător de elevat. Subiectele, fără să fie foarte diverse, sunt tratate într-un stil relativ uniform, care se regăsește în toate peșterile. A. Leroi-Gourhan (1965) reușește să demonstreze structurarea bine organizată în majoritatea peșterilor cercetate, în sensul că fiecare specie sau semn "abstract" ocupă un loc bine definit pe ansamblul spațiului peșterii, ceea ce îi permite să afirme că peștera funcționa în acest sistem de gândire al populațiilor paleolitice ca un element sexual feminin (eventual, pântecul femeii în care se întâlnesc cele două lumi, cea masculină și feminină).

Teoria lui A. Leroi-Gourhan (1965) evident a șocat la timpul respectiv lumea științifică preistorică, în primul rând pentru încercarea de *sexualizare a artei paleolitice*. În plus, s-a constatat că schema de distribuție a figurilor se adaptează uneori foarte greu la topografia anumitor peșteri, în special cele de forma unui culoar (*Les Camberelles*), iar în sistemul său de interpretare nu ia în considerare diferențele spațio-temporale și presupune arta paleolitică drept un tot omogen pentru o durată de peste 25.000 de ani și pe un teritoriu geografic mult prea extins. O altă critică ce i se poate aduce sistemului propus de el este faptul că în statistica sa nu consideră absolut numărul de indivizi pe specii, un ansamblu de multiple reprezentări constituind o unitate.

A. Laming-Emperaire (1971) revine apoi la invocarea etnografiei din perspectiva unor interpretări care priveau sistemele sociale, în sensul că fiecare specie ar simboliza un grup social aflat în relații complexe cu celelalte. Această nouă abordare a fost influențată de *teoria structuralistă* a lui C. Levi-Straus (1949) care afirma că toate societățile sunt fondate pe principiul schimbului, mai ales schimbul femeilor care este condiționat de structura societății și se realiza între diversele grupuri sociale, de tipul claselor matrimoniale sau clanurilor, sau în funcție de gradele de rudenie judecate ca scheme elaborate după principiul simetriei și reciprocității. Plecând de la considerentul că în societățile primitive organizate pe clanuri exogame membrii din același clan nu se pot căsători, A. Laming-Emperaire lansează ipoteza că atunci când pe pereții unei peșteri sunt figurați un taur și o vacă nu se intenționează sugerarea unui cuplu taur-vacă, ci se dorește relevarea, de exemplu, a unei relații de genul frate-soră. În schimb, atunci când sunt reprezentate două animale de specii și sex diferite se poate bănui intenția unui cuplu, după cum atunci când apar două animale din specii diferite, dar de același sex, poate să fie vorba de o alianță. Interpretarea structuralistă a artei rupestre nu s-a bucurat de adeziunea unanimă a specialiștilor.

Mai nou, Denis Vialou (1987; 1989 a; b; 1991; 1996 a) consideră arta paleolitică în mod esențial diversă, fără nici o unitate. Panourile cu grupările lor tematice sunt fiecare în felul lor originale și determinate de topografia peșterii respective.

Americanul A. Marshack (1987; 1989; 1990) consideră arta paleolitică drept o expresie a unei viziuni regenerative și ciclice a lumii, în timp ce alții, precum C. Gamble (1999), M. Joachim (1983) și M. Conkey (1987), sunt adepții interpretării ecologice a artei paleolitice. Artă ar avea o utilitate esențialmente socială, ajutând la transmiterea informațiilor între diverse grupe umane.

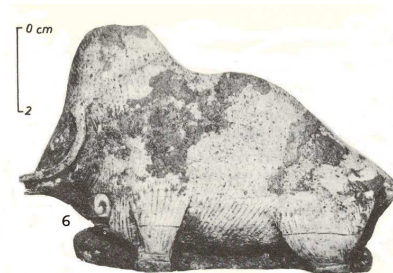
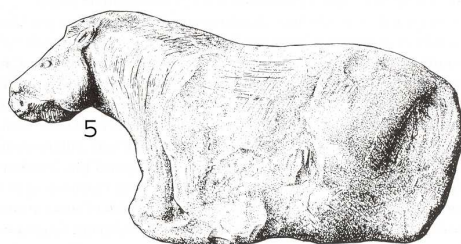
E.VIII.4.e. Arta mobilieră

Arta mobilieră magdaleniană se caracterizează printr-o mare diversitate și, ca și în cazul artei rupestre, printr-o semnificație și complexitate, adesea greu de descifrat. În ceea ce privește statuetele feminine magdaleniene, se constată deosebiri față de *Gravetian*, atât din punct de vedere al trăsăturilor definitorii, cât și ocurenței lor. În *Magdalenian*, acestea sunt mult mai schematice, redată din profil, mereu lipsite de cap, elementul care permite atribuirea lor sexului feminin rămânând fesele proeminente, întrucât chiar și prezența sânilor se întâlnește foarte rar. Exemplele clasice de statuete pentru *Magdalenianul* din Franța rămân cele de la *Laugerie-Basse* și *Courbet*, iar pentru Europa centrală, H. Delporte (1989) atribuie magdalenianului mijlociu statuetele de la *Pekarna* (din fildeș, cu fese proeminente, realizată din profil, membre repliate,

ceea ce o face să pară că a fost redată în poziție așezată) și *Kulna*, care prin stilizarea lor exagerată dovedesc că acest proces a apărut mai întâi în Europa centrală și apoi în cea vestică, magdalenianului superior pe cele de la *Ölknitz* din Thuringia (una din galet natural, cu mici intervenții pentru conturarea feselor, alta din fildeș cu corpul în formă de baghetă, fără sâni, dar cu fesele bine marcate), cu multe analogii cu statuetele din cel mai bogat sit din acest punct de vedere, de la *Gönnersdorf* (400 de figurine feminine și

Fig. 106 – Sculpturi magdaleniene: 1 – cal nechezând de la *Mas-d'Azil*; 2 – bizon cu cap întors de la *La Madeleine*; 3 – cap de cal decupat și gravat de la *Enlène*; 4 – muflon sculptat într-un dinte de cașalot de la *Mas-d'Azil*; 5 – cal în *ronde bosse* sulptat în gresie de la *Duruthy*; 7 – crocet de propulsor sub formă de mamut de la *Canecaude*.

13 sculpturi în corn de ren sau fildeș cu sâni și brațe uneori sau schematice până la adevărate semne claviforme alteori, adesea marcate cu incizii care ar sugera veșmintele sau pictura corporală) (G. Bosinski, 1989). Tot din fildeș sunt și statuetele de la *Königsee-Garsitz* și *Nebra*, de asemenea, din Thuringia. Așa cum relevă situația de la *Petersfels*, unde au fost descoperite 16 figurine feminine de mici dimensiuni, sculptate în corn de ren sau lignit, prevăzute cu o perforație pentru a fi suspendate ca pandantive, realizate într-un stil schematic extrem în zona capului, sânilor și gambelor, cu cât ne deplasăm spre vest se accentuează stilul schematic. În același context s-ar înscrie și bagheta de os doar cu sâni marcați de la *Rytiaska* din Moravia (J. Kozłowski, 1992).

În Elveția, la *Neuchatel* și *Schweizersbild*, s-au descoperit două situații deosebite: în primul caz este vorba de trei pandantive antropomorfe realizate din lignit, dintre care unul este prevăzut cu o perforație biconică și striuri orizontale pe spate, genunchi și trunchi, cu analogii la *Petersfeld*, iar în al doilea caz s-au recuperat numeroase sculpturi în lignit, dar numai una are trăsături antropomorfe, cu sâni schițați discret.

Reprezentările masculine sunt rare în acest timp, putând aminti o siluetă sculptată pe un incisiv de cal, descoperit la *Mas d'Azil*.

Arta mobilieră animalieră este mult mai variată decât cea parietală, pentru că în

arta parietală nu există specii de animale care să nu se regăsească în arta mobilieră, în schimb în aceasta din urmă sunt animale care nu se întâlnesc în arta rupestră. Dacă în arta mobilieră domină marile ierbivore, mai ales calul, bovidul și cerbul, în arta mobilieră foarte numeroși sunt peștii, păsările și mai ales renul foarte frecvent pe obiectele utilitare cu destinație culinară.

Totuși, nu se poate spune că nu apare suficient de des calul și în arta mobilieră, astfel că H. Delporte (1987) îl menționează gravat pe o plachetă de piatră în peștera

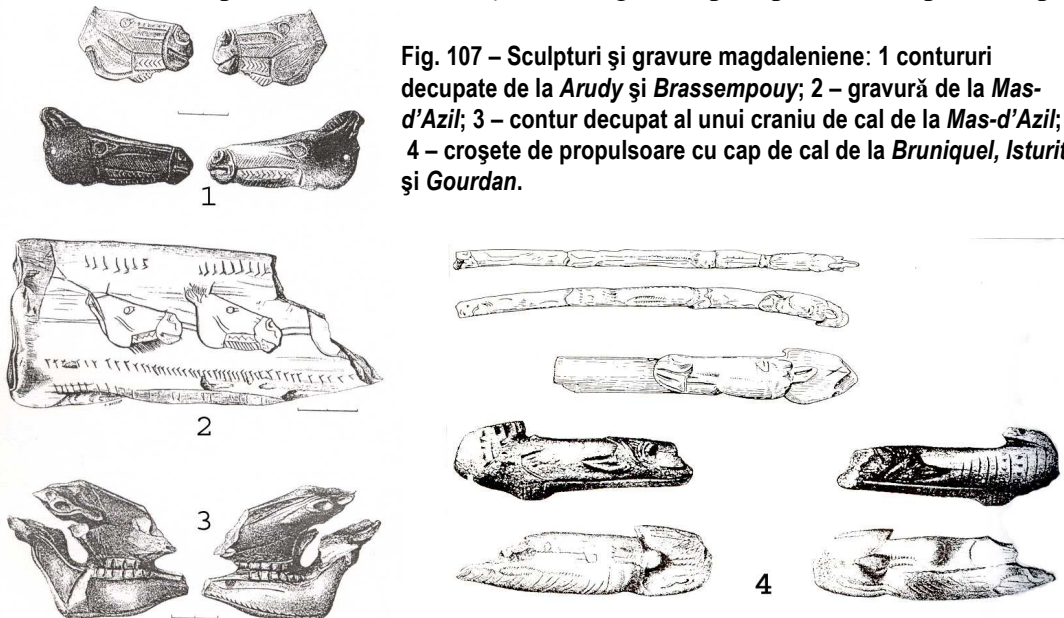

Fig. 107 – Sculpturi și gravure magdaleniene: 1 contururi decupate de la *Arudy* și *Brassempouy*; 2 – gravură de la *Mas-d'Azil*; 3 – contur decupat al unui craniu de cal de la *Mas-d'Azil*; 4 – croșete de propulsoare cu cap de cal de la *Bruniquel*, *Isturitz* și *Gourdan*.

Chaffaud, care a reprezentat și prima gravură paleolitică cunoscută, dar și un excepțional mod de redare a perspectivei, prin conturarea siluetei primului și ultimului cal, pe două registre (de 17 și respectiv 18 exemplare), între aceștia fiind gravate doar

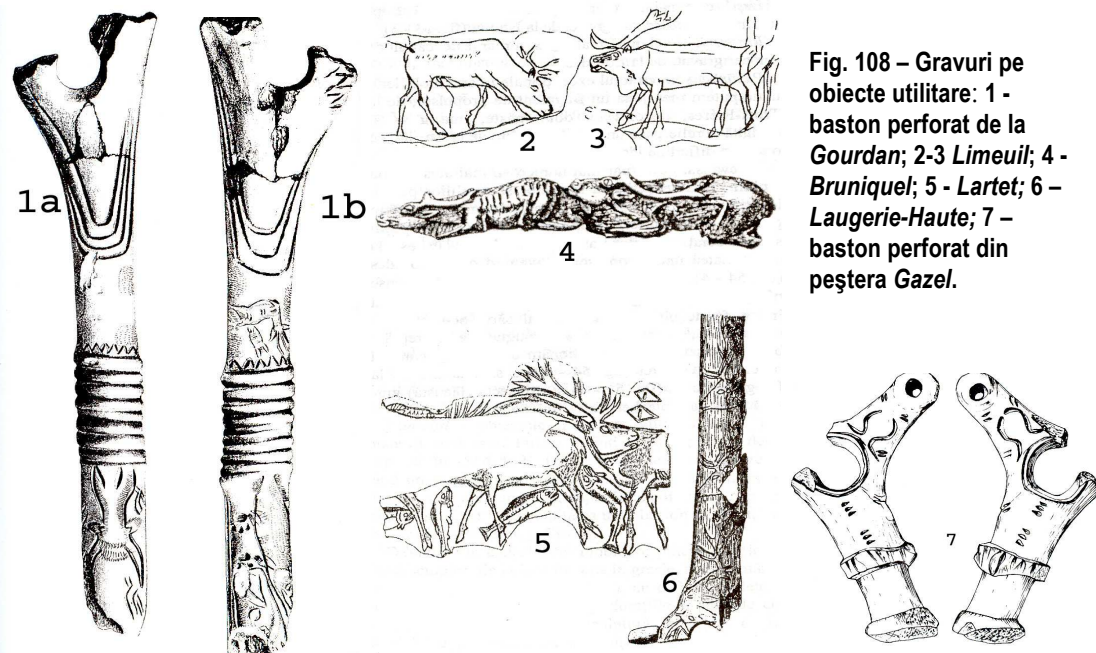

Fig. 108 – Gravuri pe obiecte utilitare: 1 - baston perforat de la *Gourdan*; 2-3 *Limeuil*; 4 - *Bruniquel*; 5 - *Lartet*; 6 - *Laugerie-Haute*; 7 - baston perforat din peștera *Gazel*.

capul și picioarele celorlalți subiecți. O situație similară s-a întâlnit și în peștera *Teyjat*, pe un os gravat cu 14 cerbi în aceeași manieră. Se pune problema dacă acest mod de reprezentare nu este o formă primitivă de animație. Reprezentări de cai au mai fost

menționate la *Madeleine* (schite de capete gravate pe os sau piatră), *Limeuil* (50 de plachete din piatră gravate, crochiuri de cai în atitudini variate, precum mișcarea, în galop, în repaos etc.), *Brunique* (un bloc de calcar gravat cu trei cai suprapuși, la fel ca pe un os din peștera *Harpoanelor* de la *Lespugue*). În redarea calului, s-au atins virtuți artistice cu totul deosebite, mult superioare gravurii pe diverse suporturi mobile, prin contururile decupate și sculptarea în basorelief a capului acestui animal, cum ar fi la

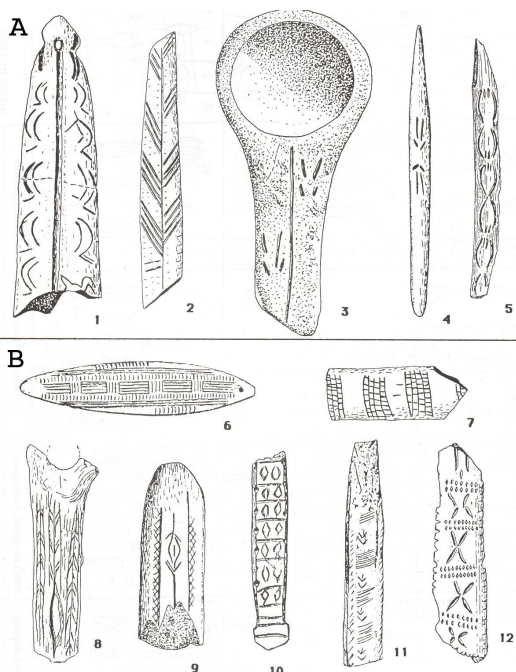

Fig. 109 – Organizarea spațiului în arta mobilieră paleolitică: simetrie (A) și delimitare de registre (B). 1, 5, 10 *La Madeleine*; 2 *Laugerie-Basse*; 3 *Lascaux*; 4 *Lortet*; 6 *Lalinde*; 7 *Lespugue*; 8 *Enlène*; 9, 12 *Marsoulas*; 11 *Mas-d’Azil* (după G. Sauvet, 1987).

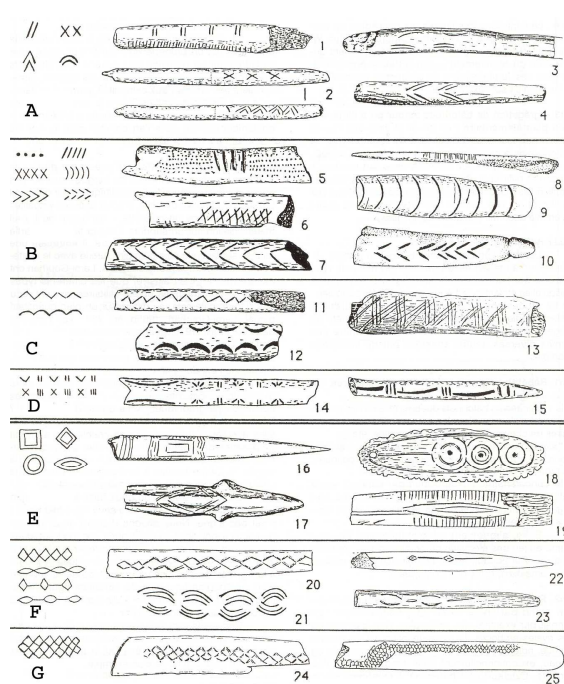

Fig. 110 – Elemente de compoziție paleolitică: A ritm și B repetiție de planuri elementare (îmbucare, înlănțuire, împreunare în tablă). 1, 5 *Brassempouy*; 2, 12 *Mas-d’Azil*; 3 *Lascaux*; 4 *Placard*; 6, 9 *La Madeleine*; 7-8 *Lortet*; 10 *Cueto de la Mina*; 11, 19, 25 *Laugerie-Basse*; 13 *Altamira*; 14 *Isturitz*; 15 *Gourdan*; 16 *Romito*; 17 *Limeuil*; 18 *Saint-Marcel*; 20 *Bruniquel*; 21 *La Vache*; 22 *Emitia*; 23 *Laugerie-Haute*; 24 *Ray-Monden* (după G. Sauvet, 1987).

Isturitz și *Mas d’Azil* (fig. 106/1), dar și prin sculpturile în *ronde-bosse* de la *Lourdes* și *Duruthy* (fig. 106/5). Bizonul este redat prin gravură (pe fildeș la *Teyjat* și gresie la *Isturitz*), prin gravură în relief (*Laugerie-Basse*) și sculptură (*Madeleine*). Cerbul și căprioara sunt documentați pe bastoane perforate la *Laugerie-Haute*, *Lortet*, *La Valle* etc. (fig. 108). Muflonul apare gravat pe "lampa" de gresie la *La Mouthe*, superb sculptat din fildeș la *Mas d’Azil* (fig. 106/4; 107/1), contur decupat la *Isturitz*. Mamutul este destul de rar în arta mobilieră, totuși amintim gravura de la *Madeleine*, sculptura de pe un baston perforat de la *Laugerie-Basse* sau reprezentând croșetul unui propulsor de la *Canecaude* (fig. 106/6). Felinele au fost sculptate la *Isturitz* în gresie și corn și la *Madeleine* în fildeș. Păsările sunt puțin numeroase în arta mobilieră, ca de exemplu pe un propulsor de la *Trois-Frères*, gravate sau în relief, sub formă de crochiuri la *Isturitz* etc., spre deosebire de pești, pe care îi întâlnim mult mai des, detaliile în redare

permițând atribuirea lor salmonidelor, ca de exemplu la *Lartet, Lourdes, Lespugue*.

Decorul geometric este o categorie de reprezentări, pe cât de insolită, pe atât de interesantă și nu de puține ori greu de explicat, nu numai în arta rupestră, dar și în arta mobilieră. Încă din 1928, L. Capitan și D. Peyrony remarcă existența pe o arie largă, din Pirinei până în Perigord, a unor semne complexe, precum motivele eliptice, romboidale și fusiforme specifice artei mobiliere. În general, în arta mobilieră semnele sunt organizate începând de la un element grafic simplu, care este linia, fiind frecvente aliniamentele laterale, longitudinale sau unghiulare. La fel de caracteristice sunt simetria și împărțirea spațiului în registre diferite (G. Sauvet, 1987); pe obiectele alungite simetria se manifestă cu predilecție în raport cu o axă longitudinală mediană, într-o așa zisă simetrie axială; ceva mai rar apar elementele opuse, de o parte și de alta a unei axe simetrice, perpendiculară pe dimensiunea principală a suportului, în ceea ce este numită simetrie transversală. Un procedeu frecvent este delimitarea registrelor prin linii paralele în vederea individualizării unei secvențe de pe un suport, ca și repetiția sau ritmul decorului, sau cum remarca A. Leroi-Gourhan (1965) repetiția elementelor decorative creează ritm, sau mărcile ritmice sunt anterioare figurilor explicite încă din *Chatelpéronian*. Între aceste benzi, elementele grafice cuprind toate tipurile de decor. Repetiția punctelor și liniilor este prezentă sub diverse forme:

- **duplicarea**, care include linii duble și arce de cerc, precum la *Brassempouy, Mas d'Azil, Lascaux, Placard, Kniegrotte* etc.;

- **juxtapunerea fără contact** se referă la aliniamentele de *cupules*, linii transversale sau oblice, cruciforme, semne unghiulare, arce de cerc care au fost atestate la *Brassempouy, Madeleine, Lortet, Cueto de la Mina* și *Lespugue*.

- **juxtapunerea prin contact** se referă la figurile regulate, cum ar fi zig-zagurile, întâlnite la *Laugerie-Basse, Mas d'Azil, Altamira, Placard, St. Marcel, Kniegrotte, Byci Skala* și altele.

La rândul ei, repetiția planurilor elementare cuprinde două situații:

- **duplicarea**, care cuprinde de foarte multe ori forma pătratelor, romburilor sau cercurilor duble, este atestată la *Romito, Lemeuil, St.-Marcel* și *Laugerie-Basse*;

- **juxtapunerea** cuprinde mai ales romburi și semne "în fus", precum la *Bruniquel, La Vache, Ermittia, Laugerie-Haute, Raymondin* și mai rar hexagoane, după cum s-a constatat la *Terriers, Lussac-les-Chateaux*. În multe cazuri, juxtapunerea nu se realizează direct, ci prin intermediul unor linii. Un caz special al figurilor plane îl reprezintă compunerea romburilor în formă de figură.

E.VIII.4.e.1. Cele mai importante categorii de obiecte de artă mobilieră

Suporturile artei mobiliere sunt cele specifice materiilor dure animale în starea anatomică inițială (omoplați, oase de pasăre etc.) sau amenajate și evident transformate și celor minerale (calcare în Perigord, Poitou, Charente; gresii la Kostenki și șisturi în Pirinei etc.). Și unele și altele au fost alese din diverse rațiuni estetice, cum ar fi culoarea și aspectul, sau fizice, care au determinat adesea atitudinea animalelor reprezentate (animale fără cap sau cu capul întors, așa cum se întâmplă cu propulsoarele de la *Enlene* și *Mas d'Azil*, precum și datorită durității variabile a materialului și omogenitatea sa care au facilitat incizii superficiale sau adânci în vederea obținerii unor gravuri în relief sau pentru a da volum sculpturilor. Pe lângă calitățile suporturilor, valoarea creațiilor

artistice a fost influențată în bună măsură de tehnologia utilizată, mai ales în cazul gravurilor și sculpturilor, la care se adaugă mai rar modelajul.

Printre cele mai importante obiecte de artă mobilieră menționăm (M. Cârciuamaru, M. Mărgărit, 2002):

- **Podoabele** reprezintă obiectele pentru a fi purtate suspendate sau cusute pe veșminte, simbolizând o importantă componentă de exteriorizare a universului mental al anumitor membrii ai comunităților din această perioadă, cu o evidentă conotație simbolică individuală sau socială și cu o perenitate până în zilele noastre.

- **Perlele** constau în mod special din dinți și cochilii perforate, fie naturale, fie în anumite cazuri artificiale, prin confecționarea lor din alte materiale, păstrând însă morfologia celor naturale. Peștera *Cioarei de la Borșteni* a livrat perle din stalactite de tip macaroană. Forma lor este destul de variată: plată, tubulară sau sub formă de rondea, după cum materialele sunt foarte variate: fildeș, os, cochilie sau diverse roci. Prezența lor în morminte, dispuse în cele mai diverse părți ale corpului, denotă întrebuințarea lor pentru îmbodobirea veșmintelor sau a coafurilor pe care erau eventual fixate.

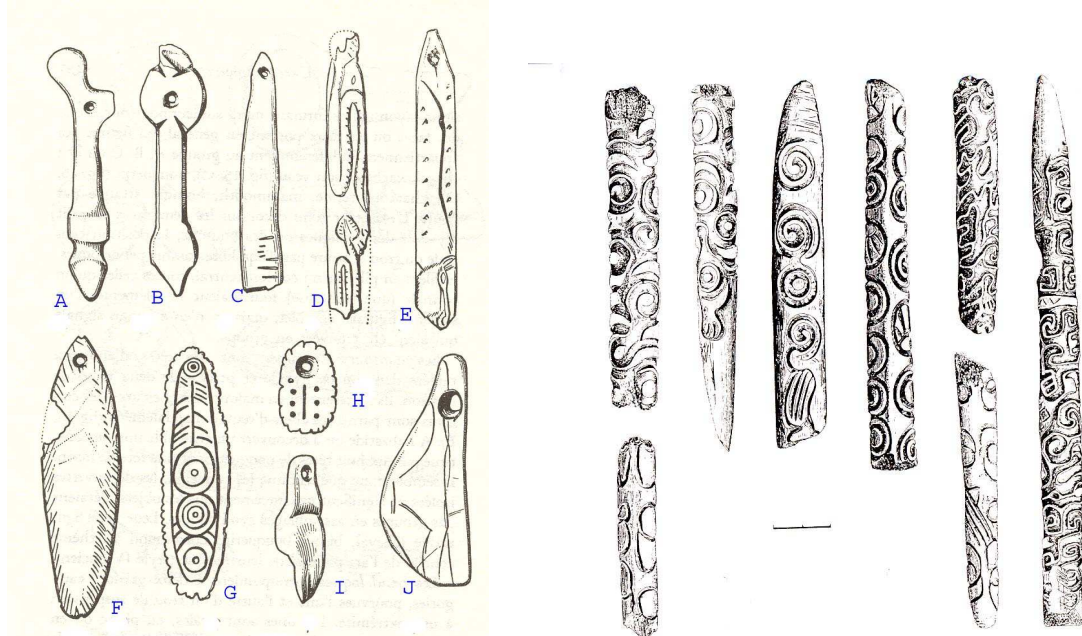

Fig. 111 – Pandantive alungite (stânga) (A, G-St. Marcel, B, C, E, F-Isturitz, D-Lespugue, H-Laugerie-Basse, I-Peterfels, J-Saut-du-Perron) și baghete semirotunde decorate de la Isturitz (dreapta) (după A. Leroi-Gourhan, 1964).

- **Pandantivele** sunt în general confecționate din aceleași materiale ca și perlele, iar reprezentările sunt de o mare diversitate, ca de exemplu păsările sculptate, statuetele feminine, caii decupați, iar decorul este la fel de variat, de la gravuri animaliere, umane, până la reprezentări foarte abstracte (puncte, incizii pe marginea suportului, incizii pe suprafața suportului, motive geometrice complexe etc.) (fig. 111).

Inelele, brățările și diademele sunt mult mai rare, concentrându-se mai mult în Europa de est, la *Mežirič*.

- **Rondelele** decupate și perforate sunt realizate din os, au uneori forma unor plachete din os sau fildeș cu perforație dublă, fiind probabil destinate împodobirii veșmintelor (fig. 112). De cele mai multe ori, acestea sunt decupate din ooplaturile animalelor, pentru că în acest fel se obține direct forma dorită. Aceasta nu înseamnă că nu au fost descoperite runde și din alte materiale, cum ar fi argila.

Toate aceste podoabe au fost purtate atât de femei, cât și de bărbați, cu specificarea că se pare că există tendința ca bărbații să prefere osul, dinții și fildeșul, femeile se îmbodobeau în special cu cochilii, iar copii mai ales cu dinți și cochilii.

- **Statuetele** au fost realizate în această perioadă în special din fildeș, mai ales în Europa centrală și de est, dar și din gresie, marnă, calcar și steatit. Se știe că în

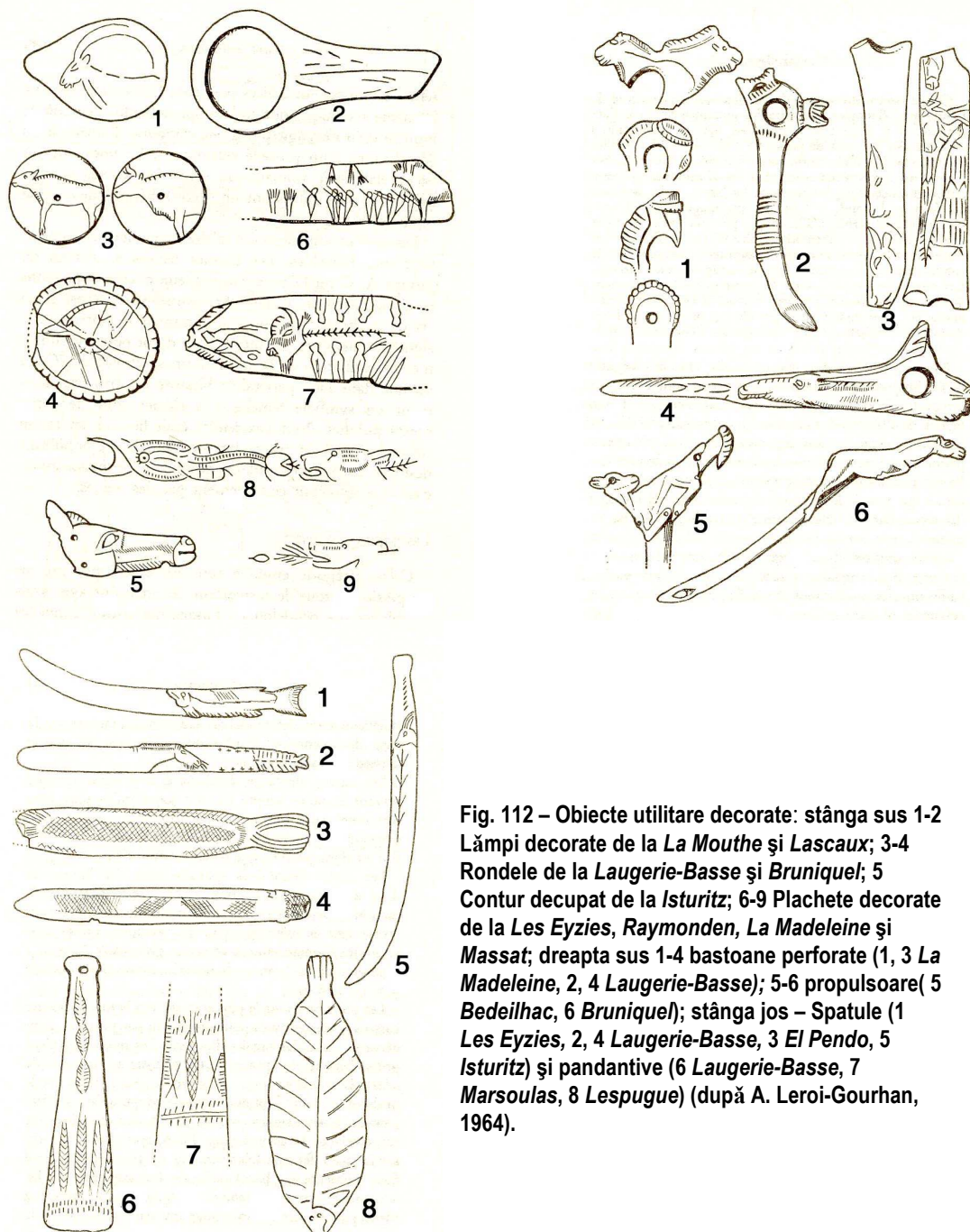

Fig. 112 – Obiecte utilitare decorate: stânga sus 1-2 Lămpi decorate de la *La Mouthe* și *Lascaux*; 3-4 Rondele de la *Laugerie-Basse* și *Bruniquel*; 5 Contur decupat de la *Isturitz*; 6-9 Plachete decorate de la *Les Eyzies*, *Raymonden*, *La Madeleine* și *Massat*; dreapta sus 1-4 bastoane perforate (1, 3 *La Madeleine*, 2, 4 *Laugerie-Basse*); 5-6 propulsoare (5 *Bedeilhac*, 6 *Bruniquel*); stânga jos – Spatule (1 *Les Eyzies*, 2, 4 *Laugerie-Basse*, 3 *El Pendo*, 5 *Isturitz*) și pandantive (6 *Laugerie-Basse*, 7 *Marsoulas*, 8 *Lespugue*) (după A. Leroi-Gourhan, 1964).

Pavlovian a fost utilizat lutul modelat, în amestec cu pudra de os, supus apoi arderii și transformarea sa în primele forme de ceramică. În Moravia și Câmpia Rusă s-a menționat locul și rolul simbolic, particular, acordat statuțelor zoomorfe și antropomorfe, de cele mai multe ori în relație cu vatra sau cu depunerea lor în locuri

speciale și chiar în morminte ca ofrande. Este cât se poate de evident că statuetele paleolitice erau intim legate de organizarea simbolică a habitatului, circumstanțială sau cotidiană.

- **Armele decorate** includ în special săgețile și vârfurile, dar și propulsoarele, harpoanele, ca și ustensilele pentru realizarea unor vârfuri, de tipul bastoanelor perforate.

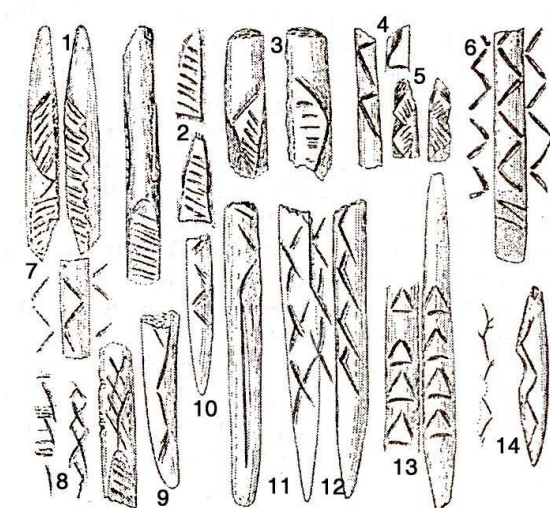

Fig. 113 – Săgeți decorate. 1 Lartet; 2, 3, 8, 10-13 La Madeleine; 4 La Vache; 5 Le Souci; 6-7 Raymonden; 9 Montastruc; 14 Lourdes (după M. Otte, 1999).

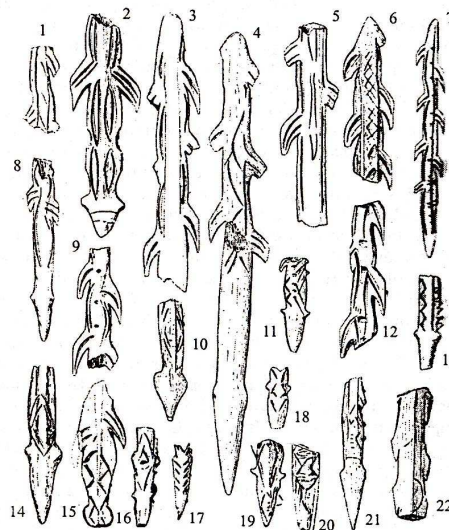

Fig. 114 – Harpoane decorate. 1, 6, 10, 12, 14-15, 19, 20, 22 Limeuil; 2 Massat; 3, 4-5, 9, 11, 13, 16, 21 Le Souci, 7 Rocheysel; 8 Bruniquel; 17 Teyjat; 18 Rocamadour (după M. Otte, 1999)

- **Săgețile și vârfurile** în **Magdalenianul vechi** se detașează prin decorul lor realist, cum ar fi peștii, cervideele și rinocerii de la *Placard*, în **Magdalenianul mijlociu** în Pirinei predomină inciziile grupate sub forma unor serii de linii duble, iar **Magdalenianul recent** se caracterizează prin existența ambelor stiluri (fig. 113). A. Baulois (1980) a oferit o clasificare a decorului de pe săgețile magdaleniene: *motive simple* (linii paralele longitudinale, transversale sau oblice), *motive complexe* (caneluri, nervuri, spirale, arce, cercuri, triunghiuri, tectiforme) și *motive figurative-realiste* sau *schematice* unde se regăsesc cervidee, bizoni, capride, cai, rinoceri, pești etc. Sunt binecunoscute șirurile de cai de la *Isturitz*, *Madeleine*, *Souci*, caii din profil de la *Madeleine*, *Lortet*, *Raymonden*, *La Paloma*, șerpii de la *Placard*, *Madeleine*, *El Pendo*, bizonii din profil de la *Placard*, batracienii de la *Fontalès*, capridele de la *El Pendo* etc. Decorul geometric este bine reprezentat în peștera *Maszycka* din Polonia, iar, ca o particularitate, chiar și atunci când decorul este foarte simplu, el nu este identic pe două suporturi, ceea ce sugerează funcția sa de identificare. Faptul că astfel de semne (pisciforme cu *cupules*, pisciforme hașurate, *cupules* izolate, pisciforme cuplate) nu apar decât în **Magdalenianul** din Europa centrală, îl face pe J. Jelinek (1988) să considere acest aspect ca o tradiție specifică acestei zone.

- **Baghetele semi-rotunde** decorate complex (fig. 111), de la linii simple până la reprezentări de animale, constituie o creație exclusivă a magdalenienilor, concentrându-se în sud-vestul Europei (L. Mons, 1980-1981). B. și G. Delluc (1987) le clasifică după decor în trei grupe: 1 - *decoruri geometrice*, de obicei în serie (grupe de mici linii, curbe

de tipul parantezelor, arce intercalate cu linii dispuse în V, căpriori sau cum le spun francezii *chevrons*, zig-zaguri, meandre) întâlnite la *Isturitz*, *Madeleine*, *Teyjat*, *Laugerie-Basse*; 2 - *decoruri mai complicate* (romburi, cadrilatre cu o linie mediană care amintesc de vulve, linii curbe paralele interpuse uneori semnelor barbelate, foarte multe spirale) cu o construcție geometrică foarte elaborată, unică pentru întregul paleolitic, concentrate în Pirineii occidentali (*Lespugue*, *Arudy*, *Lourdes*, *Isturitz*). Complexitatea acestor decorații, după M. Otte (1999), este proprie armelor de vânatoare și comparabilă numai cu cea de pe podoabe de felul diadelor și pe diverse obiecte utilitare, precum spatulele și sulele din **Gravetianul** Europei de est; 3 - *decorul realist*, totuși destul de rar întâlnit (capul de țap de la *Isturitz*, capetele de căprioară de la *Laugerie-Basse*, foca de la *Teyjat*, ansamblul format dintr-un cap de urs, falusul și vulva de la *Madeleine*, capetele de urs cu urechile înconjurate de semne în X etc.).

- **Bastoanele perforate**, prelucrate mai mult din corn de ren, evident dintre cele care s-au păstrat, dar și din fildeș, chiar dacă nu reprezintă arme, sunt instrumente pentru rectificarea vârfurilor de suliță și săgeată (fig. 112). Decorațiile de pe bastoanele perforate se concentrează pe mâner, periferia perforației și bifurcație. Morfologia coarnelor de ren, cu secțiunea mai mult ovală decât circulară, a facilitat desfășurarea decorului pe două registre distincte, pe cele două fețe ale mânerului. Există totuși reprezentări care se desfășoară pe întreaga suprafață a mânerului, ca în cazul bastonului de la *Teyjat*, pe care a fost gravat un cal care nu poate fi privit doar dintr-un singur unghi, fiind necesară rotirea bastonului. Perforația mânerului are în general formă geometrică, cu o evidentă conotație sexuală feminină. Astfel, bastonul de la *Rochereil* are o perforație triunghiulară, cu o linie mediană, care se dorește a sugera triunghiul vulvar. Situații similare s-au înregistrat la *Mas-d'Azil*, *Laugerie-Haute*, *Courbet*, *Gourdan* etc. Alteori, semnificația feminină este redată prin gravarea unor bizoni în jurul perforației sau pe marginea liberă a extremității mai largi a piesei, cum s-a descoperit la *Laugerie-Basse*. Tendințe de schematizare se sesizează pe unele bastoane de la *Madeleine*, *Bruniquel*, *Mas d'Azil* și *Gourdan*. Nu lipsesc nici bastoanele faliforme, precum cele de la *Gorge d'Enfer* din Dordogne și *Roc-de-Marcamps* din Gironde (Franța).

Decorul geometric include în mod special așa zisul decor în căpriori, cu sau fără linie axială, serii de X, ovale, striuri pisciforme serii de linii perpendiculare sau oblice, paranteze, mai rar linii longitudinale sau motive cu alură florală, de exemplu *Rochereil*. La rândul lor, reprezentările animaliere cuprind următoarele specii: calul (*Kesslerloch*, *Madeleine*, *Mas-d'Azil*), peștele (*Raymonden*, *La Vache*, *Isturitz*), cerbul (*Madeleine*, *El Castillo*, *Gourdan*), renul (*Madeleine*, *Laugerie-Basse*, *Kesslerloch*), țapul (*El Pendo*, *Mas-d'Azil*, *Arudy*, *Veyrier*), bizonul (*Madeleine*, *Isturitz*, *Mas-d'Azil*). Reprezentarea masculină apare la *Gourdan*, *Mas-d'Azil*, *Molodova 5*, iar ce feminină pe un baston de la *Rond du Barry*. Compozițiile de pe bastoanele perforate sunt adevărate capodopere ale artei mobiliere, cele mai strălucite dintre ele fiind la *Lortet* (cerbi-pești-romburi), *Gourdan* (vulvă-corn de bizon-cap de somon-cap de cal privit din față-cervideu), *Madeleine* (șarpe-om cu baston-două capete de cai din profil pe avers și două capete de bizoni-linii paralele pe revers), *Pendo* (trei capete de căprioară-linii paralele și în X) etc.

- **Propulsoarele** își fac apariția cu deosebire în **Magdalenianul mijlociu**, cele mai multe fiind realizate din corn de ren. A. Leroi-Gourhan (1965) le-a clasificat în două grupe: *propulsoare simple*, de forma unor baghete prevăzute cu croșet și *propulsoare cu extremitatea activă lărgită*, decorată cel mai adesea cu o sculptură cu rol

de contra-greutate distală (fig. 112). Din punct de vedere a tipului de decor, predomină decorul figurativ prin sculptarea în general a unui animal, iar cu câteva excepții (*Bruniquel* și *Mas-d'Azil*) decorul geometric este aproape absent. Cele mai frecvente animale reprezentate sunt caii și peștii, urmați de țapi și bizoni, mai rar reni, păsări și mamuți. Caii sunt aproape singurele subiecte de decor sculptat pentru propulsoarele simple (*Laugerie-Basse*, *Gourdan*, *Madeleine*), în mod excepțional apărând țapul (*Mas-d'Azil*), renul (*Laugerie-Basse*), pasărea (*Enlene*) și peștele (*Lourdes*). Propulsoarele complexe poartă la extremitatea distală activă animale sculptate cu capul întors sau în salt: mamuți la *Bruniquel*, felină la *Madeleine*, țapi afrontați la *Enlene*, un admirabil cal la *Bruniquel*, ca și renul de la *Laugerie-Basse* redați cu capul întins, membrele anterioare repliate și cele posterioare alungite.

M. Garcia (1986) distinge, după tipul de decor, propulsoare decorate în *ronde-bosse*, adică propulsoarele cu un cap de cal sau mai rar de la un alt animal sculptat la partea activă; propulsoare decorate în *bas-relief* prevăzute cu croșet sau cu extindere posterioară a croșetului.

- **Harpoanele** devin comune de la sfârșitul magdalenianului mijlociu. Decorul cel mai frecvent întâlnit este compus din pești și semne ramificate (A. Leroi-Gourhan, 1965), în timp ce asocierile sunt doar excepții (un cervideu și un pește la *Cueto del Rascano*) (fig. 114).

M. Julien (1982) distinge trei forme grafice de decor: reprezentările identificabile, figurile schematice și liniile simple. Reprezentările identificabile se referă, de exemplu, la caii de la *Pendo* și *Fontales*, ursul de la *Castillo*, șarpele de la *Madeleine*, capetele de animale cu coarne, văzute din față, de la *Reilhac*, *Rochereil*, capul de felină de la *Rochereil* etc. Figurile schematice sunt de tipul semnelor fusiforme (*Bruniquel*, *Roche-Trémolat*), cadrilatre (*Fontales*), elipse, romburi simple sau dublate (*Isturitz*, *Gourdan*, *Madeleine*, *Souci*, *Roche de Lalinde*, *Limeuil*), capete foarte stilizate, probabil de animale (*Longueroches*), semne vulvare (*Rochereil*, *Bruniquel*), semne în V sau căpriori (*Gourdan*, *Mas-d'Azil*, *Montfort*, *Madeleine*, *El Pendo*). Liniile simple sunt intens utilizate, fiind reprezentate prin striuri fine superficiale de formă rectilinie, curbilinie, serii de mici *cupules* etc. În general, organizarea suportului și tipul de decor sunt influențate de morfologia suportului.

- **Utilajele decorate** se referă la câteva categorii: **lămpile, utilajele din silex și galeții, spatulele și netezitoarele, sulele, acele și cârligele de pescuit.**

- **Lămpiile** apar în *Magdalenian*, ca accesorii ale artei parietale care au permis ca lumina să pătrundă în profunzimea sanctualelor (fig. 112). În câteva cazuri, pe lămpi sunt gravate animale (un cal la *Laugerie-Haute*) sau cu semne ovoidale (*Gabillou*, *Bois du Roc*), semne în cruce (*Lascaux*) (fig. 112). Decorul este dispus atât pe lampa propriuzisă, cât și pe mâner (S. de Beaune, 1987).

- **Utilajele din silex** sunt uneori decorate cu gravuri pe cortex. Așa de exemplu, un percutor perigordian de la *Rabier* în Franța este gravat cu un cap de rinocer, pe un retușor gravetian de la *Saint-Géry* apar membrele unui animal indeterminabil, iar pe un nucleu de la *Montmorillon* și pe un burin de la *Pincevent* este gravat câte un cap de cal. Dintre **galeții gravați** amintim pe cel din *Cueva Morin* decorat cu o siluetă umană și pe cel de la *Madeleine* din *Magdalenian* care are gravat pe avers trunchiul și capul unei femei, iar pe revers un bărbat. O serie de percutoare magdaleniene au oferit decorații geometrice (triunghiuri sau unghiuri rotunjite umplute cu linii fine).

- **Spatulele** au fost gravate cu pești, salmonide (peștera *Rey* și *Coucoulu*), semne

geometrice (*El Pendo, Laugerie-Basse, Saint Marcel*). Sunt menționate spatule în forma cozii de pește pe care sunt gravate diverse animale: calul (*Laugerie-Basse, Mas-d'Azil*), renul și cerbul (*Madeleine, Isturitz*) (fig. 112). Nu lipsesc nici scenele mai complexe, în care nu mai apare peștele, precum în peștera *La Vache* (trei urși și un cal nechezând sau un cap de căprioară, un bizon și semne florale). Pe o spatulă de la *Lortet* este gravată o viperă. Spre sfârșitul magdalenianului spatulele sunt bogat decorate: reni și linii (*Fontales*), țap, ren și semn barbelat (*Madeleine*), cai, un țap, un bizon și motive geometrice (*Pekarna*).

- **Netezitoarele** sunt gravate mai mult cu semne geometrice (*Placard*) (L. Mons, D. Stordeur, 1977).

- **Sulele** sunt decorate foarte divers, de la simple incizii (*abri Blanchard, abri Castanet, Isturitz, Saint-Marcel, Laugerie-Basse, El Pendo, Avdevo, Malta* etc.), până la figurații animaliere (șir de patru cai la *Souci*, cap zoomorf sculptat la una din extremități la *Kostenki* și *Avdevo*).

- **Acele** sunt gravate cu linii foarte fine doar în câteva cazuri, la *Furtins* în Franța și *El Pendo* și *Ermittia* în Spania.

- **Cârligele de pescuit** se întâlnesc extrem de rar și doar excepțional sunt gravate (*abri Blanchard* cu linii gravate, *Bruniquel* cu un pește gravat).

E.VIII.4.f. Raportul dintre arta mobilieră și parietală paleolitică

Arta paleolitică, cu cele două componente de bază - mobilieră și parietală - este puntea de legătură dintre noi și spiritualitatea oamenilor care au creat-o între circa 35.000 și 10.000 de ani. Cercetată adesea separat, arta mobilieră și arta parietală, în mod cert va fi înțeleasă mai bine în măsura în care vom reuși să descifrăm rațiunile care au stat la baza creației lor. Abordarea în spiritul asimilării sistematice a artei mobiliere cu cea parietală, a determinat implicit metode de studiu ale uneia în funcție de cealaltă, cum ar fi organizarea cronologică a artei parietale, care a fost definită prin comparație cu arta mobilieră, în timp ce în interpretarea sensului artei paleolitice s-a pornit de la creația parietală, cea mobilieră fiind aproape ignorată (M. Cârțumaru, M. Mărgărit, 2002). Chiar dacă la prima vedere distincția dintre arta mobilieră și parietală pare fără echivoc, în practică apar numeroase situații particulare, care nu pot fi integrate cu precizie într-una din cele două forme artistice. Astfel, bizonii modelați în argilă din peștera *Tuc d'Audoubert* care reprezintă un exemplu de artă mobilieră prin modul de realizare și de artă parietală prin materia primă, sau animalele din peștera *Bédeilhac*, gravate în argila de pe podeaua peșterii, ceea ce trimite spre arta parietală.

Repartiția cronologică și geografică a artei paleolitice. În cazul artei mobiliere, A. Leroi-Gourhan (1964) menționa că operele stilurilor *I, II* și *III*, adică din **Aurignacian** până la începutul magdalenianului, de-a lungul a 20.000 de ani, nu însumează decât 20 % din totalitatea creațiilor paleolitice, iar în stilul *IV*, contemporan magdalenianului recent, într-o perioadă de numai 3.000-4.000 de ani grupează 80 % din arta mobilieră. În schimb, arta parietală a înregistrat următoarea repartiție: *stilul I* - 0 %, *stilul II* - 15 %, *stilul III* - 27 %, *stilul IV vechi* - 54 %, *stilul IV recent* - 4 %, ceea ce înseamnă că majoritatea picturilor aparțin solutreanului și magdalenianului vechi și mijlociu. Aceste date au primit anumite corecții, din care menționăm peștera *Chauvet*, datată între 30.340 și 32.410 B. P., ceea ce implică apartenența picturilor din această

peșteră aurignacianului, deci stilului *I*, căruia A. Leroi-Gourhan (1964; 1965) nu i-a atribuit nici o pictură rupestră.

Din punct de vedere al repartiției geografice a artei parietale, s-a constatat concentrarea sa în Europa de vest, în mod special regiunea franco-cantabrică, unde se găsesc 80 % din peșterile pictate și 87 % din subiectele figurate. În restul Europei nu s-au descoperit decât câteva peșteri pictate: *Kapova* și *Ignatievskaya* din Munții Ural și peștera *Cuciulat* din România. Peșterile pictate nu coincid decât în puține cazuri cu peșterile intens locuite, cu stratele de cultură paleolitică și desigur cu cele în care s-au descoperit artă mobilieră. În schimb, ocurența artei mobiliere cuprinde un teritoriu vast, din Spania, trecând prin Franța, Italia, Belgia, Germania, Cehia, Slovacia, Austria, România, Ucraina și Rusia, până la Don. După cum se vede, arta parietală magdaleniană este concentrată într-o zonă bine individualizată temporal și spațial, iar arta mobilieră magdaleniană, ca și cea gravetiană, a cunoscut o diseminare evidentă, ceea ce presupune deplasări, migrații și contacte ale diverselor populații pe teritorii vaste și drept urmare câștigarea și imprimarea unei anumite unități stilistice și tehnologice. Este interesant de observat că pe o hartă a repartiției artei paleolitice pe continentul european, arta mobilieră pare a acoperi teritoriile lipsite de artă mobilieră. Nu încape îndoială că arta mobilieră și parietală sunt diferite repartizate în timp și spațiu, remarcându-se extrema raritate a artei parietale în estul Alpilor, ca și sărăcia artistică, mai mult sau mai puțin vizibilă, a solutreanului, situat între bogăția gravetianului și apogeul magdalenian. La fel de adevărat este și caracterul excepțional al coexistenței topografice între arta parietală și cea mobilieră, cea din urmă aparținând, se pare, vieții cotidiene - "arta de toate zilele", în opoziție cu arta parietală - "arta zilelor de ceremonie". După A. Leroi-Gourhan (1965) peșterile pictate reprezintă adevărate sanctuare, cu caracter inițiativ (vezi urmele de pași de copii imprimați în argila unor peșteri), care presupunea practici ritualizate în ocazii excepționale. În schimb, arta mobilieră sugerează existența unei mitologii implicată într-o practică cotidiană.

Natura și organizarea subiectelor. Conform statisticilor existente, importanța subiectelor figurate s-ar evalua în felul următor:

- marile ierbivore (cal, bovidu, cerb) sunt mai bine reprezentate în arta parietală decât în cea mobilieră. În *Magdalenian*, în arta parietală, calul și bovidul sunt de două ori mai numeroși în raport cu cea mobilieră, cu toate că în *Aurignacian* și *Gravetian* felinele, urșii, mamuții, rinocerii erau în avantaj. Pe ansablul culturilor paleolitice, urșii, felinele, mamuții sunt repartizați aproximativ în mod egal în arta mobilieră și parietală, alături de țapi și reprezentările masculine;

- în compensație, alte subiecte par să domine covârșitor arta mobilieră: peștii, păsările, figurile feminine (cu excepția vulvelor care apar gravate mai ales pe blocuri), iar în mod surprinzător, reul, cel mai abundent animal din eșantioanele culinare, care nu cuprinde însă decât 15 % din ansamblul decorațiilor din arta mobilieră și doar 1 % din arta parietală;

- arta non-figurativă de pe pereții grotelor, sub forma semnelor, uneori asociate cu animalele, reprezintă elemente "de orientare" sau "de punctuație", care marchează debutul sau finalul unei compoziții. A. Leroi-Gourhan (1965) încerca să înlocuiască vechile interpretări asupra semnificației săgeților, curselor, colibelor cu teoria bazată pe explicații simbolice, adesea cu caracter sexual. Mai greu se explică rolul semnelor din arta mobilieră și mai cu seamă dacă au o valoare și sens identic cu cele din arta parietală, în condițiile în care mulți autori le atribuie doar un sens strict decorativ.

Totuși, este o realitate că pe pereții peșterii *Lascaux*, ca și pe o lampă din aceeași peșteră se întâlnesc reprezentate capete schematici similare de țapi, sau unele tectiforme de pe pereții peșterii *Altamira* care se regăsesc gravate pe săgețile recuperate din stratele atribuite magdalenianului inferior, ceea ce necesită o explicație a sensului acestor reprezentări paralele, care să fie valabilă pentru ambele forme de manifestare artistică.

Un subiect important de reflexie pentru arta paleolitică îl reprezintă organizarea subiectelor în funcție de natura, forma și dimensiunile suportului. Așa de exemplu, un mare plafon, o rotundă, o galerie dintr-o peșteră oferă o vastă suprafață de lucru și permite realizarea unei compoziții, uneori chiar cu veleități "arhitecturale". Spre deosebire de arta rupestră, arta mobilieră este obligată să se rezume la suporturi cu forme predeterminate, mult influențate de caracterul anatomic al oaselor lungi, colților, omoplaților sau coarnelor de ren. Din această cauză, o serie de obiecte utilitare, pe care reprezentările gravate constituie elemente complementare, acestea trebuie să se adapteze la forma predeterminată a utilajului respectiv.

Un impediment în interpretarea artei mobiliere paleolitice, în raport cu cea parietală, este impus de caracterul ei de "artă a fragmentelor", în sensul că majoritatea obiectelor de artă mobilieră sunt fragmentate. Un exemplu clasic în acest sens îl reprezintă peștera *Mas-d'Azil*, în care din cele 100 de artefacte, recuperate de E. Piette (1868), numai 20 sunt întregi sau au putut să fie restaurate. Din contră, reprezentările din arta parietală sunt de cele mai multe ori întregi, într-o organizare inițială care permite analiza exactă a asocierilor dintre animalele pictate sau gravate, reprezentările umane și semne. Numai în acest fel a fost posibil evaluarea raportului între două animale, considerate centrale și reprezentate în mod repetat, adică detașarea unui animal dominant prin poziția sa (bizon, bou și mai rar căprioară), în asociere sistematică cu o a doua specie, cel mai frecvent calul. În mod întâmplător poate interveni un al treilea sau al patrulea animal, cum ar fi țapul, cerbul sau mamutul. Această metodă de analiză, declanșată de M. Raphael (1986), A. Laming-Emperaire (1962) și A. Leroi-Gourhan (1965), nu se verifică în *Aurignacian* și *Gravetian*, când și alte animale, precum mamutul sau diverse carnivore, au ocupat spații centrale. Din păcate, în cazul artei mobiliere, aceste statistici care privesc asocierea subiectelor reprezentate sunt cu totul modeste. Totuși, B. și G. Delluc (1987) au reușit în ultima vreme să descifreze și în cazul artei mobiliere, mai ales pe bastoane perforate, asocieri de specii de tipul cal-ren, urmate de cerb-pește, ren-pește, cal-cerb, cal-pește, asocieri rar întâlnite în arta parietală. Mai mult, în arta mobilieră paleolitică se poate vorbi chiar de asocieri tematice cu caracter se pare, mai degrabă, mitologic, decât narativ, după cum dovedește gravura de pe un os de pasăre din peștera *La Vache*, considerată o "scenă de inițiere", care include câte un cal, bovideu, pește, urs și o carnivoră. Aproximativ aceleași specii se întâlnesc pe un alt baston din aceeași peșteră, numit "cei patru evangheliști", dar și pe alte bastoane de la *Teyjat* și *Gourdan* (H. Delporte, 1987). Pe obiectele de podoabă, asocierile de animale sunt mai rare, dar se poate vorbi de cupluri cal-bizon (*Mas-d'Azil*, *Laugerie-Basse*), căprioară-pește (*La Vache*), cervideu-lup (peșterile *La Vache* și *Lortet*) (Y. Taborin, 1987).

În consecință, analiza raportului dintre arta parietală și mobilieră a demonstrat că dacă similitudinile dintre cele două domenii sunt reduse, în mod cert diferențele sunt majore (M. Cârțumaru, M. Mărgărit, 2002).

*
* *

Retragerea periodică a inlandisului scandinav din *Tardiglaciari* a permis repopularea câmpiei din jumătatea nordică a Europei, populațiile respective fiind dominate de complexe industriale cu vârfuri à *cran* și ocupând în *Bölling* întregul spațiu cuprins între insulele britanice și Vistula sub forma a două unități culturale: *Hamburgianul* și *Creswellianul*. În timp ce R. Desbrosse și J. Kosłowski (1988) consideră că la originea acestora a stat un facies cu vârfuri à *cran* născut din *Magdalenianul mijlociu* occidental, M. Otte (1988) reconstituie un alt scenariu, conform căruia la originea complexului *Creswello-Hamburgian* ar sta grupe magdaleniene din regiunile de platou din Europa centrală. Populațiile *Creswello-Hamburgiene* este posibil să fi supraviețuit în regiunile de câmpie din nord-vestul Europei și în *Dryasul II*, dar nu este exclus ca ele să se fi retras în regiunile ocupate de magdalenieni. Oscilația *Alleröd* a favorizat cu siguranță repopularea acestei zone, de data aceasta, și de grupele din Europa mijlocie și chiar orientală, ceea ce a provocat o adevărată unificare a continentului și o dificultate în plus de detașare a unor trăsături particulare a faciesurilor respective. Răcirea din *Dryasul III* a determinat probabil reculul spre sud al grupelor cu vârfuri à *dos* curbate în regiunile cu tehnocomplexe caracterizate de vârfuri pedunculate, împinse, la rândul lor, spre sud și sud-est sau asimilate în cadrul acestui proces. Oricum, se pare că tehnocomplexele cu vârfuri pedunculate au reprezentat ultimii vânători de ren din Europa care au supraviețuit până la începutul preborealului (Fr. Djindjian, J. Kosłowski, M. Otte, 1999).

*
* *

E.IX. Azilianul

Azilianul este o cultură care era considerată când mezolitică, când era inclusă noțiunii de **Epipaleolitic**.

Cultura aziliană a fost definită de E. Piette (1868) prin cercetările în celebra peșteră *Mas d'Azil* din Ariège - Franța. Denumirea de cultură aziliană s-a dorit inițial să semnifice și să completeze hiatusul dintre *Magdalenian* și *Neolitic*. Trăsăturile acestei culturi, relevate la început de E. Piette (1868; 1904), se remarcă prin galeții colorați și harpoanele plate care ar fi caracterizat această perioadă dintre "Timpurile cuaternare" și "Timpurile moderne", pe care o și denumea "*Axesmolitică*" (de la *a* - cu sens de prioritate; *xesmos* - lustruit și *lithos* - piatră).

Termenul de cultură aziliană va cunoaște o istorie plină de contradicții. Poate că trebuie să reținem totuși până la urmă tot definiția propusă de E. Piette (1868) pentru cultura aziliană, pe care o caracteriza prin existența galeților pictați, gratoarelor rotunjite, instrumentelor în formă de lamă, "briceag", fin cioplite, rare utilaje magdaleniene și numeroase harpoane plate, uneori figurate. Cu aceste trăsături, **Azilianul** s-ar întâlni din Pirinei până în Jura și chiar în Scoția.

În regiunea franco-cantabrică *Magdalenianul superior*, în *Alleröd*, este înlocuit cu **Azilianul**, care cucerește chiar și regiunile mai înalte din Masivul Central și Pirinei, nelocuite până atunci de magdalenieni. **Azilianul** a fost întâlnit în Dordogne (adăpostul

Villepin, La Madeleine, Pont d'Ambon, Rochereil, Le Peyrat), în Corrèze (Chez Jugie), în Lot (Pégourié, Malaurie), în Lot-et-Garonne (Roc Allan), în Pirinei (Duruthy/Dufaure, Mas d'Azil, La Tourasse) (Fr. d'Errico, 1994). În schimb, în *Dryasul III* industriile care succed azilianului sunt destul de rău definite. De asemenea, **Azilianul** a fost atestat în Languedoc, pe coasta mediterană franceză, în continuitatea magdalenianului, ca și în Ardèche (*abri Collombier, Oullins, abri du Saut du Loup à*

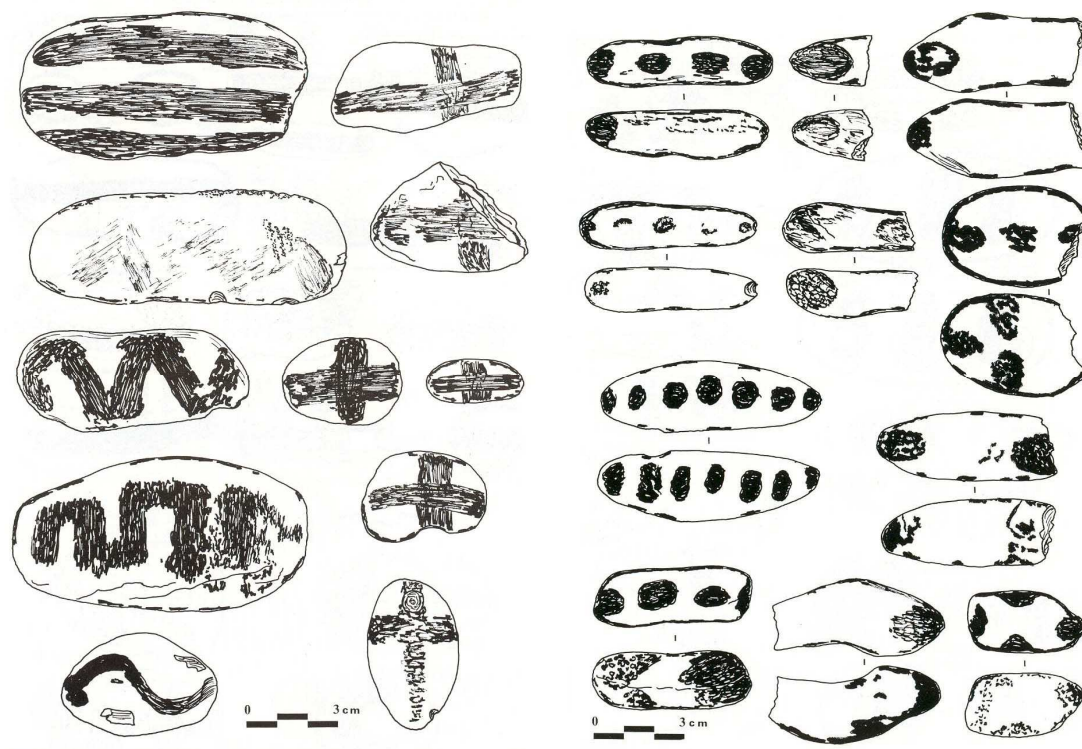

Fig. 115 – Galeți pictați de la Mas-d'Azil.

Bidon), în Auvergne, Bazinul parisian (*Pincevent*), Bazinul Somme, Bazinul Basse-Seine (peștera *Gouy*). În Belgia, **Azilianul** este cunoscut și sub numele de **Tjongerian** în Bazinul Meusei, unde este contemporan cu unele așezări cresweliene și ahresburgiene, ca și pe valea Rinului (*Andernach, Urbar, Misenheim II*). Valea Rhonului este bine populată în **Azilian** în așezări precum *Tai, Les Douattes, abri Gay*, peșterile *Jean-Pierre, la Fru, Balme de Glos* etc. Elveția excelează prin așezările aziliene de la *Champréveyres, Birsek-Hermitage* (unde s-au recuperat galeți pictați atât de specifici acestei culturi) (Cl. Couraud, 1985). **Azilianul** nu lipsește nici în regiunea Dunării superioare, în Polonia, Moravia, Bohemia și chiar în România la Porțile de Fier.

În **Azilian** corpul defunctului era supus unui tratament special constând dintr-o anumite reorganizare a osemintelor. S-au identificat chiar anumite striuri pe oase care stau mărturie asupra desprinderii cărnii de pe ele și, în consecință, practicarea probabilă a canibalismului. Ritualul respectiv includea și folosirea focului, pentru că multe oseminte conservă urme de ardere (H. Duday, 1976).

E.X. Creswello-Hamburgianul

Creswello-Hamburgianul mai este denumit și "*tehno-complexul cu vârfuri à cran din marea câmpie a Europei de nord*".

D. Garrod (1936), în urma săpăturilor din peșterile de la *Creswell Crags* (peșterile *Robin Hood's*, datată între 10.580 ± 80 B. P. - 10.380 ± 90 B. P., și *Pin Hole*), unde s-a descoperit un inventar litic dominat de vârfuri cu un *dos* și o troncatură oblică, propune pentru faciesul respectiv, denumirea de **Creswellian**. J. Campbell (1980) consideră **Creswellianul** contemporan perioadei dintre 20.000 și 10.000 B.P. , iar Arl. Leroi-Gourhan și R. M. Jacobi (1986) menționează că Marea Britanie nu a fost locuită anterior *Dryasului II* în *Paleoliticul superior* (R. M. Jacobi, 1980).

Utilajul litic este compus, în realitate, mai ales din vârfuri à cran, vârfuri à dos convexe ("*penknife*"), vârfuri à dos angulare (vârfuri de *Creswell*), vârfuri à dos trapezoidale (vârfuri de *Cheddar*), *burins* și gratoare, acompaniate de harpoane cu două rânduri de barbeluri, precum la *Kent's Cavern* unde au fost datate la 12.180 ± 100 B. P.

Creswellianul se extinde din Marea Britanie și pe continent în Țările de Jos și nordul Franței, populațiile respective fiind mai puțin interesate de vânarea exclusivă a renului, preocupările lor în acest sens fiind îndreptate și spre vânarea bizonului și a diverselor carnivore.

Hamburgianul, așa cum arată numele, a fost la început recunoscut în jurul orașului Hamburg în 1931, fiind de la început asimilat magdalenianului. Cercetările ulterioare, în special cele efectuate de A. Rust (1931), au demonstrat trăsăturile particulare ale hamburgianului.

Ocurența sa cuprinde spațiul dintre Țările de Jos și valea Oderului, pe acest teritoriu industria litică având ca element caracteristic vârful à cran hamburgian, alături de gratoarele pe lamă cu marginile retușate și cu un front cu unghiul de înclinare foarte ascuțit. Utilajul pe materii dure de origine animală este sărac și apare doar în așezările de pe valea *Ahrensbourg*, fiind reprezentate prin harpoane cu un rând de barbeluri și mânere cu o perforație întrebuințate la rectificarea bazei vârfurilor à cran.

Economia comunităților hamburgiene fiind bazată pe vânarea renului, așezările lor sunt de obicei situate pe morene sau văile strâmte, orientate nord-sud, pe unde migrau sezonier turmele de reni. În consecință majoritatea sunt așezări sezoniere de primăvară sau toamnă.

Datele palinologice plasează **Hamburgianul** în *Dryas I*, în timp ce datările C-14 de la *Paggewisch* (12.460 ± 60 B.P.) îl plasează în *Bölling*, ceea ce ar pune problema unor relații ale hamburgianului cu *Magdalenianul* din Franța. **Hamburgianul** ar fi putut supraviețui însă în Țările de Jos până în *Dryas II*, așa cum sugerează datările de la *Oldeholtwolde* (11.810 ± 110 B.P.) (B. Schmider, 1992 d).

E.XI. Tehno-complexul cu vârfuri à dos curbate din marea câmpie de nord sau cultura "Federmesser"

Această cultură acoperă teritoriul care se desfășoară între Franța de nord și

Polonia de vest în timpul oscilației *Bölling*, când mediul de pădure se extinde mult. Populațiile respective s-au adaptat rapid la un vânat mai iute și mai izolat, grație întrebuințării mai intense a arcului. Utilajul litic, pe lângă vârful de săgeată curbă, conținea gratoare scurte unguiforme sau circulare, care probabil se înmănușau, *burins* și *perçoirs* la fel de mici.

Datările cu radiocarbon plasează această cultură între circa 12.000 și 11.000 B. P., ceea ce o face contemporană cu *Tjongerianul* din Țările de Jos și Belgia, *Azilianul* occidental, populațiile de tip *Wehlen* și *Rissen* din Germania etc.

E.XII. Tehno-complexul cu vârful pedunculate din marea câmpie de nord

E.XII.1. Brommianul sau Lyngbianul

Are o repartiție vastă (fig. 116; 117), din Marea Britanie până în Lituania (circa 2.000 km) și din Suedia până în Polonia (în jur de 400 km), dar o tipologie săracă a utilajului litic, dacă avem în vedere prezența mai mult a gratoarelor și *burin*-elor,

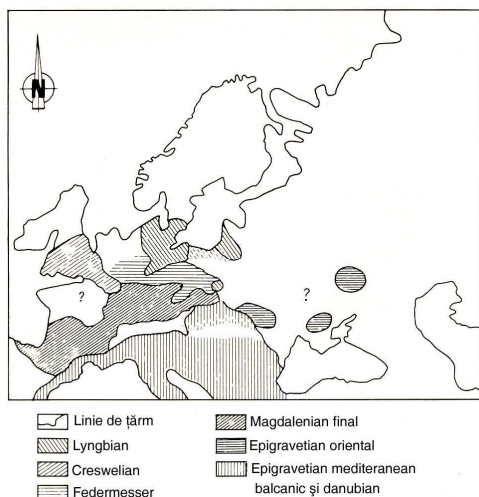

Fig. 116 – Culturile din Paleoliticul final din *Alleröd* (după R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1988).

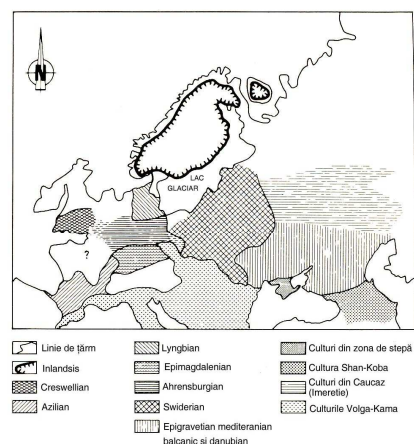

Fig. 117 – Culturile din Paleoliticul final *Dryas III* (după R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1988).

alături de vârful pedunculate cu peduncul scurt și larg obținut prin retușe abrupte și uneori alterne, numite chiar *vârful de Lyngbi*. Uneori s-au descoperit și gratoare și *burins* cu un peduncul larg. Industria pe materii dure de origine animală consta din harpoane de corn de ren cu unul sau două rânduri de barbeluri.

E.XII.2. Ahrensburgianul

Ahrensburgianul este un facies cultural pus în valoare de C. Schwantes în 1927, în regiunea din împrejurimile orașului Hamburg și care reprezintă sfârșitul paleoliticului superior din Europa de nord. Spre deosebire de *Lyngbian*, în **Ahrensburgian** se înregistrează o mai mare varietate și bogăție a utilajului litic, pentru că, pe lângă gratoare și *burins*, s-au întâlnit troncături retușate, microlite diverse și evident *vârful pedunculate de tip Ahrensburg* care sunt de mici dimensiuni, cu

peduncul scurt și larg, uneori asimetric. Nu este exclus ca **Ahrensburgianul** să reprezinte doar un facies **Lyngbian** caracterizat prin microlitizarea vârfurilor de *Lyngbi*.

Răspândirea sa se rezumă în principal la spațiul dintre Rhin și Oder, în acest fel **Ahrensburgianul** apărând ca o cultură adaptată la zona de contact dintre tundră și taiga (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988).

Sfârșitul acestei culturi este estimat spre 10.000 B.P., când populațiile respective au emigrat probabil spre nord, dând naștere în Suedia culturii **Fosna**. Zona occidentală a ariei de dezvoltare a ahrensburgianului s-ar putea să fi evoluat pe loc, contribuind la crearea entităților culturale mezolitice (culturile **Starr Carr** și **Duvensee**).

E.XII.3. Swiderianul

Swiderianul este un facies cultural definit în 1921 de S. Krukowski în urma cercetărilor de la *Swidry Wielkie*, din Polonia. Extinderea termenului de **Swiderian** este făcută de L. Sawicki în 1930, care include toate industriile cu vârfuri pedunculate din câmpia din Europa central-orientală (S. Krukowski, 1939).

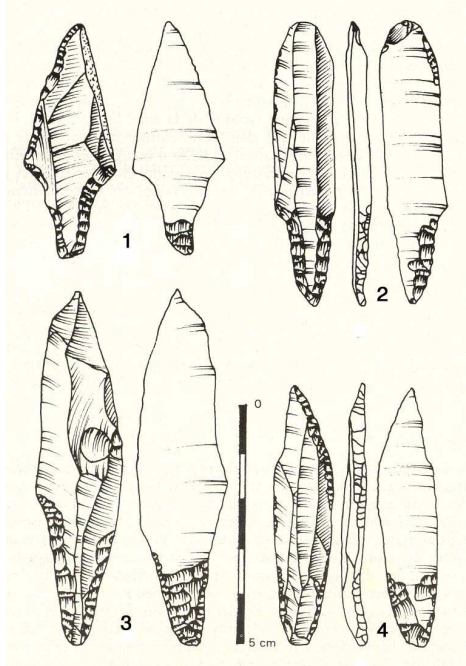

Fig. 118 – Vârfuri de *Swidry* (după R. Schild, 1975)

În **Swiderian**, cele trei categorii principale de utilaje sunt repartizate în felul următor: *burins*, gratoare și vârfuri pedunculate (fig. 118). Trăsătura definitorie a fosilei directe pentru **Swiderian** este dată de existența a două tipuri de vârfuri: unul cu peduncul pronunțat și altul fără peduncul distinct; ambele cu retuze plate pe suprafața ventrală, în partea proximală ca o caracteristică specifică swiderianului.

Swiderianul este răspândit în câmpia de la est de Oder, până în bazinul râului Dvina. Spre sud, influențele sale ajung până în Carpați (?) și chiar în Crimeea, mobilitatea acestor comunități fiind determinată de necesitatea procurării materiei prime, importate uneori de la 300-400 km distanță, fie că era vorba de silex, fie de materiale colorante.

Cronologia sa se bazează mai ales pe analizele palinologice, care au relevat începutul culturii la începutul *Dryasului III*, iar sfârșitul său în *Holocen*, fapt confirmat

și de datările C-14: 9.900 ± 110 P.B., la *Calowanie*.

Retragerea renului, din câmpie spre regiunile nordice ale Europei, a produs cu certitudine un recul al populațiilor swideriene spre estul Mării Baltice, unde au stat la originea mezoliticului oriental, pentru că sunt sesizabile influențele swideriene în culturile *Kunda* și cele din *Volga superioră*.

E.XIII. Epigravetianul final din Europa de est

Epigravetianul din această regiune este destul de puțin cunoscut, lipsind studiile stratigrafice și datările absolute. Se presupune totuși că toată partea mijlocie a Câmpiei Ruse, până în Polonia și Niprul mijlociu și superior era ocupată de populații swideriene (Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999). Bazinul Nistrului și Prutului a furnizat unele mărturii ale persistenței epigravetianului local, cunoscut sub numele de *Molodovian*, până spre sfârșitul pleistocenului, cum ar fi nivelurile *I a* și *I* de la *Molodova V* pe Nistru mijlociu, unde s-au descoperit *burins*, gratoare și vârfuri *à dos* rectilinii sau convexe de mari dimensiuni de tradiție epigravetiană. **Epigravetianul** din Crimeea, mult mai reprezentativ, se conturează ca o entitate aparte, mai ales în nivelurile superioare de la *Siutien 2*, la *Shan-Koba*, *Fatma-Koba* (stratele 4-7), *Buran Kaya* (stratele 4-5).

Inventarul utilajului litic cuprinde gratoare, mai mult de jumătate, piese mari *à dos*, microlite (segmente, triunghiuri scalene, trapeze), *burins* și troncuri retușate. Uneori s-au descoperit și vârfuri pedunculate de tip *swiderian*, cu peduncul nu prea pronunțat. În legătură cu prezența vârfurilor pedunculate într-o serie de tehnocomplexe tardiglaciare, menționăm că au fost separate până acum mai multe unități distincte situate în regiuni geografice bine individualizate (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988).

E.XIV. Epigravetianul final balcanic

Fr. Djindjian, J. Koslowski și M. Otte (1999), ignorând o realitate paleoclimatică a acestei regiuni, afirmă că *Tardiglaciul* din Balcani s-a caracterizat prin nediferențierea celor două oscilații climatice *Bölling* și *Alleröd*, ele reprezentând o ameliorare climatică continuă. Se știe că, cel puțin în România, aceste două oscilații climatice au fost puse bine în evidență în mlaștinile oligotrofe din regiunea montană (E. Pop, 1943), iar în zonele joase inclusiv în așezările preistorice sub numele de *Erbiceni A* și *Erbiceni B* (M. Cârțumaru, Al. Păunescu, 1975). Prin urmare, această perioadă, cuprinsă între 13.000 și 11.000 B. P., s-a caracterizat printr-o anumită unificare culturală în interiorul epigravetianului balcanic, materializată prin fenomenul de azilinizare care a constat din difuziunea gratoarelor scurte și vârfurilor *à dos* curbate sau segmentelor în industriile litice. În vestul și sudul Balcanilor acest proces este însoțit de microlitizarea și geometrizarea armăturilor rezultate prin tehnica de microburin, așa cum s-a observat la *Sandalia II* din zona Istria, *Črvena Stijena* (nivelul VIII), *Medena Stijena* (nivelurile VII-V), *Maliβina Stijena* (nivelul 2) din Muntenegru, *Klithi* (nivelul cel mai recent) din Epir, peștera *Franchthi* (faza litică VI), peștera 4 de la *Klisura* din Argolida. În faza rece care încheie *Tardiglaciul*, această regiune se caracterizează în general prin producerea cu precădere a suporturilor pe așchie și chiar folosirea tehnicii *esquillée*.

Sunt de menționat, în contextul epigravetianului final, gravurile schematică geometrice pe blocuri de calcar așezate în spatele adăpostului din așezarea *Bandaj* din Bosnia. Acestei etape îi aparține și **Epigravetianul** din *adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului* de la Porțile de Fier, cu utilaje și opere de artă realizate pe materii dure animale care amintesc de *Epigravetianul final* din Italia centrală de la *Abruzzes* sau din Latium. **Epigravetianul final balcanic** este atestat și în insulele adriatice la *Hvar, Krk, Korçula*, iar existența obsidianului de Melos, documentat în peștera *Franchthi*, confirmă realizarea unor schimburi legate de această importantă sursă de materie litică, ca și rolul navigației, materializat inclusiv prin începerea pescuitului de ton din Marea Egee (Fr. Djindjian, J. Koslovski și M. Otte, 1999).

E.XV. Epigravetianul final în peninsula italică

La sfârșitul tardiglaciului peninsula italică înregistrează o mare diversificare a industriilor litice grație variabilității diferitelor armături *à dos* trunchiate și geometrice, ca de exemplu în regiunile cotiere italiene ale mărilor Adriatică și Ionică, prin așezările *Pouilles, Abruzzes, Marche, Veneția*, sau cele de la Marea Tireniană din Liguria, Campania și Sicilia. Cele mai importante așezări atribuite epigravetianului final sunt cele din peșterile *Copiilor, Arene Candide, Punta, Ortucchio, Maritza, Ferovia, Prete, Polesini, La Cala, Erica, Romito, Sanctuaire de la Madona, Paglici, Romanelli, Scaloria, Giovana*, adăposturile sub stâncă *Tagliente* (datări între 13.430 și 12.000 B. P.), *Salvini* etc., toate subliniind marea densitate demografică din această perioadă în peninsula italică, aspect susținut și de numărul impresionant și complexitatea înmormântărilor (peste 25), care plasează regiunea pe primul loc în privința descoperirilor de acest fel. Așa de exemplu, peștera *Copiilor* din Liguria a livrat o înmormântare dublă a doi copii întinși pe spate împreună cu cochilii (E. Rivière, 1887) și o înmormântare de femeie adultă, întinsă pe spate, însoțită, de asemenea, de cochilii (L. de Villeneuve, M. Boule, R. Verneau, E. Cartailhac, 1906-1919), dataată mai târziu la 12.200 B.P. În peștera *Arene Candide* s-au dezvelit zece morminte destul de remaniate, dar care au permis să se observe două înmormântări duble, nouă schelete atribuite unor adulți de la șapte bărbați și două femei, însoțite de un inventar bogat, format din coliere și brățări din cochilii, dinți de cerb și vertebre, mult ocră.

Epigravetianul final din Italia este responsabil și de importante manifestări artistice de artă mobilieră și chiar parietală, caracterizate de reprezentări naturaliste, asemănătoare celor din *Magdalenianul superior* din regiunea franco-cantabrică, dar și desene zoomorfe și antropomorfe profund schematizate, care însoțesc motivele geometrice specifice artei aziliene din Europa de vest. Arta parietală naturalistă a fost descrisă din Calabria la *Romito* și *Niscemi*, ca și din Sicilia la *Cala Geonovesi* și *Addaura*, iar printre siturile cele mai importante cu artă schematică este cel de la *Romanelli* (Fr. Djindjian, J. Koslovski și M. Otte, 1999), de la care își trage numele și faciesul *Romanellian*.

E.XVI. Paleoliticul superior din Siberia

Siberia a avut o evoluție a mediului cu totul particulară în *Pleistocenul superior*,

în sensul că aici a dominat un climat mult mai neospitalier decât cel actual; este posibil ca în *Interpleniglaciuar* să se fi produs o transgresiune semnificativă a oceanului Arctic, ceea ce a determinat submersia părții septentrionale a Siberiei occidentale. Toate aceste condiții de mediu, ca și existența Munților Ural ca o barieră greu de trecut, au contribuit la o slabă populare a regiunii și o evoluție culturală diferită de cea specifică Europei, Siberia necunoscând de fapt decât ocupări sporadice, mai ales după 30.000 B.P., când valea inferioară a Ieniseiului și Angarai, precum și regiunea din preajma Baikalului și Munților Altai cunosc o dezvoltare culturală semnificativă în așezări deschise pe terasele apelor, care durează până spre 10.000 de ani B.P.

Interstadiul Karginsk coincide spre 35.000 B.P. cu debutul paleoliticului superior. Așezarea de la *Malaym Sya*, de pe valea Kuznetski Altai, este datată la 34.500 ± 500 - 33.060 ± 300 B.P. și cuprinde utilaje arhaice pe așchii împreună cu utilaje tipice din *Paleoliticul superior* de tipul gratoarelor, *burin*-elor, pieselor *à dos* și utilajelor din os. Un grup de așezări din aceeași perioadă sunt și cele din valea Angara, de lângă Bratsk și din preajma lacului Baikal, de la *Varvarina Gora*, unde s-a descoperit și un pavaj și cuvete placate cu pietre care conțin oase de cal și animale sălbatice.

Stadiul glaciuar Sartansk înregistrează o multiplicare a așezărilor paleolitice, prin individualizarea câtorva regiuni (B. Schmider, 1992 c).

E.XVI.1. Cursul inferior al Ieniseiului

Cursul inferior al Ieniseiului, de la *Krasnojarsk* la *Minusink*, se caracterizează prin așezări în care se întâlnesc utilaje de tip *chopper*, alături de microlite, cum ar fi lamelele cu secțiune triunghiulară și nucleii prismatici sau nucleiformi din care au fost prelucrate gratoarele, *burin*-ele și *perçoirs* specifice paleoliticului superior clasic, iar lamelele au fost cu siguranță destinate armăturilor pe sulițele de os. Cele mai cunoscute așezări sunt cele de la *Afontora Gora* și *Kokorevo*. Pentru prima beneficiem de o datare de 20.900 ± 300 B.P., iar din a doua sunt cunoscute două datări: 15.200 ± 200 B.P. - 12.940 ± 270 B.P.

E.XVI.2. Valea Angara

Valea Angara este a doua regiune de concentrare a paleoliticului superior din Siberia, cu multe afinități tehnico-culturale cu cea din valea Ienisei. Totuși, așezările de aici vin cu un plus de originalitate prin structurile de locuire complexe, mai ales cele din ***cultura Malta-Buret*** (după numele celor două așezări mai importante), unele concentrări circulare reprezentând probabil halte de vară, iar marile habitate săpate, cu pereți din dale și oseminte de mamut și suprastructuri din coarne de ren, funcționau probabil ca rezidențe de iarnă.

Utilajul litic este în majoritate obținut pe lame, dar nu lipsesc nici gratoarele masive și rotunde, piesele *esquillées*, racloarele și chiar galeți amenajați. Bine reprezentat este și utilajul din materii dure de origine animală (*poinçons*, ace, spatule etc.). Se vorbește, avându-se în vedere modul de repartiție a acestor materiale, de o separare pe sexe a activităților și locuințelor. Trăsătura distinctă a acestei regiuni este dată de bogăția operelor de artă, între care surprinzătoare, prin frumusețea lor, rămân

statuetele feminine din fildeș (fig. 119) și siluetele interpretate ca reprezentând lebede în zbor (fig. 120). A fost descoperit și un mormânt al unui copil, în așezarea *Malta*, cu un inventar funerar bogat în obiecte de podoabă, datat la 14.750 ± 120 B.P. În așezarea *Buret*, stratul de cultură are o vârstă de 21.190 ± 100 B.P., iar într-o altă așezare, la *Krasnyj Jar*, stratul de cultură, asemănător din punct de vedere al inventarului, a

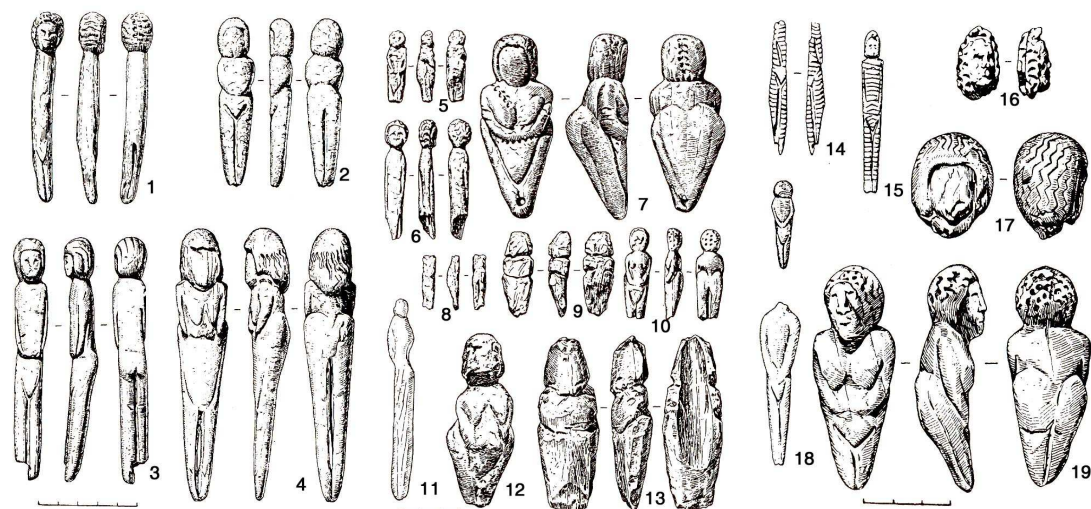

Fig. 119 – Statuete feminine de la *Malta* (după Z. A. Abramova, 1995).

fost datat între 18.000 și 16.000 B.P. În fazele mai recente, cum ar fi în așezările *Verkolenskaya Gora* (12.570 ± 180 B.P.) și *Makarovol* (11.460 ± 500 B.P.) au fost descoperite și harpoane plate cu două rânduri de barbeluri.

E.XVI.3. Siberia septentrională și orientală

Siberia septentrională și orientală se individualizează în primul rând prin supraviețuirea și vânarea mamutului până spre 11.000 B. P., ceea ce a dus la interpretarea vârfurilor foliacee bifaciale ca vârfuri de lance în așezările din această

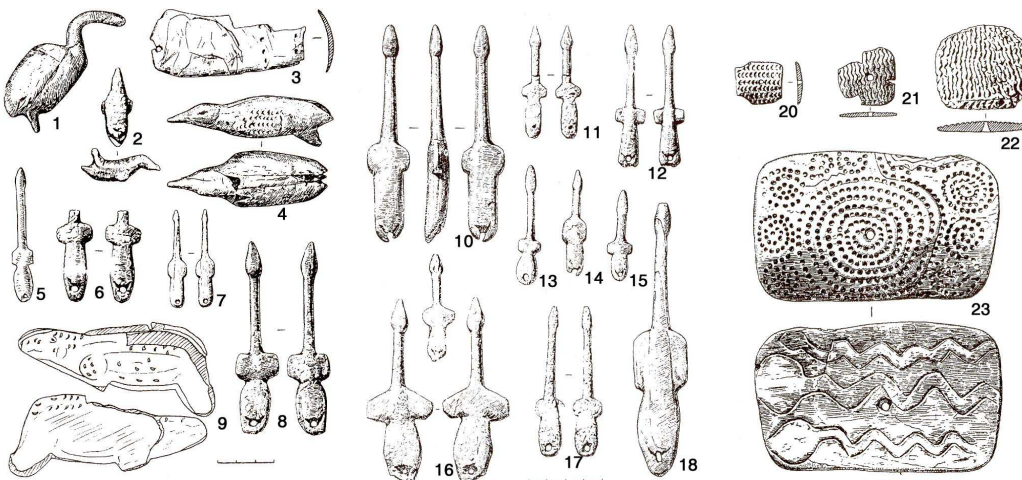

Fig. 120 – Reprezentări de animale (9) și păsări (1-8; 10-18) și plachete gravate de la *Malta* (după Z. A. Abramova, 1995)

regiune. Așa de exemplu, în peștera *Djunktai* (situată pe un afluent al Lenei),

predomină, alături de o faună de ren, mamut, iepure, vulpe polară, utilaje litice constând din cuțite bifaciale și vârfuri foliacee de mari dimensiuni. Nu lipseau nici *burin*-ele poliedrice și de unghi. Stratul de cultură, datat între 14.000 ± 100 și 12.100 ± 120 B.P., a făcut să se vorbească chiar de *cultura Djuktai*.

Stațiunea cea mai septentrională, de la *Berelekh*, în care au fost descoperite acumulări de oase de mamut (140 exemplare), împreună cu o industrie litică cu vârfuri bifaciale, obiecte din os și fildeș (chiar vârfuri pe așchii de defense), este datată între 13.420 ± 200 și 11.830 ± 110 B.P. Așezarea cea mai orientală este cea de la *Ushki*, din peninsula Kamciatka, care include, pe lângă un mormânt ocrat, material litic dominat de vârfuri bifaciale pedunculate, probabil pentru săgeți, alături de gratoare, *burins*, racloare etc. Vârsta a fost precizată prin C-14 la 13.600 ± 250 - 10.760 ± 110 B.P.

Paleoliticul superior din Siberia reprezintă un bun exemplu de adaptare la mediu și exploatare diferențiată a resurselor, precum și o dovadă că simțul estetic la om s-a manifestat și dezvoltat indiferent de condițiile vitrege uneori ale mediului, el făcând parte dintr-un sistem social și de gândire.

E.XVII. Considerații generale asupra genezei și evoluției paleoliticului superior din Eurasia - privire comparativă regională

Așa cum menționam, în Europa occidentală, *Chatelperronianul* (derivat din *Musterianul de tradiție acheuleană* sau dintr-un alt facies musterian local) de la *Saint-Césaire* este creația lui *Homo sapiens neandertalensis*, dar această industrie nu pare să stea la originea paleoliticului superior, pentru că la *Saint-Césaire* și *Quinçai* nu conduce, după R. Desbrosse și J. Koslowski (1988), la un *Perigordian superior*, ci la forme degenerescente.

Aurignacianul din Europa de vest, cert creația lui *Homo sapiens sapiens*, este alogen și el coabitează cu *Chatelperronianul* între 34.000 și 30.000 ani.

În Europa centrală, situația nu este foarte diferită, pentru că industriile cu vârfuri foliacee (creația lui *Homo sapiens neandertalensis*), contemporane chatelperronianului prin culturile szeletiană, jermanoviciană, ranisiană și lyncombiană, s-au dezvoltat tot din faciesurile musteriene locale. Diferența constă în faptul că *Chatelperronianul* are o răspândire limitată în spațiu, în timp ce în Europa centrală este remarcabilă individualizarea faciesurilor amintite. R. Desbrosse și J. Kozlowski (1988) consideră că pentru industriile cu vârfuri foliacee, leptolitizarea ar fi de origine externă, adusă de curentul aurignacian. Aici, *Aurignacianul* este contemporan cu industriile cu vârfuri foliacee între 40.000 și 30.000 de ani (fig. 121)

Cel mai vechi *Aurignacian* este considerat cel din Balcani, de vârstă interpleniglaciară, identificat la *Bacho-Kiro* și *Temnata*, fiind creația lui *Homo sapiens sapiens*. De aici, prin căi încă neprecizate convingător, se bănuiește că a ajuns până în Franța. Contactul dintre *Aurignacian* și industriile cu care s-a dezvoltat în paralel în mod diferit între vestul și centrul Europei, în sensul că în Europa occidentală a durat doar 4.000 de ani, iar în Europa centrală circa 10.000 de ani, între 40.000 și 30.000, a determinat o mai mare varietate și apariția unor faciesuri supra-regionale în Europa centrală și de sud-est. Aspectul regional rezultă și din modul de exploatare a materiei

prime litice pentru care populațiile aurignaciene nu prea s-au deplasat pe distanțe mari. Această situație era determinată desigur și de mediul natural interpleniglaciar, în timpul căruia zonele naturale limitate ofereau totuși resurse suficiente pentru a asigura prosperitatea economică. În Europa de est, industriile cu vârfuri foliacee de tip sunghirian apar între circa 34.000 și 32.000 de ani, pentru ca numai în cel de al doilea pleniglaciar să se observe vâgii urme aurignaciene sosite aici din Europa centrală.

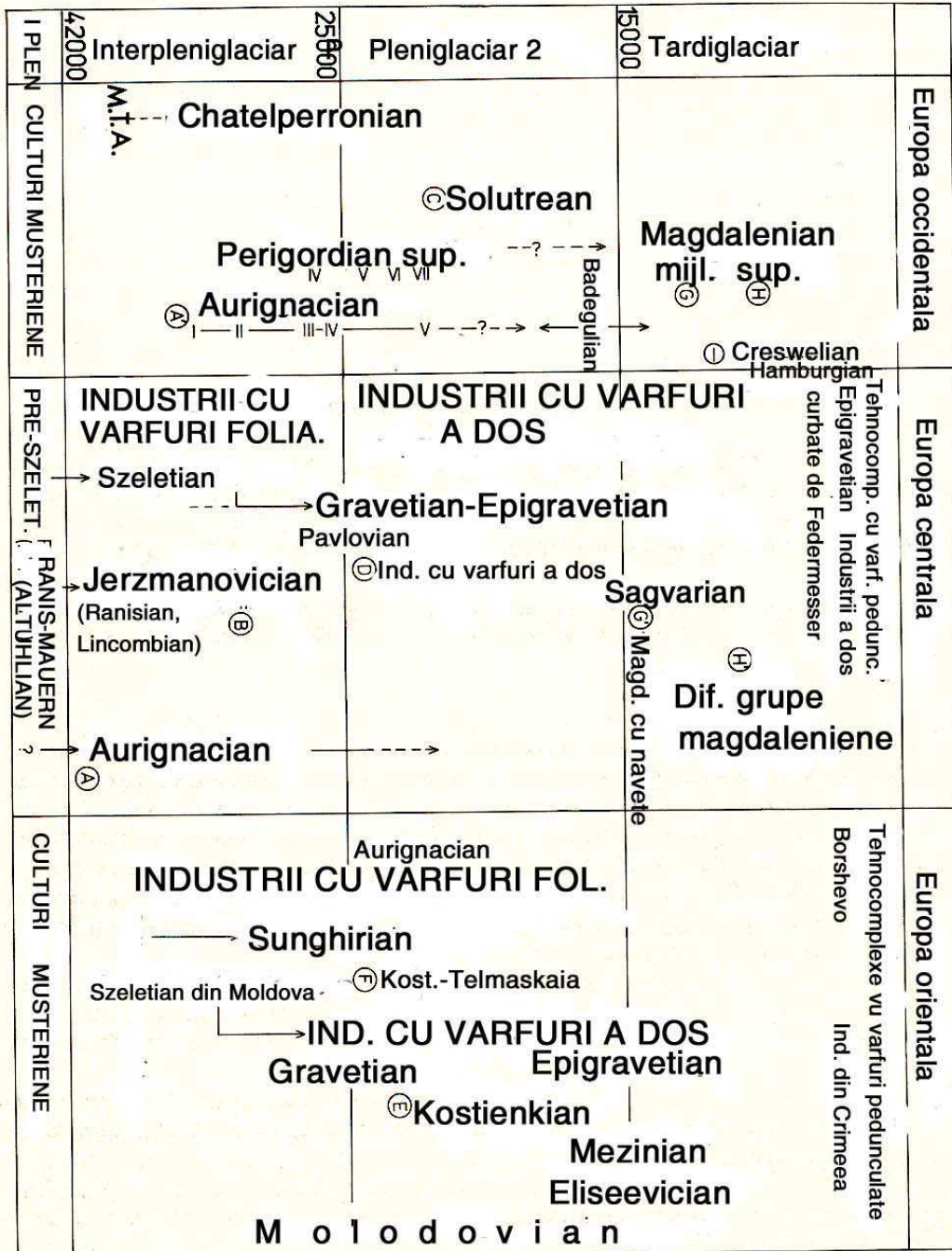

Fig. 121 – Tabloul cronologic al entităților culturale din Paleoliticul superior din Europa Centrală și Orientală (după R. Desbrosse, J. Kosłowski, 1988).

Se spune că primul mare curent cultural unificator european apare în *Gravetian*,

spre sfârșitul interpleniglaciului, aproximativ între 30.000 și 25.000 de ani. **Gravetianul**, spre deosebire de **Aurignacian**, este considerat că are o origine policentrică: bazinul Donului și Nistrului, bazinul mijlociu al Dunării (Austria de Jos, Moravia și probabil zona balcanică), sud-vestul Franței. Dintre acestea, bazinul Dunării pare cel mai vechi. Unitatea gravetiană implică anumite trăsături regionale legate de modul de viață și exploatare economică, cum ar fi specializarea cinegetică în alegerea vânatului - mamutul în Europa centrală și de est, renul și calul în Europa vestică. Acum se produce, de asemenea, o adevărată explozie artistică, mai ales prin arta mobilieră. Dacă în Europa centrală **Gravetianul** era organizat în unități geografice restrânse, de-a lungul unei lungi secvențe cronostratigrafice omogene, în Europa de vest se detașează nișe cronologice succesive, materializate prin **Perigordian 4, 5, 6, 7**, care însă nu par a se succeda similar în toate așezările.

Evoluția gravetianului a stat fără îndoială sub influența mediului. În acest sens, vom aminti că maximum de frig care a urmat după 24.000 de ani a însemnat extensiunea calotei nord-vest europene, apariția ghețarilor montani din Alpi, Pirinei, Carpați, Balcani, Apenini, lărgirea platformelor continentale în urma stocării apei în ghețari etc. Cu toată rigurozitatea climei, se înregistrează totuși în acest timp o anumită stabilitate a climatului. Față de aceste condiții de mediu, grupele umane fie că s-au adaptat la stepa loessică periglaciară și la resursele mai puțin variate și implicit la o specializare profundă, fie că s-au deplasat spre regiuni mai favorabile, cu resurse economice mai variate, abandonând zonele cuprinse între frontul calotei glaciare și glaciațiunea din zonele montane ale Europei centrale.

Nu este exclus ca între 25.000 și 23.000 de ani grupele gravetiene din bazinul Dunării superioare, Rhinului și Elbei să prezinte analogii ale materialului litic cu cele din **Perigordianul final** din Franța, care s-ar putea să fie consecința unor migrații spre vest a primelor. În partea nordică a Europei centrale, zona loessică, populată până spre 23.000 de ani, se înregistrează transformarea pavlovionului spre industrii bogate în vârfuri à *cran*, care vor emigra până spre 21.000 de ani spre est și vor contribui la formarea kostenkianului. Condițiile nefavorabile din cursul superior al Dunării și zonele circumalpine determină între 20.000 și 15.000 de ani popularea masivă a Dunării mijlocii și bazinului panonic.

E.XVIII. Gravetianul și Epigravetianul în România

Așezările gravetiene cercetate paleoclimatic își au debutul în stadiul glaciare care a succedat *oscilația climatică Ohaba B*. Sub forma epigravetianului ele se vor prelungi până la începutul holocenului.

Aceasta presupune că, pentru prima dată în România, studiile palinologice efectuate de M. Cârciumar (1979; 1980; 1984; 1985; 1989; 1991a; b; 1994) au relevat o etapă de contemporaneitate a locuirilor aurignaciene cu cele gravetiene. Ulterior, mai multe datări absolute, inițiate în România de americanul K. Honea (1984; 1986), au confirmat această ipoteză, curmând o serie de suspiciuni care mai persistau în rândul unor paleoliticieni și au înlocuit vechea teorie care susținea că **Gravetianul** a succedat aurignacianului, fără ca cele două culturi să aibă o perioadă comună de desfășurare.

Cea mai mare vârstă absolută pentru **Gravetian** a fost obținută în așezarea de la *Mitoc-Malu Galben*, unde primul nivel al acestei culturi a oferit o dată de 27.500 ± 600

B.P. (Ox 1.778). Cea mai tânără datare din această așezare gravetiană este de 19.910 ± 990 B.P. (Gx 8.724). Pe Valea Bistriței, în așezarea de la *Bistricioara Lutărie*, **Gravetianul** ajunge să persiste până la 16.150 ± 350 B.P. (GrN 10.528).

Pentru locuirile gravetiene beneficiem de mai puține date, poate cu excepția tardigravetianului (**Romanello-azilianului**) din adăpostul de sub stâncă de la *Cuina Turcului-Dubova*, care a livrat două datări: Bln 803: 12.600 ± 120 B.P. și Bln 804: 12.050 ± 120 B.P.

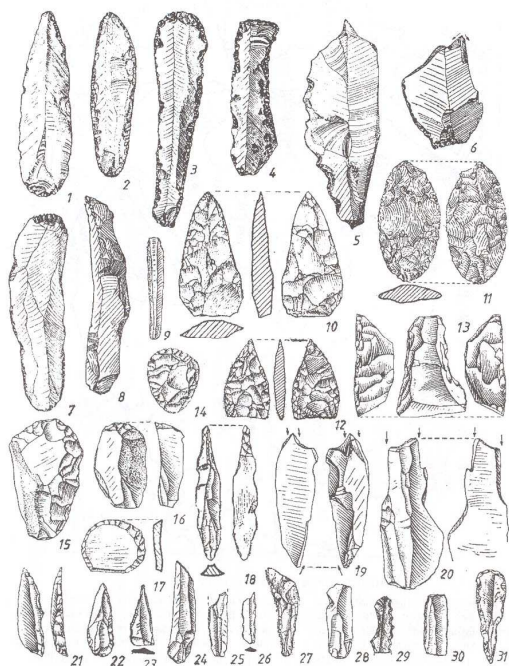

Fig. 122 – Utilaje litice din stratele gravetiene de la *Mitoc-Malul Galben* (1-6), *Pârâul Istrati* (7-9) și *Ripiceni-Izvor* (10-31) (după M. Cârciumar, 1999).

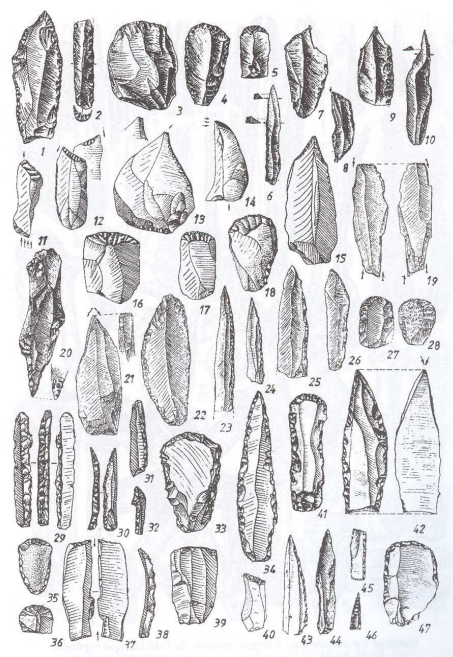

Fig. 123 – Utilaje litice din stratele gravetiene de la *Stâncă Ripiceni* (1-10), *Cotu Miculinți* (11-18), *Udești* (29-40) și *Buda* (41-47) (după M. Cârciumar, 1999).

Așa cum se observă, atât studiile cronoclimatice, cât și de vârstă absolută au precizat că cele două culturi ale paleoliticului superior – **Aurignacianul** și **Gravetianul** – s-au dezvoltat o bună parte din timp în paralel. Aceasta înseamnă că trebuie să acceptăm că, în mod logic, cele două culturi au intrat în contact, s-au influențat reciproc și au împrumutat din cuceririle tehnice și culturale ale fiecăreia. Este un aspect adesea neglijat atunci când se încearcă, cu tot dinadinsul, ca o așezare să fie exclusiv aurignaciană sau gravetiană. O abordare în acest fel este cu atât mai periculoasă în caracterizarea așezărilor atelier sezoniere din preajma surselor de materie primă, cum este cazul celor de pe Valea Prutului, de la *Lapoș* etc. În astfel de regiuni, contactele între comunitățile celor două culturi erau cu siguranță mai frecvente, în măsura în care sursa de materie primă reprezenta, pentru toate comunitățile paleolitice, o atracție necesară și o permanentă zonă de polarizare.

Cea mai mare concentrare a așezărilor gravetiene se constată în estul României, în special prin așezările de pe valea Prutului (M. Cârciumar, 1999). La *Mitoc-Malul Galben* stratele gravetiene au fost inițial incluse, din punct de vedere sedimentologic, în partea superioară a depozitului de loess și în baza depunerii de loess nisipos, ceea ce ar corespunde, după P. Haesartes (1993), ultimei perioade a interpleniglaciului și primei

etape a pleniglaciului superior, pentru ca într-un studiu recent **Gravetianul** de aici să debuteze în a doua parte a unui depozit de loess nisipos depus în partea finală a pleniglaciului mijlociu, iar cea mai veche datare să fie de 27.5 ka B.P. (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, 2004). Din punct de vedere cultural, au fost delimitate patru niveluri gravetiene în care se constată predominarea în unele a gratoarelor, în altele a *burin*-elor, alături de alte piese cum ar fi lamele retușate, *rabot*-urile, ra cloarele, lamele *à bord abattu*, lamelele *Dufour*, piesele cu *encoche* și denticulate etc. (fig. 122). Întregul utilaj a fost realizat pe silex cules din valea Prutului, din preajma așezării. În privința utilajului pe materii dure de origine animală, V. Chirica (1975) a descris mai multe piese care au putut servi ca *ciocane-târânăcop*, piolete, străpungătoare, dălți pentru cioplirea silexului sau extragerea rădăcinilor și bulbilor.

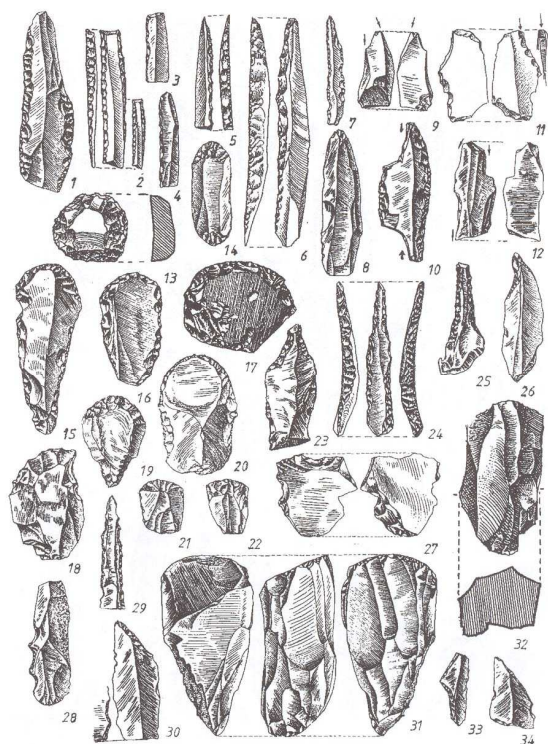

Fig. 124 – Utilaje litice gravetiene și epi-gravetiene de la *Cetățica* (1, 15, 27), *Bistricioara Lutărie* (2, 5-6, 11), *Dârțu* (3, 7, 13-14, 21, 32), *Po-diș* (8-10, 16-17, 26, 31), *Bofu Mic* (4, 12, 18-20, 23-25, 28-30, 33-34) și *Cremenîș* (22) (după M. Cârțumaru, 1999).

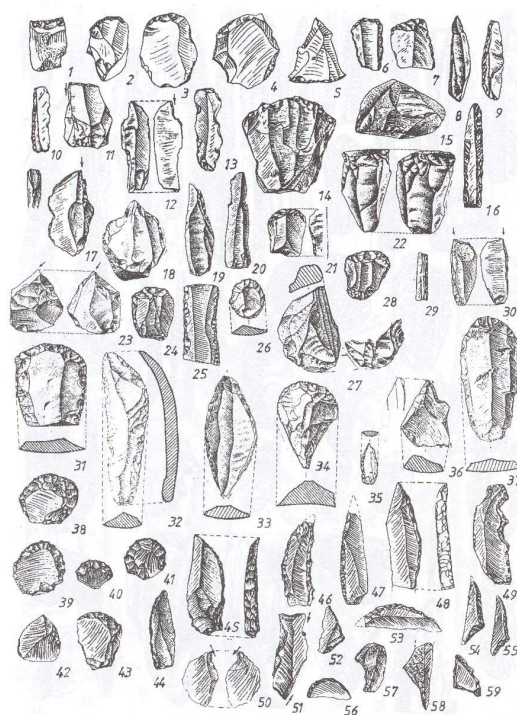

Fig. 125 – Utilaje litice gravetiene și epi-gravetiene de la *Mălușteni III* (1), IV (2-5), peștera *Gura Cheii-Râșnov* (6-13), *Peștera-Moieciu* (14-17), *Remetea-Șomoș* (18-22), *Boinești* (23-30), *Călinești III* (31-37), *Cuina Turcului-Dubova* (38-59) (după M. Cârțumaru, 1999).

La *Mitoc-Pârâul lui Istrati*, o altă așezare din preajma comunei *Mitoc*, V. Chirica (1981) a separat trei niveluri gravetiene între care nu există însă deosebiri esențiale din punct de vedere tehnologic care să justifice atribuirea lor gravetianului inferior, mijlociu și superior (fig. 122). Așezarea de la *Mitoc-Valea lui Stan* a scos în evidență poate și mai pregnant caracterul heterogen al utilajului litic, elemente specifice aurignacianului, precum gratoarele carenate și *rabot*-urile nucleiforme, amestecându-se în același complex cu cele tipice gravetianului, cum ar fi lamele lungi și suple, *burin*-ele pe troncatură oblică retușată, străpungătoarele etc. (V. Chirica, 1987)

A doua regiune de pe valea Prutului, care concentrează locuiri gravetiene, o reprezintă cea din jurul comunei *Ripiceni*. Așezarea din peștera *Stânca-Ripiceni* a fost

cercetată în anii 1924-1926 de N. N. Moroșan (1938 a; b). În nivelul *Gravetian inferior* (încadrat de N. N. Moroșan unui *Aurignacian superior*) a fost descrisă o faună bogată, iar utilajul litic cuprinde o mare varietate de nuclee, dintre care unele au fost transformate în gratoare nucleiforme. Sunt bine reprezentate, de asemenea, gratoarele *à museau*, ogivale, de tip convex și pe capăt de lamă (fig. 123). Lamele, parțial sau total retușate sunt destul de numeroase, remarcându-se în mod deosebit o piesă de tip *appointiée*. *Burin*-ele nu sunt foarte abundente, cu toate că lamelele *coup de burin* sunt bogat reprezentate, ceea ce presupune fabricarea unui număr mai mare de *burins* de cât cele recuperate. Trăsăturile gravetiene ale acestui nivel sunt imprimate însă de lamelele *à dos* și de vârfulurile *la Gravette*. Utilajul pe materii dure de origine animală cuprinde o serie de străpungătoare din metacarpine de cal și bou. Cel de-al doilea nivel de la *Stânca-Ripiceni* aparține unei faze reci, așa cum demonstrează existența speciilor *Marmota bobac* și *Rangifer tarandus*. Utilajul litic se înmulțește, mai ales prin numărul de gratoare și *burins* (*en bec de flûte*, dublu de unghi). În cel de-al treilea nivel își fac apariția *perçoir*-ele și se răspândesc foarte mult vârfulurile *la gravette*. Procesul de microlitizare este deosebit de evident, iar utilajele pe materii dure de origine animală sunt absente.

În imediata apropiere a peșterii *Stânca-Ripiceni* se găsește așezarea atelier de la *Ripiceni-Izvor* în care au fost definite patru niveluri gravetiene notate *Ia*, *Ib*, *Ila* și *Iib* (Al. Păunescu, 1993). Pe lângă faptul că din punct de vedere sedimentologic nu se poate sesiza nici o diferențiere între cele patru niveluri, trebuie să remarcăm că nici criteriile tehnico-tipologice nu reprezintă o motivație convingătoare pentru o astfel de împărțire.

Este foarte curios că nivelul aurignacian *Iib*, din această așezare, care, după Al. Păunescu (1993), încheie seria celor patru niveluri aurignaciene și a fost atribuit unei etape relativ timpurii a aurignacianului mijlociu, este totuși suprapus direct, fără un strat steril între ele, de un strat gravetian notat *Ia*, considerat a fi o etapă nu prea timpurie a gravetianului oriental. În plus, nu s-a sesizat nici o discordanță sedimentologică între cele două complexe.

Situația diferențierii celor patru niveluri gravetiene este la fel de forțată, atâta vreme cât inventarul utilajului litic nu se remarcă prin deosebiri esențiale. De aceea, locuirea gravetiană de la *Ripiceni-Izvor* trebuie tratată unitar și este necesar să fie privită ca o realitate a acestei regiuni, în sensul că în atelierelor din această așezare au cioplit silexul (sezonier, anual sau în etape mai scurte sau mai lungi) comunități diferite. Unele din aceste grupuri veneau cu tradiții retardate, altele cu o tehnologie progresivă (fig. 122). În măsura în care în peștera *Stânca Ripiceni* N. N. Moroșan, așa cum am văzut, a descoperit utilaje pe materii dure animale, este foarte curioasă inexistența lor în așezarea *Ripiceni-Izvor*, mult mai mare și mai bogată. Considerăm că această situație nu se poate explica decât prin metoda de săpătură întrebuintată, care a fost lipsită de rigurozitatea necesară unui astfel de demers. Această ipoteză este susținută și de descoperirea unor astfel de artefacte atât la *Mitoc-Malul Galben*, cât și în *Basarabia*.

Tot în preajma comunei *Ripiceni* se găsește așezarea atribuită epigravetianului de la *Valea Badelui*, unde s-au identificat în mod deosebit vârfuluri *la Gravette* și lamele *à bord abattu*.

Nu departe de *Valea Prutului* sunt menționate alte două așezări gravetiene, extrem de interesante, situate în preajma comunei *Coțușca*, jud. Botoșani. Prima dintre ele este cunoscută sub numele de *Cotu Miculinți* și constă din peste 60 de ateliere de cioplire a silexului (fig. 123). Deșeurile de cioplire și uneltele finite se concentrează pe o

Fig. 126 - Utilaje pe materii dure de origine animală din Paleoliticul superior: 1-peștera *Bordul Mare*; 2-4;19-peștera *Stânca Ripiceni*; 5-7; 9-15; 17-18; 20-25-*Cotu Miculiți*; 8; 16-*Crasnaleuca*. 1-2 sule; 3 vârf; 4 perçoir; 5-9 lănci; 10-12 vârfuri de sulițe; 13-15 harpoane; 16-17 bastoane de comandant; 18-20 târnăcoape; 21-23 cioplire cu *burin*-ul; 24 lustruitor; 25 retușor (după M. Brudiu, 1987; C. S. Nicolăescu-Plopșor, 1953).

suprafață redusă și sunt acompaniate de lespezi de gresie care au folosit ca nicovale. Cu toate că M. Brudiu (1979 a; 1980 a; 1981) a separat șapte niveluri de locuire, studiul atent al conținutului tipologic nu relevă diferențe ale utilajului litic de la un nivel la altul. Surprinde raritatea vârfurilor *la gravette*, lipsa lor fiind, în schimb, suplinită de numărul relativ mare al *burin*-elor și chiar al gratoarelor, ceea ce justifică preferința gravetienilor de la *Cotu Miculinți* pentru prelucrarea materiilor dure de origine animală și probabil a lemnului.

Situația inventarului litic nu este foarte diferită în punctul de la *Crasnaleuca*, cea de-a doua așezare gravetiană din apropierea comunei *Coțușca*. *Burin*-ele depășesc 23%, iar gratoarele le secondează îndeaproape. Dintre cele opt niveluri de care vorbește M. Brudiu (1979 b; 1980 b), cel de-al patrulea a oferit o datare de 19.460 ± 220 B.P. (Bln 1.443).

Printre utilajele din materii dure de origine animală din așezările gravetiene de la *Coțușca* amintim următoarele tipuri:

-*Vârful*, desoperit la *Cotu Miculinți*, cu o formă conică (fig.126/3).

-*Perçoir*-ul obținut prin așchiere (fig.126/4).

-*Sulița* realizată dintr-o tijă subțire din corn de ren, prin șlefuire unilaterală în capătul distal (fig.126/10-12).

-*Lancea de corn de ren despictă oblic cu caneluri interioare*. Îndepărtarea țesutului spongios al cornului a urmărit obținerea unui fel de canal pentru scurgerea sângelui (fig.126/9).

-*Lancea de corn de ren despictă oblic cu caneluri exterioare* (fig.126/5).

-*Lancea cu duble caneluri* (fig.126/7-8).

-*Ciocanul-târâncop* obținut din coarnele de ren căzute (fig.126/19). Ciocanul era reprezentat de baza cornului, iar pentru târâncop era utilizată ramura opusă, retezată la 15-20 cm de la bază. Funcționalitatea lor a fost interpretată în diverse feluri fiind considerate că foloseau fie la jupuirea animalelor, fie la bătutul tobelor de către vrăjitorii comunității.

-*Târâncopul dublu* (fig.126/18; 20).

-*Harponul*. Cele trei harpoane de la *Cotu Miculinți* reprezintă cele mai vechi unelte de pescuit descoperite în România și unele din cele mai timpurii din această parte a Europei. Ele au fost prelucrate prin despicare și șlefuire din corn de ren (fig.126/13-15).

-*Bastonul de comandant din corn de ren*, poate împrorpiu denumit încă de M. Brudiu (1980 a; b; 1981; 1987) în acest fel, deoarece tot mai mult în ultima vreme sunt calificate simplu ca *bastoane perforate*. Această denumire a rezultat din faptul că aproape unanim este acceptată funcționalitatea lor ca utilaje care serveau la redresarea vârfurilor confecționate din corn de animale (fig. 126/16-17).

În jumătatea nordică a Podișului Moldovei, mai exact în subunitățile Câmpiei Moldovei și Podișului Sucevei sunt răspândite mai multe așezări gravetiene, cum ar fi *Hilișeu-Horia* și *Stracova* (com. Șendriceni) din județul Botoșani, *Dolhasca* și *Udești* din județul Suceava, *Topile* (com. Valea Seacă) și *Movileni* (com. Heleșteni) din județul Iași etc. (Al. Păunescu, 1998; 1999) a căror existență trebuie să fie pusă în mare parte pe seama surselor de materie primă reprezentate de silexul din Valea Prutului, alături de o serie de trăsături specifice oferite de mediul fizic regional. Chiar dacă silexul din Valea Prutului este predominant în majoritatea acestor așezări și uneltele cele mai pretențioase erau confecționate din astfel de roci, există și așezări, cum ar fi cea de la *Movileni* în

care silexul (23%) cedează locul menilitului (51%).

La *Stracova*, din cele 24% cât reprezintă uneltele, mai numeroase sunt lamele *à bord abattu*, gratoarele, *burin*-ele și lamele cu retușe oblice (fig. 123). De asemenea, existența unor vârfuli de tip azillian, a unei piese semilunare, a unor unelte combinate, ca și contemporaneitatea nivelului de locuire cu un peisaj de silvotundră propriu fazei pinului, probabil *oscilația climatică Erbiceni B*, au impus atașarea acestei așezări unei faze finale a gravetianului oriental. În așezarea de la *Dolhasca* predomină grupa gratoarelor, secundată de cea a lamelor retușate și diferitelor tipuri de *burins*; la *Udești* cele mai numeroase sunt tot gratoarele pe lame și așchii scurte, urmate de *burins* mai ales pe lame cu trunchiere oblică, precum și o piesă *point à cran* și o piesă *écaillée*; la *Movileni* mai interesante sunt lamele *à bord a battu* și vârfulurile *la gravette*; în așezarea de la *Topile* mai importante sunt gratoarele, lamele *à bord à battu* și chiar *burin*-ele, iar studiile paleoclimatice o încadrează în *Tardiglaciuar* (M. Cârciumar, 1980).

O regiune de mare concentrare și de un interes și o complexitate deosebită pentru locuirile gravetiene din România o reprezintă Valea Bistriței. De-a lungul văii Bistriței se detașează mai multe sectoare. Cel din amonte este cunoscut sub numele de Bazinul Ceahlău. El cuprinde mai multe așezări, dintre care mai importante sunt *Bistricioara-Lutărie*, *Bofu Mare*, *Bofu Mic*, *Cetățica*, *Cremeniș*, *Dârțu* și *Podiș* (fig. 124). Inițial, **Gravetianul** din această regiune a fost împărțit de C. S. Nicolaescu-Plopșor, Al. Păunescu și F. Mogoșanu (1966) în *inferior*, *mijlociu* și *superior*, cu toate că, așa după cum afirmă chiar autorii acestei aserțiuni, între aceste presupuse niveluri nu există deosebiri esențiale. Rațiunea care a stat la baza delimitării nivelurilor respective pare a fi fost vetrele, dar acestea considerăm că nu reprezintă un criteriu pentru a detașa cele trei faze clasice ale gravetianului – *inferior*, *mijlociu*, *superior*. Cum nici criteriul cronologic nu vine în sprijinul acestei ipoteze, fie pentru că lipsesc astfel de cercetări în multe din așezări, fie că în cele în care s-au făcut datări absolute nu se constituie încă în argumente suficient de convingătoare, am preferat să privim aceste locuri gravetiene din fiecare așezare, probabil în mare parte sezoniere, ca un unic ansamblu **Gravetian**. Singura departajare care ar putea fi menținută ar fi cea a gravetianului final, pentru care am adopta denumirea de **Epigravetian**, întrucât în acest caz există argumente stratigrafice, un inventar litic într-o oarecare măsură cu unele elemente specifice, precum și considerații geocronologice importante care demonstrează caracteristici esențiale pentru separarea celor două etape gravetiene.

În cadrul utilajului litic gravetian, o pondere superioară au avut-o lamele, dintre care destul de puține erau retușate. Lamele *à bord abattu*, ca de altfel și vârfulurile *la gravette* sunt în general modest reprezentate. Prea numeroase nu erau nici *burin*-ele. Doar la *Podiș* erau ceva mai abundente (9.27%) și în mai mică măsură la *Bistricioara-Lutărie* (6.55%). În aceste condiții, gratoarul rămâne unealta cea mai reprezentativă pentru **Gravetianul** din Bazinul Ceahlău, dacă nu prin diversitatea sa, cel puțin prin numărul acestora. *Perçoir*-ele au apariții izolate, singura excepție rămâne poate așezarea de la *Bofu Mic*, unde însă abia depășesc 1%.

În ceea ce privește rocile din care a fost realizat utilajul litic menționat, pe primul loc în majoritatea așezărilor pare să fie silexul, urmat îndeaproape de menilit, fiind chiar preponderent în așezarea de la *Podiș*.

Epigravetianul din această zonă nu se caracterizează prin cuceriri spectaculoase în cadrul inventarului litic (fig. 124/ 3-4, 6, 8, 10, 12, 14, 17, 20-26, 28-34). Totuși, la *Podiș* se remarcă multiplicarea lamelor *à bord abattu* și a vârfulurilor *la gravette*.

Remarcabilă este și apariția vârfurilor de tip *azilian* la *Bistricioara-Lutărie* și *Dârțu* și a vârfurilor *à cran* atipice la *Bistricioara-Lutărie* și *Bofu Mic*. Cea mai sugestivă schimbare apare însă în modificarea opțiunii pentru rocile utilizate, pentru că meniliul ajunge să fie ceva mai mult preferat față de etapa anterioară în majoritatea așezărilor. Tendința de microlitizare a utilajului este, de asemenea, revelatoare în stratul epigravetian.

Din punct de vedere cronoclimatic, **Gravetianul** din Bazinul Ceahlău, așa cum au relevat cercetările de la *Bistricioara-Lutărie* și *Dârțu*, s-a desfășurat începând cu *oscilația climatică Herculane I* până cel puțin spre sfârșitul oscilației climatice Românești. Mai multe datări C-14 au confirmat această încadrare. Astfel, la *Bistricioara-Lutărie* reiese că **Gravetianul** s-a dezvoltat între 23.450 ± 2000/ -1450 B. P. (Gx 8.727) și 16.150 ± 350 B.P. (Gx 10.528).

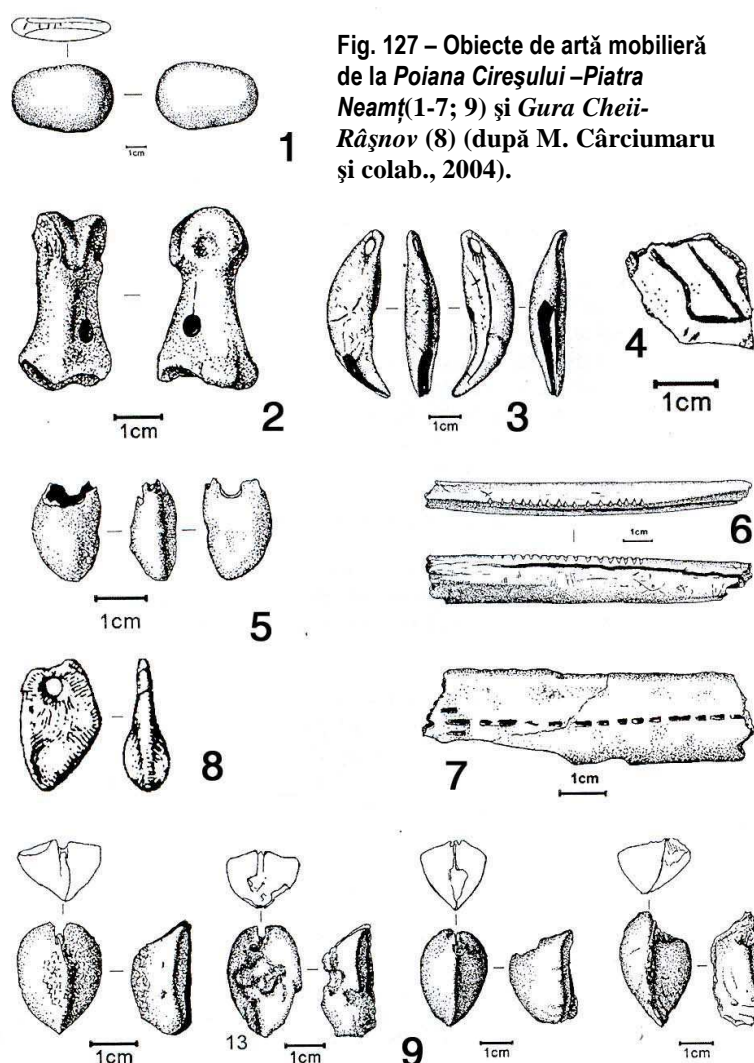

Fig. 127 – Obiecte de artă mobilieră de la *Poiana Cireșului-Piatra Neamț*(1-7; 9) și *Gura Cheii-Râșnov* (8) (după M. Cârciumaru și colab., 2004).

Epigravetianul este o cultură tardiglaciară în Bazinul Ceahlău, pentru că la *Bistricioara-Lutărie* el este specific intervalului care cuprinde oscilațiile *Erbiceni A* – *Erbiceni B*, iar la *Dârțu* este contemporan mai mult oscilației climatice *Erbiceni B* și fazei reci care o precede. Cercetările epigravetianului în Bazinul Ceahlău au relevat un

aspect extrem de important, care se referă la recunoașterea în această vreme a unor elemente de *tip magdalenian*. Astfel, la *Bofu Mic* s-a observat, este adevărat în procente reduse, prezenta *perçoir*-elor, *burin*-elor mediane, vârfurilor, lamelor denticulate, care atestă anumite elemente de natură magdaleniană (F. Mogoșanu, 1960; C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, 1966).

A doua zonă de apariție a gravetianului de pe Valea Bistriței o constituie cea din preajma orașului Bicăz, unde sunt cunoscute așezările de la *Izvorul Alb* și *Bicăz-Ciungi*, în care s-au făcut însă numai sondaje restrânse, fără putința de a releva trăsături distincte, care să particularizeze această regiune în raport cu cea din *amonte*. Acestor două așezări am putea adăuga o a treia așezare, care este cunoscută sub numele de *Poiana Cireșului* din preajma municipiului Piatra Neamț care necesită, prin importanța ei, săpături suplimentare pentru clarificarea conținutului și trăsăturilor utilajului litic, precum și studii cronoclimatice în vederea atribuirii culturale corecte. În faza actuală surprinde frecvența *burin*-elor diedre simple și multiple pe așchii nucleare și de unghi pe spărtură, lamele microlitice, etc. Industria pe materii dure animale a oferit surprize nebănuite în această așezare, fiind suficient să menționăm descoperirea unei diafize gravate, probabil un fost vârf de corn de ren gravat cu incizii pe partea mijlocie a suprafeței superioare, un superb vârf de sulită din fildeș, un pandantiv dintr-un dinte de lup perforat în zona rădăcinii, un fluier realizat printr-un singur orificiu într-o falangă de ren, un colier din zece melci dintr-o specie probabil de *Lithoglyphus naticoides*, al căror orificiu a fost realizat prin "sciaj", având formă dreptunghiulară ca o consecință a utilizării unei astfel de tehnici (fig. 127) (M. Cărciumaru, G. Lucas, M. Anghelinu, O. Cârștina, M. Cosac, M. Mărgărit, L. Niță, M. Pleșa, F. Dumitru, 2004).

În sfârșit, în cursul inferior al Bistriței se cunosc două importante așezări gravetiene: *Buda* (com. Blăgești, jud. Bacău) și *Lespezi* (com. Gârleni, jud. Bacău). În așezarea de la *Buda* frapează procentul ridicat al pieselor tipice, ca și al uneltelor realizate din silex (58,33%) și menilit (34,77%) și foarte rar din obsidian. În ceea ce privește așezarea de la *Lespezi*, pe baza succesiunii vetrelor, s-au precizat șase niveluri gravetiene, fără ca din punct de vedere tipologic și tehnologic să existe deosebiri esențiale. În cadrul utilajului litic se remarcă abundența *burin*-elor, așezarea de la *Lespezi*, alături de cea de la *Cotu Miculinți* și *Poiana Cireșului*, fiind singurele în care acestea reușesc să depășească numărul gratoarelor. Datările C-14, obținute pentru **Gravetianul** de la *Lespezi*, sunt între 18.110 ± 300 B.P. (Bln 806) și 17.620 ± 320 B.P. (Bln 805). Așezarea de la *Lespezi*, după conținutul utilajului litic și studiul arheozoologic al materialului paleontologic, poate să fie calificată ca o așezare sezonieră de tip atelier care era locuită probabil mai mult toamna și primăvara.

O ultimă zonă de concentrare a gravetianului din Podișul Moldovei, mai ales pentru partea finală a acestei culturi, o reprezintă sud-estul regiunii, în special în jurul localităților *Berești-Mălușeni*. Cele mai cunoscute așezări sunt *Dealul Taberei* (oraș Berești, jud. Galați), *Cavadinești* (jud. Galați), *Suceveni* (jud. Galați), *Moscu* (oraș Târgu Bujor, jud. Galați) etc. Ele se caracterizează în general prin sărăcia utilajului litic, încât în multe dintre ele nu este posibilă o prezentare procentuală a tipurilor de unelte (M. Brudiu, 1974). Așezarea de la *Mălușeni IV*, de exemplu, se caracterizează printr-un inventar litic ceva mai bogat și mai variat, în special prin diversitatea gratoarelor și chiar a *burin*-elor (fig. 125). Trebuie subliniat microlitismul utilajului, gratoarele pe capăt de lamă cu dimensiuni între 1,7 și 3,5 cm, iar lățimea lamelor este cuprinsă între 0,9 - 2,4 cm. Majoritatea gratoarelor sunt convexe și numai uneori concave. Apariția gratoarelor

careneate poate să fie surprinzătoare pentru această fază tardivă a gravetianului, dar existența lor se explică totuși prin faptul că nucleii ajunși la epuizare, ca urmare a lipsei materiei prime (silex) a impus transformarea lor în gratoare de acest tip. Geocronologic, aceste așezări situate în jumătatea sudică a Podișului Moldovei aparțin unei faze finale a pleistocenului și chiar începutului holocenului (M. Cârciumar, 1980).

Sud-vestul Transilvaniei reprezintă una din regiunile muntoase ale Carpaților românești în care a fost atestată existența locuirilor gravetiene atât în peșteri cât și în aer liber. Una din cele mai cunoscute locuri de aici este peștera *Gura Chei* din apropierea orașului Râșnov (jud. Brașov). Nivelul gravetian din această peșteră a oferit un inventar litic modest, constând din 56 de piese, din care numai 22 sunt unelte (fig. 125). Cele mai numeroase sunt gratoarele (22,71%), vârfulurile microgravetiene (213,63%), *raclettes* pe așchie (9,09%), lamelele *Dufour* (9,09%), *burin*-ele (9,08%), lamelele *à dos* (18,18%), etc. Majoritatea utilajului este microlitic (până la 1 cm lungime, doar câteva lame ajungând până la 5-6 cm lungime, fiind întrebuințat în mod curent silexul. Al. Păunescu (1991), ținând seama atât de diversitatea tipurilor de unelte, cât și de microlitismul acestora a fost tentat să atribuie nivelul gravetian din peștera *Gura Cheii* unei etape evolute dacă nu chiar târzii a gravetianului, fără a ține seama că studiul cronoclimatic efectuat de M. Cârciumar și V. Glăvan (1975) plasa stratul respectiv în perioada rece dintre oscilațiile *Herculane I (Tursac)* și *Herculane II (Laugerie)*. Datarea C-14 de 22.190 ± 90 B. P. (GrN 14613) a confirmat întru totul încadrarea cronoclimatică respectivă.

De o efemeră locuire gravetiană se vorbește și în peștera *Lilieilor* (satul Peștera, com. Moieciu, jud. Brașov), pentru care există și o datare C-14 de 16.110 ± 90 B. P. (GrN 14613) (fig. 125). La fel de ne semnificativă pare să fi fost și locuirea gravetiană din depresiunea Întorsura Buzăului, așa cum au demonstrat cercetările din așezarea *Malul Dinu Buzea de la Cremenea – Sita Buzăului* (oraș Întorsura Buzăului, jud. Covasna).

Nord-estul României, în special depresiunile Oaș-Maramureș, concentrează mai multe așezări care, prin trăsăturile specifice ale inventarului litic se detașează ca o regiune aparte (M. Bitiri, 1972). La *Remetea-Somoș I* (com. Orașu Nou, jud. Satu Mare) nivelul gravetian a livrat peste 1.500 de piese litice din care 23,4% sunt unelte tipice. Nucleii realizează 25,4% și sunt mai ales piramidali sau prismatici (fig. 125), gratoarele doar puțin peste 1% fiind cioplite pe așchii scurte, lamele denticulate sunt puține 0,5%, ca și *burin*-ele (1,09%) și străpungătoarele. Cele mai numeroase sunt lamele și așchiile lamelare (53,3%), dar de cele mai multe ori sunt fragmentare. La *Boinești* (com. Bixad, jud. Satu Mare), în schimb, gratoarele sunt cele mai numeroase și variate (fig. 125), fiind prelucrate pe capătul unei așchii sau lame, cu laturile în genearl simple și foarte rar retușate. Tot în Depresiunea Oaș mai pot fi amintite alte două așezări la *Călinești* (jud. Satu Mare) și *Turulung* (jud. Satu Mare) cu inventare litice asemănătoare celorlalte așezări din zonă. De asemenea, în nord-estul României au fost cercetate cu rezultate remarcabile alte două așezări: *Bușag* (oraș Baia Mare, jud. Maramureș) și *Perii Vadului* (com. Ileanda, jud. Sălaj) (M. Bitiri, 1971). În așezarea de la *Bușag*, utilajul litic a fost prelucrat în proporție de 84,18% din opal, 8,5% din silex, 4,58% din obsidian și 2,74% din alte roci, în special gresie. Piesele tipice întrunesc 23,65% din întregul material litic. Ca în orice așezare atelier, la *Bușag* nucleii sunt foarte numeroși (prismatici și piramidali). Gratoarele, cu toate că majoritatea sunt cioplite pe așchii scurte, unele de mici dimensiuni, unguiforme, nu lipsesc totuși nici cele careneate cioplite pe așchii

scurte și groase. *Burin*-ele se înscriu mai ales în categoria celor de unghi pe spărtură, lamele retușate sunt cioplite marginal oblic, străpungătoarele au cel mai frecvent vârful în poziție mediană, retușat bilateral, vârfurile microlitice sunt obținute din lame lungi, subțiri și înguste etc. În așezarea de la *Perii Vadului* utilajul este realizat din silex și alte roci silicioase (53%), jaspuri și opaluri (31%) etc. și numai 13% sunt considerate unelte.

Prin cercetările din peștera *Hoșilor* de la *Băile Herculane*, C. S. Nicolăescu-Plopșor și Al. Păunescu (1961) au adus în discuție eventuala existență a azilianului în România, după ce microlitele de aici atrăseseră atenția cu mult timp înainte (C. S. Nicolăescu-Plopșor, E. Comșa, 1957). Existența acestei culturi, oarecum singulare în țara noastră, a fost acceptată și de alți specialiști (V. Dumitrescu, Alex. Bolomey, F. Mogoșanu, 1983).

Zona Defileului Dunării de la Porțile de Fier s-a conturat tot mai mult în ultima vreme ca o regiune de concentrare a locuirilor tardiglaciare de influență mediteraneană, mai exact de tip *romanello-azilian*. Sunt cunoscute câteva așezări faimoase de acum prin varietatea și frumusețea materialului, concentrate în apropierea comunei *Dubova* (jud. Mehedinți): peșterile *Climente I și II* și *adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului*. Cu toate că nu de puține ori aceste așezări sunt numite epigravetiene, Al. Păunescu (1989; 2000) nu ezită să le includă adesea epipaleoliticului cu diverse ingrediente onomastice care să justifice legătura lor cu diverse faciesuri: *Epipaleolitic tardigravetian* (ceea ce ar echivala cu *Romanello-azilianul II/2* sau *II/b*), *Epipaleolitic tardigravetian mediteranian*, *Epipaleolitic (Tardigravetian mediteranian)* etc., ca să nu mai spunem că multe așezări din această regiune sunt atribuite când tardigravetianului, când epipaleoliticului, când mezoliticului, fără precizări exacte ale conținutului lor tehnologic și cultural care să justifice aceste încadrări.

În cadrul utilajului *Gravetian final (protoromanellian)* din peșterile *Climente I și II*, după V. Boroneanț (1968; 1970; 1979; 2000) se detașează vârfurile de săgeată cu suprafața plană retușată altern, abrupt sau semiabrupt, în general microlitice, un fel de vârfuri *la gravette* miniaturale, lamelele trunchiate la unul sau la ambele capete, retușate abrupt pe o latură și altern fin pe suprafața plană, lamelele *Dufour*, microgratoarele rotunde, semirotonde, unguiforme, piesele semilunare, piesele *écaillées*. Unele din aceste piese de silex erau vopsite cu ocră roșu. Destul de interesanți sunt, de asemenea, o serie de bolovani de râu, în general de formă ovală care prezintă pe una din laturi o adâncitură făcută intenționat și uneori cu pete de culoare roșie.

Utilajul pe materii de origine animală sunt realizate din os și cuprind pumnale, străpungătoare, precum și un fragment dintr-un harpon cu barbeluri pe o singură latură din corn de cerb care amintește de tehnica magdaleniană. Un fragment de sulă din os a fost ornamentat cu motive rombice sau în rețea. Așezările *Climente I și II* sunt atribuite de Al. Păunescu (1989) tardigravetianului, considerând că ar putea să fie contemporane oscilației *Bölling* (13.300 și 13.000 B.P.). Acestei etape ar putea aparține și așezarea din peștera *Veterani* (denumită și *Maovăț*, peștera din *Pânza Curii* sau *Piscabara*).

V. Boroneanț (2000) consideră că *Paleoliticul final* din regiunea Porțile de Fier este reprezentat doar în peștera *Climente I* sau *Gaura Chindiei*, el propunând pentru această etapă termenul de *proto-clisurian*.

Rezultate extrem de interesante pentru o locuire *romanello-aziliană* au fost obținute prin săpăturile arheologice din *adăpostul de sub stâncă Cuina Turcului* (com. Dubova, jud. Mehedinți) (60 m altitudine absolută și 12 m altitudine relativă) (Al. Păunescu, 1978). Inventarul litic cuprinde un mare număr de piese, caracterizate printr-

o varietate deosebită. Cele mai numeroase sunt gratoarele obținute în mare parte pe așchii, de tip unguiform, circular sau subcircular. *Burin*-ele sunt de unghi pe spărtură, pe trunchiere oblică, dreaptă, retușată, adesea diedre și foarte rar multiple. Proporția cea mai mare o au uneltele microlitice (98%), iar roca folosită frecvent a fost silexul, alături de puține piese din obsidian (3%) și cuarțit. Utilajele pe materii dure de origine animală sunt, la rândul lor, în număr relativ ridicat. Cele mai multe sunt din os și cuprind următoarele tipuri: străpungătoare (foarte rar duble), unelte cu vârful puternic șlefuit, cu o margine în general convexă și subțiată (utilizate ca răzuitoare, netezitoare, la despicat etc.), vârfuluri de sulită (unele cu profilul arcuit). Uneltele din os au secțiune ovală, rotundă sau rectangulară, iar câteva din ele păstrează unele linii incizate și chiar urme de ocră roșu. În stratul inferior s-a găsit și un mic fragment de harpon plat prelucrat din corn, care se încadrează tipologic în *Magdalenian*.

Pentru adăpostul sub stâncă de la *Cuina Turcului* există câteva datări C-14: *stratul I* (denumit de Al. Păunescu *Epipaleolitic Tardigravetian mediteranian*) dispune de trei vârste - 12.600 ± 120 B.P. (Bln-803), 12.050 ± 120 B.P. (Bln 804), 11.960 ± 60 B.P. (GrN 12.665); *stratul II* (chiar dacă cuprinde două părți *Epipaleolitic Tardigravetian II a* și *II b*, nu se precizează căruia dintre ele aparține unica datare existentă, încât suntem obligați să presupunem că ar putea să provină din *II a*) - 10.125 ± 200 B.P. (Bln 802) (Al. Păunescu, 2000). Tot din această așezare D. Nicolăescu-Plopșor (1970) a descris mai multe schelete umane.

Al. Păunescu (1989) atribuie acestei etape și locuirile din nivelul 1 de la *Veterani-punctul Terasă*, nivelele 1 de la *Ogradena-Icoana* și *Ogradena-Răzvata*, care au livrat un material litic microlitizat și câteva obiecte pe materii dure animale (os și corn de cervidee) uneori ornamentate asemănător celor de la *Cuina Turcului*, de tipul pumnalelor, spatulelor, obiectelor cu caracter votiv. Aceste așezări ar putea să fie posterioare nivelului *Romanello-azilian* de la *Cuina Turcului*, încât nu este exclus ca ele să aparțină unui *Epipaleolitic clasic*, într-o altă accepțiune, desfășurat după 10.000 B.P. De altfel, V. Boroneanț (2000) menționează că **Epipaleoliticul** din această regiune ar putea fi recunoscut sub denumirea de *Clisurian* și s-ar regăsi doar în peșterile *Climente II* și *Veterani*, adăpostul sub stâncă *Cuina Turcului* și așezarea din aer liber de la *Ostrovul Banului*.

E.XVIII.1. Arta gravetiană și epigravetiană din România

În peștera *Gura Cheii* (Râșnov) au fost descoperiți doi dinți perforați, mai exact un canin de vulpe și un incisiv de cerb, în stratul gravetian datat la 22.180 ± 90 B.P. (GrN 14621) (fig. 127/8) (C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, N. Pop, 1962).

Zăcământul de la *Mitoc-Malu Galben* a livrat cel mai vechi obiect de artă paleolitică din România. Este vorba de o amuletă - pandantiv, care a fost prelucrată dintr-o așchie mijlocie de cortex (fig. 128). V. Chirica (1982) consideră că pe avers este reprezentat un cap stilizat de caprid, iar pe revers ar fi incizate coarnele unui bovid sau o siluetă masculină în alergare. Nu este exclus ca totuși pe ambele fețe ale pandativului să fie reprezentată partea inferioară a corpului unui alergător, mai exact picioarele și trunchiul său (M. Cârțumaru, 1999). Vârsta pandativului, conform datării C-14 a cărbunilor din vatra din același complex cu acesta, ar fi de 26.700 ± 1.040 B. P. (Gx 9418).

Tot la *Mitoc-Malu Galben* s-a găsit un al doilea pandantiv obținut dintr-o diafiză de ierbivor. Este un pandantiv nedecorat, de formă alungită, cu o perforație la una din

Fig. 128 – Pandantiv gravetian pe cortex de la *Mitoc-Malul Galben* (după V. Chirica, 1982).

extremități (fig. 129). Vârsta sa este estimată între 20.945 ± 850 B. P. (Gx 8503) și 19.910 ± 990 B. P. (Gx 8724) (V. Chirica, 1982; M. Cârciumar, V. Chirica, 1987).

Fig. 129 – Pandantiv gravetian din os de la *Mitoc-Malul Galben*, după M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995).

Peștera *Cioarei de la Boroșteni* a livrat mai multe obiecte de podoabă atribuite gravetianului și estimate că ar avea o vârstă cuprinsă între 25.900 ± 120 B. P. (GrN

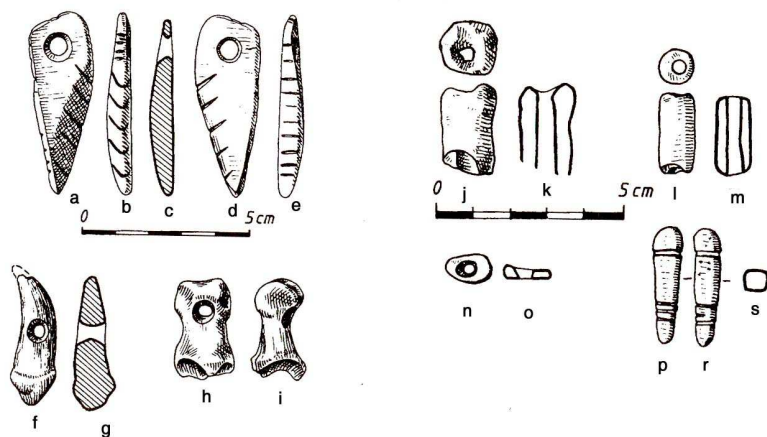

Fig. 130 – Obiecte de podoabă gravetiene din peștera *Cioarei-Boroșteni* (după M. Cârciumar, 1999).

15051) și 23.570 ± 230 (GrN 15050). Cel mai important dintre ele este un pandantiv gravat din gresie marnoasă puternic silicificată. Împreună cu el au fost găsite un incisiv și o falangă de *Ursus spelaeus* perforate (fig. 130). Tot în această peșteră au fost

descoperite două mărgele din stalactite de tip macaroană, o mărgea din os și un obiect din piatră mai curios, cu gravuri circulare, care ar putea să fi îndeplinit rol de pandantiv, chiar dacă nu este perforat (M. Cârciumaru, M. Otte, R. Dobrescu, 1996; M. Cârciumaru, 1999; M. Cârciumaru și colab., 2000).

În *Gravetianul târziu* de la *Cotu Miculinți* a fost descoperit un baston perforat prelucrat din partea inferioară a unui corn de ren, care prezintă pe una din laturi patru incizii. Un exemplar similar, dar fără nici un fel de ornamentație, a fost găsit la *Crasnalenca* într-un strat datat la 19.460 ± 220 B .P. (Bln 1443) (M. Brudiu, 1980; 1987).

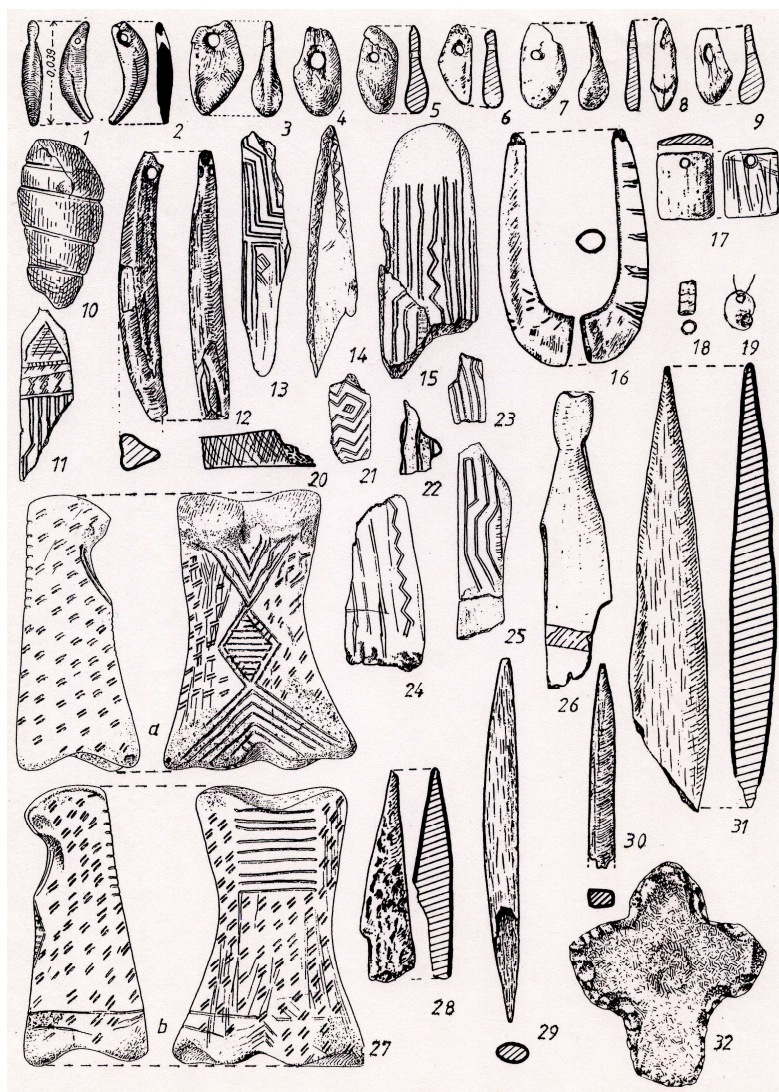

Fig. 131 - Utilaje, obiecte de podoabă și de artă din materii dure de origine animală, din grafit și din material litic atribuite paleoliticului superior și epipaleoliticului. 1 peștera *Bordul Mare*; 2-3 peștera *Gura Cheii*; 4-9; 11-31 adăpostul sub stâncă *Cuina Turcului*; 32 *Lapoș* (după C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Haas, Al. Păunescu, Alex. Bolomey, 1957; C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, Alex. Bolomey, 1970; 1978).

Așezarea *Poiana Cireșului* de la *Piatra Neamț*, așa cum am menționat, a livrat mai multe artefacte din materii dure animale, dintre care unele se încadrează în categoria obiectelor de artă, cum ar fi diafiza gravată cu incizii semirombice, vârful fragmentat de corn gravat cu linii întrerupte pe fața superioară a cornului de cerb din care a fost realizat, pandantivul din caninul de lup perforat la rădăcină pentru a fi suspendat, fluierul din falanga de ren, colierul de melci perforații prin orificii dreptunghiulare și un

galeț plat de cuarțit gravat pe o parte a circumferinței și vopsit cu ocră roșu (fig. 127) (M. Cârțumaru, G. Lucas, M. Anghelinu, O. Cârțina, M. Cosac, M. Mărgărit, L. Niță, M. Pleșa, F. Dumitru, 2004).

Din faza finală a gravetianului, din așezarea *Stracova* (com. Șendriceni, jud. Botoșani), provine o piesă în formă ovală, alungită, din grafit, pe care au fost gravate patru șanțuri oarecum paralele (fig. 131/10).

Epigravetianul de la Porțile de Fier a livrat o gamă foarte variată de obiecte de artă.

În nivelul *Tardigravetian (romanello-clisurean)* din peștera *Climente II* s-au găsit două piese de os ornamentate. Prima prezintă o ornamentare în două registre realizate prin împunsături, incizii și motive în scăriță. Pare a fi o parte a unei piese cu destinație magico-religioasă. A doua piesă reprezintă un fragment de sulă ornamentată cu motive romboidale sau în rețea (V. Boroneanț, 1970; 1979; 2000).

Adăpostul de sub stâncă *Cuina Turcului* (Dubova, jud. Mehedinți) (Al. Păunescu, 1978), rămâne unic prin bogăția și varietatea obiectelor de podoabă și de artă descoperite aici în stratele *romanello-aziliene (clisuriene)*, prin cele 15 piese reprezentate prin canini de cerb, incisivi de lup, mistreț și rumegător, perforați la bază, în zona rădăcinii (fig. 131/4-9; 12); vertebre de pește cu un orificiu în mijloc; pandantiv de os perforat la una din extremități, care pe fața inferioară este ușor șlefuit și conservă linii fine incizate și urme de ocră roșu (fig. 131/17); fragmente de *Dentalium* sp. (fig. 131/18); melci perforați (fig. 131/19). În aceleași strate s-au descoperit bucăți mai mari sau mai mici de grafit, ocră roșu și galben – portocaliu, hematită, trei pietre de râu de formă ovală sau oval-prelungă acoperite cu ocră roșu și un fragment de gresie cu urme de ocră pe cele două fețe. Obiectele de artă sunt mult mai numeroase și interesante prin motivistica ornamentală (fig. 131/11; 13-16; 20-26;). Au fost prelucrate în cea mai mare parte pe fragmente de oase și de corn. Decorul geometric este cel mai răspândit, într-o mare diversitate de registre. Desigur că cea mai importantă piesă o reprezintă o falangă de cal sălbatic, cu muchiile proximală și distală de pe fața plantară și cu tuberozitățile distale atenuate prin șlefuire, acoperită cu decor aproape pe întreaga suprafață (fig. 131/27). Această piesă este considerată unicat în *Tardigravetianul* european. Prin forma sa și decorul de pe fața plantară a fost considerată a reprezenta o figură umană stilizată. Grupele de linii ar trebui să sugereze îmbrăcămintea (Al. Păunescu, 1978).

V. Boroneanț (1979; 2000) estimează că arta de la *Cuina Turcului*, cu motivele sale în meandre, oferă corespondențe cu *Magdalenianul* occidental, cu care a fost mai mult sau mai puțin contemporan.

În România, chiar dacă arta mobilieră nu este la fel de numeroasă și variată, ca într-o serie de regiuni apropiate, probabil ca urmare a reducerii mamutului în această etapă, s-a descoperit în schimb pictură rupestră paleolitică, ceea ce particularizează acest teritoriu în Europa centrală și de sud-est.

Peștera *Cuciulat* (com. Lecta, jud. Sălaj), cu picturile sale, a fost descoperită la o sută de ani după ce plafonul policrom de la *Altamira* reintra sub privirile oamenilor din zilele noastre (M. Cârțumaru, M. Bitiri, 1979).

Picturile din peștera *Cuciulat* se concentrează într-o mică sală, care se află de-a lungul galeriei superioare a peșterii și constă în principal dintr-un cal și o felină (fig. 132). Calul este pictat în roșu, vopsea acoperind întregul corp, ale cărui dimensiuni sunt de 24,5 cm lungime și 12,5 cm înălțime. Felina este mai slab conservată, cu conturul mai greu de urmărit. Cuplajul cal-felină în arta rupestră paleolitică nu este

întâmplător și apare cu o frecvență semnificativă în peștera *Font-de-Gaume*, în panoul „Leului” din galeria *Le Combel*, în „Salonul negru” din peștera *Niaux* și chiar „cabinetul felinelor” din peștera *Lascaux* (M. Cârciumar, 1987). Referitor la faptul că picioarele calului de la *Cuciulat* sunt nedefinite și chiar picioarele anterioare de felină sunt greu sesizabile, trebuie să aducem în discuție această „neglijență” ca un fel de „modă stilistică”, întrucât omiterea figurării părții inferioare a picioarelor nu lipsește nici în Sicilia, la *Levanzo*, unde caii gravați rămân cu aceste imperfecțiuni de redare. Exemple în acest sens sunt și cele de la *La Baume-Latrone*, *Ebbou* și *Bayol*. Analogii interesante

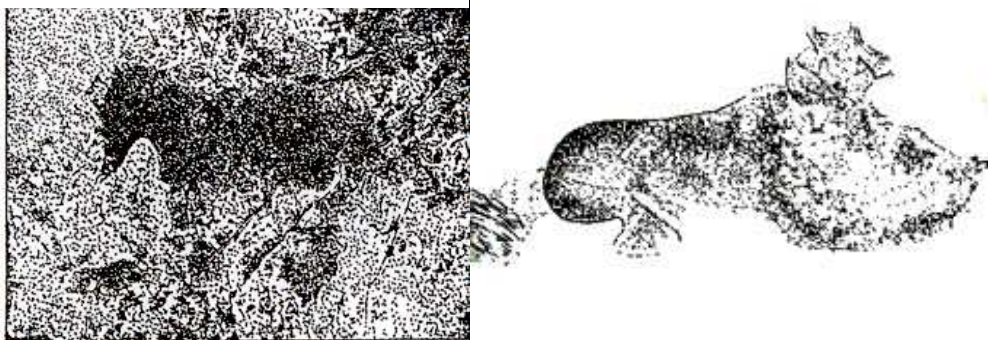

Fig. 132 – Pictură parietală din peștera *Cuciulat* (după M. Cârciumar, M. Bitiri, 1979).

există de asemenea, între peștera de la *Cuciulat* și peștera *Paglicci*, situată pe versantul meridional al Munților Gargano din Italia peninsulară, picturile fiind puse în legătură cu locuirea gravetiană de la intrarea în peșteră.

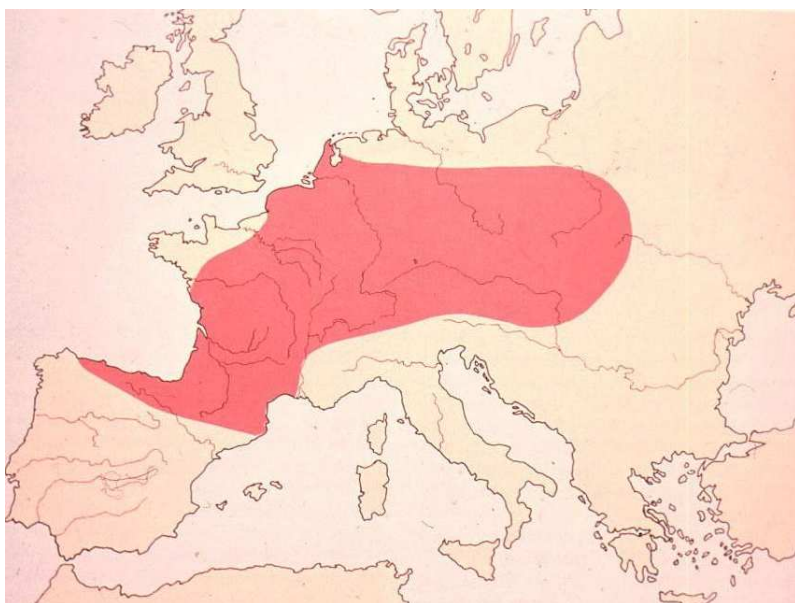

Fig. 133 – Extinderea ariei de dezvoltare a artei rupestre în Europa prin descoperirile din peșterile *Kapova* și *Cuciulat*.

Asupra vârstei picturilor din peștera *Cuciulat*, M. Cârciumar (1987) le atribuie unui *Epigravetian* și ar putea fi estimate la peste 10.000 ani. J. Kozłowski (1992), relevând analogiile frapante dintre *Cuciulat* și *Kapova* din Munții Ural, le conferă o vârstă între 15.000 și 14.000 ani.

După descoperirea și valorificarea științifică de către M. Cârciumar (1987) a picturilor rupestre din peștera *Cuciulat*, larga punte dintre mulțimea picturilor și

gravurilor paleolitice din regiunea franco-cantabrică și izolatele descoperiri din Munții Ural a căpătat un foarte important punct de sprijin. Recunoașterea importanței acestei descoperiri avea să fie făcută prin includerea sa în marile sinteze asupra artei paleolitice, fiind suficient să amintim în acest sens lucrarea englezului P. G. Bahn și francezului J. Vertut (1988), intitulată „*Images of the Ice Age*”, cea a francezilor J. Ph. Rigaud și J. M. Geneste (1993). „*Les hauts lieux de la Préhistoire en Europe Centrale*”, ca să nu mai vorbim de marea sinteză a lui A. Leroi-Gourhan – „*La Préhistoire dans le Monde*” (J. Garanger, 1992).

F. Epipaleoliticul

Referitor la denumirea și chiar conceptul de **Epipaleolitic** se cuvine să aducem câteva precizări (M. Orliac, 1988). În 1931, G. Goury era cel care oferea o împărțire în care separa, în cadrul mezoliticului, un **Epipaleolitic** în care includea *Azilianul* și *Sauveterrianul* și un *Pre-neolitic* care cuprindea în fapt *Tardenoazianul*. Această concepție va fi în parte asimilată doar pentru regiunea magrebiană din nordul Africii. La rândul său, H. de Lumley (1957) introduce termenul de *Epimagdalenian* pentru acele industrii “magdaleniene” care persistă în *Mezolitic* și care înregistrează reducerea numărului *burin*-elor și care sunt de acum mai grosiere, în timp ce gratoarele pe așchii se înmulțesc.

Un sens cronologic îi va da epipaleoliticului F. Bourdier (1961), pe baza, în mod deosebit, a analizelor polinice, punându-l în corespondență cu *Preborealul*. În această etapă, el observă într-adevăr persistența unor trăsături proprii magdalenianului după dispariția renului (probabil epimagdaleniene), ca și a azilianului și culturii montadiană, toate aceste industrii evoluând într-un *Mezolitic* propriu-zis.

În această situație, constatăm câteva ipoteze cu privire la utilizarea și sensul termenului **Epipaleolitic** care domină în ultima vreme lumea științifică.

J.-M. Le Tensorer (1979) cuprinde în **Epipaleolitic** toate culturile de tradiție pur paleolitică ce supraviețuiesc după dispariția renului. M. C. Dewez (1973) include **Epipaleoliticul** în *Mezolitic*, considerându-l o fază a acestuia. A. Thévenin (1982) consideră **Epipaleoliticul** și *Azilianul* ca etapa de trazație de la *Magdalenian* la *Mezolitic*. După el, **Epipaleoliticul** este o industrie cu vârfuri *à dos* curbate cu unul sau două vârfuri, cu gratoare scurte pe fragmente de lamă sau așchie, cu *burins* pe troncatură, cu sau fără galeți gravați și pictați. M. Escalon de Fonton (1976) menționează că **Epipaleoliticul** ar începe cu oscilația climatică *Alleröd*, dar acesta este *Castelnovianul* care, realizând neolitizarea în mediu autohton, ar reprezenta *Mezoliticul*. R. G. Rozoy (1978) este mult mai tranșant, afirmând că, deoarece termenul de *Mezolitic* sugerează ideea de tranziție între economia de vânători și cea de agricultori, în sensul orientării spre producția de alimente, trebuie în consecință eliminat. Întrucât el este conștient de necesitatea utilizării unui termen care să sublinieze procesul de continuitate al paleoliticului, preferă termenul de **Epipaleolitic**. În concepția sa, noutatea pe care o aduce **Epipaleoliticul** sunt armăturile microlitice (până la 25%), în special lamele *à dos*, ele sfârșind o dată cu apariția ceramicii. Trebuie însă să ținem seama că o serie de descoperiri au relevat că anumite culturi epipaleolitice nu conțin deloc, sau includ foarte puțin, armăturile în stratele respective. A. Broglio (1976) menționează, referindu-se probabil cu deosebire la teritoriul Italiei, că **Epipaleoliticul**

desemnează complexele sauveterroide și tardenoide care marchează o ruptură cu complexele epigravetiene spre mileniul șapte B.C. După el, semnificația termenului de **Mezolithic** nu se regăsește în această țară, mai ales în regiunea Pô, unde nu se întrezărește o perioadă intermediară între **Paleolithic** și **Neolithic**. În sfârșit, J. K. Kozłowski și S. K. Kozłowski (1979) afirmă că bazinul carpatic nu poate să fie inclus în zona în care s-ar justifica întrebuițarea termenului de **Mezolithic**, el preferând mai degrabă pentru industriile acestei etape din această regiune termenul de **Epitardigravetian**.

G. Mezolithic

Termenul de **Mezolithic** a fost propus pentru prima dată de Marcel Rebourg, în 1873, pentru a delimita o perioadă de tranziție între vârsta pietrei așchiate și perioada pietrei lustruite, considerând-o, în orice caz, ca o etapă caracterizată în principal de piatra cioplită. În anul 1888, Archibald Carlyle înțelegea prin **Mezolithic** o industrie dominată de forme geometrice de silex care se situa la prima vedere între **Paleolithic** și **Neolithic**. La rândul său, Georges Hervé încerca în 1895 să sugereze prin **Mezolithic** o epocă de tranziție între "**Vârsta renului**" și **Neolithic**, pentru ca J. de Morgan (1874) să se apropie cel mai mult de înțelesul actual al termenului, în sensul de a include în această etapă industriile desfășurate între **Magdalenian** și **Neolithic** (M. Orliac, 1992). Georges Goury propune în 1931 divizarea mezoliticului în **Epipaleolithic** și **Preneolithic**, reușind să introducă mai degrabă oarecare confuzie în înțelegerea acestei perioade, cu toate că cercetările ulterioare aveau să releve complexitatea etapei respective. Termenul de **Epipaleolithic** a fost întrebuițat din 1950 în Magreb, în ultima perioadă și în Franța, ca sinonim al mezoliticului. Totuși, majoritatea specialiștilor din Europa consideră că termenul de **Mezolithic** este necesar să includă industriile situate între **Paleolithic superior** și **Neolithic**, fiind o perioadă cu trăsături proprii. În această situație, în Europa de vest, **Epipaleolithic** ar trebui să desemneze industriile care s-au desfășurat între *oscilația climatică Alleröd* și *stadiul Dryas III*, dar nu este indicat să fie generalizată această concepție și în Africa de nord și Orientul Apropiat, unde el cuprinde industriile mai vechi, de circa zece mii de ani. Este adevărat că periodizarea acestei etape nu se poate generaliza la nivelul Eurasiei și Africii. Așa de exemplu, în nordul Africii, mai exact în Magreb, Sahara și valea Nilului, industriile microlitice de tip **Paleolithic superior** și **Mezolithic** sunt cunoscute aici cu vârste de peste 20.000 de ani și sunt numite **Epipaleolithic**, în Orientul Apropiat ele sunt încadrate în cultura kebariană de circa 13.000 de ani sau în **Natufian** de 12.500 de ani.

Dacă în Eurasia se poate vorbi de un **Mezolithic** pe un teritoriu întins, din Irlanda până în Siberia și Manciuria, nu înseamnă că în Europa centrală și meridională nu apar complicații, în sensul că în această regiune, între industriile epigravetiene și cele postglaciare, nu există o ruptură, invocându-se chiar situații de neolitizare a industriilor epi-tardigravetiene, fără a exista un **Mezolithic**.

Mezolithic vest-european își are certe rădăcini tehnologice și tipologice în **Magdalenian** și **Hamburgian**, fiind suficient să invocăm în acest sens multiplicarea vârfurilor *à dos abbattu*, de mutle ori asociate cu gratoare scurte specifice culturilor **Valorgniană**, **Aziliană** și grupurilor "**Federmesser**", contemporane oscilației *Alleröd*. Acesta ar fi un prim curent intercultural, cunoscut sub denumirea generală de **Azilian**, el fiind urmat de un al doilea curent "**sauveteriant**" dominat de piese de formă

triunghiulară de mici dimensiuni, segmente de cerc și vârfuri “*Sauveterre*” (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988; R. Schild, 1989; J. K. Kozlowski, S. K. Kozlowski, 1979).

Referitor la originea și dispersia diverselor faciesuri mezolitice, aducem în discuție sistemul elaborat de Ștefan K. Kozlowski, care continuă să rămână actual, chiar dacă a fost propus în anul 1973. De la început trebuie să menționăm că S. K. Kozlowski (1973; 1980) preferă termenului de *provincie* sau regiune pe cel de *cerc (kreis)* cu sens de ansamblu. Astfel el a definit trei mari cercuri culturale: *nord-oriental, septentrional și occidental*.

Cercul cultural mezolitic nord-oriental s-ar fi dezvoltat din culturile paleoliticului siberian, mai ales din regiunea Angara, cel *septentrional* și-ar avea originea în culturile paleoliticului final din Europa mijlocie și de nord-vest, iar *cercul cultural occidental* are la bază culturile de coastă occidentale ale Mediteranei.

Din punct de vedere cronoclimatic, **Mezoliticul** a fost contemporan unei perioade caracterizate de variații climatice foarte frecvente care au determinat importante modificări ale vegetației și faunei. Dacă ar fi să ne referim la vestul Europei, unde **Mezoliticul** este mai bine datat, trebuie să spunem că aici el este contemporan cu cea mai mare parte a sfârșitului stadiului rece *Dryas II*, desfășurat între 12.300 și 11.800, oscilației climatice *Alleröd*, adică etapei dintre 11.800 și 11.000 și stadiului *Dryas III*, adică între 11.000 și 10.000 de ani.

Cercetările interdisciplinare au precizat că temperatura apei de la suprafața oceanului Atlantic a crescut în timpul iernii între *Dryas III* și *Alleröd* de la 0,9° C la 9° C, iar în timpul verii de la 6,6° C la 14° C, pentru ca în *Dryas III* acestea să scadă din nou iarna la 1,8° C și vara la 7,4° C. Ghețarii existenți în ultimul stadiu glaciar vor elibera circa 1.400.000 km p din suprafețele acoperite, ceea ce va avea drept consecință imediată repopularea acestor teritorii (M. Orliac, 1992).

În ceea ce privește cunoașterea populațiilor mezolitice din nordul Europei și raportul cu populațiile primitive ale secolului trecut, mai cu seamă în vederea reconstituirii miturilor acestora, sunt foarte importante lucrările publicate recent de P. Plumet (2004 a; b).

Revenind la cele trei cercuri culturale mezolitice precizate de S. K. Kozlowski (1973; 1980), vom încerca să relevăm trăsăturile tehnico-tipologice și mai cu seamă culturile regionale pe care le include fiecare.

G.I. Cercul mezolitic nord-oriental

Cercul mezolitic nord-oriental se desfășoară în jumătatea nordică a părții europene a Rusiei, din nord-vestul Poloniei până în Ural și din nordul Ucrainei până la Marea Barent. În acest vast teritoriu, industria litică prezintă câteva trăsături specifice, precum nucleii foarte reguțați cu lamele cu talon unic, o tehnică particulară de fragmentare și segmentare a lamelor și lamelelor, gratoare pe lame, *burins* pe lame rupte, *burins* de unghi pe trancatură, *vârfuri de os de tip Sighinskoc* și *Stora Dode*. Culturile cele mai cunoscute care se circumscriu acestui spațiu sunt *Niemen, Volga-Oka, Kunda, Kama* și *Yangelka*.

G.I.1. *Cultura Niemen*

Cultura Niemen își trage numele de la fluviul Niemen. Această cultură mezolitică se dezvoltă pe cursurile apelor din Lituania și Belarus, extinzându-se din extremitatea nord-estică a Poloniei până în nordul Ucrainei și până la granița letonă, ceea ce înseamnă un teritoriu care măsoară circa 500 km de la est la vest și aproximativ 600 km de la nord la sud. În acest vast teritoriu se concentrează peste 130 de așezări mezolitice aparținând acestui facies, contemporane în general oscilațiilor specifice Mării Baltice, cunoscute sub numele de *lacul cu Ancylus* și *marea cu Littorina*, ceea ce înseamnă în schema Blytt-Sernander prima treime a borealului și până în *Subboreal*. Aceasta presupune că, în mare parte, această cultură este contemporană neoliticului din alte regiuni.

Industria litică se caracterizează printr-un debitaj laminar regulat din care au rezultat armături geometrice triunghiulare și trapezoidale, *vârfuri de Kunda*, gratoare scurte și *burins* pe spărtură și troncatură, iar industria pe materii dure de origine animală include harpoane cu un singur rând de barbeluri, vârfuri de suliță din corn de cervide cu o creștătură în care se inserau armături de silex.

G.I.2. *Cultura Volga-Oka*

Cultura Volga-Oka se desfășoară în jurul Moscovei, pe o rază de peste 200 km. Așezările sunt cantonate pe fluviile principale Volga, Oka și Moscova. Contemporană în general borealului, această cultură are un inventar litic asemănător culturii *Niemen*, în timp ce industria pe os este absentă.

G.I.3. *Cultura Kunda*

Cultura Kunda a împrumutat numele de la orașul *Kunda* din Estonia, din apropierea golfului finlandic. **Cultura mezolitică de tip Kunda** acoperă un vast teritoriu, estimat cu o lungime de 1.700 km și o lățime de circa 500 km, de la golful Riga și Munții Timan în nord, până la înălțimile podișului Valdai - râurile Sukhoma și Vijtșegda în sud. Cronoclimatic, *Mezoliticul* de facies **Kunda** se desfășoară din *Preboreal* (așezarea *Pulli* datată la 7.630 ± 120 B.C.), până la limita *Atlantic-Subboreal*. Complexitatea culturii **Kunda** constă din existența în așezările sale a unor adevărate necropole (*Zvejnicki*, *Olenij Ostrov*), a structurilor de locuire (*Narva*, *Kunda-Lammasmägi*, *Osa*), a obiectelor ornate din corn de cervide (*Torvala*, *Riga*), cum ar fi vârfurile de suliță, harpoanele cu un rând de barbeluri, *poinçons* etc. Într-o turbărie din așezarea de la *Vis I* s-au descoperit peste 200 de obiecte din corn, între care sunt remarcabile arcurile de diverse tipuri, vârfurile și sulițele, schiurile, patinele de sanie, vâslele etc., de multe ori ornate cu motive geometrice și chiar motive figurative, cum ar fi un cap de elan gravat pe un schiu.

G.I.4. *Cultura Kama*

Cultura Kama se desfășoară începând din Munții Ural, pe marginea Volgăi mijlocii și afluenților săi, în special râul *Kama*, până spre afluenții Dvinei de nord și Pecioarei. Așezările sunt contemporane în special perioadei boreale.

G.I.5. *Cultura Yangelka*

Cultura Yangelka se învecinează și se aseamănă cu **cultura Kama**, fiind răspândită într-o regiune muntoasă din nord-vestul munților Ural, pe cursul superior și mijlociu al râului Bielaia, afluent al Kamei.

G.II. *Cercul mezolitic septentrional*

Cercul mezolitic septentrional înglobează o serie de culturi mezolitice, dintre care mai bine cunoscute sunt **Maglemoas** și **Post-maglemoas**, **Duvensee**, **Kangemose**, **Ertebølle** și **Janislawice**, ale căror trăsături comune constau din existența gratoarelor foarte scurte și lamelor *haches-herminettes*. Aceste culturi acoperă în general teritoriile Angliei, Țărilor de Jos, Danemarcei, sudul Suediei, nordul Germaniei, Poloniei și ținuturi din Lituania și Belarus.

G.II.1. *Cultura Maglemoas*

Cultura Maglemoas a fost inițial, după săpăturile din 1903 de la *Mullerup* (Danemarca), într-o mlaștină (*magle mose*), considerată neolitică. Abia în 1927, E. Westerby o va atribui mezoliticului și ca urmare a studiilor atente din peste 40 de așezări daneze care au fost datate în general între 7.600 și 6.000 B.C. (M. Orliac, 1988).

Originea culturii maglemoasiene s-ar putea afla în așezarea *Deimern* din Germania, unde poate să fie sesizată tranziția de la **Ahrensburgian**, specific paleoliticului final și un **Maglemoasian vechi**, petrecută înspre partea finală a preborealului.

Trăsăturile industriei litice sunt date în special de vârfurile microlitice cu troncatură sau *à dos* curbate, de triunghiurile uneori alungite, trapezele înguste și tehnica *micro-burin* spre partea finală a culturii. Industria pe materii dure de origine animală este bogată în harpoane din corn de cerb cu barbeluri largi, vârfuri barbelate de os, vârfuri de os cu marginile armate cu lamele de silex prin intermediul unor crestături, herminete de corn de cerb. Utilajele de corn și os s-au conservat uneori foarte bine, pentru că multe așezări sunt în sedimente turboase care au conservat excelent aceste materiale, unele din ele unice, cum ar fi vâslele, arcurile, săgețile. Multe din aceste obiecte sunt decorate de cele mai multe ori cu motive geometrice, dar astfel de gravuri au fost întâlnite și pe alte suporturi, dintre care amintim chihlimbarul. Un astfel de exemplu îl reprezintă așezarea de la *Egemarke*, unde pe o bucată de chihlimbar a fost gravat un cap de elan.

Creatorii acestei culturi rămâneau vântori-culegători, cunoscându-se foarte multe specii de mamifere, păsări și pește vâdate și plante culese, cum ar fi alunele, semințele de crin de apă etc.

G.II.2. *Cultura Duvensee*

Cultura Duvensee este o cultură mezolitică răspândită în regiunile turboase din nordul Germaniei, provincia Schleswig-Holstein. Cercetările și definirea culturii au început în 1.925, atunci când G. Schwantes a făcut primele cercetări în această regiune și apoi în 1971, când K. Bokelmann a efectuat o serie de datări C-14, cuprinse între 7.250 ± 300 și 6.810 ± 70 B.C., în acord cu analizele polinice care plasează aceste așezări în *Borealul vechi*. Pentru fazele tardive există și datări până la 5.200 B.C.

Utilajul litic constă din herminete, așchii și lame scurte, neregulate, nucleii plăți cu două planuri de lovire. Dintre utilaje sunt mai frecvente gratoarele scurte, *burins* pe troncatură, *perçoirs* și armături microlitice, triunghiuri isoscele și scalene etc. Din os sau corn de cervide s-au realizat vârfuri barbelate, vâsle etc.

G.II.3. *Cultura Kongemose*

Cultura Kongemose este o cultură mezolitică specifică sudului Scandinaviei și Danemarcei. Inițial, s-a crezut că este o fază inițială a culturii *Ertebølle*, dar în 1966, J. Troels Smith a demonstrat că ea este o cultură mezolitică de sine stătătoare, care s-a desfășurat de la sfârșitul borealului până spre 5.000 de ani, adică partea mijlocie a atlanticului. Industria litică nu mai este dominată parcă de microlitismul altor culturi contemporane, fiind mai numeroase lamele mari regulate, din care s-au obținut *burins* pe spărtură și gratoare. Industria pe os și corn este mai puțin spectaculoasă. Pare mai mult o cultură de coastă după resturile osteologice provenite de la animalele vâdate.

G.II.4. *Cultura Ertebølle*

Cultura Ertebølle este specifică mezoliticului final din Scandinavia, datată aproximativ între 4.600 și 3.200 B.C. Industria litică se caracterizează prin nucleii conici cu un singur plan de lovire, cu numeroase *burins* și gratoare. Harpodelor de os și corn de cervide li se adaugă celor din os de cetacee. În faza finală a acestei culturi este menționată o ceramică proprie. Și această cultură este specifică coastelor marine, dacă avem în vedere că studiile izotopice ale carbonului din oasele umane descoperite în așezările acestei culturi au relevat o alimentație axată preponderent pe animalele marine. Animalele marine erau vâdate și datorită unor cuceriri ale oamenilor din această cultură legate de tehnicile de navigație. Mărturie în acest sens stau descoperirile de vâsle și chiar o pirogă de 10 m, sculptată în lemn de tei.

În câteva așezări, pe lângă incinerarea morților, s-au adus argumente care susțin practicarea canibalismului. Nu lipsesc nici înmormântările cu ocră și ofrande (utilaje litice, harpodelor etc.).

G.II.5. *Cultura Janistawice*

Cultura mezolitică Janistawice se desfășoară mai ales pe teritoriul Poloniei și ea se pierde se pare în *Neoliticul* din această țară.

G.III. Cercul mezolitic occidental

Cercul mezolitic occidental include, la rândul său, câteva culturi cunoscute, precum *Sauveterrianul*, *Tardenoazianul* și *Castelnovianul*. Ocurența acestora se suprapune teritoriilor Marii Britanii, Țărilor de Jos, sudului Germaniei, teritorii mai restrânse din Cehia, Elveția, Franța, Spania și Portugalia.

G.III.1. Cultura Sauveterriană

Cultura Sauveterriană, atunci când a fost creată de L. Coulonges în 1928, desemna o industrie mezolitică ce se plasa între *Magdalenian* și *Tardenoazian*. Adesea este o cultură calificată ca epipaleolitică.

Sauveterrianul tipic, contemporan preborealului (9.060 ± 190 B.P., în așezarea *Fieux*), este dominat de triunghiuri, segmente, *vârfuri de Sauveterre*, vârfuri cu baza transversală (confundate cu vârfurile *Tardenois*), puține gratoare rotunde și lamele *à bord abattu*, toate extrem de microlitice.

Sauveterrianul mijlociu (8.370 ± 100 - 8.950 ± 95 B.P.), desfășurat în *Boreal*, abundă în triunghiuri isoscele, iar în *Sauveterianul recent* mai mult în trapeze.

G.III.2. Cultura Tardenoaziană

Cultura Tardenoaziană a fost definită de G. de Mortillet în 1897 ca o industrie de la începutul neoliticului, plecând de la săpăturile din 1885 ale lui E. Taté și cele din 1889 ale lui E. Vielle în provincia *Tardenois*, din departamentul Aisne (Franța). În 1926, F. C. E. Octobon și în 1932 R. Daniel au precizat caracterul mezolitic al tardenoazianului. În anii '50, R. Daniel și E. Vignard (1954), precum și M. Escalon de Fonton și H. de Lumley (1957) au separat două faciesuri tardenoaziene - de coastă și continental. Faciesul de coastă ar cuprinde *Castelnovianul*, iar cel continental **Tardenoazianul tipic** din Bazinul parizian și chiar **Tardenoazianul** de la *Agenais* (contemporan probabil neoliticului) (M. Orliac, 1988 d).

Există concepții care consideră **Tardenoazianul** ca un stadiu de evoluție pan-european al industriilor mezolitice, ceea ce a dus la unele aberații, în sensul că au fost atribuite tardenoazianului sau swidero-tardenoazianului anumite utilaje din Europa centrală. După S. K. Kozlowski (1973), termenul de **Tardenoazian** ar trebui să desemneze în mod restrictiv industriile din nordul și centrul bazinului Parisian și eventual cele de tip *Beuron* și de pe Rhin din Germania. Asupra acestor concepții privind ansamblurile tardenoaziene au adus contribuții, în special după 1960, J. Hinout, R. Parent și J. G. Rozoy (1978), care au împărțit **Tardenoazianul** în trei stadii (*vechi*, *mijlociu* și *recent*), care trec foarte ușor de la unul la altul în etapa cuprinsă între mijlocul borealului și atlanticului. **Stadiul vechi** include în general un debitaj lamelar puțin regulat, armăturile, care sunt dominante, fiind reprezentate de lamele *à dos*, vârfuri cu troncatură oblică, triunghiuri scalene și isoscele, vârfuri cu baza retușată și segmente. În **stadiul mijlociu**, debitajul nu se schimbă, dar lamelele sunt amenajate prin retușe parțiale, apar mai ales scobiturile și troncaturile, aceste ultime trăsături devenind și mai pregnante în **stadiul recent** (M. Orliac, 1988 d).

G.III.3. Cultura castelnoviană

Cultura castelnoviană este considerată de M. Escalon de Fonton (1956) o cultură mezolitică, proprie sud-estului Franței. Unele din așezările atribuite castelnovianului au fost botezate tardenoaziene de coastă.

Castelnovianul clasic este contemporan borealului (la *Châteauneuf-les-Mastigue*, fiind datat între 5.880 ± 170 și 4.840 ± 40 B.C.)

La *Châteauneuf* s-a pus și problema eventualei domesticiri a oii, iar la *Montclus* s-au descoperit semințe de *Vitis* sp., *Vitis sylvestris*, *Vicia* gr. *hybrida narbonensis*, precum și indicii în structurile de combustie a conservării peștelui prin afumare.

H. Trăsăturile generale ale culturilor mezolitice

Habitatele mezolitice sunt în general de formă rectangulară sau ovalară, cu suprafețe cuprinse între 10 și 25 m p, uneori prevăzute cu găuri de par, platforme din scoarță de mesteacăn sau aliniamente și pavaje de pietre, cu vetre adesea difuze sau săpate superficial, foarte rar mărginite de dale de piatră, uneori umplute cu pietre întrebuințate pentru fierberea indirectă a alimentelor (R. R. Newell, 1980; D. T. Price, 1985). În funcție de regiune și climatul fiecărei perioade, campamentele erau estivale, de iarnă sau permanente, pentru întregul an. S-au descoperit mici halte specializate pentru pescuit, vânatoare cu capcane de mici mamifere, vânarea animalelor de apă și focilor (M. Pitts, 1973; J. M. Andersen, B. F. Byrd, M. D. Elson, 1981; A. Legge, P. Rowley-Conwy, 1985). Sedentarismul este tot mai evident în această perioadă, mărturie stând multitudinea cimitirelor asociate cu spațiile locuite ale așezărilor mezolitice.

Existența unor așezări în sedimentele turboase a reprezentat un mare avantaj în ceea ce privește conservarea unor utilaje din materii dure de origine animală și vegetală (arcuri, săgeți, schiuri, patine de sănii, vâsle, recipiente de scoarță), dar și adevărate tezaure sedimentare pentru reconstituirea prin metoda palinologică a paleoclimatului.

În **Mezolitic** se produce un mare câștig tehnic prin multiplicarea armăturilor microlitice pentru vârfurile destinate vânătorii. Acestea sunt forme geometrice, precum segmentele de cerc, trapezele fixate cu rășini și bitumuri sub formă de barbeluri (J. - G. Rozoy, 1978). Multiplicarea acestora este în mod cert legată de întrebuințarea mult mai intensă a arcului și implicit a săgeților ușoare, aspect relevat încă din **Magdalenian**. Folosirea arcului în detrimentul propulsorului oferea performanțe mult mai bune, precizie și o distanță sporită față de vânat, ca și rapiditatea în acțiune. Până în prezent, cele mai vechi arcuri și săgeți, de circa 10.000 de ani, atribuite culturii ahrensburgiene (*Dryas III*), erau confecționate din lemn de pin, cum sunt cele descoperite în turbăria de la *Stellmoor* de lângă Hambourg. Săgețile din **Mezoliticul** scandinav de la *Loshut* din Suedia, în urmă cu 9.300 de ani erau prevăzute cu șanțuri pentru fixarea armăturilor. Arcurile erau cu curbura unică de circa 2,50 m sau cu trei curburi de aproximativ 2,10 m, fiind obținute din lemnul rășinoaselor. Nu lipsesc însă nici cele din lemn de ulm și frasin. O serie de arcuri de mici dimensiuni au fost interpretate ca având o destinație legată de obținerea focului prin antrenarea unui baston prin învârtire pe un suport din lemn.

Un utilaj care particularizează **Mezoliticul**, în special în regiunile nordice, este hermineta cu lamă de piatră întrebuințată la prelucrarea lemnului. Acest utilaj nu apare

în Franța și țările meridionale decât în *Neolitic*.

Industria pe os și corn de cervide cunoaște în **Mezolitic** un regres în raport perioadele anterioare, mai ales în regiunea franco-cantabrică, unde *Magdalenianul* cunoscuse un apogeu în acest sens. Totuși se cunosc și excepții, pentru că, de exemplu, numai din peștera *Mas-d'Azil* în Franța s-au recuperat peste 200 harpoane aziliene (L. Mons, 1979), iar la *Star Carr* în Marea Britanie s-au descoperit, dintr-un nivel datat la circa 9.500 B. P., 187 de vârfuri barbelate, poinçons etc. realizate din corn de elan sau de cerb (J. G. D. Clark, 1954)

În **Mezolitic**, se vorbește și de *domesticirea* unor specii de animale: oaia și capra la *Abri de Dourgne* și peștera *Gazel*, animale care sunt alogene pentru teritoriul Franței (D. Helmer, P. Méniel, V. D. Vigne, 1989). Câinele a fost asociat cu locuirile epipaleolitice, ca de exemplu în peștera *Belt* din Iran (12.000 ani) și un mileniu mai târziu în *Natufianul* din Palestina. Câinele este prezent și în așezările mezolitice spre 9.500 B.P. de la *Star Carr* (Marea Britanie), *Bedburg - Königshoven* (Germania) (P. Bintz, 1989). În *Maglemoasian* sunt cunoscute două rase de câini. În literatura de specialitate, chiar dacă nu întotdeauna se precizează statutul acestui animal în societățile mezolitice, se menționează totuși că în *Natufianul* din Levant și în *Ertebøllianul* din Danemarca câinele acompania adesea omul la vânătoare (M. Orliac, 1992).

Descoperirea unor pirogi din mesteacăn sau tei în așezarea *Star Carr* (Marea Britanie) (9.500 ani vechime) sau de la *Duvensee* (9.000 ani) și *Rude* (7.500 B.P.) (Germania) și *Tybrind Vig* (6.500-5.300 B.P.) (Danemarca) sunt o dovadă directă că *mezoliticii navigau* pe mare. Nu de puține ori scopul unor astfel de deplasări la distanță era impus de procurarea materiei prime (în special obsidian), dar și de accesul la insulele (mai ales în nordul Europei) bine populate cu vânat (foci, păsări etc.).

Una din trăsăturile particulare ale populațiilor mezolitice din anumite regiuni o reprezintă *consumarea* curentă a *moluștelor* marine sau terestre în alimentație, astfel că în multe așezări s-au întâlnit acumulări masive de cochilii cu grosimi uneori de peste un metru, pe suprafețe de sute de metri pătrați (așa-numitele "*kjoekkenmoeding*" sau "*concheiro*"). De asemenea, în anumite peșteri acumulările de melci formau depozite lenticulare importante. Aceasta însă nu înseamnă că trebuie să fie exagerată contribuția moluștelor în hrana omului mezolitic, pentru că un singur cerb echivala în calorii cu circa 50.000 de stridii.

Înmormântările în **Mezolitic** nu se deosebesc foarte mult de cele din *Paleoliticul superior*. De cele mai multe ori, corpul era depus într-o simplă groapă, în poziție contractată, picioarele îndoite și genunchii aduși pe torace, mâinile lipte de corp aproape de bărbie, corpul fiind uneori acoperit cu pietre. Totuși, există unele morminte care conțin obiecte de podoabă (dinți perforați, cochilii), galeți pictați, utilaje din silex sau os, ofrande animale depuse intenționat. Astfel de morminte sugerează chiar o anumită ierarhizare socială.

În **Mezolitic**, în anumite așezări putem vorbi de adevărate cimitire cu zeci de morminte. Astfel de necropole au fost întâlnite încă din *Dryas III* în Italia (*Arene Candide*), în urmă cu 7.350 B.P., în Portugalia (*Moita do Sebastiao*), la circa 6.100 B.P., în Danemarca (*Vedbaek Bogebakken*) etc. Majoritatea acestor veritabile necropole se găsesc în preajma așezărilor de bază (M. Orliac, 1992).

I. Epipaleoliticul și Mezoliticul din România

Asupra sensului în care trebuie folosiți termenii **Epipaleolitic** și **Mezolitic**, C. S. Nicolăescu-Plopșor a făcut încă din 1965 o discuție destul de bine documentată și pertinentă pentru acea vreme, chiar dacă în final el nu este de acord cu termenul de **Mezolitic**, considerând că este "un *mezos* fără conținut, întucât nu putem rupe nimic de la sfârșitul paleoliticului sau de la începutul neoliticului spre a crea o ficțiune" (p. 771). Cercetările ulterioare, atât din țara noastră, cât și de pretutindeni, au permis o mai bună înțelegere a culturilor de la sfârșitul paleoliticului și a celor care preced **Neoliticul**, pledând pentru menținerea ambelor termeni, printr-o mai bună nuanțare a lor.

De la sfârșitul tardiglaciului până în faza de vegetație molid-stejăriș amestecat și alun, adică până în timpul optimului climatic din *Holocen*, industriile din **Epigravetianul final** din Moldova și Dobrogea înregistrează procese evidente de microlitizare (M. Cârciumar, 1980). Sunt bine cunoscute în acest sens așezările din jumătatea sudică a Moldovei, precum cele de la *Mălușteni IV (Mălușteni-Stejarul lui Filuță)*, *Puricani-Poarta Bâzanului*, *Pleșa*, nivelul I de la *Berești-Dealul Taberei* și *Topile-Dealul Catârgii* (M. Brudiu, 1974), din nord-estul Moldovei de la *Ripiceni-Izvor*, sau din Dobrogea de la *Gherghina* și *Castelu*. După M. Brudiu (1974) și Al. Păunescu (1984), aceste comunități epigravetiene târzii din estul Carpaților, până la Nistru și din nord-vestul Mării Negre, par a sta la originea tardenoazianului nord-vest pontic. Industria litică este caracterizată de prezența lamelelor *à dos*, adesea trunchiate sau bitronconice (care anunță tipurile geometrice, cum ar fi triunghiurile scalene sau trapezele), *microgravettes*, vârfuri de tip azilian, gratoare (predominante la *Topile-Dealul Catârgii*), *burins*, mai ales diedre și mai puțin pe troncatură retușată, piese *à cran*, unelte combinate de tipul gratoar-*burin*, gratoar-lamă trunchiată etc. (Al. Păunescu, 1999).

Swiderianul, atribuit îndeobște tardigravetianului, în România Al. Păunescu (1989) îl include în **Epipaleolitic**, considerând că s-a dezvoltat începând din timpul ultimei părți a fazei *Dryas II* până în *Preboreal*. El atribuie în continuare acestei culturi așezările de la *Poiana Scaune-Ceahlău* (1.328 m altitudine) și *Curmătura Bardosului* (1.135 m altitudine), *Bicăjelu-Bicaz Chei* (C. S. Nicolăescu-Plopșor, 1958; M. Bitiri-Ciortescu, V. Căpitanu, 1967), considerând că populațiile respective reprezintă grupe de vânători veniți din Polonia probabil spre sfârșitul mileniului XIII B.P. Din păcate această aserțiune cronologică nu este confirmată de rezultatele analizelor polnice, care au relevat că stratul atribuit așa zisului **Swiderian** este mult mai tardiv, fiind contemporan de fapt fazei de molid cu stejăriș mixt și alun și chiar unei bune părți din faza carpenului (Al. Păunescu, E. Cârciumar, M. Cârciumar, P. Vasilescu, 1977), ceea ce presupune contemporaneitatea comunităților respective cu *Borealul*, *Atlanticul* și chiar cu o parte din *Subboreal*. Industria litică a acestor populații constă dintr-un mare și divers număr de gratoare, destul de multe *burins* (mai ales diedre), lamele *à dos*, uneori trunchiate, denticulate și, semnificativ reprezentate, vârfuri pedunculate prelucrate pe lamele, cu un peduncul axial care conservă din când în când retușe plate inverse. De altfel, acest ultim tip de utilaj a stat la baza atribuirii acestor așezări swiderianului, cu toate că, la origine, acesta este o cultură care s-a dezvoltat mai mult pe dunele din câmpia poloneză și nicidecum o cultură montană. Inventarul litic, cronoclimatul specific locuirilor respective și, deloc neglijabil, privirea în ansamblu a dezvoltării diverselor faciesuri culturale de pe valea Bistriței, ne face să credem că așezările din această zonă,

atribuite inițial culturii swideriene, nu reprezintă decât ultimele refugii ale populațiilor epigravetiene din această regiune, de altfel bine reprezentate și structurate, ca o consecință a adaptării lor la un anumit tip de mediu și de economie, poate cu excepția așezării *Poiana Scaune*, toate celelalte reprezentând halte de vânătoare extrem de efemere, unele poate ocazionale sau doar consecința unei unice staționări.

Noi considerăm că acestei etape i se pot include și locuirile din nivelul *I* de la *Veterani-punctul Terasă*, nivelele *I* de la *Ogradena-Icoana* și *Ogradena-Răzvata*, care au livrat un material litic microlitizat și câteva obiecte pe materii dure animale (os și corn de cervidee), uneori ornamentate, asemănătoare celor de la *Cuina Turcului*, de tipul pumnalelor, spatulelor, obiectelor cu caracter votif. Aceste așezări ar putea să fie posterioare nivelului *romanello-azilian* de la *Cuina Turcului*, încât nu este exclus ca ele să aparțină unui **Epipaleolitic clasic**, într-o altă viziune, desfășurat după 10.000 B.P., fără o conotație tardigravetiană, care face trecerea spre **Mezolitic**.

În aceste condiții, **Mezoliticul** din regiunea Porților de Fier este bine reprezentat în următoarele așezări: nivelul *II* de la *Schela Cladovei-Drobeta Turnu Severin*, nivelul *II* de la *Veterani-punctul Terasă*, nivelul *I* de la *Alibeg-Pescari*, nivelele *II* de la *Ogradena-Icoana* și *Ogradena-Răzvata*, nivelul *III* de la *Ostrovul Banului-Gura Văii*, nivelele *I-II* de la *Ostrovul Corbului* și *Ostrovu Mare-Gogoșu* (V. Boroneanț, 1970; 1973; 1979; 1980; 2000; F. Mogoșanu, 1978; Al. Păunescu, 1978; 2000). V. Boroneanț (1973; 2000) a creat pentru această etapă, în regiunea Porțile de Fier, termenul de cultura **Schela Cladovei-Lepenski-Vir**, pentru care pe malul drept al Dunării cele mai reprezentative așezări sunt cele de la *Lepenski-Vir* (fig. 134), *Vlasac*, *Hajdučka Vodenica* și *Padina*.

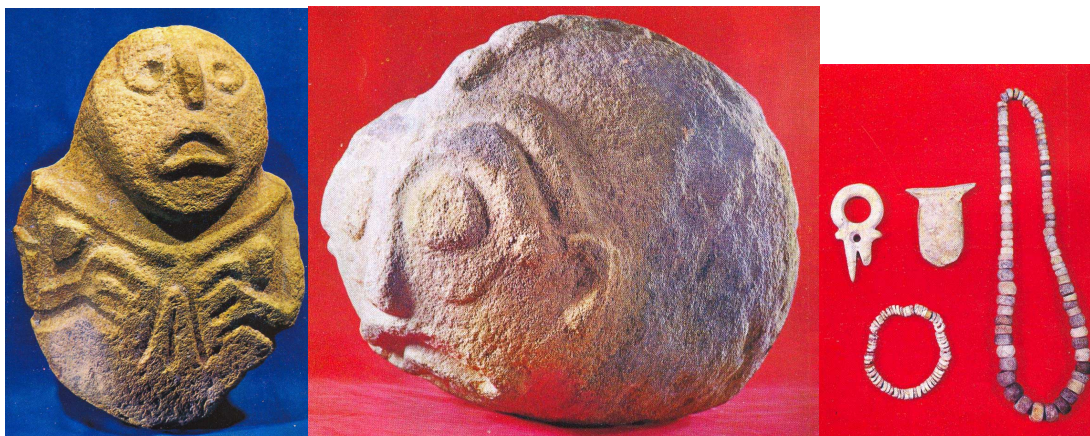

Fig. 134 – Statuete antropomorfe și obiecte de podoabă de la *Lepenski Vir* din cultura cu același nume (după D. Srejić, 1969).

Analiza polinică a coprolitelor recuperate din stratele așezării de la *Ogradena-Icoana* a demonstrat contemporaneitatea acestora unei faze cu mult stejăriș mixt care ar fi contemporană în regiunea montană fazei de vegetație a molidului cu alun și stejăriș mixt, ceea ce ar corespunde unei etape specifice borealului și etapei de tranziție spre *Atlantic*, chiar începutului acestuia (M. Cârciumar, 1973 a). Poate și mai important decât aceasta, este identificarea prin analiza palinologică a polenului de tip *Cerealia*, nu numai în această așezare, ci și în cea de la *Vlasac*, pe malul iugoslav (M. Cârciumar, 1978), ceea ce demonstrează primele forme de agricultură privind cerealele de pe

teritoriul României (M. Cârциumaru, 1973 b).

În cultura *Schela Cladovei* au fost descoperite structuri de locuire, de cele mai multe ori cu vetre în interior divers amenajate. În mormintările erau de o mare complexitate și cuprind toate categoriile de vârstă, de obicei morții fiind îngropați în poziție întinsă, pe spate, cu mâinile pe piept și mai rar pe lângă corp și în mod excepțional un schelet de la *Schela Cladovei* păstra urme de incinerare. Mobilierul funerar este în general sărac, doar un schelet de la *Schela Cladovei* conserva cinci vârfuri de sulită de os și un altul de la *Icoana* era acompaniat de un racloar-*perçoir* dintr-o defensă de mistreț. În schimb, mai multe morminte sunt presărate cu ocră. Unele schelete poartă mărturia unor răni grave, pentru că s-au descoperit vârfuri de sulită de os în capul unui femur stâng sau, într-un alt caz, în maxilar, ceea ce dovedește producerea unor conflicte între comunitățile respective (fig. 136). Antropologic, descoperirile din cultura *Schela Cladovei-Lepenski-Vir* au fost atribuite unei variante regionale a tipului *Cro-Magnon* și chiar a unui tip "proto-dinaric" sau unui "arhe-tip" specific acestei regiuni, iar populațiile respective se hrăneau mai ales cu semințe și pește fript și sufereau mai mult de reumatism (V. Boroneanț, 1980; D. Nicolăescu-Plopșor, 1968; 1976; S. Zivanovič, 1975).

Utilajul litic din cultura *Schela Cladovei-Lepenski-Vir* este sărac din punct de vedere tehnologic și redus numeric, cele mai numeroase fiind, în mod surprinzător, racloarele (aproape 49 % la *Ogradena-Icoana* și peste 32 % la *Ostrovul Corbului* și *Schela Cladovei*), piesele *esquillées* care depășesc 20 % la *Ogradena-Icoana*, *Ostrovul Corbului* și 30 % la *Schela Cladovei*, piesele cu *encoche* bine reprezentate la *Ostrovul Corbului* (mai mult de 20 %, dar și la *Ogradena-Icoana* (circa 12 %), în timp ce gratoarele doar la *Ostrovul Corbului* depășesc 5 %, *burins* abia că ajung la 2,5 % tot la *Ostrovul Corbului*. Majoritatea utilajului litic era realizat din cuarțit (mai mult de 90 % la *Ostrovul Corbului* și *Schela Cladovei* și puțin sub 85 % la *Ogradena Icoana*), silixul doar la *Ostrovul Corbului* atingea 5 %, iar gresia a fost utilizată în proporție de 15 % numai la *Ogradena-Icoana* (Al. Păunescu, 2000)

Utilajele din materii dure animale au înregistrat o mare varietate din toate punctele de vedere, datorită materialelor utilizate și diversităților tipurilor de arme și unelte. Defensele de mistreț sau caninii de mistreț au constituit o interesantă sursă de materie primă pentru obținerea racloarelor, străpungătoarelor, dălților, vârfurilor de săgeată și chiar a unor utilaje combinate, așa cum au dovedit descoperirile de la *Ogradena-Icoana* și *Ostrovul Banului*, iar în măsură mai mică de la *Ogradena-Răzvrata*, *Schela Cladovei* și *Ostrovul Mare*. O serie de obiecte utilitare au fost decorate sumar prin incizii, fără a putea să fie incluse în categoria obiectelor de artă. Mai multe săpăligi de la *Ostrovul Corbului* prezintă creștături paralele și foarte rar incizii dispuse în rețea, iar de la *Ogradena-Răzvrata* s-au descris două obiecte de corn de cerb incizate cu linii groase în zona rozetei, sau obiectele de os cu scobituri de tipul unor *encoche*s, după cum la *Ogradena-Icoana*, *Schela Cladovei*, *Ostrovul Banului* și *Ostrovul Mare* o serie de piese de corn sunt decorate prin creștături, linii oblice sau în rețea, vârfuri de săgeată din os incizate cu linii orizontale (fig. 135; 136).

Săpăligile, plantatoarele și brăzdarele (fig. 135), chiar gratoarele, după V. Boroneanț (2000), din corn de cerb, în diferite stadii de finisare, reprezintă unele din cele mai interesante utilaje din cultura *Schela Cladovei - Lepenski-Vir*, care atestă preocupările legate de primele forme de agricultură, favorizată în această regiune de existența terenurilor inundabile, ceea ce făcea posibilă o prelucrare sumară dar facilă a

părții superioare a solului, fapt atestat și de prezența grăuncioarelor de polen de tip *Cerealia* care au suferit procese de cultivare din ce în ce mai intense de la o etapă la alta. Mărturie a practicării unei agriculturi incipiente a cerealelor stau și o serie de pietre de râu în care s-au efectuat excavații sau alveolări, un fel de râșnițe, care să permită zdrobirea semințelor.

Alexandra Bolomey (1973) afirma că în cultura *Schela Cladovei* era domesticit câinele și probabil porcul, iar vânatul era protejat printr-o exploatare selectivă și controlată, fiind vâdate mai ales animalele bătrâne și foarte tinere. Din os au fost prelucrate străpungătoare, vârfuri de suliță, spatule, pumnale, racloare pe așchii, piese în arc de cerc cu *encoche*s, dălți, iar printre obiectele de podoabă trebuie menționate cochiliile de gasteropode perforate pentru a putea fi suspendate într-un colier, precum și obiectele de artă mobilieră decorate cu motive geometrice și eșantioanele de ocru și alte materiale colorante.

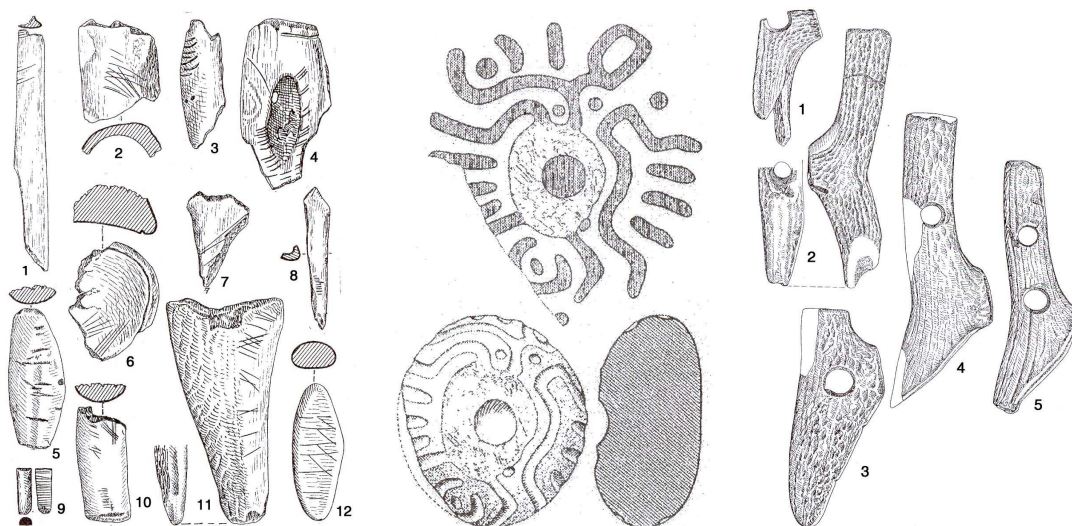

Fig. 135 – Cultura Schela Cladovei. Stânga: piese incizate din os corn de cerb și piatră; mijloc: galet ornat cu motive sinuoase de la *Cuina Turcului*; dreapta: utilaje agricole din corn de cerb de la *Icoana* și *Alibeg* (după V. Boroneanț, 2000).

Pentru cultura *Schela Cladovei - Lepenski-Vir* există mai multe datări C-14: la *Ostrovul Banului-Gura Văii*: Bln 1.080 - 8.040 ± 160 B.P. (orizont III S IV, vatra 2), Bln 1.079 - 7.565 ± 100 B.P. (orizont III S I, vatra 1); *Ostrovul Corbului* (nivelul I): SMU 587 - 8093 ± 237 B.P. (S I, 1a, 4,50-4,53 m), Bln 2.135 - 7.710 ± 80 B.P., Bln 2.135 A - 7.695 ± 80 B.P. (S XII, 5c-4c, 4,20-4,38 m), GrN 12.675 - 7.640 ± 80 B.P. (S XIIa, 1a-1b, 4,23 m); (nivelul II): SMU 588 - 7.827 ± 237 B.P. (S I, 1a, 4,02-4,12 m); *Ogradena-Icoana*: Bln 1.077 - 8.265 ± 100 B.P. (orizontul Ia, S IV, 0,50 m), Bln 1.078 - 8.605 ± 250 B.P. (orizont I b, S IV 2,10 m) [pentru această așezare mai există patru datări efectuate la laboratorul Universității din Bonn: 8.070 ± 130 B.P. (orizontul I a, S II, 1,60 m), 8.010 ± 120 B.P. (orizontul I b, S II, 1,20 m), 7.660 ± 110 B.P. (orizont I b, S II, 2,00 m, groapă de locuire), 5.830 ± 120 B.P. (orizont II, S III, 1,00 m)]; *Ogradena-Răzvrata*: Bln 1.057 - 7.690 ± 70 B.P. (locuință); *Pescari-Alibeg*: Bln 1.193 - 7.195 ± 100 B.P. (orizontul II, S 2). Unele morminte din așezarea de la *Schela Cladovei* au fost datate prin metoda AMS la Oxford între 8.570 ± 105 B.P. și 8.290 ± 105 B.P.

A doua cultură atribuită mezoliticului din România este *Tardenoazianul*, care

este răspândită în mult mai multe regiuni decât cultura *Schela Cladovei*. O zonă de diseminare a populațiilor de vânători-culegători tardenoazieni o reprezintă cea dintre Siret și Prut cu prelungire până în Dobrogea și poate chiar nord-estul Munteniei. Una din așezările cele mai importante, cu o stratigrafie bine precizată și studii interdisciplinare, este cea de la *Erbiceni*. În jumătatea nordică a Moldovei, utilajul litic tardenoazian, predominant microlitic, se caracterizează prin prezența următoarelor tipuri: gratoar-lamă trunchiată, gratoar-*burin* (*Ripiceni-Izvor* și *Icușeni*), segmentul de cerc, vârful tardenoazian (*Ripiceni-Izvor*), vârful cu retușă unilaterală, lama à bord *abattu*, à bord *abattu tronquée* (*Erbiceni*, *Ripiceni-Izvor*), vârful triunghiular scurt cu baza dreaptă cu retușe directe și inverse plate (*Icușeni*), vârful cu trunchiere foarte oblică retușată, trapezul (*Erbiceni*, *Ripiceni-Izvor*). Nucleii sunt piramidali și fusiformi, cu forme de tranziție între ele, iar silexul predomină covârșitor (Al. Păunescu, 1999).

Așezarea tardenoaziană de la *Erbiceni*, din punct de vedere cronoclimatic, conform analizei polinice și a unicei datării C-14 existente la timpul respectiv, care fixa etapa instalării primelor comunități aici, își începe evoluția în faza molidului cu stejăriș mixt și alun, conform schemei propusă de E. Pop (1929) pentru zona montană din România, iar conform schemei Blytt-Sernander la sfârșitul borealului și începutul atlanticului fixată de K. Van Zeist (1955) la 7.800 B. P., în perfectă concordanță cu datarea amintită de 7.850 ± 215 B.P. (GX-9.417) (M. Cârciumar, 1984). Rezultatele analizei polinice au relevat că sfârșitul locuirii tardenoaziene de la *Erbiceni* se prelungește până în faza carpenului, ceea ce includea deci atât limita dintre *Atlantic* și

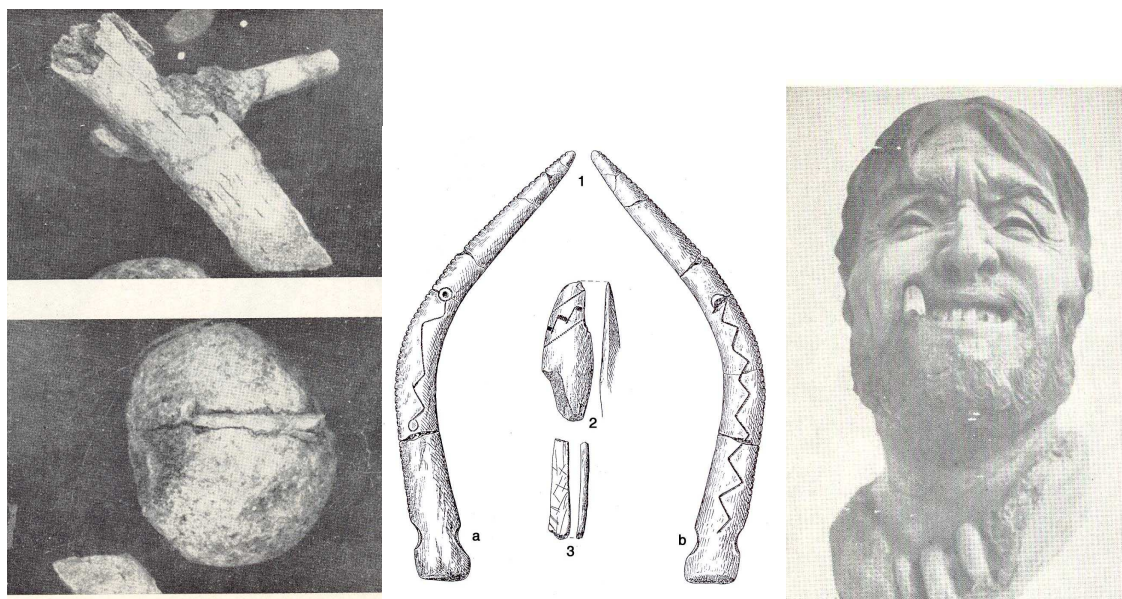

Fig. 136 – Cultura Schela Cladovei. Stânga: coastă și femur penetrate de săgeți de os; mijloc: piese votivă din corn de cerb de la *Icoana* (1) și piese de os cu ornamente geometrice din peștera *Climente II* (2-3); dreapta: reconstituirea unui bărbat al cărui craniu a fost străpuns de o săgeată (după V. Boroneanț, 1980; 2000).

Subboreal, cât și prima parte a acestei ultime etape, fapt greu de acceptat la timpul respectiv, în lipsa altor repere cronologice. Ulterior publicării studiului palinologic (M. Cârciumar, 1984) au fost obținute alte două datări pentru sfârșitul locuirii tardenoaziene 3.400 ± 40 B.P. (GrN 16.993) și 4.840 ± 50 B.P. (GrN 16.994) (aceste ultime două datări fiind efectuate pe cochilii de melci și scoici) care confirmă estimările

bazate pe cercetarea palinologică, având în vedere că limita dintre *Atlantic* și *Subboreal* este fixată la circa 5.000 B.P, iar sfârșitul subborealului se produce înainte de 3.000 B.P. (M. Munaut, 1967). În aceste condiții, îndoiala cu care a fost privită analiza polinică de Al. Păunescu (1999), pe care de fapt chiar o ignoră, necitând lucrarea respectivă (M. Cârciumar, 1984), precum și afirmația că cele două datări care privesc sfârșitul locuirii tardenoaziene de la *Erbiceni* sunt incorecte, nu se justifică, deoarece rezultatele respective, obținute prin metode diferite, se verifică reciproc.

În stratul de locuire tardenoaziană de la *Erbiceni* fauna era dominată de cal și mistreț, dar nu lipseau nici speciile *Bos/Bison*, cerbul, iepurele, capra și oia (Al. Păunescu, 1989).

Jumătatea sudică a Moldovei este mai bine documentată prin *Tardenoazianul* de la *Berești-Dealul Taberei* (nivelul II) și de la *Băneasa I*. Utilajul litic, în general microlitic, este dominat de gratoare (aproape 65 %) și mai puțin de lamelele *à bord abattu* și trapeze (sub 5 % fiecare) (M. Brudiu, 1974).

Din Dobrogea doar trei așezări (*Albești*, *Cuza Vodă* și *Medgidia*) permit anumite considerații tehnolo-tipologice, dar nu și stratigrafice asupra tardenoazianului. Utilajul este dominat de gratoare, așchii subțiri sau groase denticulate, *à coche*, *burins*, străpungătoare și lamele *à bord abattu* cu rețușe continue și pe trunchiere (Al. Păunescu, 1999 b).

Sud-estul Transilvaniei este o altă regiune de concentrare a unor comunități tardenoaziene, așa cum au demonstrat cercetările din așezările din punctul *Malu Dinu Buzea* de la *Cremenea-Sita Buzăului*, *Merișor* sau *Gâlma-Valea Brădetului*, *Costanda-Lădăuți*. La *Cremenea-Malu Dinu Buzea* și *Gâlma-Valea Brădetului* predomină gratoarele cu peste 45 %, lamelele *à bord abattu* sub 10 %, *burins* între 8,5-6 %, lamele trunchiate și cu rețușe continue, mai numeroase la *Cremenea* (4,32 %), *raclettes* puțin peste 3 %, trapezele, mai frecvente la *Merișor* (circa 5 %), ca și segmentele cu abia peste 1 % etc. La *Costanda-Lădăuți* abundă deșeurile, piesele tipice abia întrunind 0,12 %. Gratoarele nu sunt numai cele mai numeroase, dar se caracterizează printr-o diversitate remarcabilă, în rest existând doar puține așchii trunchiate sau cu *encoche*, două *burins*, o piesă *raclette* pe așchie etc. (Al. Păunescu, 2001).

Din punct de vedere cronoclimatic, cercetările interdisciplinare de la *Costanda-Lădăuți* au demonstrat că stratul de cultură tardenoaziană este contemporan unui optim climatic din *Holocen* care s-a desfășurat în etapa de tranziție de la *Boreal* la *Atlantic* și aproape întregul *Atlantic*. La *Cremenea-Malu Dinu Buzea* situația este oarecum asemănătoare din punct de vedere cronoclimatic, stratul tardenoazian desfășurându-se în faza de stejăriș mixt cu alun și cea mai mare parte a fazei carpenului, ceea ce ar corespunde celei de a doua jumătăți a borealului, întregului *Atlantic* (ca și la *Costanda-Lădăuți*), continuând să supraviețuiască aici încă o scurtă perioadă din *Subboreal*. Întrucât depozitul de la *Gâlma-Valea Brădetului* este destul de deranjat de fenomenele periglaciare posterioare locuirii, considerațiile cronoclimatice sunt oarecum incomplete. Se pare totuși că locuirea de aici nu iese din limitele cronologice precizate pentru celelalte două așezări (M. Cârciumar, Al. Păunescu, 1975).

În sfârșit, în nord-vestul țării este menționată așezarea de la *Ciumești* (com. Sanislău, jud. Satu Mare), situată într-o regiune de dune de nisip. Utilajul litic este dominat de gratoare, așchii denticulate, lamele diverse, trapeze, segmente de cerc, triunghiuri scalene, *burins* etc., în marea lor majoritate puternic microlitizate. S-au recuperat și câteva eșantioane de ocră roșu și ocră-portocaliu, precum și o faună cu două

specii domestice (oaie și bou) și mai multe specii sălbatice (*Bos* sp., *Sus scrofa ferus*, *Capra* s. *Ovis*, *Ovis* sp., *Capreolus capreolus*), precum și un fragment de os parietal de *Homo* (?) (Al. Păunescu, 2001).

Se poate spune că în timp ce *Tardenoazianul* din Moldova și Dobrogea aparține complexului cultural al tardenoazianului nord-vest pontic, cel din sud-estul Transilvaniei și de la *Ciumești* este legat mai mult de *Tardenoazianul* din Europa centrală.

J. Paleoliticul superior și Mezoliticul din Orientul Apropiat

În Orientul Apropiat *Paleoliticul superior* este foarte slab reprezentat. D. Garrod (1957) și R. Neuville (1951) acceptă pentru Levant evoluția pe loc a debitajului *Levallois* spre debitajul laminar propriu paleoliticului superior. Ulterior, cercetările arheologice, tot mai numeroase din această regiune, au nuanțat aceste aspecte și au adus noi date asupra cronologiei proceselor respective.

Se pare că totuși de un *Aurignacian* (*Antelianul IV* sau *superior* și *Antelianul V*), în sensul producției de așchii și utilizării constante a gratoarelor și *burin*-elor, adesea carenate se poate vorbi spre 30.000-25.000 B.C., în așezări precum *Ksar Akil*, *Hayonim*, *El Quad*, *Kebara* etc., care au oferit și utilaje de tipul vârfulor și sulițelor din os (J. Tixier, M. L. Inzian, 1981; A. Belfer-Cohen., O. Bar-Yosef, 1981; Fr. Vala, 1992). Totodată, D. Garrod (1955; 1957), nu era convinsă că *Kebarianul* reprezintă un *Paleolitic superior*, mai ales pentru că trăsăturile aurignaciene erau estompate de prezența lamelelor *à dos* (transformate apoi în așa zisele *vârfuri de Kebara*), iar în fazele ulterioare, microlitizarea, microvârfulurile curbate *à dos*, lamelele *à dos* arcuite și uneori *microgrvettes* sau tehnica de *microburin*, relevată în zonele deșertice periferice, caracterizează regional *Epipaleoliticul*. La *Neguev*, *Aurignacianul* se prelungește până spre 15.000 B.C., după cum s-a constatat în așezările de la *Boker C* și *Ein Aqev*. *Skiftianul* de la *Yabroud* era dominat de lame trunchiate sau bitronconice care par ceva mai târzii, iar tendința de microlitizare, resimțită la *Fazaël X-XI*, nu este lipsită totuși de utilaje carenate care amintesc de *Aurignacian*.

În Zagros, *Paleoliticul superior* a fost recunoscut la *Shanidar* sub numele de *Baradostian*, între 33.000 și 27.000 B.C., fiind dominat de *burins*, alături de lame cu *éncoche* și lame aurignaciene, gratoare pe așchie etc.

Epipaleoliticul din Levant se desfășoară între 18.000 și 8.000 B.C., în special în zonele mediteraneene, rădăcinile sale fiind, printre altele, în *Kebarian*, dezvoltându-se în faza sa geometrică, când este contemporan *Mushabianului*, și continuând cu *Ramonianul* și mai ales cu *Natufianul*. Odată cu *Khiamianul* și *Epinatufianul*, se produce o deplasare a acestor populații pe cursul inferior al Iordanului, bazinul Damas și cursul mijlociu al Eufratului, cu o puternică tentă microlitică. După 12.500 B.C., regiunea cuprinsă între Eufrat și Sinai era dominată de o industrie litică microlitică cu trapeze rectangulare (O. Bar-Yosef, 1970; 1976).

În Iran și Irak, cea mai importantă cultură epipaleolitică este denumită *Zarzian*, fiind cunoscută în special în Zagros, Kurdistan și Khuzistan între 12.500 și 10.500 B.C., după estimările de la *Shanidar* și *Palegrawa* (D. A. E. Garrod, 1930). Utilajele specifice sunt gratoarele microlitice, lamelele *à dos* uneori curbate și trunchiate, piesele geometrice cu triunghiuri scalene și trapeze, foarte rare sunt *burins* și vârfulurile *à cran* etc.

K. Paleoliticul superior și Mezoliticul în Orientul Îndepărtat

Paleoliticul superior din Siberia debutează spre 35.000 B.P. în *interstadiul Karginsk*, cum ar fi așezarea *Malaiia Sya* în care s-au relevat *burins*, gratoare și piese à dos și utilaje pe os, pe Angara așezările *Ust-Kova*, *Igeteiski Log* sunt datate între 30.100 și 23.700 B.P., în regiunea Baikalului, în așezarea *Varvarina Gora*, între 34.900 și 30.600 B.P. se amestecau utilaje arhaice (așchii *Levallois*, racloare, bifaciale) cu cele specifice paleoliticului superior (gratoare, *perçoirs*, piese à dos) (Z. A. Abramova, 1984).

Valea Ienisei este populată în jurul datei de 20.900 B.P. la *Afontova Gora II* (în apropiere de Krasnojarsk) și între 15.200 și 12.940 B.P. la *Kokorevo I*, la aproape 250 km în amonte.

Valea Angara este celebră prin cultura *Malta-Buret*, cu foarte interesante structuri de locuire, multe probabil așezări sezoniere de vară, dar și așezări stabile de iarnă construite din dale și oseminte de mamut cu vetre în interior. Utilajul este destul de eterogen, cu o industrie litică pe lame, gratoare mari și groase, piese *esquillées*, alături de racloare și galeți amenajați și utilaje pe materii dure animale (*poinçons*, ace, spatule etc.). Manifestările artistice din așezarea de la *Malta* sunt cu adevărat excepționale, cu statuete feminine din fildeș, siluete interpretate ca reprezentări lebedă în sbor (fig. 119; 120). Un mormânt de copil, datat la 14.750 ± 120 B.P., beneficiază de un bogat inventar funerar, cu numeroase obiecte de podoabă. Tot pe valea Angara se găsește așezarea de la *Buret* care a livrat cinci statuete feminine și o figură de pasăre din fildeș, datate mai timpuriu decât la *Malta*, la 21.190 ± 100 B.P. Așezări similare au fost menționate la 200 km în aval de Irkutsk, la *Krasny Jar* (18.000-16.000 B.P.), sau în apropierea sa, la *Verkholskaya Gora* (12.570 ± 180 B.P.) și *Makarovol* (între 11.460 ± 500 și 11.860 ± 280 B.P.) (Z. Abramova, 1984; 1995). Cea mai septentrională așezare siberiană este cea de la *Berelëkh* (11.830 ± 110 și 12.240 ± 160 B.P.) cu obiecte lucrate din os și vârfuri de fildeș, iar cea mai estică este cea de la *Ushki* din Kamciatka, unde s-au descoperit structuri de locuire, un mormânt cu ocru roșu, vârfuri litice bifaciale pedunculate, gratoare, *burins*, racloare și chiar pandantive de piatră datate între 14.300 ± 200 și 13.600 ± 250 B.P. (B. Schmider, 1992 e).

În India **Paleoliticul superior** este destul de rău definit în raport cu **Mezoliticul** care este mai bine cunoscut. Doar câteva așezări, precum *Patne*, *Bhimbetka* (în Madhya Pradesh) și *Khandivi* (lângă Bombay) sunt atribuite paleoliticului superior, adesea fiind suprapuse de așezări din **Mezolitice**. Adăpostul sub stâncă de la *Adamgahr* este datat în mileniul VI, așezarea de la *Birbhanpur* este un bogat atelier specializat în microlite. Arta rupestră din **Paleoliticul superior** și **Mezolitice** este superb reprezentată la *Bhimbetka* (V. S. Wakankar, 1962; J. Garanger, 1992).

În China și Japonia, **Paleoliticul superior** și **Mezoliticul** nu are mai nimic spectaculos, fiind destul de puțin definit și periodizat. În China industriile de la *Shuidonggu* amintește un fel de tranziție spre **Paleoliticul superior**, fiind înregistrat amestecul utilajelor de felul *choppers*, *chopping-tools*, bifaciale, racloare, vârfuri musteriene, denticulate, piese cu *encoche*, ca și utilizarea debitajului *Levallois*, alături de o industrie laminară cu numeroase gratoare, *perçoirs*, *burins*, cuțite à dos *abattu* și lamele. În timpul industriilor de la *Sjara-osso-gol* sunt sesizate procese de microlitizare. În Japonia între 30.000 și 20.000 B.P. se produce dispariția treptată a utilajelor din

Paleoliticul vechi, pentru ca după această dată să-și facă apariția industriile pe așchii cu gratoare variate, cuțite scurte și largi, vârfuri cu retușe marginale, *burins*, lame *à dos*, realizate destul de mult din obsidian. După 15.000 B.P. se înmulțesc lamelele și se constată evidente fenomene de microlitism, iar în etapa dintre 13.000 și 10.000 B.P. se produce tranziția spre cultura ***Jamon*** care marchează ***Neoliticul***.

În ultima perioadă glaciară, datorită scăderii nivelului oceanului, ca urmare a stocării unei mari cantități de apă în calotele glaciare, Australia, Tasmania și Noua Guinee formau un unic uscat denumit "Marea Australie" sau continentul "Sahul", după denumirea anglo-saxonă, ca de altfel și insulele asiatice care erau atunci unite în continentul "Sunda" de care era despărțit printr-un arhipieleag cu ape adânci. Aceste două uscaturi corespundeau de fapt la două platforme submarine: prima situată în Australia de nord-vest, iar a doua în sud-estul peninsulei Indochina.

În Australia, cele mai vechi atestări sunt cunoscute sub denumirea de "***Core-tool-and-scrapers tradition***", care încearcă să exprime însăși conținutul acestor industrii: utilaje nucleiforme și gratoare mari pe așchie, în general puțin retușate, alături de *choppers* și *chopping-tools*. Cel mai cunoscut sit este cel de la *Mungo* din Noua Galie din partea sudică a continentului, unde a existat în *Pleistocen* o regiune dominată de sisteme lacustre. În depozitele de dună de aici au fost descoperite trei morminte, dintre care au fost datate două: unul între 24.500 și 26.500 B.P. aparținea unei femei parțial incinerată înainte de a fi înhumată și celălalt între 28.000 și 30.000 B.P. atribuit unui bărbat întins pe spate și acoperit cu ocră. Resturile umane respective au fost atribuite lui *Homo sapiens sapiens*, dar care era puțin deosebit de aborigenii actuali, mai ales în ceea ce privește masivitatea maxilarelor. Ele erau plasate într-o zonă în care s-au descoperit vetre, utilaje litice a căror vârstă era de 32.750 ± 1.250 B.P. În sud-vestul Australiei, de-a lungul râului Swan, R. H. Pearce și A. Barbetti (1981) au descoperit o așezare datată la $39.500 \pm 2.300/1.800$ B.P. Ulterior, descoperirile de acest fel s-au multiplicat, precum cele de la *Kow Swamp*, ceea ce a permis să se constate chiar existența unor trăsături craniene cu o morfologie mai arhaică decât fosilele de la *Mungo* și să se vorbească de două tipuri antropologice succesive: *omul de Ngandong*, ca reprezentant tardiv al lui *Homo erectus* și *omul de Wadjak*, mult mai evoluat și recent. Aceasta ar presupune că oamenii descoperiți la *Kow Swamp* sunt descendenții primilor, iar cei de la *Mungo* a celui de al doilea tip uman. Acest scenariu, cu suport antropologic, nu a fost confirmat de datările absolute, pentru că s-a relevat că oamenii descoperiți la *Kow Swamp* nu au mai mult de 13.000 B.P.

Revenind la aspectele culturale ale paleoliticului din Australia, trebuie să menționăm însă că vârsta operelor parietale din peștera *Koonalda* este de circa 22.000 B.P., ca și tradițiile privind practicile de înhumare, folosirea ocrului, podoabele din os etc.

În Tasmania cele mai vechi mărturii de locuire, menționate din insula "Hunter" la *Cave Bay Cave*, constau din așchii retușate găsite într-un strat datat la 22.750 ± 420 B.P.

În Noua Guinee nu au fost descoperite așezări paleolitice de coastă, care să aparțină colonizării uscatului "Sahul", ci, în mod curios, locuiri de înălțime, un fel de plaje de altitudini ridicate, cum este așezarea de la *Huon*, datată la circa 40.000 B.P. (J. Garanger, 1992). Acestea se înmulțesc între 32.000 și 26.000 B.P., la altitudini cuprinse între 1.200 și 2.000 m, mai ales ca adăposturi sub stâncă care au funcționat ca halte scurte de vânătoare și cu un inventar litic eterogen tipologic, cum ar fi galeții amenajați,

numeroasele așchii uneori retușate, lame cu cioplire bifacială etc. Așezarea din aer liber de la *Kosipe* este situată la 2.000 m altitudine, la contactul dintre pădure și zona alpină, în apropierea unei zone mlăștinoase. Locuirile de aici cuprind mai multe etape, care se eșalonează între 32.000-30.000 B.P., apoi în jur de 26.870 ± 590 B.P și, în sfârșit, în jurul datei de 16.300 ± 1.200 B.P. Se pare că în jurul datei de 11.000 B.P. începe izolarea Noii Guinee de Australia.

L. Paleoliticul superior și Epipaleoliticul din Africa

J. Chavaillon (1992) se întreabă, pe drept cuvânt, dacă se poate vorbi de *Paleolitic superior* în Africa, în sensul percepției acestei noțiuni pentru continentul european. Practic, se poate spune că în anumite părți ale continentului african au fost descoperite izolat artefacte care sunt comparabile cu cele din *Paleoliticul superior* din Europa, numai că acest fenomen poartă aici alt nume - *Later Stone Age*. În schimb, termenul de *Epipaleolitic* este folosit în mod curent în Africa de nord și Sahara. Fazele incipiente ale perioadei *Later Stone Age* amintesc de *Paleoliticul superior* din Europa, în timp ce în fazele tardive se întrevăd noile societăți de producție aparținând neoliticului.

Aterianul reprezintă ultimul facies din *Paleoliticul mijlociu* din Africa, între el și *Iberomaurusianul*, în fapt, prima cultură atestată până în prezent ca specifică paleoliticului superior pe acest continent, existând un mare hiatus cronologic, după cum, uneori, se afirmă că, stratigrafic, s-au înregistrat situații în care ultimele stadii ale aterianului coexistă cu primele industrii epipaleolitice. În stadiul cunoștințelor actuale este dificil să precizăm de unde vine *Iberomaurusianul*, considerat ca o cultură epipaleolitică. Există mai multe ipoteze: comunitățile respective s-ar fi născut din populațiile autohtone; ar putea să aibă o origine mediteraneeană sau, cum susține G. Camps (1974), în jurul datei de 17.000 B.P. existau în Africa grupe umane apropiate epigravetienilor, care aveau însă o origine asiatică.

Iberomaurusianul era considerat că s-a desfășurat în *Tardiglaciari*, dar el a fost acum datat, în nivelul XVI de la *Taforalt*, la 21.100 ± 400 B.P., într-un climat ceva mai rece decât azi. El este atestat ca suprapunând stratele *Levalloiso-Musteriene* din Maroc, la *Djiddjelli* sau *Cap Tenès* în Algeria. Industria litică este laminară cu evidente tendințe de microlitism, fără a lipsi în totalitate utilajele grosiere. Se remarcă existența lamelelor *à bord abattu* al căror *dos* este retușat parțial, cu extremitatea brută, lamelele *à dos* care se termină printr-un vârf triedru. Formele geometrice sunt reprezentate doar prin segmente, gratoarele sunt scurte, groase, adesea realizate din mici nuclei.

Paleoliticul superior și Mezoliticul de pe continentele Americane

- Asupra populării timpurii a continentelor americane au apărut în ultima vreme tot felul de ipoteze, care împingeau uneori vechimea acestui proces în urmă cu peste 60.000 de ani, dar care, supuse unor verificări științifice riguroase, nu s-au confirmat în cea mai mare parte. Încercăm să trecem în revistă pe cele mai puțin contestate.

America de Nord excelează cu descoperirile din peștera 1 de la *Bluefish*, care a livrat câteva *burins*, alături de un os de mamut prelucrat, datate la 18.000 B.P., ceva mai la sud, adăpostul sub stâncă de la *Meadowcroft* a oferit cea mai lungă secvență stratigrafică, eșalonată între 19.600 ± 810 B.P. și 15.000 B.P. și utilaje tipice, alături de multe resturi de debitaj, iar în așezarea de la *Shriver* s-au descoperit mai multe *burins*, gratoare și alte utilaje pe așchie (D. Lavallée, 1992).

În **America Centrală** s-au descoperit în Mexic la *El Cedral* un gratoar din calcedonie mai vechi de 31.850 ± 1.600 B.P., o vatră circulară înconjurată de resturi osteologice de proboscidieni, iar dintr-un strat datat la 21.960 ± 540 B.P. s-a recuperat o tibie de cal utilizată. La *Tlapacoya* s-a descoperit o succesiune de vetre datate la 24.000 ± 4.000 B.P. și 21.700 ± 500 B.P., alături de care zăceau așchii și lame de obsidian și din alte roci locale. Acestea par a fi cele mai sigure mărturii ale existenței și vechimii omului în Mexic, cu toate că mai pot fi aduse în discuție și alte mențiuni mai puțin sigure, cum ar fi o așchie cioplită de la *Caulapan* datată la 21.850 ± 850 B.P., așchiile și oasele fosile prelucrate din controversatul zăcământ de la *Valsquillo-Hueyatenco* cu o vârstă estimată între 35.000 și 24.000 B.P. etc.

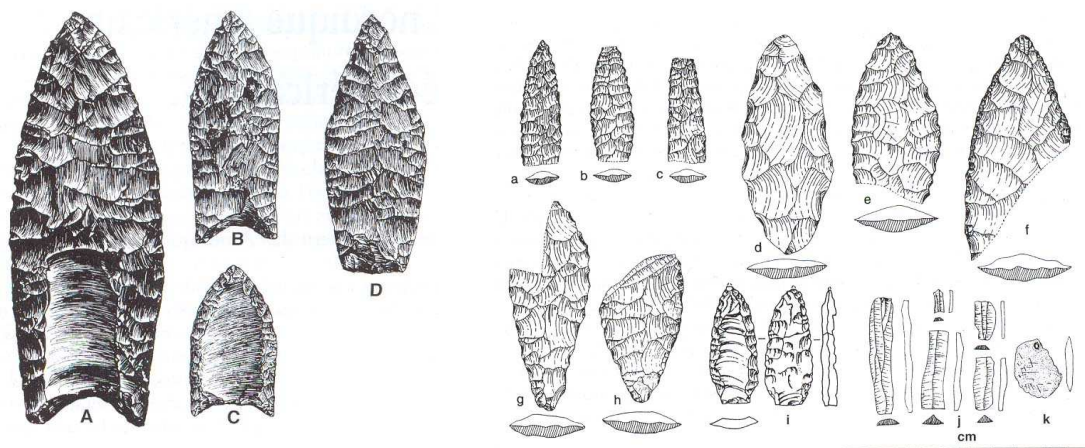

Fig. 137 – Vârfuri paleoindiene (stânga): A-de Clovis; B-de Goshen; C-de Folsom; D-de Bazinul agatului și vârfuri și armături de proiectile bifaciale de la Uptar din Siberia orientală care le amintesc pe cele paleoindiene din America (după P. Plumet, 2004 a; b).

Descoperirile din **America de Sud** au relevat că în Venezuela, la *Muaco*, într-un depozit de vârstă tardiglaciară (16.375 ± 400 - 14.300 ± 500 B.P.), o serie de oase, uneori arse, se asociau cu utilaje litice de tipul percutoarelor, gratoarelor de dimensiuni mari și așa zisele vârfuri de tip "El Jobo". Se pare că cele mai vechi atestări ale colonizării continentului american se găsesc în adăpostul sub stâncă *Boqueirão da Pedra Furada* din Brazilia, unde a fost scoasă la zi o industrie cioplită pe cuarț și cuarțit, structuri de combustie și ocră roșu datate între 32.160 ± 1.000 B.P., pentru nivelul B, faza *Pedra Furada I*, și 17.000 ± 400 B.P., pentru nivelul C, faza *Pedra Furada IV* (N. Guidon, 1989; N. Guidon, G. Delibrias, 1985). Tot în Brazilia au fost atestate locuiri paleolitice în adăposturile sub stâncă de la *Caldeirão do Rodrigues* și *Sítio do Meio*, între 18.600 ± 600 B.P. și 14.300 ± 400 B.P. și *Lapa Vermelha IV*, cu straturi de locuire cuprinse între 22.410 și 10.200 B.P.

În sfârșit, în Chile au fost relevate structuri certe de locuire la *Monte Verde* desfășurate între 33.000 și 12.000 B.P.

Aceste prime mărturii de locuire au fost definite ca faciesuri regionale sub diferite denumiri: "**Litic**", care cuprinde vestigiile cu cele mai vechi atestări până spre 10.000 de ani (G. R. Willey, P. Phillips, 1958), "**Pre-proiectilul**" (A. D. Krieger, 1964), pentru Mexic termenul de "**Archeolitic**" (J. L. Lorenzo, 1967) și pentru Argentina numele de "**Protolitic**" (J. Schobinger, 1988). **Paleoliticul** de pe continentele americane a mai fost împărțit în "**Stadiul I**", oarecum ipotetic, care s-ar fi desfășurat între 40.000 și 30.000 B.P. și "**Stadiul II**" între 30.000 și 15.000 B.P. (R. S. MacNeish, 1976). Este regretabil că până în prezent nu s-au descoperit resturi umane în așezările menționate.

- O a doua etapă de locuire, care s-ar putea defini pe continentele americane s-a desfășurat între 15.000 și 11.000 B.P., cu mențiunea că așezările din această etapă sunt mai numeroase pe continentul sud american.

În **America de Nord** se continuă locuirile anterioare, detașându-se acum generalizarea vârfurilor de proiectile bifaciale. Cele mai reprezentative așezări sunt peștera *Bluefish* din Yukon, datată la 13.000 B.P., *adăpostul sub stâncă Meadowcroft* din Pennsylvania cu o vârstă între 15.120 ± 165 B.P. și 11.300 ± 700 B.P., așezarea *Shriver* din Missouri a livrat un mormânt paleoindian și o industrie unifacială pe așchii din *chert*, datate la 13.000 ± 1.500 B.P.

În **America Centrală** sunt atestate, de asemenea, câteva așezări pentru această etapă dintre care amintim pe cele de la *El Cedral* (15.000-8.000 B.P.) care a livrat o industrie litică pe lame, *burins*, gratoare și vârfuri cu trăsături bifaciale, din peștera *Santa Marta* etc.

America de Sud oferă suficient de multe exemple de așezări din această etapă, cum ar fi adăposturile sub stâncă de la *Piaui* cu două niveluri (nivelul IV = 14.300 ± 400 - 13.900 ± 300 B.P.; nivelul V = 12.440 ± 230 - 12.200 ± 600 B.P.), așezarea de la *Lapa Vermelha IV* (15.300 - 10.200 B.P.), *Alice Boër* (14.200 ± 1.150 B.P.), cu piese unifaciale și un vârf bifacial pedunculat, toate din Brazilia. În Columbia sunt menționate două adăposturi: *El Abra II* (12.460 ± 160 - 10.720 ± 400 B.P.) cu așchii uneori retușate ca gratoare și denticulate, *Tibitó I* (11.740 ± 110 B.P.). Peru are câteva descoperiri interesante, situate pe platourile înalte ale Anzilor, la circa 4.000 m altitudine, precum peșterile *Pikimachay*, *Guitarrero* (12.560 ± 360 - 9.140 ± 90 B.P.), iar în Chile sunt menționate așezările *Quereo-Los Vilos* (11.600 ± 190 - 9.370 ± 180 B.P.), *Tagua-Tagua I* (11.380 ± 320 - 11.000 ± 170 B.P.), *Monte Verde* (13030 ± 130 - 12.350 ± 200 B.P.) cu campamente acoperite cu piei de mastodont, conservate într-o turbă și vetre cu utilaje de lemn și litice. Foarte interesante sunt și descoperirile din Patagonia, cum ar fi peșterile *Los Toldos* (12.600 B.P.) și *El Ceibo* care sunt primele locuiri din stepa patagoneză.

Între circa 12.000 și 8.000 B.P. se vorbește de o perioadă a **Vânătorilor specializați-Paleoindiană** (fig. 137). În această perioadă teritoriile americane din preajma calotelor glaciare sunt eliberate de gheață, fiind ocupate progresiv de zone ecologice mult mai favorabile. **Perioada paleoindiană** a fost împărțită în trei faze, asimilate uneori cu "*tradiții*" sau "*culturi*". Aceste etape poartă denumirea unor anumite tipuri de vârfuri de proiectile bifaciale. Etapa **Llano** este definită de vârfurile *Clovis* cu canelură proximală desfășurată între 12.000-11.000 B.P., faza **Folsom** este caracterizată de vârfurile cu același nume între 11.000-10.200 B.P. și faza **Plano** cu vârfuri bifaciale, în general lanceolate, lipsite de canelură proximală care s-a derulat între 10.000 și 8.000 B.P. cu prelungire până spre 7.000 B.P. Nu lipsește nici înmărtirea perioadei paleoindiene

în *timpurie, mijlocie și târzie*. Originile culturale, materializate în special în trăsăturile tehnologic-tipologice ale inventarului litic, trebuie căutate în *Paleoliticul superior* siberian.

Bibliografie

Abel O., Kyrle Z., 1931, *Die Drachenhohle bei Mixnite*, I-II Speläologische Monographien, T. 7-8, Viena.

Abramova Z. A., 1984, *Pozdni paleolit Aziatskoi tschasti UDSSR*, în P. I. Boriskovski (ed.), *Paleolit URSS*, Moskva, p. 302-346.

Abramova Z. A., 1995, *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie*, Editions Jérôme Million, Grenoble.

Alexandrescu E., 1996-1998, *Observații asupra industriei litice de la Giurgiu-Malu Roșu*, Buletinul Muzeului „teohari Antonescu”, Anul II-IV, 2-4, p. 33-57.

Alexandrescu E., Bălescu S., Tuffreau A., 2004, *Nouvelles données chronologiques, technologiques et typologiques sur le Paléolithique supérieur ancien de la Plaine roumaine du Danube: le gisement de Giurgiu-Malu Roșu*, *L'Anthropologie, Préhistoire européenne*, 108, 3-4, p. 407-423.

Alimen H., 1957, *Préhistoire de l'Afrique*, Boubée, Paris.

Allain J., Fristch R., 1967, *La Badegoulien de l'abri Fritsch aux roches de Pouligny-Saint-Pierre (Indre)*, *Bull. Soc. Préhist. Fr.*, 64, 1, p. 84-94.

Allsworth-Jones P., 1986, *The Szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe*, Clarendon Press, Oxford.

Anati E., 1989, *Les origines de l'art et la formation de l'esprit humain*, Albin Michel, Paris.

Andersen J. M., Byrd B. F., Elson M. D., 1981, *The deer hunters: Star Carr reconsidered*, *World Archaeology*, 13, 1.

Arambourg C., 1949, *Présentation d'objets énigmatiques provenant du Villafranchien d'Algérie*, C. R. S. Société géologique de France, 7, Paris.

Arambourg C., Haffstetter, 1963, *Le gisement de Ternifine*, Archives de l'Istitut de Paléontologie humaine, Mémoire, 32, Masson, Paris.

Aujoulat N., Geneste J. - M., Archambeau C., Delluc M., Duday H., Gambier D., 2001, *La grotte ornée de Cussac (Dordogne). Observations liminaires*, *Paleo, Revue d'Archéologie préhistorique*, 13, p. 9-18.

Bächler E., 1940, *Das alpine Paläolithikum der Schweiz*, Basel.

Bader O. N., 1965, *Grotte de Kapovaia* (în rusă), Nauka, Moskva.

Bader O. N., 1971, *Le plus ancien peuplement de l'Europe septentrionale à la lumière de nouvelles données* (în rusă), *Kratkie soobtchenia Insituta Arkheologi*, vol. 126.

Bader O. N., 1978, *Soungir - le site du Paléolithique supérieur* (în rusă), Moskva.

Baffier D., 1999, *Les derniers Néandertaliens. Le Châtelperronien*, La Maison des roches, Paris.

Bahn G. P., Vertut J., 1988, *Images of the Ice Age*, Facts on File, New York, Oxford.

Balout L., 1965, *Données nouvelles sur le problème du Moustérien en Afrique du Nord*, Actes du V-e Congrès panafricain de Préhistoire et d'Etudes du Quaternaire, Ténérife, Islas Canarias, p. 137-145.

- Balout L., Biberson P., Texier J.,** 1967, *L'Acheuléen de Ternifine (Algérie), gisement de l'Atlantrophe*, L'Anthropologie, T. 71.
- Banesz L.,** 1976, *L'Aurignacien en Slovaquie*, Colloque 16: *L'Aurignacien en Europe*, 9-e Congrès UISPP, Nice.
- Bar-Yosef O.,** 1970, *The Epipaleolithic Cultures of Palestine*, Jerusalem, The Hebrew University, Ph. D. Thesis.
- Bar-Yosef O.,** 1976, *A note on the geometric Kebara A*, în F. Wendorf (ed.), II-e Colloque sur la *Terminologie de la Préhistoire au Proche-Orient*, Nice, IX-e Congrès de l'UISPP, Colloque, 3, p. 78-105.
- Barta J.,** 1972, *La statuette paléolithique nommée Venus de Moravany*, Bratislava.
- Bartstra G. J.,** 1978, *The Padjitan Culture: a preliminary report on new research*, în Ikawa-Smith (ed.), *Early Palaeolithic in South and East Asia*, p. 29-36.
- Baulois A.,** 1980, *Les sagaies décorées du Paléolithique supérieur de la zone franco-cantabrique*, Préhistoire ariégeoise, Bull. de la Société préhistorique de l'Ariège, T. XXXV, p. 125-128.
- Bayle des Hermens R. de,** 1975, *Recherches préhistorique en République centrafricaine*, Publ. Laboratoire Ethnographie et Sociologie comparative, Université Paris X, Recherches oubanguiennes, 3.
- Beaune S. de,** 1987, *Lampes et godets au Paléolithique*, XXIII-e Suppl. à Gallia Préhistoire, CNRS, Paris.
- Beeching A., Gasco J.,** 1989, *Les foyers de la Préhistoire récente du Sud de la France (Descriptions, analyses, et essais d'interprétation)*, în M. Olive, Z. Taborin, *Nature et fonction des foyers préhistoriques*, Actes du Colloque International de Nemours, 1987, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 2, Nemours, p. 275-292.
- Belfer-Cohen A., Bar-Yosef O.,** 1981, *The Aurignacian at Hayonim cave*, Paléorient, 7/2, p. 19-42.
- Begouen H.,** 1924, *La magie aux temps préhistoriques*, Paris.
- Biberson P.,** 1956, *Le gisement de l'Atlantrophe de Sidi Abderrahman (Casablanca)*, Bulletin d'Archéologie marocaine, T. 1.
- Bibikov S. N.,** 1981, *Le plus ancien ensemble musical en os de mommouth (în rusă)*, Izdatielsvo Naukova Dumka, Kiev.
- Binant P.,** 1991, *La Préhistoire de la mort. Les premières sépultures en Europe*, Editions Errance, Paris.
- Binford L. R. & S. L.,** 1996, *A preliminary analysis of functional variability in the Mousterian of Levallois facies*, American Anthropologist, 68, 2, p. 238-295.
- Binford L. R.,** 1973, *Interassemblage variability, the Mousterian and the « functional » argument*, C. Renfrew (ed.), *The explanation of culture change*, Duckworth, Londres, p. 227-254.
- Binford S. R.,** 1968, *Early upper Pleistocene adaptations in the Levant*, American Anthropologist, 70, p. 707-717.
- Bintz P.,** 1989, *Passage des prédateurs aux producteurs dans les Alpes et les régions voisines*, în J. - P. Mohen, *Le temps de la préhistoire*, Soc. préhist. fr., Ed. Archeologia, vol. 1, p. 359-361.
- Bishop W. W., Clark J. D. (ed.),** 1967, *Background to Evolution in Africa*, University of Chicago Press, Chicago.

- Bitiri M.**, 1971, *Așezarea paleolitică de la Bușag*, Marmația II, p. 7-18.
- Bitiri M.**, 1972, *Paleoliticul în Țara Oașului*, București.
- Bitiri M., Cârciumaru M.**, 1978, *Atelierul de la Mitoc-Valea Izvorului și locul lui în cronologia paleoliticului României*, St. cerc. ist. veche și arheol., 29, 4, p. 463-480.
- Boeuf O.**, 1985, *Importance biochronologique du site villafranchien de Chilhac (Haute-Loire)*, Almanach de Brioude, p. 109-132.
- Bokelmann K.**, 1971, *Duvensee, ein Wohnplatz des Mesolithikums in Schleswig-Holstein, und die Duvensee-Gruppe*, Offa, 18.
- Bolomey Alex.**, 1973, *An outline of the late epipaleolithic economy on the Iaron Gates: The evidence on bones*, Dacia, N.S., T. XVII, p.41-52.
- Bonifay E.**, 1964, *La grotte du Regourdou (Montignac, Dordogne): stratigraphie et industrie lithique moustérienne*, L'Anthropologie, 68, p. 49-96.
- Bonifay E.**, 1965, *Un ensemble rituel moustérien à la grotte de Regourdou (Montignac, Dordogne)*, Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche, Vol. II, Comunicazioni, Sezioni I-IV.
- Bonifay E.**, 1988, *Fréquence et signification des sépultures néandertaliennes*, în O. Bar-Yosef, *L'homme de Neandertal*, vol. 5, *La pensée*, Actes du Colloque International de Liège, 4-7 décembre 1986, p 31-35.
- Bordes Fr.**, 1978, *Le Protomagdalénien de Laugerie-Haute Est*, Bull. Soc. préhist. fr., Etudes et Trav., 75, p. 501-521.
- Bordes Fr.**, 1984 a, *Leçons sur le Paléolithique, T. III, Le Paléolithique hors d'Europe*, Cahiers du Quaternaire, 7, Paris.
- Bordes Fr.**, 1984 b, *Leçons sur le Paléolithique, T. III, Le Paléolithique d'Europe*, Cahiers du Quaternaire, 7, Paris.
- Bordes Fr.**, 1952, *Sur l'usage probable de la peinture corporelle dans certains tribus moustériennes*, Bull. Soc. Préhist. fr., T. 49, p. 169-171.
- Bordes Fr.**, 1953, *Essai de classification des industries "moustériennes"*, Bulletin de la Société préhistorique française, T. 50, 7-8, p. 457-466.
- Bordes Fr.**, 1958 a, *Le passage du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur*, Néandertal centenary, 1856-1956, Utrecht, Hollande, p. 175-181.
- Bordes Fr.**, 1958 b, *Nouvelles fouilles à Laugerie-Haute Est. Premiers résultats*, L'Anthropologie, 62, 3-4, p. 205-244.
- Bordes Fr.**, 1959, *Evolution in the Palaeolithic cultures*, Darwin Centennial celebration, Chicago, în *The evolution of Man*, p. 99-110.
- Bordes, Fr.**, 1961, *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, Delmas, Bordeaux.
- Bordes Fr.**, 1968, *Le Paléolithique dans le monde*, Hachette, L'Univers des Connaissances, Paris.
- Bordes Fr.**, 1969 a, *Du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur: continuité ou discontinuité ?*, Colloque sur l'origine de l'homme moderne, UNESCO, INQUA, Paris, 2-5 septembre.
- Bordes Fr.**, 1969 b, *Traitement thermique du silex au Solutrén*, C.R.S.M. Soc. préhist. fr., 7, p. 197.
- Bordes Fr.**, 1972, *A tale of two caves*, Harper & Row, New York.
- Bordes Fr.**, 1973, *On the chronology and contemporaneity of different palaeolithic cultures in France*, Research Seminar Univ., of Sheffield, p. 217-226

- Bordes Fr.**, 1975, *Sur la notion d'habitat en préhistoire paléolithique*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 72, p. 139-144.
- Bordes Fr., Crabtree D.**, 1969, *The Corbiac blade technique and other experiment*, Tebiwa, vol. 12, 2, p. 1-21.
- Bordes Fr., Labrot J.**, 1967, *La stratigraphie du gisement du Roc de Combe (Lot) et ses implications*, Bull. Soc. Préhist. Fr., p. 15-28.
- Bordes Fr., Sonneville-Bordes D. de**, 1970, *The significance of variability in Palaeolithic assemblages*, World Archaeology, 2, p. 61-73.
- Boriskovski P. I.**, 1953, *Le Paléolithique de l'Ukraine*, Annales du Service d'information géologique, 27.
- Boriskovski P. I.**, 1958, *The study of Palaeolithic dwellings in the USSR* (în rusă), Sovetskaya arheologiya, 1, p. 3-19.
- Boriskovski P. I.**, 1963, *Contributions au Paléolithique du bassin du Don* (în rusă), Materiali Isledovaniaya po Archeology SSSR, 121.
- Boriskovski P. I.**, 1970, *Les problèmes du développement des cultures du Paléolithique supérieur de la zone des steppes*, Actes du 7-e Congrès international des Sciences anthropologiques et ethnographiques (în rusă), Moskva.
- Boroneanț V.**, 1968, *Descoperiri gravetiene în peștera lui Climente*, Revista Muzeelor, T. V, 6, p. 542-546.
- Boroneanț V.**, 1970, *La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube*, Praehistorische Zeitschrift, 45, 1, p. 1-25.
- Boroneanț V.**, 1973, *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des "Portes de Fer"*, Dacia, N.S., T. XVII, p. 5-39.
- Boroneanț V.**, 1979, *Descoperiri arheologice în unele peșteri din defileul Dunării*, Speologia, Grupul de cercetări complexe "Porțile de Fier", Editura Academiei Române, București.
- Boroneanț V.**, 1980 a, *Cel mai vechi conflict armat cunoscut pe teritoriul României*, Studii de ist. și teorie militară, p. 5-18.
- Boroneanț V.**, 1980 b, *Probleme ale culturii Schela Cladovei-Lepenski Vir în lumina noilor cercetări*, Drobeta, IV, p. 27-42.
- Boroneanț V.**, 1980 c, *Săpăturile arheologice de la Ostrovul Mare Porțile de Fier II*, Materiale și cerc. arheol., Tulcea, p. 635-640.
- Boroneanț V.**, 1991, *L'Acheuléen supérieur de Cladova (Roumanie) et la question du Paléolithique quartzitique*, Anthropologie, XXIX, 1-2, p. 29-43.
- Boroneanț V.**, 2000, *Paléolithique supérieur et épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, București.
- Borziac I.**, 1994, *Paleoliticul și Mezoliticul în spațiul dintre Nistru și Prut, Thraco-Dacica*, T. XV, 1-2, p. 19-40.
- Bosinski G.**, 1966, *Der paläolithische Fundplatz Rheindahlen, Stadtkreis Mönchengladbach*, Prähistorische Zeitschrift, 43, p. 312-316.
- Bosinski G.**, 1976, *L'Acheuléen en Europe Centrale du Nord*, Colloque X: *L'évolution de l'Acheuléen en Europe*, IX-e Congrès UISPP, Nice.
- Bosinski G.**, 1982, *Die Kunst der Eiszeit in Deutschland und in der Schweiz*, Rudolf Habelt, Bonn.
- Bosinski G.**, 1982, *The transition Lower/Middle Palaeolithic in Northwestern Germany*, în *The Transition from Lower to Middle Palaeolithic and the origin of Modern Man*, BAR International Series 151, p. 165-176.

- Bosinski G.**, 1989, *L'art du Nord-Est*, în J. - P. Mohen, *Le temps de la Préhistoire*, Bull. de la Société Préhist. Française, T. 2, Ed. Archeologica, p.
- Bosinski G.**, 1990, *Homo sapiens. L'histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000-10.000 B. C.)*, Editions Errance, Paris.
- Bourdier F.**, 1961, *Le Bassin du Rhône au Quaternaire*, CNRS, Paris.
- Bouvier J. - M.**, 1979, *La Madeleine, acquis récents*, în *La fin des temps glacières en Europe*, CNRS, p. 405-439.
- Brace L. C.**, 1964, *The fate on the "classic" Neanderthals. A reconsideration of Hominid catastrophism*, *Current Anthropology*, 5, p. 3-43.
- Breuil H.**, 1906 a, *Les gisements présolutréens du type d'Aurignac, Coup d'oeil sur le plus ancien Age du Renne*, Congrès Intern. d'Anthr. et d'Archéol. Préhist., 13-e session, Monaco, T. 1, p. 323-350.
- Breuil H.**, 1906 b, *Essai de stratigraphie des dépôt de l'âge du Renne*, Congrès préhistorique de France, 1-re session, Périgueux, 1905, p. 74-83.
- Breuil H.**, 1907 a, *Les gisements présolutréens du type d'Aurignac. Coup d'oeil sur le plus ancien âge du Renne*, Congrès intern. d'Anthr. et d'Arch. Préhist., 13-e session, Monaco, 1906, vol. 1, p. 323-346.
- Breuil H.**, 1907 b, *La question aurignacienne. Etude critique de stratigraphie comparée*, *Rev. Préh.*, T. 2, f. 6-7, p. 173-219.
- Breuil H.**, 1909 a, *L'Aurignacien pré-solutréen. Epilogue d'une controverse*, *Rev. Préh.*, T. 4, f. 8-9, p. 249-286.
- Breuil H.**, 1909 b, *L'évolution de l'art quaternaire et les travaux d'Edouard Piette*, *Rév. Archéol.*, T. 4, 13, p. 378-411.
- Breuil H.**, 1912, *Les subdivisions du Paléolithique supérieur et leur signification*, *Congr. Intern. D'Anthr. Et Archéol. préhistorique*, 14, Genève, T. 1, p.165-238.
- Breuil H.**, 1913, *Les subdivisions du Paléolithique supérieur et leur signification*, Congrès intern. d'Anthropol. Et d'Archéol. préhist., Genève, 1912, CR, T. 1, p. 165-223.
- Breuil H.**, 1925, *Stations paléolithiques en Transylvanie*, *Bulletin de la Société des Science de Cluj*, II, 2-e partie, p. 193-217.
- Breuil H.**, 1932, *Le Paleolithique ancien en Europe occidentale et sa chronologie*, *Bull. de la Societe Prehistorique Francaise*, 29, p. 570-578.
- Breuil H.**, 1935, *L'évolution de l'art pariétal dans les cavernes et abris ornées de France*, Congrès Préhistorique de France, 11, 1934, Paris, Société Préhistorique française, p. 102-118.
- Breuil H.**, 1952, *Quatre cents siècles d'art parietal*, Montignac.
- Breuil H.**, 1954, *Prolégomènes à une classification préhistorique*, *Bull. de la Soc. préhist. fr.*, 51, p. 7-15.
- Breuil H.**, 1963, *L'évolution des idées relatives à l' « Aurignacien », Aurignac et l'Aurignacien*, Centenaire des fouilles d'Edouard Lartet, *Bull. Soc. méridionale de Spéléologie et de Préhistoire*, VI à IX, p. 36-39.
- Breuil H., Kelley H.**, 1954, *Le Paléolithique ancien: Abbevillien, Clactonien, Acheuléen, Levalloisien*, în *Les grandes civilisations préhistoriques de la France*, *Bulletin de la Société préhist. fr.*, LI, p. 9-26.
- Brion M.**, 1972, *Homo pictor*, București.
- Broglio A.**, 1976, *L'Epipaléolithique de la vallée du Pô*, Colloque XIX du IX-e

Congrès UISPP, Nice.

Brose D. S., Wolpoff M. H., 1971, *Early Upper Paeolithic Man and Late Middle Paleolithic tools*, Amer. Anthrop., 73, p. 1156-1194.

Brown, F. H., J. M. Harris, R. E. Leakey, A. Walker, 1985, *Early Homo erectus skeleton from West Lake Turkana, Kenya*, Nature, 316, p. 788-792.

Brudiu M., 1974, *Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova*, București.

Brudiu M., 1979 a, *Rezultatele cercetărilor arheologice din stațiunea paleolitică de la Cotu Miculinți, com. Coțușca (jud. Botoșani)*, Materiale și cercet. arheol., p. 7-16.

Brudiu M., 1979 b, *Date noi privind cultura gravetianului oriental din Moldova, rezultate din cercetările de la Crasnaleuca, jud. Botoșani*, Hierasus, I, Anuar '78, p. 77-81.

Brudiu M., 1980 a, *Prelucrarea oaselor și coarnelor de ren în așezarea paleolitică de la Cotu Miculinți (jud. Botoșani)*, St. cerc. ist. veche și arheol., 31, 1, p. 13-22.

Brudiu M., 1980 b, *Descoperiri paleolitice la Crasnaleuca, com. Coțușca, jud. Botoșani*, St. cerc. ist. veche și arheol., 31, 3, p. 425-443.

Brudiu M., 1981, *Cercetări arheologice în stațiunea paleolitică de la Cotu Miculinți, jud. Botoșani*, Materiale și cerc. arheol., p. 5-11.

Brudiu M., 1987, *Le travail de l'os et du bois de renne dans le Paléolithique supérieur de la zone au Prut moyen. Répertoire typologique*, în V. Chirica (ed.), *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Iași, p. 73-85.

Campbell J., 1980, *Le problème des subdivisions du Paléolithique supérieur britannique dans son cadre européen*, Bulletin de la Société Royale Belge d'Anthropologie et de Préhistoire, vol. 91.

Camps G., 1974, *Les civilisations préhistoriques de l'Afrique et du nord du Sahara*, Doin, Paris.

Camps G., 1980, *Manuel de Recherche préhistorique*, Doin Editeurs, Paris.

Camps G., 1982, *La Préhistoire. A la recherche du paradis perdu*, Librairie Académique Perrin, Paris.

Cârciumaru M., 1973 a, *Analyse pollinique des coprolithes livrés par quelques stations archéologiques des deux bords Danube dans la zone des Portes de Fer, Dacia*, N.S., T. XVII, p. 53-60.

Cârciumaru M., 1973 b, *Analiza polinică a coprolitelor din stațiunea arheologică de la Icoana (Defileul Dunării)*, Studii și cerc. de istorie veche, T. 24, 1, p. 5-13.

Cârciumaru M., 1973 c, *Câteva aspecte privind oscilațiile climatului din Pleistocenul superior în sud-vestul Transilvaniei*, St. cerc. ist. veche, 24, 2, p. 179-201.

Cârciumaru M., 1974, *Condițiile climatice din timpul sedimentării depozitelor pleistocene din peștera Hoșilor de la Băile Herculane*, St. cerc. ist. veche și arheol., 25, 3, p. 351-357.

Cârciumaru M., 1978 a, *L'analyse pollinique des coprolithes de la station archéologique de Vlasac*, în D. Srejović, Z. Letica, *Vlasac. A Mesolithic Settlement in the Iron Gates*, volume 2, Geology-Biology-Anthropology, Beograd, p. 31-34.

Cârciumaru M., 1978 b, *Studiul paleoclimatic și geocronologic asupra unor*

stațiuni paleolitice din Banat, în F. Mogoșanu, *Paleoliticul din Banat*, Editura Academiei Române, București, p. 83-101.

Cârciumaru M., 1979, *Paysage paléophytogéographique, variation du climat et géochronologie du Paléolithique moyen et supérieur de Roumanie*, Dacia, N.S., T. XXIII, p. 21-29.

Cârciumaru M., 1980, *Mediul geografic în Pleistocenul superior și culturile paleolitice din România*, Editura Academiei Române, București.

Cârciumaru M., 1981, *Cercetări paleoclimatice într-o secvență stratigrafică cu Elephas trogontherii și unelte paleolitice premusteriene de la Amărăști-Fărcas*, St. și cerc. Ist. veche și arh., 32, 2, p. 261-264.

Cârciumaru M., 1984, *Les cultures lithique du Paléolithique supérieur en Roumanie. Chronologie et conditions du milieu*, în Actes du Colloque de Liège du 3 au 7 octobre 1984, « *La signification culturelle des industries lithiques* », Studia Praehistorica Belgica, 4; BAR International Series, 239, p. 235-254.

Cârciumaru M., 1985, *La relation homme-environnement, élément important de la dynamique de la société humaine au cours du Paléolithique et de l'Épipaléolithique sur le territoire de la Roumanie*, Dacia, N.S., T. XXIX, 1-2, p. 7-34.

Cârciumaru M., 1987, *Mărturiile ale artei rupestre preistorice în România*, București.

Cârciumaru M., 1989, *Contexte stratigraphique, paléoclimatique et géochronologique des civilisations du Paléolithique moyen et supérieur en Roumanie*, L'Anthropologie, Paris, T. 93, 1, p.99-122.

Cârciumaru M., 1991 a, *L'analyse pollinique du sédiment de l'habitat paléolithique de Cladova*, Anthropologie, XXIX, 1-2, p. 123-125.

Cârciumaru M., 1991 b, *Paléoenvironnement et Chronostratigraphie du Paléolithique moyen et supérieur en Roumanie*, Actes du XII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava.

Cârciumaru M., 1991 c, *Contexte paléoclimatique et chronologique en période de transition d'entre le Paléolithique moyen et supérieur en Roumanie*, Colloque commémoratif international Miskolc, 1891-1991.

Cârciumaru M., 1994, *Paléoecologie et géochronologie des industries du Paléolithique supérieur ancien du Roumanie*, Coloquio « *El Cuadro Geocronológico del Paleolítico Superior Inicial* », 7-12 de marzo 1983, Leon, Museo y Centro de Investigacion de Altamira Monografias, 13, Madrid, p. 15-23.

Cârciumaru M., 1999, *Le Paléolithique en Roumanie*, Collection L'Homme des Origines, Série «Préhistoire d'Europe», n° 7, Éditions Jérôme Millon, Grenoble.

Cârciumaru M., 2000, *Evoluția omului în Cuaternar*, partea III-a: *Tehnologie și tipologie preistorică*, Editura Macarie, Târgoviște.

Cârciumaru M., Bitiri M., 1979, *Picturi rupestre la Cuciulat pe Someș. Manifestări artistice preistorice ?*, St. cerc. ist. veche și arheol., 30, 2, p. 285-292.

Cârciumaru M., Chirica V., 1987, *Découvertes d'art paléolithique sur le territoire de la Roumanie*, în V. Chirica, *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, II, Iași.

Cârciumaru M. și colab., 2000, *Peștera Cioarei Boroșteni. Paleomediul, Cronologia și Activitățile umane în Paleolitic*, Editura Macarie, Târgoviște.

Cârciumaru M., Glăvan V., 1975, *Analiza polinică și granulometrică a*

sedimentului din peștera Gura Cheii (Râșnov), St. cerc. ist. veche și arheol., 26, 1, p. 9-15.

Cârciumaru M., Lucas G., Anghelinu M., Cârstina O., Cosac M., Mărgărit M., Niță L., Pleșa M., Dumitru F., 2004, *Gravetianul de la Piatra Neamț - Poiana Cireșului*, Memoria Antiquitatis, XXIII, p. 49-67.

Cârciumaru M., Mărgărit M., 2002, *Arta mobilieră și parietală paleolitică*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște.

Cârciumaru M., Otte M., Dobrescu R., 1996, *Objets de parure découverts dans la grotte Cioarei (Boroșteni, dép. Gorj, Roumanie)*, Préhistoire européenne, 9, p. 403-415.

Cârciumaru M., Păunescu Al., 1975, *Cronostratigrafia și paleoclimatul tardenoazianului din depresiunea Întorsura Buzăului*, St. cerc. ist. veche și arheol., T. 26, 3, p. 315-341.

Cartailhac E., 1902, *Les cavernes ornées de dessins. La grotte d'Altamira (Espagne). Mea culpa d'un sceptique*, L'Anthropologie, 1902.

Cartailhac E., 1905, *Le Périgord préhistorique et le prochain congrès de Périgieux*, Revue des Pyrénées XVII.

Cartailhac E., Breuil H., 1910, *Les peintures et gravures murales des cavernes pyrénéennes, Gargas, commune d'Aventignan (Hautes-Pyrénées)*, L'Anthropologie, T. XXI

Caton-Thompson G. C., 1952, *Karga Oasis in Prehistory*, Athlone Press, London.

Cernâș A. P., 1959, *The Upper Palaeolithic of the Middle Dnestr region* (în rusă), Trudy Komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda, 15, p. 5-214.

Cernâș A. P., 1961, *The Palaeolithic site of Molodova V* (în ucrainiană), Akademiya Nauk, Kiev.

Cernâș A.P., 1965, *The Lower and Middle Palaeolithic of the Dnestr region* (în rusă), Trudy Komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda, 25, p.

Cernâș A. P. (éditeur), 1977, *Le site paléolithique à plusieurs niveaux de Korman 4 et sa place dans le Paléolithique* (în rusă), Moskva.

Červinka J. L., 1927, *Pravěk zemi Českých*, Pravěk, 1-2, p. 33-80.

Chase P. G., 1987, *Spécialisation de la chasse et transition vers le Paléolithique supérieur*, L'Anthropologie, Paris, 91, 1, p. 175-187.

Chavaillon J., 1964, *Etude stratigraphique des formations quaternaires du Sahara nord-occidental (Colomb-Béchar à Reggane)*, Publications du Centre de Recherches sur les zones arides, Série Géologie, 5, CNRS, Paris.

Chavaillon J., 1991, *Les ensembles lithiques de Chilhac III (Haute-Loire): typologie, situation stratigraphique et analyse critique et comparative*, în E. Bonifay, B. Vandermeersch (sous la direction de), *Les Premiers Européens*, Actes du 114-e Congrès National des Sociétés Savantes, 3-9 avril 1989, Paris.

Chavaillon J., 1992, *L'Afrique*, in J. Garanger (dirige par), *La Préhistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p. 557-650.

Chavaillon J., Chavaillon N., Hours F., Piperno M., 1979, *From the Oldowan in the Middle Stone Age at Melka Kunture (Ethiopia), Understanding Cultural Changes*, Quaternaria, XXI, p. 87-114.

Chavaillon J., Chavaillon N., Hours F., Piperno M., 1979, *From the Oldowan to the Middle Stone Age at Melka Kontouré (Ethiopia), Understanding Cultural*

Change, Quaternaria, XXI.

Chavaillon, J., Boisaubert J. - L., Faure M., Guérin C., Ma J.- L., Nickel B., Poupeau G., Rey P., Warsama S. A., 1987, *Le site de dépeçage pléistocène à Elephas mercki de Barogali (République de Djibouti): nouveaux résultats et datations*, C. R. Acad. Sci., Paris, p. 1259-1266.

Cheyrier A., 1949, *Badegoule, station sonne et protomagdalénienlutrée*, Mém. 23, Archives Inst. Paléont. Humaine, Paris.

Chirica V., 1975, *Descoperiri paleolitice din așezarea de la Mitoc (jud. Botoșani)*, Arheologia Moldovei, VIII, p. 7-14.

Chirica V., 1981, *Les recherches paléolithique de Mitoc-Pârâul lui Istrati*, Colloque International « L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique », Krakov, p. 7-20.

Chirica V., 1982, *Amuleta pandantiv de la Mitoc, jud. Botoșani*, St. cerc. ist. veche și arheol., 33, 2, p. 229-231.

Chirica V., 1987, *La genèse et l'évolution des cultures du Paléolithique supérieur dans la zone de Prut Moyen*, în V.Chirica (editor), *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Iași, p. 25-40.

Chirica V., 1995, *Le Paléolithique de la zone du Prut moyen*, Memoria Antiquitatis, 20, p. 7-34.

Chirica V., Borziac I., Chetraru N., 1996, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dnistr et la Tissa*, Helios, Iași.

Chirica V., Șadurschi P., 1979, *Descoperiri paleolitice și postpaleolitice la Mitoc-Pârâul lui Istrati, jud. Botoșani*, Hierasus, I (1978), p. 63-74.

Chmielewski W., 1961, *Civilisation de Jerzmanowice*, Polskiej Akademii Nauk, Wroslaw-Warszawa-Kraków.

Chmielewski W., 1965, *Archaeological Research in Northern Sudan*, Contribution to the Prehistory of Nubia, 5.

Clark J. D., 1954 a, *The Prehistoric Cultures of the Horn of Africa; an analysis of the Stone Age cultural and climatic Succession in the Somaliland and eastern part of Abyssinia*, Cambridge University Press, London.

Clark J. D., 1954 b, *Excavations at Star Carr, an early mesolithic site at Seamer near Scarborough, Yorkshire*, Cambridge Univ. Press.

Clark J. D., 1969-1974, *Kalambo Falls Prehistoric Site I/II*, Cambridge.

Clark J. D., 1970, *The Prehistory of Africa*, University of Chicago Press, Chicago.

Clark J. D., 1974, *Kalambo Falls Prehistoric Site, II, The later Prehistoric Cultures*, The University Press, Cambridge.

Clark J. D., Kurashina H., 1980, *New Plio-Pleistocene archaeological occurrences from the plain of Gadeb, upper Webi Shebelle Basin, Etiopia and a statistical comparison of the Gadeb sites with other Early Stone Age-ssemblages* the, Anthropologie, Brno, XVII, 2-3, p. 161-187.

Clark, J. D., 1969, *Kalambo Falls Prehistoric Site, I, The Geology, Palaeoecology and detailed stratigraphy of the excavation*, The University Press, Cambridge.

Clarke J. D. G., 1969, *World Prehistory : an outline*, University Press, Cambridge.

Clottes J., 1993, *La naissance du sens artistique*, Revue de Sciences morales et

polithiques, p. 173-184.

Clottes J., 1995, *Changements thématique dans l'art du Paléolithique supérieur*, Préhistoire Ariégeoise, T. L, p. 13-34.

Clottes J., 1997, *Observations nouvelles sur les peintures de la grotte Chauvet*, Préhistoire Ariégeoise, T. LII, p. 17-32.

Clottes J. și colab., 1995, *Les peintures paléolithique de la grotte Chauvet-Pont-d'Arc, à Vallon-Pont-d'Arc (Ardèche): datation directes et indirectes par la méthode du radiocarbone*, Comptes rendus de l'Académie des Sciences de Paris, T. 320, série Iia, p. 1130-1140.

Combiér J., 1955, *Solutré. Les fouilles de 1907 à 1925. Mise au point stratigraphique*, Travaux du Laboratoire de Géologie de la Fac. Des Sc. De Lyon, NS,2, p. 93-222.

Combiér J., 1972, *La grotte à peinture de la Tête du Lion à Bidon (Ardèche)*, Etudes préhistoriques, 3, p. 1-11.

Combiér J., 1982, *Informations archéologiques*, Gallia Préhistoire, fasc. 2, p. 337-338.

Combiér J., 1976, *Solutré*, Livret-guide de l'excursion A8, UISPP, IX-e Congrès, Nice, p. 111-117.

Combiér J., Ayroles P., Porte J. P., Lely B., 1982, *Etat actuel des recherches à la Vigne Brun, Villerest, Loire*, Colloque international en hommage au Professeur Leroi-Gourhan, Roanne.

Commont V., 1908, *Les industries de l'ancien Saint-Acheul*, L'Anthropologie, XLIX, p. 527-572.

Conkey M. W., 1987, *New approaches in the search for Meaning ? A review of research in « Palaeolithic Art »*, Journal of Field Archaeology, vol. 14, p. 413-430.

Coppens Y., Howell F. C., Isaac G. L., Leakey R. E. F. (eds.), 1976, *Earliest man and environments in the Lake Rudolph basin*, Chicago Press.

Couraud Cl., 1985, *L'art azilien. Origine – Survivance*, XX-e Supplément à Gallia Préhistoire, CNRS Editions, Paris.

Couraud Cl., Laming-Emperaire A., 1979, *Les colorants*, în Arl. Leroi-Gourhan, J. Allain, *Lascaux inconnu*, Paris, p. 153-170.

Daniel M., Vignard E., 1953, *Tableaux synoptique des principaux microlithes géométriques du Tardenoisien française*, Bull. de la Société française, T. L, p. 314-322.

Dart R., 1957, *The osteodontokeratic culture of Australopithecus prometheus*, Transvaal Mus. Mem., Pretoria.

Debrosse R., Kozłowski J., 1988, *Hommes et Climats à l'âge du Mammouth le Paléolithique supérieur d'Eurasie centrale*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Mexico.

Debrosse R., Kozłowski J., 1994, *Les habitats préhistoriques*, C.T.H.S. et Université Jagellon, Documents préhistoriques, 6, Cracovie-Paris.

Delluc B., Delluc G., 1978, *Les manifestations graphiques aurignaciennes sur supports rocheux des environs des Eyzies (Dordogne)*, Gallia-Préhistoire.

Delluc B., Delluc G., 1984, *L'art pariétal avant Lascaux. Les premiers artistes, derniers chasseurs de l'Europe*, Archéologia, 87, p. 52-60.

Delluc B., Delluc G., 1991, *L'art pariétal archaïque en Aquitaine*, Supl. la Gallia Préhistoire, XXVIII, p.

Delporte H., 1957, *La grotte de Fées de Chatelperron (Allier)*, Congrès

préhistorique de France (1956), C. R. XV-e Session, Poitiers-Angoulême, Paris, p. 452-477.

Delporte H., 1959, *Une nouvelle statuette paléolithique: la Venus de Tursac*, L'Anthropologie, Paris, T. 63.

Delporte H., 1960, *Coup d'oeil sur le Leptolithique tchécoslovaque*, Bull. de la Soc. d'Etudes et de Recherches préhistoriques, 9, Périgueux.

Delporte H., 1972, *L'Aurignacien et le "Bayacien" de la Gravette, mise en oeuvre statisque et problèmes posés*, Bull. de la Soc. Préhist. Fr., 69, p. 337-346.

Delporte H., 1979, *L'Image de la femme dans l'art préhistorique*, Picard, Paris.

Delporte H., 1982, *Apropos du Blot: méthodologie et épistémologie de l'habitat au Paléolithique supérieur*, Colloque intern. en hommage au Professeur Leroi Gourhan, Ronen, p. 75-77.

Delporte H., 1987, *Les associations et les scènes*, în J. Clottes (sous la direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, T. 2, Colloque international Foix - Le Mas-d'Azil, p.79-82.

Delporte H., 1989, *L'homme et son image*, în J. - P. Mohen, *Le temps de la Préhistoire*, Bull. de la Société Préhist. Française, T. 2, Ed. Archeologica.

Delporte H., 1991, *La séquence aurignacienne et périgordienne sur la base des travaux récents réalisés en Périgord*, Société Préhist. Française, 88, 8, p. 243-256.

Delporte H., 1998, *Les Aurignaciens premiers hommes modernes*, La Maison des roches, Paris.

Demars P. - Y., 1990, *Les interstratifications entre Aurignacien et Châtelperronien à Roc-de-Combe et au Piage (Lot). Aproxionnement en matières premières et position chronologique*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 235-239.

Demars P. Y., 1992, *Les colorants dans le Moustérien du Périgord. L'apport des fouilles de Fr. Bordes*, Préhistoire Ariégeoise, T. XLVII, p. 185-194.

Dewez M. C., 1973, *Mésolithique ou Epipaléolithique ?*, Univers. de Liège, CIRA, Service de Préhistoire

Dicu P., 1972, *Descoperiri atribuite paleoliticului inferior pe cursul mijlociu al Argesului (jud. Arges)*, St. cerc. ist. veche, 23, 2, p. 223-234.

Dicu P., 1973, *Noi descoperiri de unelte atribuite paleoliticului inferior pe cursul mediu al Argesului*, SCIV, 24, 4, 653-658.

Dicu P. 1979, *Paleoliticul inferior în Piemontul Cotmeana și depresiunea Sibiu*, St. cerc. ist. veche și arheol., 30, 4, p. 575-589.

Djindjian Fr., Koslowski J., Otte M., 1999, *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris.

Duarte C., Mauricio J., Pettit P. B., Souto P., Trinkaus E., Van der Plicht H., Zilhao J., 1999, *The Early Upper Paleolithic human skeleton from the Abrigo do Lagar Velho (Portugal) and modern human emergence in Iberia*, Proc. Natl. Acad. Sci., USA, 96, p. 7.604-7.609.

Duday H., 1976, *Les sépultures des hommes du Mésolithique*, în H. de Lumley, *La préhistoire française*, CNRS, Paris, p. 734-737.

Dumitrescu V., Bolomey Alex., Mogoșanu F., 1983, *Esquisse d'une*

préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du Bronze, Editura Academiei Române, București.

Dupont E., 1872, *L'Homme pendant les âges de la Pierre dans les environs de Dinant-sur-Meuse*, Bruxelles.

Efimienko P. P., 1958, *Kostienki I*, Moskva.

Ehrenberg K., 1951, *Dreising Jahre paläobiologischer Farschung in österreichischen Höhlen*, Quartar, p. 93-108.

Ehrenberg K., 1954, *Die paläontologiesche prähistorische und paläoethnologische Bedeutung der Salzofenhöhle im Lichte der letzten Fershungen*, Quartär, p. 19-58.

Eliade M., 1992, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Editura Științifică, București.

Errico Fr. d', 1994, *L'art gravé azilien de la technique à la signification*, XXXI-e Supplément à Gallia Préhistoire, CNRS Editions, Paris.

Escalon de Fonton M., 1956, *Préhistoire de la Basse-Provence, Etat d'avancement des recherches en 1951*, Préhistoire, T. XII.

Escalon de Fonton M., 1976, *La constitution de l'Epipaléolithique et du Mésolithique dans le Midi de la France*, Colloque XIX du IX-e Congrès UISPP, Nice.

Escalon de Fonton M., Lumley H. de, 1957, *Les industries à microlithes géométriques*, Bull. de la Société préhistoriques française, 3-4.

Farizy C., 1988, *Paléolithique*, in A. Leroi Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris.

Farizy C., 1990 a, *Du Moustérien au Châtelperronien a Arcy-sur-Cure: un etat de la question*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen recent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 281-289.

Farizy C., 1990 b, *The transition from Middle to Upper Palaeolithic at Arcy-sur-Cure (Yonne, France): technological, economic and social aspects*, în P. Mellars (Edited by), *The emergence of modern humans: an archaeological perspective*, Edinburgh University Press, Edinburgh, p. 303-327.

Farizy C., 1992, *L'Europe et l'Asie Septentrionale*, în J. Garanger (dirige par), *La Préhistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p.295-322.

Farizy C., David F., 1989, *Chasse et alimentation carnée au Paléolithique moyen, l'apport des gisements de plein air*, în M. Patou, L. G. Freeman (Coordinateurs), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre, 1986, Vol. 6, *La Subsistance*, Liège, p.59-62.

Farizy C., Schmider B., 1985, *Contribution à l'identification culturelle du Châtelperronien: les données de l'industrie lithique de la couche X de la grotte du Renne à Arcy-sur-Cure, Signification culturelle des industries lithique*, B.A.R. International series, 239, p. 149-165.

Formosov A., 1958, *Pietchiernaia stoianska Staroselie i ieie miesto v paleolitite*, Moskva.

Frazer's G. J., 1913, *Totemism and Exogamy*, Current Antropological Literature, vol. II, Lancaster, Pennsylvania, p. 192-212.

Freud G., 1952, *Die Blatspitzen des Paläolithikums in Europa*, Bonn.

Freud G., 1954-1955 a, *Les industries à pointes foliacées du Paléolithique en Europe centrale*, Bull. Société Préh. Fran., 51, p. 183-191.

Freud G., 1954-1955 b, *Les industries à pointes foliacées du Paléolithique en Europe centrale*, Bull. Société Préh. Fran., 52, p. 244-246.

Gábori M., 1976, *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural*, Akadémiai Kiado, Budapest.

Gábori-Csánk V., 1956, *Beiträge zur Frage des Slowakischen Szeletien*, Archaeologiai Ertesítő, 83, p. 78-83.

Gábori-Csank V., 1968, *La station du Paléolithique moyen d'Erd*, Hongrie, Akadémiai Kiado, Budapest.

Gábori-Csánk V., 1970, *C-14 dates of the Hungarian Palaeolithic*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 22, p. 3-11.

Gábori-Csánk V., 1974, *Nouvelles observations sur le Szélétien*, Comptes-rendus des communications, "Analyse par attributs du matériel des phases initiales du Paléolithique supérieur européen", 3-e Réunion, Paris, p. 2-7.

Gabori-Csank V., 1990, *Le Jankovichien en Hongrie de l'Ouest*, in C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 97-102.

Gabori-Csank V., 1993, *Le Jankovichien. Une civilisation paléolithique en Hongrie*, ERAUL, Liège.

Gahs L., 1928, *Kopf-, Schädel und Langknochenopfer bei Rentiervölkern*, Festschrift für P. W. Schmidt, Viena, p. 231-268.

Gamble C., 1999, *The Palaeolithic Societies of Europe*, University Press, Cambridge.

Garanger J. (ouvrage collectif dirigé de), 1992, *La Préhistoire dans le Monde* (Nouvelle édition de *Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan), Press Universitaire de France, Paris.

Garanger J., 1992, *L'Asie du Sud et l'Asie Orientale*, in J. Garanger (dirige par), *La Préhistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p. 651-674.

Garcia M., 1986, *Les propulseurs préhistoriques: essai de synthèse*, Journal du GRETOREP, 6, p. 53-93.

Garrod D. A. E., 1930, *The Palaeolithic of Southern Kurdistan: excavation in the caves of Zarzi and Hazar Merd*, Bull. of the American School of Prehistoric Research, 6, p. 9-43.

Garrod D. A. E., 1936, *The Upper Palaeolithic in the light of recent discoveries*, Proceedings of the Prehistoric Society, vol. 4.

Garrod D. A. E., 1938, *The Upper palaeolithic in the light of recent discovery*, Proceedings of the Préh. Soc., 4, p. 1-26.

Garrod D. A. E., 1955, *The Mugharet el-Emireh in Lower Galilee: type station of the Emirean industry*, Journal of the Royal Anthropological Institute (London), 85, p. 141-162.

Garrod D. A. E., 1956, *Acheulo-Jabroudien et Préaurignacien de la grotte de Taboun, mont Carmel*, Quaternaria, 3, p. 39-59.

Garrod D. A. E., 1957, *Notes sur le Paléolithique supérieur du Moyen-Orient*, Bull. de la Soc. préhist. fr., 54, p. 439-466.

Gautier A., 1989, *Preliminary notes on the fauna of the Middle Palaeolithic site at Zwolen (Poland)*, în M. Patou, L. G. Freeman (Coordinateurs), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre, 1986, Vol. 6, *La Subsistance*, Liège, p. 69-73.

Geneste J. - M., 1985, *Les industries de la grotte Vaufrey: technologie du débitage, économie et circulation de la matière première lithique*, în J. Ph. Rigaud (sous la direction de), *La grotte Vaufrey. Paléoenvironnement-Chronologie-Activités humaines*, Mémoires de la Société préhistorique française, T. XIX, p. 441-517.

Geneste J. - M., 1988, *Systèmes d'approvisionnement en matières premières au Paléolithique moyen et au Paléolithique supérieur en Aquitaine*, în J. K. Kozłowski (Coordinateur), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre 1986, *La Mutation*, Liège, p. 61-70.

Geneste J. - M., 1990, *Développement des systèmes de production lithique au cours du Paléolithique moyen en Aquitaine septentrionale*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 203-214.

Geneste J. - M., 1991, *L'approvisionnement en matières premières dans les systèmes de production lithique: la dimension spatiale de la technologie*, *Tecnologia y Cadenas Operativas Líticas*, UAB 15-18 Enero 1991, *Treballs d'Arqueologia*, 1, p. 1-36.

Ginter B. Kozłowski J. K., Guadelli J. - L., Laville H., Sirakov N., 2000, *Temnata Cave. Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria*, 2, 1, Jagelloni University Kraków.

Giot P., L'Helgouac'h J., Monnier J. L., 1979, *Préhistoire de Bretagne*, Rennes.

Gladinin V. N., 1989, *The Korolevo Palaeolithic site: Research methods, stratigraphy*, *Anthropologie (Brno)*, XXVII, 2-3, p. 93-103.

Gombrich E., 1982, *Histoire de l'art*, Flammarion, Paris.

González Echegaray J., Freeman G. L., 1978, *Vida y muerte en Cueva Morin*, Institución cultural de Cantabria, Santander.

González Echegaray J., Freeman G. L., 1998, *Le Paléolithique inférieur et moyen en Espagne*, Collection *L'Homme des Origines*, Série « Préhistoire d'Europe », 3, Editions Jérôme Millon, Grenoble.

Goury G., 1931, *L'Homme des cités lacustres*, Picard, Paris.

Graziosi P., 1956, *L'arte dell'antica età della pietra*, Firenze.

Grigoriev G. P., 1970, *Le Paléolithique supérieur* (în rusă), *Kamennyi Vek na territorii SSR*, Moskva.

Gruet M., 1954, *Le gisement moustérien d'El Guettar*, Khartago, V.

Guidon N., 1984, *Les premières occupations humaines de l'aire archéologique de Saõ Raimundo Nonato, Piaui, Brésil*, *L'Anthropologie*, Paris, 88, 2, p. 263-271.

Guidon N., 1986, *Las unidades culturales de Saõ Raimundo Nonato, Sudeste del Estado de Piaui, Brasil*, în A. Bryan (ed.), *New Evidence for the Pleistocene Peopling of the Americas*, p. 171.

Guidon N., 1989, *On Stratigraphy and Chronology at Pedra Furada*, *Current Anthropology*, 30, 5, p. 641-642.

Guidon N., Delibrias G., 1985, *Inventaire des sites sud-américains antérieurs à 12.000 ans*, *L'Anthropologie*, 89/3, Paris, p. 385-407.

Gvozdover M. D., 1977, *Nouvelles représentations anthropomorphes d'Avdeevo et leur place dans la culture de Kostienki*, *Voprosy Antropologii*, 57.

Gvozdover M. D., 1985, *The typology of female figurines of the Kostienki Palaeolithic Culture*, *Soviet Anthropology and Archaeology*, 27, 4, M. E. Sharpe, New York.

Gvozdover M. D., 1989, *Ornamental decoration of artefacts of the Kostienki Culture. Female Imagery in the Palaeolithic*, M. E. Sharpe, New York.

Haesaerts P., 1993, *Stratigraphie du gisement paléolithique de Mitoc-Malul Galben (district de Botoșani, Roumanie): Etude préliminaire*, *Préhistoire européenne*, 3, p. 67-71.

Haesaerts P., Borziac I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., 2004, *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe Centrale*, in J. Svoboda, L. Sedlachkova (eds.), *The Gravettian along the Danube*, Actes du Colloque de Mikulov, 20-21 novembre 2002, The Dolni Vestonice Studies 11, Institute of Archeology, Brno, p. 33-56.

Haesaerts P., Otte M., 1994, *Nouvelle recherches au gisement de Willendorf (Autiche)*, in F. Bernaldo de Quiros (coord.), *El Cuadro geocronologico del Paleolitico Superior Inicial*, Museo y Centro de Investigation de Altamira, Monografia, 13, p. 53-64.

Haesaerts P., Sirakova S., 1979, *Le Paléolithique moyen à pointes foliacées de Moussellievo (Bulgarie)*, in J. K. Kozłowski (éd.), *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans*, *Prace Archeologiczne*, 28, p. 35-63.

Hahn J., 1970, *Die Stellung der männlicher Statuette aus dem Hohlenstein-Stadel in der Jungpaläolithische Kunst*, *Germania*, 48.

Hahn J., 1977, *Aurignacien - das älteren Jungpaläolithikum in Mitell - und Osteuropa*, *Fundamenta*, vol. A, 9.

Hahn J., 1979, *Gravettien*, in *Alt- und Mittelsteinzeitliche Fundplätze des Rheinlandes*, Köln.

Hahn J., 1986, *Kraft und Aggression*, Verlag Archaeologica Venatoria, Tübingen.

Hahn J., 1988 a, *Die Geissenklösterle-Höhle im Achtal bei Blaubeuern, I: Fundhorizontbildung u. Besiedelung im Mittelpaläolithikum und im Aurignacien*, *Forschungen und berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, 26.

Hahn J., 1988 b, *Willendorf*, in A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Presses Universitaires de France, Paris.

Hallowell A. J., 1928, *Bear ceremonialism in the northern hemisphere*, *American Anthropologist*, 28, p. 1-17.

Hauser O., 1909, *Découverte d'un squelette du type Nanderthal sous l'abri inférieur du Moustier*, *L'Homme préhistorique*, 1, p. 1-9.

Helmer D., Méniel P., Vigne V. D., 1989, *La consommation de viande du Mésolithique à l'âge du Fer*, in J. - P. Mohen, *Le temps de la préhistoire*, Société préhistorique française, Ed. Archeologia, vol. 2, p. 76-79.

Hillebrand E., 1910, *Bericht über die in der Szeletahöhle im Sommer des Jahres 1909 durchgeführten Ausgrabungen*, *Földtani Közlöny*, 40, p. 681-692.

Hillebrand E., 1911, *Über das geologische Alter der Ablagerungen in der Szeletahöhle*, *Földtani Közlöny*, 41, p. 834-842.

- Hinout J.**, 1984, *Les outils et armatures standards mésolithiques dans le Bassin parisien par l'analyse des données*, Rev. Archéol. de Picardie, 1-2.
- Hoermann K.**, 1933, *Die Petershöhle bei Velden in Mittelfranken: eine altpaläolithische Station*, Nürnberg.
- Honea K.**, 1984, *Chronometry of the Romanian Middle and Upper Palaeolithic: Implications of Current Radiocarbon Dating results*, Dacia, N.S., T. XXVIII, 1-2, p. 23-39.
- Honea K.**, 1986, *Dating and Periodization Strategies of the Romanian Middle and Upper Palaeolithic: A retrospective Overview and Assessment*, în *The Pleistocene Perspective*, I, The World Archeological Congress, Southampton and London, p. 160-167.
- Hours F.**, 1982, *Les civilisations du Paleolithique*, Paris, Press Universitaire de France, Paris.
- Howel F. C.**, 1961, *Ismila: a paleolithic site in Africa*, Scientific American, 205.
- Howells W. W.**, 1976, *Explaining Modern Man. Evolutionists versus Migrationists*, J. Hum. Evol., 5, p. 477-495.
- Hulle W.**, 1977, *Die Ilsehöhle unter Burg Ranis/Thüringen. Eine paläolithische Jägerstation*, Stuttgart.
- Isaac G. L., Mc Cown E.** (ed.), 1975, *Human Origins: Louis Leakey and the East African Evidence*, Menlo Park, California.
- Isaac G.**, 1968, *The Aceulian Site complex at Olorgesailie, Kenia. A contribution to the interpretation of Middle Pleistocene Culture in East Africa*, Unpublished doctoral Dissertation, University of Cambridge.
- Jacobi R. M.**, 1980, *The Upper Palaeolithic Age in Britain*, Clarendon Press (Oxford University Press), Oxford.
- Jelinek J.**, 1984, *Encyclopédie illustrée de l'homme préhistorique*, Gründ, Paris.
- Jelinek J.**, 1988, *Considerations sur l'art paléolithique mobilier de l'Europe Centrale*, L'Anthropologie (Paris), T. 92, 1, p. 203-238.
- Jochim M. A.**, 1983, *Palaeolithic cave art in ecological perspective*, în G. Bailey (ed.), *Hunter-gather Economy in Prehistory: A European Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 212-219.
- Johanson D. C., Taieb M., Coppens Y.**, 1982, *Pliocene Hominids from the Hadar Formation, Etiopia (1973- 1977)*, Am. J. Phys. Anthrop., 57, p. 373-402.
- Julien M.**, 1982, *Les harpons magdaléniens*, XVII-e Suppl. à Gallia Préhistoire, CNRS, Paris.
- Kadić O.**, 1907, *Beiträge zur Frage des Diluvialen Menschen aus dem Szinvatale*, Földtani Közlöny, 37, p. 381-395.
- Kadić O.**, 1909, *Paläolithische Steingeräthe aus der Szeletahöhle bei Hámor in Ungarn*, Földtani Közlöny, 39, p 580-598.
- Ketraru N. A.**, 1973, *Pamiatniki epokhi paleolita i mezolita*, Știința, Chișinău.
- Klein G. R.**, 1973, *Ice-Age Hunters of the Ukraine*, The University of Cicago Press, Chicago and London.
- Klima B.**, 1957, *Übersicht über die jüngsten paläolithischen Forschungen in Mähren*, Quartar, T. 9.
- Klima B.**, 1960, *Aperçu sur les résultats des dernières fouilles paléolithique de Pavlov et Dolni Vestonice sous le mont de Pavlov*, în *Nouvelle fouilles archéologiques en Tchecoslovaquie*, Académie des Sciences, Prague.

Klima B., 1963 a, *Dolni Vestonice. Fouilles d'un camp de chasseurs de mammoth, 1947-1952* (în cehă), Praha.

Klima B., 1963 b, *Dolni Vestonice, recherches dans un camp de chasseurs de mammoth*, Académie des Sciences, Prague.

Klima B., 1967, *Pavlovien a jeho vztahy ve stredni evrope*, *Archologicke rozhledy*, 19, p. 558-566.

Klima B., 1969, *Oeuvres d'art de la partie sud de la Moravie*, Institut Archéologique de l'Académie des Sciences, Brno.

Koby Ed. F., 1951 a, *Grottes autrichiennes avec culte de l'ours*, *Bulletin de la Société Préhistorique française*, 48, p. 8-9.

Koby Ed. F., 1951 b, *L'ours des cavernes et les Paleolithiques*, *L'Anthropologie*, 55, p. 304-308.

Koby Ed. F., 1953, *Les Paléolithiques ont ils chassé l'ours des cavernes ?*, *Actes de la Société Jurasienne d'émulation*, 57, p. 157-204.

Kolosov Y., 1983, *Musterskie Stoianski Ranona Bielogorcka*, Naykova Doumka, Kiev.

Kolosov Y., Stepantchouk V., Chabai V., 1993, *Ranii paleolit Krima*, Naykova Doumka, Kiev.

Kourtessi-Philippakis G., 1986, *Le Paléolithique de la Grece continentale*, Publications de la Sorbonne, Paris.

Kozłowski J. K., 1961, *Próba klasyfikacji górnopaleolitycznych przemysłów z płoszczami liściowatymi w Europie*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Rozprawy i Studia*, 31, p. 7-132

Kozłowski K. J., 1982, *Excavation in Bacho Kiro Cave (Bulgarie)*, Final report, Warszawa.

Kozłowski J., 1984, *Earliest Upper Palaeolithic habitation from Bacho Kiro Cave (Layer II)*, *Archaeologica Venatoria*, 6, Tübingen, p. 109-129.

Kozłowski J., 1986, *The Gravettian in Central and Eastern Europe*, *Advances in World Archaeology*, 5.

Kozłowski J., 1988, *L'apparition du Paléolithique supérieur*, în J. Kozłowski (Coordinateur), *L'Homme de Néandertal*, *Actes du Colloque International de Liège*, 4-7 décembre, 1986, vol. 8, *La Mutation*, Liège, ERAUL, p. 11-21.

Kozłowski J., 1992, *L'art de la préhistoire en Europe Orientale*, CNRS Editions, Paris.

Kozłowski J., Kozłowski S., 1979, *Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. Taxonomy and Palaeohistory*, Polska Akademia Nauk - Oddział w Krakowie, Prace Komisji Archeologicznej, 18, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.

Kozłowski J., Laville H., Ginter B., Sirakov N., 1992, *Temnata Cave. Excavations in Karlukovo Karst Area Bulgaria*, vol. 1, part 1, *A. Stratigraphy and Environment. B. Archaeology of Gravettian layers*, Jagellonian University Press, Kraków.

Kozłowski J., Laville H., Sirakov N., 1989, *Une nouvelle séquence géologique et archéologique dans les Balkans: la grotte Temnata à Kaloukovo (Bulgarie du Nord)*, *L'Anthropologie*, 93, 1, p. 159-172.

Kozłowski J. K., Otte M., 1984, *Il Paleolitico superiore in Europa*, în J. Guilaine et D. Settis (éd.), *Storia d'Europa*, vol. 2, T. 1, *Preistoria e antichità*, Turin.

Kozłowski S. K., 1973, *The Mesolithic in Europe*, Varsovie Univ. Press,

Varsovie.

Kozłowski S. K., 1980, *Atlas of the Mesolithic in Europe*, Warsaw University Press.

Krieger A. D., 1964, *Early Man in the New World*, p. 23-81.

Krukowski S., 1939, *Paleolit Polski*, Krakow.

Kuhn H., 1936, *Menschendarstellungen im Paläolithikum*, Zeitschrift für Rassenkunde, T. 4, Berlin.

Kühn H., 1980, *L'art paléolithique en Asie*, Travaux de l'Institut d'art préhistorique, XXII, Toulouse, p. 283-289.

Kulakuskaia L. V., 1989, *Mustierskie Kulturi Karpatskovo Basieina*, Naykova Doumka, Kiev.

Lacore F., 1960, *La Gravette, le Gravettien et le Bayacien*, Laval.

Laming-Empeire A., 1962, *La signification de l'art rupestre paléolithique*, Picard, Paris.

Laming-Empeire A., 1971, *Une hypothèse de travail pour une nouvelle approche des sociétés préhistorique*, în A. Varagnac, *Mélanges de préhistoire, d'archéocivilisation et d'ethnologie*, Paris.

Laplace G., 1964, *Les subdivisions du Leptolithique italien. Etude de typologie analytique*, Bull. di Palentnologia Italiana, nou. sér., XV, vol. 73.

Laplace G., 1966, *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithique*, Ecole française de Rome, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, Suppl. 4, Paris.

Lartet E., 1860, *Note sur des os fossiles portant des empreintes ou entailles anciennes et attribuées à la main de l'homme*, Bull. Soc. géol. De France, 2-ème, XVII, p. 492.

Lartet E., 1861, *Nouvelles recherches sur la coexistence de l'homme et des grands mammifères fossiles réputés caractéristiques de la dernière période géologique*, Ann.Sciences nat., 4-ème série, XV, p. 177-253.

Lartet E., 1864, *L'Homme fossile dans la Haute-Garonne, L'Homme fossile en France*, communication faite à l'Académie des Sciences, p. 190-246.

Lartet E., 1869 a, *Une sépulture des troglodytes du Périgord à Cro-Magnon*, Matériaux pour l'histoire de l'homme, 5-ème année, 2-ème série, p. 97-106.

Lartet E., 1869 b, *Remarques sur la faune de Cro-Magnon, Matériaux pour l'histoire de l'homme*, 5-ème année, 2-ème série, p. 105-108.

Lartet E., 1885, *Note préliminaire à une lame d'ivoire fossile trouvée dans un gisement ossifère du Périgord*, Ann. Sciences nat. 5-ème série, IV, 6-ème cahier.

Lartet E., Christy H., 1864 a, *Note sur de nouvelles observations relatives à l'homme dans le centre de la France, à une époque où cette contrée était habitée par le renne et d'autres animaux qui n'y vivent pas nos jours. L'homme fossile en France*, Communication à l'Académie des Sciences, p. 128-135.

Lartet E., Christy H., 1864 b, *L'homme fossile dans le Périgord, L'homme fossile en France*, Communication à l'Académie des Sciences, p. 137-177.

Lartet E., Christy H., 1964 d, *Sur des figures d'animaux gravées et sculptées et autres produits d'art et d'industrie, rapportables aux temps primordiaux de la période humaine*, Revue archéologique, 5-ème année.

Lascu C., 1999, *The Prehistoric Cave-Bear Cultic Site Gold Cave*, Annales d'Université "Valahia" Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire, T. I, p. 127-131.

Lavallée D., 1992, *L'Amérique. Les gisements pléistocènes*, în J. Garanger (ouvrage collectif dirigé de), *La Préhistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p. 699-715.

Laville H., 1973, *The relative position of Mousterian industries in the climatic chronology of the Early Würm in the Périgord*, *World Archaeology*, 4, p. 321-329.

Laville H., 1975, *Climatologie et chronologie du Paléolithique en Périgord: étude sédimentologique de dépôts en grottes et sous abris*, Université de Provence, Mémoire, 4, Etudes Quaternaires.

Leakey L. S. B., 1936, *Stone Age Africa: an outline of Prehistory in Africa*, Humphrey Milford, London.

Leakey L. S. B., 1951, *Olduvai Gorge. A Rapport of the Evolution of the Hand-axe Culture in the Beds I-II*, University Press, Cambridge.

Leakey M. D., 1967, *Preliminary Survey of the cultural material from Beds I and II, Olduvai Gorge, Tanzania*, in W. W. Bishop and J. D. Clark (eds.), *Background to Evolution in Africa*, Chicago Press.

Leakey M. D., 1971, *Olduvai Gorge, Vol. III. Excavation of the Bed I and II, 1960-1963*, University Press, Cambridge.

Leakey M. D., 1975, *Cultural Patterns in the Olduvai Sequence*, în K. W. Butzer, G. Isaac (ed.), *After the Australopithecines*, Mouton, Hague.

Leakey M. G., Leakey R. E. (eds.), 1978, *Koobi Fora Research Project, I*, Oxford.

Leakey, L. S. B., 1936, *Stone Age Africa, an outline of Ptehistory in Africa*, Humphrey Milford, London.

Leakey, L. S. B., 1951, *Olduvai Gorge. A Report of the Evolution of the Hand-axe Culture in the Beds I-II*, Cambridge University Press.

Legge A., Rowley-Conwy P., 1985, *Star carr re-interpreted: a re-analysis of the faune*, în III-e Colloque internat., *The Mesolithic in Europe*, Edinburgh.

Leonardi P., 1989, *Sacralita arte e grafia paleolitiche splendori e problemi*, Museo Civico di Storio Naturala di Trieste.

Leroi-Gourhan A., 1958 a, *Etude des restes humains fossiles provenant des grottes d'Arcy-sur-Cure (Yonne)*, *Annales de paléontologie*, T. XLIV, p. 87-148.

Leroi-Gourhan A., 1958 b, *La fonction des signes dans l'art pariétal paléolithique*, *Bull. de la Société Préhist. française*, T. 55, 7-8.

Leroi-Gourhan A., 1961, *Les fouilles d'Arcy-sur-Cure (Yonne)*, *Gallia Préhistoire*, T. 4, p. 3-16.

Leroi-Gourhan A., 1965 a, *Préhistoire de l'art occidental*, Paris.

Leroi-Gourhan A., 1965 b, *Le Geste et le parole*, vol. I-II, Albin Michel, Paris.

Leroi-Gourhan A., 1970, *Observations technologique sur le rythme statuaire*, în *Echanges et communications*, Mélanges offerts à Cl. Levi-Strauss, La Haye, p. 658-676.

Leroi-Gourhan A., 1971 a, *Les religions de la préhistoire (Paléolithique)*, Press Universitaires de France, Paris.

Leroi-Gourhan A., 1971 b, *Observations technologiques sur le rythme statuaire*, în *Mélanges Lévi-Strauss*, La Haye.

Leroi-Gourhan A., 1976, *L'habitat au Paléolithique supérieur*, UISPP. IX-e Congrès, Colloque XIII, *Les structures d'habitat au Paléolithique supérieur*, Nice, p. 85-92.

- Leroi-Gourhan A.**, 1983, *Le fil du temps*, Fayard, Paris.
- Leroi-Gourhan Arl.**, 1984, *La place du Néandertalien de Saint-Césaire dans la chronologie würmienne*, Bull. Soc. Préhist. Française, 81, 7, p. 196-198.
- Leroi Gourhan A. & Arl.**, 1964, *Chronologie des grottes d'Arcy-sur-Cure*, Gallia Préhistoire, 7, p. 1-64.
- Leroi-Gourhan A., Brézillon M.**, 1972, *Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien: la section 36*, CNRS, VII-e Suppl. À Gallia-Prhistoire, Paris.
- Leroi-Gourhan Arl. & A.**, 1989, *Un voyage chez les Aïnous, Hokkaido - 1938*, Albin Michel, Paris.
- Leroi-Gourhan Arl., Jacobi R. M.**, 1986, *Analyse pollinique et matériel archéologique de Gough's Cave (Cheddar, Somerset)*, Bull. de la Soc. préhist. fr., 83, 3, p. 83-90.
- Leroi-Gourhan Arl., Leroyer C.**, 1983, *Problèmes de chronologie: Le Castelperronien et l'Aurignacien*, Bull. de la Soc. Préhist. Fr., 80, 2, p. 41-44.
- Leroyer C.**, 1983, *L'Aurignaco-Périgordien: apport de la Palynologie*, Centre de Recherches Préhistoriques, 9, p. 3-22.
- Leroyer C.**, 1989, *Les séquence polliniques de Saint-Césaire et de Quinçay, essai de corrélation et implications*, in B. Vandermeersch (Coordinateur), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre 1986, vol. 7, *L'Extinction*, Liège, p. 89-97.
- Leroyer C.**, 1990, *Nouvelles données palynologiques sur le passage Paléolithique moyen-Paléolithique supérieur*, in C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 49-52.
- Le Tensorer J. M.**, 1979, *Données nouvelles sur le Magdalénien final et l'Epipaléolithique en Lot-et-Garonne*, in *La fin des Temps glaciaires en Europe*, T. 1, p.
- Lévêque Fr.**, 1979, *Note à propos de trois gisements castelperroniens de Poitou-Charente*, Dialektiké Cahiers de typologie analytique, Pau, p. 25-40.
- Lévêque Fr.**, 1986, *Les gisements castelperroniens de Quinçay et Saint-Césaire: quelques comparaisons préliminaires. Stratigraphie et industries*, III-e Congrès des Sociétés savantes, Poitiers, p. 91-98.
- Lévêque Fr.**, 1989, *L'homme de Saint-Césaire: sa place dans le Castelperronien de Poitou-Charente*, in B. Vandermeersch (Coordinateur), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre 1986, vol. 7, *L'Extinction*, Liège, p. 99-108.
- Lévêque Fr., Miskovsky J. Cl.**, 1983, *Le Castelperronien dans son environnement géologique. Essai de synthèse à partir de l'étude lithostratigraphique du remplissage de la Grotte de la grande Plématrie (Quinçay, Vienne) et d'autres dépôts actuellement mis au jour*, L'Anthropologie, 87, 3, p. 369-391.
- Lévêque Fr., Vandermeersch B.**, 1981, *Le néandertalien de Saint-Césaire*, La Recherche, 12, p. 242-244.
- Lévi-Strauss C.**, 1949, *Les structures élémentaire de la parenté*, Press Universitaire Française, Paris.
- Lima P.**, 2000, *Sapiens/Neandertal. Le premier choc des cultures*, Science &

Vie, 998, p. 66-75.

Linder K., 1941, *La chasse préhistorique*, Bibliothèque scientifique, Payot, Paris.

Loops Wissowa H., 1988, Chopper, *Chopping tool Complex*, în A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Press Universitaire de France, Paris, p.250-251.

Lorblanchet M., 1988, *De l'art pariétal des chasseurs de rennes à l'art rupestre des chasseurs de kangourous*, L'Anthropologie, 92, 1, p. 271-316.

Lorblanchet M., 1989, *L'art des cavernes*, în Ch. Goudineau, J. Guilaine (éd.), *De Lascaux au Grand Louvre*, Errances, Paris.

Lorenzo J. L., 1967, *La Etapa Litica en México*, INAH, Departamento de Prehistoria, Mexico, 20.

Lubbock J., 1866, *L'Homme Préhistorique*, Londres.

Lumley H. de, 1957, *Lexique stratigraphique international*, vol. I, Europe, fasc. 4 b.

Lumley H. de (sous la direction de), 1976, *La Préhistoire Française*, T. I-II, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

Lumley H. de, 1969 a , *Une cabane acheuléenne dans la grotte du Lazaret (Nice)*, Paris, Mémoires de la Société Préhistorique Française.

Lumley H. de, 1969 b, *Le Paléolithique inférieur et moyen du midi méditerranéen dans son cadre géologique*, T. I, V-e Supplément à Galia Préhistoire.

Lumley H. de, 1972, *La grotte moustérienne de l'Hortus*, Etudes Quaternaires, Mémoire I, Marseille.

Lumley H. de, 1972, *La grotte moustérienne de l'Hortus*, Etudes Quaternaires Mémoire 1, Marseille.

Lumley H. de, Fournier A., Krzepakowska J, Echassoux A, 1988, *L'industrie du Pléistocène inférieur de la grotte du Vallonnet Roquebrune - Cap-Martin, Alpes-Maritimes*, L'Anthropologie, 92, 2, p. 501-614.

Lumley H. de, Lumley A. de, Miskovsky Cl., Renault-Miskovsky J., 1976, în H. de Lumley, L. Barral (dir.), *Le site de Terra Amata, Livret-guide de l'excursion B1: Sites paléolithique de la région de Nice et grottes de Grimaldi*, IX-e Congrès UISPP, Nice, p. 15-49.

Luquet G. H., 1926, *L'art et la religion des hommes fossiles*, Paris.

Mainage Th., 1921, *Les religions de la préhistoire. L'âge paléolithique*, Paris.

MacNeish R. S., 1976, *Early Man in the New World*, American Scientist, 64/3, p. 316-327.

Mallász J., 1933, *A solutréen első biztos megállapítása Erdélyben*, Dolg-Szeged, 9-10, 1-2, p. 3-15.

Malez M., Ullrich H., 1982, *Neuere paläo-anthropologische Untersuchungen am Material aus der Hohle Vindija (Kroatien)*, Paleontologia Jugoslavica, 29, p. 1-44.

Mania D., 1986, *La géochronologie du Pléistocène moyen et de quelques gisements paléolithique dans la région de la Saale et de l'Elbe moyen, Chronostratigraphie et faciès culturels du Paléolithique inférieur et moyen dans l'Europe du Nord-Ouest*, Suppl. Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 26, p. 49-60.

Mania D., 1990, *Auf den Spuren des Urmenschen: Die Funde von Bilzingsleben*, Theiss, Berlin.

Mania D., 1991, *The zonal division of the Lower Palaeolithic open-air site Bilzingsleben*, Anthropologie, 29, p.17-24.

Mania D., Thomae M., Litt T., Weber T., 1990, *Neumark-Gröbern. Beiträge zur Jagd des mittelpaläolithischen Menschen*, Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, 43.

Mania D., Toepfer V., 1973, *Königsau, Gliederung, Ökologie und mittelpaläolithische Funde der Letzen Eiszeit*, Berlin.

Maringer J., 1958, *L'homme préhistorique et ses dieux*, Arthaud.

Maringer J., 1960, *Le religioni dell'Età della pietra in Europa*, Soc. Edit., Interaz., Torino.

Marshack A., 1987, *L'évolution et transformation de decor du debut de l'Aurignacien au Magdalenian final*, în J. Clottes (sous la direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, Foix-Le Mas d'Azil, p. 136-162.

Marshack A., 1989, *Methodology in the analysis and interpretation of Upper Palaeolithic image: theory versus contextual analysis*, Rock Art Research, 6, p. 17-53.

Marshack A., 1990, *Early hominid symbol and the evolution of the human capacity*, în P. Mellars (ed.), *The emergence of modern humans: an archaeological perspective*, Edinburgh University Press, Edinburgh, p. 457-499.

Martin H., 1923, *Recherches sur l'évolution du Moustérien dans la gisement de la Quina (Charente)*, T. II, Industrie lithique, Mémoire Soc. Archéol. Hist., Charente, vol. XIV.

May F., 1986, *Les sépultures préhistoriques*, Editions du CNRS, Paris.

Mellars P., 1969, *The chronology of Mousterian industries in the Perigord region of south-west France*, Proceeding of Prehistoric Society, 35, p. 134-171.

Mellars P., 1973, *The Character of the Middle Upper Palaeolithic transition in Southwest France*, în C. Renfrew (ed.), *The explanation of Culture Change*, London, p. 235-276.

Mellars P., 1995, *The Neanderthal Legacy. An Archaeological Perspective from Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Meuli K., 1945, *Greischirsche Opferbräche*, Phyllobolia für Peter von der Mühl, Basel.

Mogoşanu F., 1960, *Unele aspecte ale paleoliticului de sfârşit din țara noastră*, St. cerc. ist. veche, 11, 1, p. 125-129.

Mogoşanu F., 1978 a, *Paleoliticul din Banat*, Editura Academiei Române, Bucureşti.

Mogoşanu F., 1978 b, *Mezolizicul de la Ostrovu Corbului, o nouă aşezare de tip Schela Cladovei*, Studii şi cerc. de ist. veche şi arheol., T. 29, 3, p. 335-351.

Mohen J. - P., 1989, *Le Temps de la Préhistoire*, Société Préh. Fran., Edition Archéologia, Dijon.

Mohen J. - P., Taborin Y., 1998, *Les Société de la Préhistoire*, Hachette Supérieur, Paris.

Monier J. L., 1982, *Le gisement paléolithique supérieur de Plasenn-al-Lomm, île de Bréhat' (Côtes-du Nord)*, Gallia Préhistoire, T. 25, 1.

Mons L., 1979, *Les harpons aziliens du Mas-d'Azil*, în D. de Sonneville-Bordes, *La fin des temps glaciaires en Europe*, CNRS, Paris, p. 623-635.

Mons L., 1980-1981, *Les baguettes demi-rondes du Paléolithique supérieur*

occidental: analyse et réflexions, Antiquités nationales, 12-13, p. 7-19.

Mons L., Stordeur D., 1977, *Des objets nommés "lissoirs" de la grotte du Placard (Charente)*, Antiquités nationales, 9, p. 15-25.

Montet-White A., 1996, *Le Paléolithique en ancienne Yougoslavie*, .Collection L'Homme des Origines, Série « Préhistoire d'Europe », 3, Editions Jérôme Millon, Grenoble.

Montet-White A., Kozłowski J. K., 1983, *Les industries à pointes à dos dans les Balkans*, în *La position taxonomique et chronologique des industries à pointes à dos autour de la Méditerranée européenne*, Rivista di Scienze preistoriche, 38, 1-2, p. 371-399.

Morgan J., 1909, *Les premières civilisations*, Leroux, Paris.

Moroșan N. N., 1927, *Contribuții la cunoașterea paleoliticului din nordul Moldovei (malurile Prutului)*, Ac. Rom., Memoriile Secției științifice, IV, mem. 7, p. 343-360.

Moroșan N. N., 1931, *Le Moustérien dans le nord de la Moldavie*, L'Anthropologie, 41, p. 234-235.

Moroșan N. N., 1938 a, *La station paléolithique de la grotte de Stânca-Ripiceni*, Dacia, T. V-VI, p. 1-22.

Moroșan N. N., 1938 b, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du nord-est*, Anuarul Inst. geol. Rom., 19, p. 1-160.

Mort Fr. de, 1988, *Le décharnement du cadavre chez les néandertaliens: quelques exemples*, în O. Bar-Yosef, *L'homme de Neandertal*, vol. 5, *La pensée*, Actes du Colloque International de Liège, 4-7 décembre 1986, p. 43-55.

Mortillet G. de, 1869, *Essai d'une classification des cavernes et des stations sous abri fondée sur les produits de l'industrie humaine*, Matériaux pour l'histoire primitive de l'homme, T. 5, p. 172-179.

Mortillet G. de, 1872, *Classification des diverses périodes de l'Age de la Pierre*, Revue d'Anthropologie, T. I, p. 432-435.

Mortillet G. de, 1876, *Superposition du Solutréen au Moustérien à Thorigné (Mayenne)*, Matériaux, 11, p. 164-168.

Mortillet G. de, 1898, *Grottes ornées de peintures et de gravures*, Revue de l'école d'anthropologie, Paris.

Movius H. L., 1949, *Old World Palaeolithic archaeology*, Bulletin of the American Geological Society, 60, p.

Movius H. L., 1977, *Excavations of the Abri Pataud, Les Eyzies Dordogne*. Stratigraphy, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.

Munaut A., 1967, *Recherches paléo-écologiques en Basse et Moyenne Belgique*, Acta Geogr. Lovaniensa, 6.

Mussi M., 1992, *Popoli e civiltà dell'Italia Antica: Il Paleolitico e il Mesolitico in Italia*, Biblioteca di Storia Patria, Bologna.

Mussi M., Orliac M., 1988, *Epigravettien*, în A. Leroi-Gourhan (Directeur de la publication), *Dictionnaire de la Préhistoire*, Press Universitaires de France, Paris, p. 374.

Nania I., 1964, *O nouă descoperire din Paleoliticul inferior în regiunea Arges*, St. cerc. ist. veche, 15, 4, p. 517-521.

Nania I., 1968, *Aria culturii de prund în România*, St. și comun. Muz. Pitesti, Istorie-St. Naturii, 1, p. 17-22.

Nania I., 1971, *O nouă descoperire atribuită paleoliticului inferior în județul*

Vâlcea, St. Cerc. ist. veche, 22, 2, p. 291-293.

Nania I., 1972, *Unelte ale paleoliticului inferior descoperite pe văile Dîmbovicului și Mozacului (jud. Argeș)*, St. cerc. ist. veche, 23, 2, p. 234-244.

Neugebauer-Marech C., 1995, *La statuete du Galgenberg entre Statzing et Kremsrehberg et les figurines féminines d'Autriche*, în *La Dame de Brassempouy*, Actes du Colloque de Brassempouy, 1994, ERAUL, Liège, p. 187-194.

Neuville R., 1951, *Le Paléolithique et le Mésolithique du désert de Judée*, Institut de Paléontologie humaine, Mém. 24, Masson, Paris.

Neuville R., Ruhlmann A., 1941, *La place du Paléolithique ancien dans le Quaternaire marocain*, Rabat, Coll. «Hesperis», VIII.

Newell R. R., 1980, *Mesolithic Dwelling Structures: Fact and Fantasy*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, 14/15, p. 235-284.

Nicolăescu-Plopșor C. S., 1957, *Cercetări asupra paleoliticului timpuriu*, Mater. și cerc. arheol., III, p. 281-291.

Nicolăescu-Plopșor C. S., 1964, *Date noi cu privire la cunoașterea începutului și sfârșitului paleoliticului în România*, St. cerc. ist. veche, 15, 3, p. 307-320.

Nicolăescu-Plopșor C. S., 1964, *Nouvelles données sur la possibilité de l'existence de Protohominidés dans le Villafranchien de Roumanie*, Dacia, N. S., VIII, p. 47-52.

Nicolăescu-Plopșor C. S., 1965, *Epipaleolitic sau Mezolitic o problemă de terminologie ?*, Studii și cerc. de ist. veche și arheol., T. 16, 4, p. 765-773.

Nicolăescu-Plopșor C. S., Comșa E., 1957, *Microlitele de la Băile Herculane*, Studii și cerc. de ist. veche și arheol., T. VIII, 1-4, p. 17-25.

Nicolăescu-Plopșor C. S., Comșa E., Nicolăescu-Plopșor D., Bolomey Alex., 1957, *Șantierul arheologic Baia de Fier*, Mater. cerc. arheol., III, p. 13-26.

Nicolăescu-Plopșor C. S., Haas N., Păunescu Al., Bolomey Alex., 1957, *Șantierul arheologic Ohaba Ponor*, Mater. cerc. arheol., III, p. 41-49.

Nicolăescu-Plopșor C. S., Moroșan, I. N., 1959, *Sur le commencement du Paléolithique en Roumanie*, Dacia, N. S., III, p. 9-33.

Nicolăescu-Plopșor C. S., Nicolăescu-Plopșor D., 1963, *The possible existence of the proto-hominids in Romania's Villafranchien*, Dacia, N. S., VII, p. 9-25.

Nicolăescu-Plopșor C. S., Păunescu Al., 1961, *Azilianul de la Băile Herculane în lumina noilor cercetări*, Studii și cerc. de ist. veche și arheol., T. XII, 1, p. 203-210.

Nicolăescu-Plopșor C. S., Păunescu Al., Bolomey Alex., 1957, *Șantierul arheologic Nandru*, Mater. cerc. arheol., V, p. 22-29.

Nicolăescu-Plopșor C. S., Păunescu Al., Mogoșanu F., 1966, *Le Paléolithique de Ceahlău*, Dacia N.S., T. X, p. 5-116.

Nicolăescu-Plopșor C. S., Păunescu Al., Pop I., 1962, *Săpăturile din peștera Gura Cheii-Rîșnov*, Mater. cerc. arheol., VIII, p. 113-118.

Nicolăescu-Plopșor C. S., N. Zaharia, 1959, *Cercetările de la Mitoc*, Mater. și cerc. arheol., VI, p. 11-23.

Nicolăescu-Plopșor D., 1968, *Les hommes de l'épipaléolithique de Schela Cladovei sud-ouest de la Roumanie*, VII-th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Tokio, Abstracts Sectional Meeting, p. 38.

Nicolăescu-Plopșor D., 1970, *Expertiza antropologică asupra osemintelor umane descoperite în straturile romanello-aziliene de la Cuina Turcuilui*, Studii și cerc.

ist. veche, T. 21, 1, p. 35-36.

Nicolăescu-Ploșor D., 1976, *Deux cas de mort violente dans l'épipaléolithique final de Schela Cladovei*, Annuaire Roumain d'Anthropologie, T. 13, p. 3-5.

Nougier L. - R., 1966, *L'art préhistorique*, Press Universitaire de France, Paris.

Obermaier H., 1918, *Trampas cuaternarias para espíritus malignos*, Boletín de la real sociedad española de historia natural, T. 18, Madrid, p. 161-169.

Octobon E., 1926, *La question terdenoisienne*, Bull. De la Société française, T. XXIII, p. 205-222.

Oliva M., 1979, *Die Herkunft des Szeletien im Lichte neuer Funde von Jezerany*, Casopis Moravského musea, S.C., Soc., Brno, 64, p. 45-78.

Oliva M., 1980, *L'Aurignacien en Moravie et sa structure statistique*, in *L'Aurignacien et le Gravettien dans leur cadre écologique*, Nitra

Oliva M., 1984, *Le Bohunicien, un nouveau groupe culturel en Moravie. Quelques aspects psycho-technologiques du développement des industries paléolithiques*, L'Anthropologie, Paris, 88, p. 209-220.

Oliva M., 1987, *Aurignacien na Morave*, Studie Muzea Kromerizska, Gottvaldov.

Oliva M., 1988, *Pointes foliacées et la technique Levallois dans le passage Paléolithique moyen/Paléolithique supérieur en Europe centrale*, in *L'Homme de Neandertal*, vol. 8, *La Mutation*, ERAUL, 35, Liège, p. 125-131.

Oliva M., 1993, *Le contexte archéologique des restes humains dans la grotte de Mladec*, Actes du XII-e Congrès UISPP, Bratislava, vol. 2, p. 207-216.

Oliva M., 1993 b, *The Aurignacian in Moravia*, B.L., p. 37-55.

Oliva M., 1995, *Le Szélétien de Tchécoslovaquie: industrie lithique et répartition géographique*, in *Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale*, Actes du Colloque de Miskolc, Juin 1995, Paleo, Supplément, 1, p. 83-90.

Olive M., Taborin Y. (sous la direction de), 1989, *Nature et fonction des foyers préhistoriques*, Actes du Colloque International de Nemours, 1987, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 2, Nemours.

Onoratini G., 1983, *Le Gravettien et sa lignée évolutive dans le Sud-Est de la France*, in *La position taxonomique et chronologique des industries à pointes à dos autour de la Méditerranée européenne*, Rivista di Scienze preistoriche, 38, 1-2, p. 127-142.

Orliac M., 1988 a, *Epipaléolithique*, in A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 375-376.

Orliac M., 1988 b, *Mésolithique et Tourasse*, in A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 713-716.

Orliac M., 1988 c, *Maglemosien*, in A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 672-673.

Orliac M., 1988 d, *Tardenoisien*, in A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 1067-1068.

Orliac M., 1992, *Le Mésolithique*, in J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 495-516.

Orquera L. A., 1984, *Specialization and the Middle/Upper Palaeolithic transition*, Current Anthropology, 25, p. 73-98.

Otte M., 1979 a, *The Clactonian: an independent complex or an integral part of the Acheulean*, Current Anthropology, 20, 4, p. 685-726.

Otte M., 1979 b, *Le Paléolithique supérieur ancien en Belgique*, Musées royaux d'Art et d'Histoire, Monographies d'Archéologie nationale, 5.

Otte M., 1980, *Le Gravettien en Europe centrale*, vol. I, 2, Brugge.

Otte M., 1981, *Les industries à pointes foliacées et à pointes pédonculées dans Nord-Ouest européen*, *Archaeologia Interregionalis*, vol. I.

Otte M., 1987, *Relations transculturelles et transrégionales dans l'art mobilier*, în J. Clottes (sous la direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, T. 2: *Les voies de la recherche*, p. 185-194.

Otte M., 1988, *De la Loire à l'Oder, les civilisations du Paléolithique final dans le nord-ouest européen*, în Actes du Colloque de Liège, Décembre 1985, ERAUL 25-BAR IS 444, 2 vol., Liège-Oxford.

Otte M. (édité par), 1992, *Recherche aux grottes de Sclayn, vol. 1, Le contexte*, ERAUL, Liège.

Otte M., 1990, *Relations trans-culturelles et trans-régionales dans l'art mobilier du Paléolithique européen*, în J. Clottes (sous direction de), *L'art des objets des utilitaires de Paléolithique supérieur*, Foix-Le Mas d'Azil, T. 2, p.

Otte M., 1993, *Préhistoire des religions*, Masson, Paris.

Otte M., 1996 a, *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Colin, Paris.

Otte M., 1996 b, *Les sépultures néandertaliennes*, în D. Bonjean (editeur scientifique), *Neandertal*, Andenne, p. 256-258.

Otte M., 1999, *La Préhistoire*, De Boeck Université, Paris, Bruxelles.

Otte M., Chirica V., 1993, *Atelier aurignacien à Mitoc-Malul Galben (Moldavie roumaine)*, *Préhistoire européenne*, 3, p. 55-56.

Otte M., Patou-Mathis M., Bonjean D. (dir.), 1998, *Recherches aux grottes de Sclayn, vol. 2, L'Archéologie*, ERAUL, Liège.

Palma di Cesnola A., 1986, *Il passaggio dal Musteriano al Paleolitico superiore in Italia*, în G. Giacobini e F. d'Erico, *I Cacciatori Neandertaleni*, Jaca Book, Milano.

Palma di Cesnola A., 1989, *L'Uluzzien: facies italien du Leptolithique archaïque*, *L'Anthropologie*, 93, 4, p. 783-811.

Palma di Cesnola A., 1996, *Le Paléolithique inférieur et moyen en Italie*, Collection L'Homme des Origines, Série « Préhistoire d'Europe », 3, Editions Jérôme Millon, Grenoble.

Palma di Cesnola A., Cacho C., Montet-White A., Escalon de Fonton M., Onoratini G., Bazile F., 1982, *L'Aurignacien et le Gravettien autour de la Méditerranée*, în *Aurignacien et Gravettien en Europe*, fasc. 3, ERAUL, 13, p. 31-52.

Patou M., 1984, *Contribution à l'étude des mammifères des couches supérieures de la grotte du Lazaret (Nice, Alpes Maritimes): Méthodes et résultats paléontologiques et palethnographiques*, Paris.

Patou M., 1989, *Subsistance et approvisionnement au Paléolithique moyen*, în M. Patou, L. G. Freeman (Coordinateurs), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre, 1986, Vol. 6, *La Subsistance*, Liège, p. 11-18.

Păunescu Al., 1970, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Editura Academiei Române, București.

Păunescu Al., 1978, *Cercetările arheologice de la Cuina Turcului-Dubova (jud. Mehedinți)*, *Tibiscum*, 5, p. 11-56.

Păunescu Al., 1984, *Cronologia paleoliticului și mezoliticului din România în*

contextul paleoliticului central est și sud-est european, Studii și cerc. de ist. veche și arheol., T. 35, 3, p. 235-265.

Păunescu Al., 1987, *Inceputurile paleoliticului superior în Moldova*, St. cerc. ist. veche și arheol., 38, 2, p. 87-100.

Păunescu Al., 1989, *Le Paléolithique et le Mésolithique de Roumanie (un bref aperçu)*, l'Anthropologie, 93, 1, p. 123-158.

Păunescu Al., 1991, *Paleoliticul din peștera Gura Cheii-Râșnov și unele considerații privind cronologia locuirilor paleolitice din sud-estul Transilvaniei*, St. cerc. ist. veche și arheol., 42, 1-2, p. 5-20.

Păunescu Al., 1993, *Ripiceni-Izvor. Paleolitic și Mezolitic*, Editura Academiei Române, București.

Păunescu Al., 1996, *Un vârf de suliță de os descoperit în locuirea aurignaciană de l Bistricioara-Lutărie (Bazinul Ceahlău)*, St. cerc. ist. veche și arheol., 47, 2, p. 191-197.

Păunescu Al., 1998, *Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpați și Siret*, vol. I/1, Editura Satya SAI, București.

Păunescu Al., 1999 a, *Paleoliticul și Mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret și Prut*, Vol. I/2, Editura Satya Sai, București.

Păunescu Al., 1999 b, *Paleoliticul și Mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei*, Vol. II, Editura Satya Sai, București.

Păunescu Al., 2000, *Paleoliticul și Mezoliticul din spațiul cuprins între Carpați și Dunăre*, Editura AGIR, București.

Păunescu Al., 2001, *Paleoliticul și Mezoliticul din spațiul transilvan*, Editura AGIR, București.

Păunescu Al., Cârciumaru E., Cârciumaru M., Vasilescu P., 1977, *Semnificația cronostratigrafică și paleoclimatică a unor analize chimice, granulometrice și palinologice în unele așezări paleolitice din Bazinul Ceahlăului. Considerații asupra tipului și caracterului așezărilor*, Studii și cerc. de ist. veche și arheol., T. 28, 2, p 157-183.

Păunescu Al., Conea A., Cârciumaru M., Codarcea V., Grossu V. Alex., Popovici R., 1976, *Considerații arheologice, geocronologice și paleoclimatice privind așezarea Ripiceni-Izvor*, Studii și cerc. de ist. veche și arheol., T. 27, 1, p. 5-19.

Pearce R. H., Barbetti A., 1981, *A 38.000 years-old site at Upper Swan, Western Australia*, Arcaology in Oceania, 16, p. 173-178.

Petrin V. E., 1992, *Le sanctuaire paléolithique de la grotte d'Ignatievskaya sur l'Oural du sud*, Novossibirsk.

Peyrony D., 1908, *Nouvelle fouilles à Badegoule (Dordogne), Solutrén supérieur et transition du Solutrén au Magdalénien*, Rev. Préhistorique, 24.

Peyrony D., 1930, *Le Moustier: ses gisements, ses industries, ses couches archéologiques*, Revue anthropologique, T. 40, p. 48-76; 155-176.

Peyrony D., 1933, *Les industries aurignaciennes dans le bassin de la Vézère. Aurignacien et Périgordien*, Bull. Société Préhist. Française, p. 543-559.

Peyrony D., 1934, *La Ferrassie, Moustérien Périgordien, Aurignaciens*, Préhistoire, III, p. 1-92.

Pidoplicko I. G., 1969, *Pozdnepaleolitičeskie žilišča iz kostej mamonta na Ukraine*, Kiev.

Pidoplicko I. G., 1976, *Mežiričskie žilišča iz kostej mamonta*, Kiev.

- Piette E.**, 1868, *Gravure du Mas-d'Azil et statuettes de Menton*, Bull. et Mém. Société d'Anthropologie de Paris, T. 3, p. 771-779.
- Piette E.**, 1873, *La grotte de Gourdan pendant l'âge du Renne*, Soc. Anthr., Paris, 2-ème série, T. 8, p. 384-425.
- Piette E.**, 1875, *Sur de nouvelles fouilles dans la grotte de Gourdan*, Soc. Anthr., Paris, 2-ème série, T. 10, p. 279-296.
- Piette E.**, 1894, *Note pour servir à l'histoire de l'art primitif*, Anthropologie, T. 5, F. 2, p. 129-146.
- Piette E.**, 1895, *La station de Brassempouy et les statuettes humaines de la période glyptique*, L'Anthropologie, Paris, T. 6.
- Piette E.**, 1904, *L'art pendant l'Age du Renne*, Paris.
- Pigeot N.**, 1987, *Eléments d'un modèle d'habitation magdalénienne (Etioule)*, Bull. de la Soc. Française de Préh., T. 84, 10-12.
- Pillard B.**, 1970, *La faune des grands mammifères de la grotte moustérienne de l'Hortus (Valflaunès, Hérault)*, Paris.
- Pitts M.**, 1973, *Hides and antlers: a new look at the gatherer hunter site at Star Carr*, World Archaeology, 11,1.
- Plumet P.**, 2004 a, *Des mythes à la Préhistoire. Peuples du Grand Nord I*, Editions Errance, Paris.
- Plumet P.**, 2004 b, *Vers l'«Esquimau». Du mammoth à la Baleine. Peuples du Grand Nord II*, Editions Errance, Paris.
- Pop. E.**, 1929, *Analize de polen în turba Carpaților Orientali (Dorna Lucina)*, Bul. Grăd. Bot., Cluj, T. IX, 3-4, p. 81-210.
- Pop E.**, 1943, *Faza pinului în Bazinul Bilborului*, Bulet. Grăd. Bot. și al Muz. Bot. Cluj, T. XXIII, 1-2, p. 97-116.
- Pradel L., Pradel J. H.**, 1970, *La station paléolithique de Fontmaure, commune de Vellèches (Vienne)*, L'Anthropologie, T. 74.
- Praslov N.**, 1984, *Ranni Paleolit ruskoj ravnini i Krima, în Paleolit SSSR*, Moskva, p. 94-134.
- Praslov N. D., Filipov A. K.**, 1967, *La première découverte paléolithique dans les steppes de la Russie méridionale (în rusă)*, Kratkiye Soobchtenia Instituta Arkheologii, vol. III.
- Praslov N. D., Rogatchev A. N.** (éditeurs), 1982, *Le Paléolithique de la région de Kostienki-Borchevo sur le Don (în rusă)*, Moskva.
- Price D. T.**, 1985, *Affluent foragers of Mesolithic Southern Scandinavia*, în T. D. Price & J. A. Brown, *Prehistoric hunter gatherers: the emergence of social and cultural complexity*, Academic Press, p.341-363.
- Prošek F.**, 1953, *Szeletien na Slovensku*, Slovenská Archeológia, I, p. 133-194.
- Prosek F.**, 1955, *Les structures paléolithiques à Barca I*, Archeologicché Rozhledy, vol. 7.
- Rădulescu C., Samson P.**, 1991, *Trace d'activité humaine à la limite Pliocène-Pléistocène dans le Bassin Dacique (Roumanie)*, in B. Vandermeersch, E. Bonifay (dir.), *Le premiers Européens*, Actes du 114e Congrès national des Sociétés savantes, Editions du C. T. H. S., Paris, p. 203-207.
- Raphael M.**, 1986, *Trois essais sur le signification de l'art pariétal paléolithique*, Kronos, Limoges.
- Reboux M.**, 1873, *Des trois époques de la Pierre*, Bull. de la Soc.

d'Anthropologie de Paris, 2-e série, 8, p. 523-531.

Reinach S., 1903, *L'art et la Magie*, L'Anthropologie.

Riek G., 1934, *Die Eiszeitjägerstation am Vogelherd, B, 1: Die kulturen*, Tübingen.

Riek G., 1959, *Die Brillenhöhle im Achtal, bei Blaubeuern*, Funberichte aus Schwaben, T. 15.

Rigaud J. - Ph., 1982 a, *Données nouvelles sur l'Aurignacien et le Périgordien en Périgord*, în *Aurignacien et Gravettien en Europe*, fasc. 2, Actes des réunions de la 10-e Commission de l'UISPP, Cracovie-Nitra, 1980, ERAUL, 13, p. 289-324.

Rigaud J. - Ph., 1982 b, *Le Paléolithique en Périgord: les données du Sud-Ouest sarladais et leurs implications*, Thèse d'Etat, Bordeaux.

Rigaud J. - Ph., Geneste J. - M., 1993, *Les Hauts Lieux de la Préhistoire en Europe aux temps glaciaires*, Bordos, Paris.

Rivière E., 1887, *De l'antiquité de l'homme dans les Alpes Maritimes*, Paris.

Riviere E., 1897, *La grotte de la Mouthe (Dordogne)*, Association française pour l'avancement des sciences, 2-ème parte, Saint-Etienne, Bull. de la Société Préhist. Française, Paris.

Roche H., J. J. Tiercelin, 1977, *Industries lithiques de la formation plio-pleistocene*, VIII Congres panafrican de Prehistoire et d'Etude du Quaternaire d'Hadar (campagne 1976), , Nairobi, 1980, p. 194 -199.

Rogatchev A. N., 1953, *Etude des vestiges de société primitive de la station paléolithique supérieur d'Avdevo*, découverts en 1949, Materialii i Issledovaniia, T. 39, Moskva-Leningrad.

Rogatchev A. N., 1955, *Le site d'Aleksandrovskaia - gisement du Paléolithique à Kostienki sur le Don* (în rusă), Materialii i issledovaniya po arkheologii SSSR, 45.

Rogatchev A. N., 1970, *Les huttes et les habitats paléolithiques* (în rusă), Kaminni Vek na territori SSSR, Moskva.

Rolland N., 1981, *The interpretation of Middle Palaeolithic variability*, Man (NS), 16, p. 15-42.

Rolland N., 1990, *Middle Palaeolithic Socio-Economic Formations in Western Eurasia: an Exploratory Survey*, în P. Mellars, *The Emergence of Modern Humans, Archaeological Perspective*, Edinburgh, p. 347-388.

Rolland N., Dibble H. L., 1990, *A new synthesis of Middle Paleolithic variability*, American Antiquity, 55, 3, p. 480-499.

Roska M., 1930, *Paleoliticul Ardealului: privire generală*, An. Inst. Geol. Al Rom., XIV, p. 99-122.

Rozoy J. - G., 1978, *Les derniers chasseurs. L'Epipaléolithique en France et en Belgique. Essai de synthèse*, Charleville.

Rust A., 1931, *Préhistoire du Nord-Ouest de l'Europe à la fin des temps glaciaires*, L'Anthropologie, T. 55.

Saint-Périer R. de, 1922, *Statuette de femme stéatopyge découverte à Lespugue (Haute-Garonne)*, L'Anthropologie, Paris, T. 32.

Saint-Périer R. de, 1932, *L'art préhistorique*, Les Editions Rieder, Paris.

Sampson C. G., 1968, *The Middle Stone Age Industries of the Orange River Scheme Area*, Bloemfontein.

Samson P., C. Rădulescu, 1969, *Faunele de mamifere cuaternare din Bazinele Ciuc si Borsec (jud. Harghita)*, Lucr. Inst. Speol. Emile Racovită, 8, p. 191-228.

Samson P., C. Rădulescu, 1972, *Découverte de dépôts à faune mindélienne dans les grottes de la Dobrogea centrale*, Travaux de l'Inst. Spéol. Emile Racovitza, 11, p. 115-126.

Sauvet G., 1987, *Les signes dans l'art mobilier*, în J. Clottes (sous direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, T. 2, Foix - Le Mas d'Azil.

Schild R., 1975, *Pozny paleolit*, Prahistoria Ziem Polskich, vol. I.

Schild R., 1989, *Le Paléolithique final de la plaine nord-européenne*, în J. - P. Mohen, *Le temps de la préhistoire*, Société préhistorique française, Ed. Archeologia, 1, p. 335-337.

Schild R., Krolík H., 1981, *Rydno - a final Palaeolithic ochre mining complex*, Przegląd Archeologiczny, 29, Poznan.

Schmider B., 1988 a, *Paléolithique supérieur*, în A. Leroi-Gourhan (Directeur de la publication), *Dictionnaire de la Préhistoire*, Press Universitaires de France, Paris.

Schmider B., 1988 b, *Châtelperronien*, în A. Leroi-Gourhan (Directeur de la publication), *Dictionnaire de la Préhistoire*, Press Universitaires de France, Paris.

Schmider B., 1988 c, *Solutréen*, în A. Leroi-Gourhan (Directeur de la publication), *Dictionnaire de la Préhistoire*, Press Universitaires de France, Paris, p. 396-411.

Schmider B., 1992 a, *Le Solutréen et l'Epigravettien*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 396-411.

Schmider B., 1992 b, *Le Gravettien*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 379-396.

Schmider B., 1992 c, *Le Paléolithique supérieur de la Sibérie*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 441-451.

Schmider B., 1992 d, *Le repeuplement du nord de l'Europe: les industries à pointes à cran*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 438-441.

Schmider B., 1992 e, *Le Paléolithique supérieur de la Sibérie*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 441-450.

Schmidt W., 1948, *Das Primitälgher in der Urkultur*, Corona Amicarum, Festgabe für Emil Bächler, St. Gallen, p. 81-92.

Schobinger J., 1988, *Prehistoria de Sudamérica. Culturas precerámicas*, Alianza Edit., Barcelone, Madrid

Simionescu I., 1942, *Ursus spelaeus Blumb. Din peștera Cioclovina*, An. Acad. Rom. Mem., Sect. Șt. (3), 17, Mem. 7.

Smith F. H., 1982, *Upper Pleistocene Hominid Evolution in South Central Europe: A Review of the Evidence and Analysis of trends*, Current Anthropology, 23, 6, p. 667-703.

Smith F. H., Sonnevile-Bordes D. de, 1960, *Le Paléolithique supérieur en Périgord*, Delmas, Bordeaux.

Smith P. E. L., 1966, *Le Solutréen en France*, Bordeaux, Impr. Delmas, Publications de l'Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux, Mém.5.

Sonneville-Bordes D. de, 1965, *Stations acheuléennes de la Vieille Castille; Torralba et Ambrona*, L'Anthropologie, T. 69, p.

Sonneville-Bordes D. de, 1966, *L'évolution du Paléolithique supérieur en Europe occidentale et sa signification*, Société Préhist. Française, 63, 2, p. 3-34.

Sonneville-Bordes D. de, 1982, *L'évolution des industries aurignaciennes*,

A.G.E., 13, 2, p. 339-360.

Sonneville-Bordes D. de, 1989, *Chronostratigraphie du Magdalénien dans le sud-ouest de la France*, în *Le Magdalénien en Europe*, ERAUL, 38, p. 477-479.

Stringer C. B., Hublin J. - J., Vandermeersch B., 1984, *The Origin of Anatomically Modern Humans in Western Europe*, în F. H. Smith, F. Spencer eds., *The Origins of Modern Humans*, New York; Alan R. Liss, p. 51-135.

Svoboda J., 1980, *Kremencová industrie z Ondratice*, Studie Archeologického ústavu CSAV, Brno, IX, 1, Praha.

Svoboda J., 1984, *Cadre chronologique et tendance évolutives du Paléolithique tchécoslovaque, Essai de synthèse*, L'Anthropologie, Paris, 88, p. 169-192.

Svoboda J., 1987, *Stránská skála. Bohunický typ v brněnské koline*, Studie Archeologického ústavu CSAV, Brno, XIV, 1, Praha.

Svoboda J. (Edited by), 1994, *Pavlov I. Excavations 1952-1953*, ERAUL 66, Liège.

Taborin Y., 1987, *Le décor des objets de parure*, în J. Clottes (sous la direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, T. 2, Colloque international Foix - Le Mas-d'Azil, p. 19-38.

Taborin Y., 1992 a, *L'Aurignacien*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Presses Universitaires de France, Paris, p. 359-378.

Taborin Y., 1992 b, *Magdalénien*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Presses Universitaires de France, Paris, p. 670-671.

Taborin Y., Thébaud S., 1988, *Magdalénien*, în A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Press Universitaire de France, Paris.

Taylor E. B., 1865, *Researchs into the early history of mankind and the development of civilisation*, London.

Teutsch J., 1914, *Das Aurignacien von Magyarbodza*, Barlangkutató, 2, p. 51-64.

Terzea E., 1966, *Particularitățile morfologice ale ursului de peșteră și răspândirea sa pe teritoriul României*, Lucr. Inst. de Speol. "Emil Racoviță", T. V, p. 195-231

Thieme H., 1983, *Mittelpaläolithische Siedlungsstrukturen in Reindahlen (BRD)*, Ethnogr. Archäol. Zeitschrift, T. 24, 2.

Thévenin A., 1982, *Rochedane, l'Azilien, l'Épipaléolithique de l'est de la France et les civilisations épipaléolithique de l'Europe occidentale*, Mémoires de la Fac. Des Sc. Sociales, 1, Univ. des Sciences humaines de Strasbourg.

Thoma A., 1978, *L'origine des Cro-magnoïdes*, în *Les Origines humaines et les époques de l'intelligence*, Masson-Singer Polignac, Paris, p. 261-271.

Thoma A., *The Dentition of the Subalyuk Neandertal child*, Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, 54, p. 127-150.

Tillier A. - M., 1990, *Néandertaliens et origine de l'homme moderne en Europe: quelques réflexions sur la controverse*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 21-24.

Tixier J., Inzian M. L., 1981, *Ksar Akil, stratigraphie et ensembles lithique dans le Paléolithique supérieur. Fouilles 1971-1975*, în J. Cauvin, P. Sanlaville (dir.), *Préhistoire du Levant*, CNRS, Paris, p. 353-367.

Trinkaus E., 1986, *The Neandertals and Modern Origins*, Annual Rew. Anthropol., 15, p. 193-218.

Troels-Smith J., 1966, *The Ertebølle culture and its Background*, Palaeohistoria, 12.

Tuffreau A., 1971, *Quelques aspects du Paléolithique ancien et moyen dans le nord de la France*, numero spécial Bull. Soc. préhist. du Nord, 8

Tuffreau A., 1978, *Les fouilles du gisement paléolithique de Biache-Saint-Vaast (Pas-de-Calais), années 1976 et 1977*, Bull. Ass. Fr. Quater., T. 15.

Tuffreau A., 1988, *Abbevillien*, in A. Leroi Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Press Universitaire de France, Paris.

Tuffreau A., 2004, *L'Acheléen. De l'Homo erectus à l'homme de Neandertal*, La Maison des roches.

Tuffreau A., Sommé J., 1988, *Le gisement paléolithique moyen de Biache-Saint-Vaast (Pas-de-Calais), I: Stratigraphie, environnement, études archéologiques*, Soc. préhist. fr., Mém. 21.

Turq A., 1989, *Exploitation des matières premières lithiques et occupation du sol: l'exemple du Moustérien entre Dordogne et Lot*, în H. Laville (éd.), *Variations des paléomilieus et peuplement préhistorique*, Cahier du Quaternaire, 13, p. 180-204.

Ullrich H., 1978, *Kannibalismus und Leichenzerstückelung beim Neandertaler von Krapina*, în M. Malez, *Krapinski Pracovjek i Evolocija Hominida*, J.A.Z.U., Zagreb, 293-317.

Valde-Nowak P., 1987, *Entdeckung der paläolithischen Fundstellen im Tal des Bialka Tatrzańska-Flusses*, Acta Archaeologica Carpathica, 26, Krakow.

Valla F., 1992, *Le Moyen-Orient*, in J. Garanger (dirige par), *La Préhistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p.525-556.

Vallois V., 1970, *La découverte des hommes de Cro-Magnon. Son importance anthropologique*, în G. Camps, E. Oliver (éd.), *L'Homme de Cro-Magnon*, p. 11-20.

Valoch K., 1955, *Industries à pointes foliacées en Tchécoslovaquie (Szélétien)*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 52, 66.

Valoch K., 1957, *Etude statistique du Szélétien*, L'Anthropologie, T. 61, p. 48-89.

Valoch K., 1968, *Evolution of the Palaeolithic in Central and Eastern Europe*, Current Anthropology, 9, p. 351-390.

Valoch K., 1976, *Das entwickelte Aurignacien von Tvarožná bei Brno*, Casopis Moravského Musea, 61, p.7-30.

Valoch K., 1976, *Die altsteinzeitliche Fundstelle in Brno-Bohunice*, Studie Archeologického ústavu CSAV v Brne IV, 1, Praha.

Valoch K., 1977-1978, *Nové poznatky o paleolitu v Československu*, Sbornik Praci Filozofické Fakultu Brněnské Univerzity, E, 22-23, p. 7-25.

Valoch K., 1977-1978, *Vové poznatky o paleolitu y Československu*, Sbornik Praci Filozofické Fakultz Brněnské Univerzity, E, 22-23, p. 7-25.

Valoch K., 1981, *Beitrag zue Kenntnis des Pavlovien*, Archeologické rozhledy, Praha, 33, p. 279-298.

Valoch K., 1982, *Transition du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur dans l'Europe centrale et orientale*, în Fortea (éd.), *Scripta Praehistorica Francisco Jorda oblata*, Salamanque, p. 439-467.

Valoch K., 1984, *Vyzkum paleolitu ve Vedrovicich V*, Casopis Moravskeho Musea, 69, p.

Valoch K., 1987, *Les questions du Pavlovien*, Antiquités nationales, 18-19, 1966-1987, p. 55-62.

Valoch K., 1990, *La Moravie il y a 40.000 ans*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 115-124.

Valoch K., 1996, *Le Paléolithique en Tchéquie et en Slovaquie*, Collection L'Homme des Origines, Série « Préhistoire d'Europe », 3, Editions Jérôme Millon, Grenoble.

Van Campo M., Leroi-Gourhan Arl., 1956, *Note préliminaire à l'étude des pollens fossiles de différents niveaux des grottes d'Arcy-sur-Cure*, Bull. du Museum, 2-ème série, 28, 3, p. 326-330.

Vandermeersch B., 1976 a, *La sépultures néandertaliennes*, în H. Lumley (éd.), *La Préhistoire Française*, Paris, p. 725-727.

Vandermeersch B., 1976 b, *Découverte d'un objet en ocre avec trace d'utilisation dans le Moustérien de Qafzeh (Israel)*, Bull. de la Société Préhist. fr., T. 66, 5, p. 157-158.

Vandermeersch B., 1990, *Réflexions d'un anthropologue a propos de la transition Mousérien/Paléolithique supérieur*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 25-27.

Vandermeersch B., 1996, *Les sépultures néandertaliennes*, în D. Bonjean (editeur scientifique), *Neandertal*, Andenne, p. 251-255.

Vaufrey R., *Préhistoire de l'Afrique*, T. I, Publications de l'Insitut des Hautes Etudes de Tunis, Masson, Paris.

Vértes L., 1955 a, *Würmkori festékbanya a Balaton mellet Lovason*, Földtani Közlöny, 85, p. 390-391.

Vértes L., 1955 b, *Neuere Ausgrabungen und Paläolithische Funde in der Höhle von Istállóskó*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5, p. 111-131.

Vértes L., 1955 c, *Die Höhle von Istalloskö*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5, Budapest.

Vértes L., 1964, *Die Wandgravierungen in der Hillebrand-Jenö Höhle*, Folia Arcaeologica, Budapest, 12, p.

Vértes L., 1967, *Munkaérkezlet a Szeleta-kultúra kérdéseiről*, MTA II, Oszt. Közl., 15, p. 301-311.

Vértes L., Meszaros G., 1955, *A paint mine from the Early Upper Palaeolithic Age near Lovas*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5.

Vialou D., 1986, *L'art des grottes en Ariège magdalénienne*, CNRS, Paris.

- Vialou D.**, 1987, *L'art des cavernes. Les sanctuaires de la Préhistoire*, Rocher, Paris.
- Vialou D.**, 1989 a, *Chronologie des styles de l'art paléolithique selon Leroi-Gourhan*, în J. - P. Mohen, *Le Temps de la Préhistoire*, Ed. Archéologia, T. 1, p. 31-35.
- Vialou D.**, 1989 b, *L'art pariétal magdalénien*, în J. - P. Mohen, *Le Temps de la Préhistoire*, Bull. de la Société Préhist.française, Ed. Archeologica, T. 2, p.
- Vialou D.**, 1991, *La Préhistoire, L'Univers des formes*, Collection créée par André Malraux, Gallimard.
- Vialou D.**, 1996 a, *Art pariétal et société paléolithique*, L'art préhistorique, Dossiers d'Archéologie, 209, p. 4-17.
- Vialou D.**, 1996 b, *Lespugue. Femme ou Vénus*, L'art préhistorique, Dossiers d'Archéologie, 209, p. 32-65.
- Villeneuve L. de, Boule M., Verneau R., Cartailhac E.**, 1906-1919, *Les Grottes de Grimaldi (Baoussé-Roussé)*, Monaco.
- Wakankar V. S.**, 1962, *Painted rock shelter of India*, Rivista de Science prehistorische, T. XVII, p. 237-253.
- Wendorf F., Schild R.**, 1974, *Prehistory of the Nile Valley*, Academic Press, Studies in Archeology series, New York.
- White R.**, 1982, *Rethinking the Middle/Upper Palaeolithic transition*, Current Anthropology, 23, p. 169-192.
- Willey G. R., Phillips P.**, 1958, *Method and Theory*, American Archaeology, University of Chicago Press, Chicago, p. 270
- Wreschner E. E.**, 1980, *Red Ochre and Human Evolution: A Case for Discussion*, Current Anthropology, vol. 21, 5, p. 631-644.
- Zamiatnine S. N.**, 1934, *Gagarino*, Edition d'Etat, Moskva-Leningrad.
- Zebera K.**, 1958, *La Tchécoslovaquie au Paléolithique*, Académie des Sciences, Prague.
- Zilhao J.**, 1993, *Le passage du Paléolithique Moyen au Paléolithique supérieur dans le Portugal*, în V. Cabrera (ed.), *El Origen del Hombre Moderno en El Suroeste de Europa*, p. 127-145.
- Zilhao J.**, 2000, *The Ebro Frontier: A Model for the Late Extinction of Iberian Neanderthals*, în C. B. Stringer, R. N. Barton, J. C. Finlayson, *Neanderthals on the Edge*,
- Zivanovič S.**, 1975, *Mesolithic population in Djerdap Region Balcanica*, T. IV, p. 1-7.

